

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІ:

әлеуметтік лингвистика
анықтамалығы

ӘОЖ 908 (085)

КБЖ 81.2

С 89

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді.

ISBN 978–601–7988-21-0

Жауапты редакторлар:

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қ. Түймебаев
филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Д. Сүлейменова

Рецензенттер:

филология ғылымдарының докторы, профессор О.Б. Алтынбекова
Ph.D. докторы, доцент М.М. Аймағамбетова

С 89 Ә.Д. Сүлейменова, Д.Х. Ақанова, Н.Ж. Шаймерденова «Қазақстан тілдері: әлеуметтік лингвистика анықтамалығы»: Кітап. – Алматы: «Издательство Золотая Книга» ЖШС, 2020 жыл – 480 бет.

ӘОЖ 908 (085)

КБЖ 81.2

ISBN 978–601–7988-21-0

© Ә.Д. Сүлейменова

© Д.Х. Ақанова

© Н.Ж. Шаймерденова

© «Издательство Золотая Книга» ЖШС

Анықтамалық демографиялық теңгерімсіздік, экзогlostық, көп-субъектілік тұрғысынан қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаятының очерктерін қамтиды; тіл саясатының өзекті терминдері (этникалық тіл, титулдық тіл, мажоритарлық тіл және т.б.) нақтыланды; тілдер генеалогиялық және типологиялық жіктелім тұрғысынан жүйеленді; елдегі тілдік жоспарлаудың ерекшеліктері сипатталады.

Анықтамалықта Қазақстан этностарының тілдерін жүйелеу жүзеге асырылды, оған сәйкес мемлекеттік қазақ тілі, орыс тілі, экзогендік және эндогендік тілдер, сондай-ақ иммигранттық тілдер сипатталған.

Анықтамалыққа «Глоссарий», сондай-ақ «Қазақстан тілдерін әліпбилік жіктеуші» кіреді, онда тілдер туралы мынадай мәліметтер қамтылады: референтті этнос, тіл мәртебесі (мемлекеттік, экзогlostық/эндогlostық этникалық тіл, иммигранттық тіл), тілдің генетикалық және типологиялық тиесілігі, сондай-ақ негізгі терминдердің түсіндірмесін қамтитын глоссарий бар.

Басылым әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Әлеуметтік лингвистика, аударма теориясы мен практикасы» зертханасында дайындалып, социолингвистерге, тіл саясаты саласындағы мамандарға, оқытушыларға, аспиранттарға, магистранттарға, студенттерге, сондай-ақ Қазақстан мен әлемдегі тілдік өмірге қызығушылық танытқандарға арналған.

РЕДАКТОРДАН

Қыркүйек айында Қазақстанда бүкіл ел үшін ортақ мерекеге айналған Тілдер күні атап өтіледі. Мерекенің біріктіруші идеясы әрбір тілдің және әрбір мәдениеттің мәңгілік құндылығын ұғыну, яғни кез-келген тіл – бұл бүкіл адамзаттың рухани мұрасының бөлшегі, ал әрбір халықтың мәдениеті – әлемдік өркениетке қосқан баға жетпес үлес екенін түсіну болып табылады.

Қазақстан сияқты көпэтносты, көптілді, мультимәдениетті елде мұндай идея қоғамның барлық топтарының арасынан өз жақтаушыларын таппай қоймады, ал осы кітаптың авторларын Қазақстанның барлық тілдері туралы мәліметтерді қамтитын әлеуметтік лингвистикалық анықтамалықты құрастыруға шабыттандырды.

Біздің елімізде шын мәнінде қанша этнос тұрады? Олар қанша және қандай тілдерді қолданады? Әр түрлі этникалық тілдер қандай генетикалық және типологиялық жіктелімге жатады? Әрбір тілге өз референтті этносы сәйкес келе ме? Бұл тілдер білім беру саласында, бұқаралық ақпарат құралдарында, орталық және жергілікті әкімшілік органдарда қолданылады ма?

Бұл кітап қандай да бір дәрежеде осы және басқа сауалдарға мүмкіндігінше толық жауап беруге, Қазақстанның тілдерін¹ әлеуметтік лингвистикалық сипаттау, әлеуметтік лингвистиканың терминологиялық аппаратын ретке келтіру және нақтылау, жүйелі оқу мәтіндерін жасау жөніндегі жұмыстарды жалғастыруға талпыныс болып табылады.

Қазақстанның тілдерін әлеуметтік лингвистикалық сәйкестендіру және сипаттау Қазақстандағы тілдік жағдаятты және жүзеге асырылып жатқан тілдік жоспарлауды сипаттайтын негізгі айнымалылардың серпінді түрленуі жағдайында жүзеге асырылды. Бұл ұсынылған анықтамалықтың мазмұнында, сондай-ақ авторлардың басқа да еңбектерінде сөзсіз көрініс табатын көптеген мәселелерді түсінуді қажет етті. Әлеуметтік лингвистиканың көптеген ұғымдарының күрделілігі, оларды түсіндіру мен қолданудың сәйкес келмеуі, ең алдымен, оларды анықтауды² талап етті.

1. Бірқатар монографиялық жұмыстарда қазақ, орыс, кәріс (коре мар), ұйғыр және Қазақстанның басқа да тілдерінің қызметінің әлеуметтік лингвистикалық сипаттамалары бар болғанына қарамастан (Алтынбекова 2006; Баскаков және т.б. 1995; Досмұхамбетова 2002; Қасымова 1995; Ким 2003; Құрманова 2002; Пак 2004; Сон 1999; Сүлейменова, Смағұлова 2005; Хасанов 1992; Хасенов 2006, Шаймерденова, Авакова 2005 және т.б.), өкінішке орай, қазіргі Қазақстандағы тілдік жағдаяттың тұтас және толық көрінісін алу үшін олардың жеткіліксіз екендігін мойындау керек. Қазақстан тілдері туралы жүйеленген мәліметтер осы кітаптың бірінші басылымында бар (Сүлейменова, Шаймерденова, Ақанова 2007).

2. Мұндай жұмысты «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов» кітабының авторлары жасады (Сүлейменова, Шаймерденова, Смағұлова, Ақанова 2002; 2007; 2008; 2020), онда негізгі әлеуметтік лингвистикалық терминдер туралы маңызды мәліметтер бар, әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің қазіргі жағдайы көрсетілген, әлеуметтік лингвистика әдістері және осы анықтамалықта кейбір нақтылаулармен қолданылған, сөздікте лексикографияланған тұжырымдамалық-терминологиялық аппарат сипатталған.

Әлеуметтік лингвистика әлемнің әртүрлі аймақтарындағы тілдік жағдаяттарды сипаттауда бай тәжірибе жинақтады, тілдік жағдаяттың, тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың көпжақты байланыстары мен тәуелділіктерін анықтады. Әр түрлі уақытта социолингвистердің алдына теориялық ұғынуды қажет ететін нақты міндеттер қойылды. Мысалы, 20–30 жылдардағы кеңестік әлеуметтік лингвистиканың алдында жазусыз тілдер үшін жазба құру міндеті тұрды, бұл тілдердің қызмет ету процестеріне саналы түрде араласудың дәрежесі мен мүмкіндіктері туралы мәселені шешуді талап етті.

Тілдің әлеуметтік шарттылығы идеясы келесі жылдары да дамыды, бұл ретте идеологиялық бағыт лингвистерді біресе қоғамның тілге сөзсіз және абсолютті әсерін растауға, біресе социалистік ұлттар тілдерінің теңдігі туралы мифті дәлелдеуге, сонымен бірге орыс тілі туралы екінші ана тілі ретінде тезистің пайдасына дәлелдер іздеуге еліктірді. Кеңестік әлеуметтік лингвистиканың идеологиялылығы әлеуметтік лингвистика мәселелерінің ұзақ уақыт бойы айтарлықтай саясаттандырылып, тарылуына әкелді.

Бірыңғай қағидаттар шеңберінде тіл саясаты қалыптастырылып, тілдік жоспарлау жүзеге асырылған Кеңес Одағының орнында жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы жаңа тілдік жағдаятты түсінуді, тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың басымдықтары мен бағыттарын айқындауды талап етті. Жаңа мәнмәтінде кеңестік әлеуметтік лингвистиканың тіл саясаты туралы декларативті тұжырымдары түсініле бастады және жаңадан жарияланған мемлекеттік тілдер тұрғысынан тілдік жағдайларды реттеу басталды, тілдік жоспарлау – бұл мемлекеттіліктің сақталуын анықтайтын ұлттық мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі екені туралы нақты түсінік пайда болды.

Осының барлығы қазақстандық әлеуметтік лингвистиканың алдында тұрған теориялық және практикалық мәселелердің кең ауқымын түсінуге әкелді:

- тілдердің заңды және нақты мәртебесін анықтау;
- мәртебелік және корпустық тілдік жоспарлаудың мазмұны мен кезеңдері;
- жеке тұлғаны, этникалық топтарды және жалпы ел халқын этникалық және тілдік сәйкестендіру;
- этникалық сана, тілдік сана және өзіндік сана;
- тілдік қақтығыстардың алдын алу мүмкіндігі мен құралдары;
- қазақстандық тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың мәні мен типологиясын анықтау;
- тіл саясатын іске асыру тәсілдері және тілдік жоспарлау іс-шараларының тиімділігі;
- мемлекеттік тілдің функционалдық даму серпіні;
- тілдің қайта жаңғыруы және оның мәртебесі мен мемлекет

тарапынан тілге қолдау көрсетуге байланысты тілдің өміршеңдігі мәселесі және т.б.³

Қазақстандық әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелері шеңберіне тілдің өміршеңдігі мен жандануы мәселелерін енгізуді жеке атап өткен жөн, өйткені бүгінгі таңда әлеуметтік лингвистика «Тіл қолданысының өміршеңдігі тұрғысынан немесе санаттау тұрғысынан тілдердің қолданысы мен қызметін жіктеуге және өлшеуге» кірісті (Мак-Коннелл – 2000: VIII). Тілдік жағдайларды зерттеу аясында әлемде жинақталған әр түрлі тілдердің өміршеңдігін сипаттаудың бай эмпирикалық тәжірибесі Қазақстанның тілдік жағдайына қатысты теориялық қайта ойлауды, жалпылауды және жүйелеуді қажет етті.

Жаңа тіл саясаты республикада Қазақстан Республикасының Конституциясына және Тіл туралы заңдарға (22 қыркүйек 1989 ж. және 11 шілде 1997 ж.), Қазақстан Республикасының Тіл саясатының тұжырымдамасына (4 қараша 1996 ж.), Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасына (5 қазан 1998 ж.), Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына (17 ақпан 2001 ж.), Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына (29 маусым 2011 ж.), Тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (21 желтоқсан 2019 ж.) және тіл қатынастарының мемлекеттік-құқықтық аспектілерін реттейтін басқа да құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады.

Тіл саясаты ұлттық саясаттың ажырамас бөлігі ретінде, белгілі бір субъектілердің (мемлекеттік биліктің, қоғамдық топтардың, партиялардың, таптардың және т.б.) тілдік даму барысына саналы және мақсатты түрде әсер ету теориясы мен практикасы ретінде, қолданыстағы тілдердің қызмет етуін, жаңа тілдік қарым-қатынас құралдарын құруды және жетілдіруді мақсатты және ғылыми негізделген басқару ретінде анықталады (Сүлейменова, Шаймерденова – 2002: 129–130).

Қазақстандағы тіл саясаты елдегі тепе-тең тілдік жағдаятты қалыптастырудың негізгі қағидатын сақтай отырып жүргізіліп, мыналарға бағытталған:

– тіл құрылысын үш стратегиялық бағыт бойынша жүзеге асыру: мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту және нығайту, орыс тілінің жалпы мәдени қызметін сақтау, Қазақстанның басқа да этникалық тілдерін дамыту;

– тілдік қалыпқа келтіру, мемлекеттік қазақ және орыс тілдері арасындағы функционалдық өзара қарым-қатынастарды реттеу процестеріне қолайлы жағдай жасау;

– қазақ тілінің функционалдық мәртебесі мен стандартталуына мақсатты және дәйекті әсер ету, оның қолдану аясын кеңейту, қазақ тілінің корпусын жаңғырту және кодификациялау, терминологияны қалыпқа келтіру және біріздендіру жөнінде кең ауқымды іс-шаралар жүргізу және т.б.

Осы кітапта объективті және субъективті себептер бойынша Қазақстанның аумағында қоныстанған және өмір сүретін әр түрлі сөйлеушілердің болу фактісі ескеріледі, сондықтан мүмкіндігінше тілдердің мәртебесіне, сөйлеушілердің санына, тілдің атқаратын әлеуметтік функцияларының ерекшеліктері мен көлеміне, белгілі бір класқа генетикалық және типологиялық тиістілігіне қарамастан, оның мәтініне барлық тілдердің сипаттамалары енгізілген. Тілді осы тізімге енгізудің шешуші сәті ел азаматтарының Қазақстан халқының санағында қазақ, орыс және этникалық тілдерді меңгеру деңгейін ерікті және декларативті тіркеуі болып табылады.

Сонымен бірге авторлар қойылған сұрақтардың күрделілігін және олардың көпшілігіне түпкілікті жауап жоқ екенін біледі. Әлеуметтік лингвистикалық сәйкестендірудің және тілдерді санаудың объективті қиындықтары бірқатар жағдайларға байланысты.

Біріншіден, этнонимдер мен лингвонимдердің толық тізімі жоқ. Этнонимдер мен лингвонимдердің саны этностардың (этникалық топтар, ұлттар, ұлыстар, халықтар және т.б.)⁴ санынан едәуір асып түсетіні белгілі, оларды сәйкестендіру тілдердің көмегімен жүзеге асырылады.

Екіншіден, лингвонимдер мен этнонимдердің атауы, мазмұны мен көлемі сәйкес келмейді, мыс., орок тілі – өзін ұльта деп атайтын этностың тілі; пушту (пашто) – ауғандықтардың тілі; кабардино-черкес тілі – кабардиндер мен черкестердің тілі; қарашай-балқар (немесе балқар) – қарашайлар мен балқарлар тілі; татар тілі – татарлар мен Қырым еврейлерінің тілі; тат тілі – таттар мен тау еврейлерінің тілі; тәжік тілі – тәжіктер мен Орта Азия еврейлерінің тілі⁵; иврит және идиш тілдері – еврейлердің тілі және т.б. Лингвонимдер мен этнонимдер арасында бір мәнді сәйкестіктің болмауы мынадай формулалармен суреттеледі: «бір лингвоним – екі және одан да көп референтті этнонимдер», «екі және одан да көп лингвоним – бір референтті этноним».

4. Бір жағынан, әлемнің барлық тілдерінде тиісті лингвоним бола бермейді (оның орнына өзен, алқап, тау, рельеф атауларын қолдануға болады, Африкадағы банту тілдерінің көбісі осындай), екінші жағынан, бір атау әрқашан тілге сәйкес келе бермейді (мыс., неміс тілінің атауы: Deutsch, German, Tadesco, Allemand, неміс, алмания және т.б.). Х. П. Гримстің (Grimes V. F. 1992) айтуынша, 37 мың тіл атауларын 6528 тірі тілге топтастыруға болады; Ethnologue мәліметтері бойынша (<http://www.ethnologue>), 39 мың тіл атауы 99 генетикалық кластың 6703 тілімен сәйкес келеді.

5. Еврейлердің ежелгі тілі болып табылатын иврит тілін біріктіретін тіл ретінде жандандыру саясаты қазіргі уақытта еврейлердің тілі – идиш тілінің (неміс тілдерінің бірі) «өз позициясын жоғалтып, жойылып кету қаупіне әкелді» деп санайды (Перехвальская – 1997: 8).

3. Қазақстандағы тілдік жағдаят, тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудың аталған және басқа да көптеген аспектілері қазақстандық (К.М. Әбішева, Б.А. Әбдікәрімов, А.Е. Агманов, О.А. Айтбаев, О.Б. Алтынбекова, С.А. Асанбаева, М. Аренов, З.К. Ахметжанова, Р.Р. Баркибаева, Г.А. Досмұхамбетова, М.К. Исаев, Г.И. Исимбаева, А. Қайдаров, С. Калмыков, А.Е. Карлинский, Д.Ж. Қасымов, М.М. Копыленко, Б.Ж. Қурманова, Н.М. Нысанбаева, Н.С. Пак, С.Т. Саина, Ж.С. Смагулова / J.S. Smagulova, С.Ю. Сон, Э.Д. Сүлейменова, Б.Х. Хасанов, Е.А. Хасенов, К.Ш. Хусаин, А.А. Чукуев, Н.Ж. Шаймерденова және т.б.) және шетелдік (В.М. Алпатов, А.Н. Баскаков, У.М. Бахтиреева, В.Н. Белоусов, Е.М. Верещагин, М. Давлатназаров, М.И. Исаев, МакКоннелл, В.Ю. Михальченко, К. Мусаев, О.Д. Насырова, В.П. Нерознак, В.М. Солнцев, Хо Сун Чхол, Sh. Akiner, B. Anderson, D. Bhava, B. Comrie, S. Crisp, M. Dickens, W. Fierman, E. Goodman, N. Grant, M. Kirkwood, A. Kuzhabekova, I. Kreindler, D. Laitin, C. Lee, G. Lewis, M. Olcott, W. Rivers, B. Schlyter, B. Silver және т.б.) социолингвистердің еңбектерінде талданды.

Үшіншіден, санақ жүргізу кезінде этникалық сәйкестендірудің өзіндік ерекшеліктері бар: мыс., КСРО-да 1926 жылы санақ бойынша 194 ұлт тіркелді; 1979 жылғы санақ кезінде 141 негізгі ұлтқа топтастырылған 800 этнонимнің тізімі жасалды, ал санақ қорытындысы 104 ұлт бойынша әзірленді; 1989 жылғы санақ бойынша 128 ұлт тіркелді және т.б.

В.А. Тишков мұндай елеулі айырмашылықтардың үш себебін көрсетеді: өзіндік атаулардың (немесе жай атаулардың) барлығы бір топты белгілеудің тілдік және жергілікті нұсқалары бола бермейді; атаулардың бір бөлігі бір санақта болуы мүмкін және ассимиляция процестерінің немесе санақ ұйымдастырушыларының ассимиляциялық ұстанымдары салдарынан екіншісі санақта жоғалып кетуі мүмкін; қазіргі тарихи сәтте басыңқы (артықшылықты) атаулардың салдарынан (тау еврейлері – таттар, лопарлар – саамдар, инуиттер – эскимостар) немесе өзгерген ғылыми қайта квалификациялаудың нәтижесінде бір тізімнен екінші тізімге «көшетін» атаулар бар (Тишков – 2003, 224). 1989 және 1999 жылдардағы санақ саясаты мен идеологиясының айырмашылықтарына қарамастан, олар негізгі ұлттардың берілген тізімі бойынша жүргізілді және бұл бір этнонимдерді қосып, ал басқаларын алып тастай отырып, халықтың этникалық құрамын бұрмалауға мүмкіндік берді. Мысал ретінде Дағыстанның андо-цез халықтарын келтіруге болады. Осылайша этнографтардың рөлі мен ғылыми ұстанымы шешуші бола бастады. В. А. Тишков бұған дейін ерекшеленбеген этникалық сәйкестендірудің екі-үш ондығының есебінен 2002 жылы халықтардың санақ тізімінің кеңеюіне талдау жасай отырып, бұл шешімнің нәтижесінде туындаған саяси шиеленіс, сондай-ақ сарапшылар мен санақ мамандары арасындағы даулар мен әбiгерлік туралы айтады (Тишков – 2003, 175–222).

Төртіншіден, этнонимдердің орнына біріктіруші атауларды санаққа енгізу арқылы этноаттитюдтық жіктеуді бұзу, мысалы, 1999 жылғы Қазақстан Республикасының халық санағында Үндістан мен Пәкістан халықтары үшін бір жол берілген («Дағыстан халықтары», «Солтүстік халықтары», «латыштар мен латгальдар», «адыгейлер мен черкестер» топтарына ұқсас, олар 1939 жылғы санақпен ерекшеленді (Бүкілодақтық – 1992).

Бесіншіден, тілдер мен диалектілерді ажырату кезінде туындайтын қиындықтар (тілдің аумақтық және әлеуметтік түрлері). Атап айтқанда, Ұлыбританияда, АҚШ-та, Жаңа Зеландияда, Үндістанда және тағы басқа елдерде ағылшын тілінің нұсқалары туралы мәселе шешілмеген, олардың ортақтығы біртұтас әдеби база мен стандартты жазбаша тілмен расталады, ал айырмашылықтар айтылымда, сөздік құрамда, үйлесімде және т.б. кездеседі. Сонымен бірге бұл жерде хинди мен урду, бенгал және ассам, серб және хорват тілдерін әр түрлі тілдер деп санауға мәжбүрлейтін халықты саяси, діни, әдеби және т.б. сәйкестендіру арасындағы қайшылықтар орын алады.

Алтыншыдан, санақта қолданылатын терминдердің анық еместігі, мыс., «ана тілі» ұғымы. Мұндай белгісіздік этникалық және одан әрі тілдік сәйкестендірудің бұзылуына әкелді.

Жетіншіден, санақтың қорытындысында кейбір этностардың өкілдігі туралы деректердің болмауы, мыс., таулы және алқаптық мариерлер; сонымен қатар мордвалық мокша мен эрзя және т.б., олар өздерін жеке халық деп санайды. Сондықтан Қазақстан тілдерінің тізімін жасау кезінде ең бірінші болып 1999 жылғы Қазақстан халық санағында пайдаланылған этнонимдер емес, лингвистикада қабылданған тілдердің ажыратылуы (таулық мари және алқаптық мари, мордвалық мокша және мордвалық эрзя) тандалды.

Сегізіншіден, кейбір халықтардың ерекше мәртебесі, мыс., татарлар мен Қырым татарлары; еврейлер, тау еврейлері, грузин еврейлері, Орта Азия еврейлері, қырымшақтар; молдавандар мен румындар (Молдавия тілінің румын тіліне қатысты бөлектігі туралы шешім сол кездегі саяси ерік-жігердің нәтижесі болды).

Этнонимдердің қолданыстағы тізімінде кеңестік идеологияның әсері әлі күнге дейін сақталды, оған сәйкес кейбір халықтар ресми деп саналып, ал басқалары бейресми (қалаусыз, жасырын, жарнама-ланбаған, еленбейтін және т.б.) халықтардың қатарына жатқызылды (Беликов – 1997, 18–19). Бұл жағдай жекелеген этностардың Қазақстан халқы арасында «кенеттен» пайда болуын немесе олардың санының күрт артуын түсіндіруі мүмкін, мыс., түрік-месхетиндер, талыштар, чувандар, энецтер, ливтер, рушандар, ульчалар және т.б.

Тоғызыншыдан, қолданыстан шыққан тілді (жойылып бара жатқан немесе өлі тілді) анықтаудың нақты өлшемшартының болмауы. Лингвистер өркениеттің таралуына және жаһандану процестерінің қарқындылығына байланысты тілдердің және референтті этностардың жойылу жылдамдығы артқанын атап өтті. Сонымен, соңғы жылдары тілдердің жартысына жуығын қолданатын тіл иелерінің саны 10000-нан астам сөйлеушіге азайды; Австралияда байырғы халықтың 250 тілінің 100-і өлген тілдер санатына енді және 100-і жойылып кету шегіне жақын тұр; 1926 жылы КСРО-да 194 тіл болды, бүгінде біз ТМД елдерінің 120–150 тілі туралы айтып отырмыз және т.б. 455 тілдің сөйлеушілер саны 100 адамға жетпейді. Лингвистердің пікірінше, мұндай тілдер бір немесе екі ұрпақ буыны ауысқан қысқа мерзім ішінде жоғалады. Кейбір лингвистер пессимистік көзқарас танытып, ХХІ ғасырдың соңына қарай әлем тілдерінің тек 10% ғана қалады деп санайды.

Алайда, Қазақстан тілдерін әлеуметтік лингвистикалық түгендеу кезінде аталған және өзге де қиындықтарға қарамастан, авторлар Қазақстан тілдерінің тізімін жасауға және оларды тиісті әлеуметтік лингвистикалық, тарихи және мүмкіндігінше статистикалық түсініктемелермен қамтамасыз ете отырып, оны осы анықтамалық түрінде ұсынуға болады деп есептеді.

Тілдердің қарым-қатынастарын мәртебелік реттеуге байланысты, сонымен бірге Қазақстанда және референттік этностардың негізгі тұратын елінде таралуына сәйкес Қазақстан тілдерін әлеуметтік лингвистикалық түгендеу және олардың сипаттамасын жасау Қазақстан тілдерін осы Анықтамалықтың тиісті бөлімдерінің мазмұнын құрайтын мынадай топтарға бөлуге мүмкіндік берді: «Қазақ

тілі» (3-бөлім), «Орыс тілі» (4-бөлім), «Қазақстанның экзогендік және эндогендік этникалық тілдері» (5-бөлім), «Қазақстанның иммигранттық тілдері»⁶ (6-бөлім).

Тілдердің сипаттамалары олардың демографиялық немесе әлеуметтік-функционалдық сипаттамаларына қарамастан, тілдердің атауы бойынша әліпбилік ретпен орналастырылған. Тіл туралы мақалалардың көлемі әр түрлі: мемлекеттік қазақ тілі мен орыс тілінің сипаттамалары неғұрлым егжей-тегжейлі қарастырылып, ал диаспоралардың экзогендік және эндогендік тілдерінің, сондай-ақ иммигранттық тілдердің сипаттамалары қысқаша ұсынылған. Негізгі бөлім – тіл туралы мақала әлеуметтік лингвистикалық және лингвистикалық ақпаратты қамтитын бірыңғай сұлба бойынша жазылған очерктер түрінде беріледі:

– тіл атаулары орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде беріледі: мақаланың атауы болып табылатын тілдің орыс атауы бас әріптермен және жартылай қалың шрифтпен бөлінген; тілдің қазақ және ағылшын атаулары жақшада үтір арқылы беріледі;

– тілдің жіктелуі және оның генеалогиялық (тілдің генетикалық кластың тиісті бөлімшелеріне – тілдер тобына, тармағына, отбасына тиесілігі көрсетіледі) және типологиялық (тілдердің морфологиялық және/немесе синтаксистік түріне қатыстылығы көрсетіледі) жіктелімідегі орны;

– референттік этникалық топтың/этностың атауы мен өзіндік атауы (этностың атауы курсивпен беріледі, содан кейін үтірлі нүкте арқылы этностың өзіндік атауы көрсетіледі);

– референттік этникалық топ/этнос тұратын негізгі елдер (тұратын елі мен мүмкіндігінше қоныстану аудандары көрсетіледі, этностың саны туралы санақ деректері келтіріледі, қысқаша тарихи немесе этнографиялық анықтама беріледі; тілдің әлеуметтік лингвистикалық мәртебесі айқындалады);

– этникалық тіл⁷ туралы қысқаша әлеуметтік лингвистикалық, географиялық, мәдени-тарихи деректер;

– Қазақстан Республикасында тіркелген этномәдени орталықтар туралы деректер (тіл үйренумен айналысатын және оның дамуына ықпал ететін қауымдастықтар, қоғамдық ұйымдар);

– тіл туралы лингвистикалық мәліметтер (жазудың пайда болу уақыты; қолданылатын әліпбидің сипаты; диалектілердің болуы).

Э.Д. Сүлейменова

6. Қазақстан тілдерінің корпусын анықтай отырып, авторлар осы топқа ерекше көзқарас қажет екендігін түсінді. Осы анықтамалықта олар иммигранттық тілдер деп аталды, олардың сөйлеушілері КСРО санағында да, Қазақстан Республикасында жүргізілген 1999 жылғы санақта да тұрақты түрде тіркелген. Иммигранттық тілдердің ерекше тобын бөлудің теориялық аспектілері «Қазақстандағы тілдік жағдаят» бөлімінің «Диаспоралар тілдері және Қазақстанның иммигранттық тілдері: тіл саясатының көпсубъектілік сипаттамасы» атты кіші бөлімінде қарастырылған.

7. Қазақ тілін сипаттау кезінде 3-ші бөлімге Қытай, Ауғанстан, Иран, Ресей және басқа елдерде тұратын қазақ диаспораларының тілі туралы әлеуметтік лингвистикалық мәліметтер және (мүмкіндігінше) санақ деректері енгізілген.

1-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ

1. Тілдік жағдаяттың демографиялық теңгерімсіздігі

Қазақстандағы алуан түрлі және күрделі этнотілдік жағдаятты қалыптастыруға Қазақстанның Ресейге қосылуымен (1731–1865 жж.) қатар жүрген процестер; мемлекеттік шекараларды бірнеше рет қайта қарау; кеңеске дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердің мемлекеттік-саяси құрылымының ерекшеліктері және елдің барлық этностарына жағымсыз әсерін тигізген соңғы жылдардағы оқиғалар; бүкіл қоғамдық жүйені түбегейлі қайта құру, Тәуелсіз Қазақстанның қоғамы мен экономикасын жаңғырту тікелей әсер етті. Оның ішіндегі ең маңыздылары:

– аграрлық столыпин реформасы барысында жалпы жер алаңының 30%-дан астамын алып қою, қазақтардың қоныс аударуы және бұл жерге Ресей мен Украинаның әртүрлі губернияларынан шаруалардың қоныс аударуы Қазақстанның солтүстік-батысында, солтүстігінде, шығысында және оңтүстік-шығысында үлкен славян этникалық қоныстарының құрылуына әкелді. Нәтижесінде орыстар мен украиндар халықтың жалпы санының 29,4%-ын құрады;

– экономикалық, әскери отарлау және қазақтардың отарлауы;

– 1921–1923 және 1929–1933 жылдардағы демографиялық апат республика халқын 2,4 есеге қысқартып, қазақтардың 1966 жылға дейін өзінің тарихи аумағында этникалық азшылыққа айналуына айтарлықтай дәрежеде ықпал етті;

– соғысқа дейінгі жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың Қазақстанға жаппай этникалық депортациясы;

– соғыс уақытында және соғыстан кейінгі жылдары халықты эвакуациялау, өнеркәсіпке жұмысшы кадрларын тарту;

– Қазақстанның полиэтникалануы тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңінде жалғасты, ел халқының сапалық және сандық құрамының айтарлықтай өзгерістері орын алды. Мыс., осы жылдары орыс халқының саны 21%-ға (1279979-дан 3974229 адамға дейін) өсті, ал қазақтардың үлесі 24,7%-ға (3713394-тен 2794966 адамға дейін) қысқарды, бұл қазақ халқының санының 30,0%-ға дейін азаюына және орыс халқының үлес салмағының 19,9%-дан 42,6%-ға дейін ұлғаюына әкелді;

– 1970–1979 жылдардағы халықтың жаппай көшіп кетуі қазақтардың теріс сальдосының 1979–1989 жылдардағы көші-қоннан 2,2 есе, ал орыстардың 1,9 есе асып кетуіне әкелді;

– егемендік алған жылдары орыс-славян және неміс халқының

8. Қазақстанның кейбір этностары бастан кешкен жалпы күйзелістерге қарамастан, бүгінгі күнге дейін өз санын сақтап, тіпті халық санын көбейте алды. Мұндай халықтардың ішінде қазақтар, өзбектер, шешендер, ұйғырлар, кәрістер, башқұрттар, түріктер, дүнгендер, ингуштар, каракалпақтар, күрдтер және т.б. бар.

тарихи отанына оралуы. Осы уақытта эмиграция екі миллионнан астам орысты және жарты миллион немісті құрады және ел халқының саны мен ондағы осы халықтардың үлесінің төмендеуіне әкелді: ел халқының саны 17–17,5 миллионнан (1989 ж.) 14,9 миллионға дейін (1999 ж.) азайды, оның ішінде немістер 63,0%-ға, украиндар 38%-ға, белорустар 37%-ға, орыстар 26,6%-ға, татарлар 22%-ға, поляктар 21,1%-ға, әзірбайжандар 13,1%-ға және т.б. халықтардың⁸ саны төмендеді;

– сайып келгенде, КСРО-дан ТМД-ға көшумен қатар жүретін геосаяси өзгерістер мемлекеттілік тұжырымдамасының өзін өзгертуге, оның ішінде этникалық элементтің қоғамдық өмірдегі және мемлекеттік-саяси құрылымдағы ролін бағалауға себепші болып, этникалық тілдер мен мәдениеттерді жандандыруға деген айқын ұмтылысқа әкелді.

КСРО мен Қазақстан Республикасында жүргізілген санақ деректерін, Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің 2000–2019 жылдардағы материалдарын және басқа да жоғарыда аталған дереккөздерді талдау келесіні көрсетті:

– көші-қонның сипаты, бағыттары мен себептері өзгеріп отырды, бірақ оның ауқымы мен ел үшін салдары әрдайым маңызды болды: бастапқыда ұзақ уақыт бойы халықтардың Қазақстанға бұрын-соңды болмаған жаппай мәжбүрлі және ерікті түрде қоныс аударуы жүзеге асырылып, бұл бірте-бірте елдің этнотілдік ландшафтын айтарлықтай өзгертті және елде шекара маңындағы қазақ-орыс қостілділігінің орнына жаппай қазақ-орыс қостілділігі қалыптасты;

– соңғы онжылдықтардағы саяси процестер, керісінше, ел халқының бір бөлігінің Қазақстаннан айтарлықтай көшіп кетуіне алып келді, «және Ресейдің демографиялық тұрғыдан дағдарыстық аумақтарынан халық көптеп көшірілген және әр кезде халық аз қоныстанған шеткері аймақ болған егемен Қазақстан, өз тарихында алғаш рет ерекше «эмигранттар резервуарына» айналды: бұл жерден олардың басым бөлігі көшіп кетті» (Масанов және т.б. – 2001, 417);

– сөйлеушілердің референттік этникалық топтарының саны өте кең шектерде – 11 миллионға жуық қазақтардан бірнеше адам топтарына дейін ауытқиды («Қазақстан тілдерінің жіктелімі» 2-бөлімінің «Этнодемографиялық көрсеткіштер бойынша тілдер топтары» 4-кіші бөлімі);

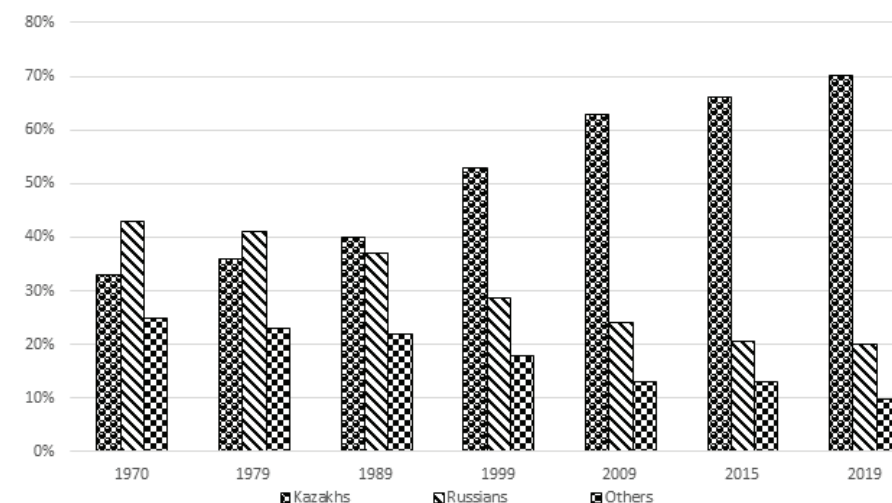
– қазақтардың туу деңгейінің артуы, олардың Моңғолиядан, Қытайдан, Ираннан, Өзбекстаннан және басқа да елдерден тарихи отанына оралуы, елден көші-қон ағындары және басқа да процестер Қазақстан халықтарының демографиялық пропорцияларында елеулі өзгерістерге алып келді. 1999 жылы қазақтар 40,0%, 2019 жылы – 67,9%, орыстар – 37,6% және 19,3% құрады (Нәтижелері 2000; Саны 2019). Бұл қазақ және орыс этностарын, сондай-ақ олардың тілдерін этнотілдік жағдаяттың басты «субъектілеріне» айналдырып, ал тілдердің басым көпшілігі, қазақ және орыс тілдерін қоспағанда, саны аз этностардың тілдерін құрайды.

Осылайша, бүгінгі Қазақстан – көптілді, көпэтносты, мультимәдениетті және көпконфессиялы ел, онда әртүрлі генетикалық топтар мен құрылымдық түрлердің тілдерінде сөйлейтін этностар тұрады.

Қазіргі Қазақстанның этнотілдік ландшафты бір жағынан, тілдік әртүрліліктің жоғары деңгейімен, екінші жағынан, екі этностың (титұлдық қазақ және орыс) барлық басқа этностарға сандық қатынаста үстемдік етуімен, тілдік жағдаяттың демографиялық әркелкі және теңгерімсіз сипатын күшейтумен сипатталады.

Бұл жағдай 1970 жылдан 2019 жылға дейінгі қазақ, орыс және басқа да этностар санының динамикасымен жақсы суреттелген («Қазақстан этностары: 1970–2019» суреті).

Қазақстан этностары: 1970-2019
(санақ және ҚР Статистика комитетінің деректері бойынша)

Есептелген: Нәтижелері 1996; Демографиялық 1996; Ұлттық 2010; Саны 2015; Саны 2019.

Қазақ және орыс тілдері – миллионер тілдер, сөйлеушілердің саны бойынша әлем тілдерінің 4%-на тиесілі және республикада осы тілдерде сөйлейтіндер саны бойынша көш бастап тұр, сонымен қатар елде екінші қазақ немесе екінші орыс тілін білетін билингвтердің саны көп, бұл екі тілдің де бірлескен қызметінің өрісін едәуір арттырады.

Барлығы бірге этнотілдік ландшафтқа диффузиялық сипат береді, ал тілдік жағдаят екі демографиялық және коммуникативтік қуатты серіктес – қазақ және орыс тілдерінің айналасында нақты шоғырланады. Тілдік жағдаяттың осындай сипаттамасы қазақ және орыс тілдерінің ғана емес, сондай-ақ Қазақстанның басқа да тілдерінің жағдайын неғұрлым егжей-тегжейлі және жүйелі түрде қарауды талап етеді.

2. ТІЛДІК ЖАҒДАЯТТЫҢ ЭКЗОГЛОСТЫҒЫ: тілдердің саны, олардың генетикалық және типологиялық сипаттамалары

Қазақстанда этностар мен олардың тілдерінің көптігі іс жүзінде күмән тудырмайды. Сонымен қатар олардың нақты саны аталмайды, елде тұратын 120, 130 немесе тіпті 140 этнос туралы және сәйкесінше олардың тілдерінің саны туралы айтылады.

Lewis M. Paul, Gary F. Simons және Charles D. Fennig «Ethnologue: Language of Kazakhstan» кітабында Ethnologue жобаларында қабылданған әдістемені қолдана отырып, Қазақстандағы көптілді жағдайдың сипаттамасына 44 тілді енгізіп, оларды екі топқа бөлді (Lewis 2015):

1. 14 тіл / идиомалар (2 институционализацияланған, 9 дамушы, 2 қауіпті жағдайдағы, 1 жойылып бара жатқан): дүнген, іле түркі (таранчи), ингуш, қазақ, неміс (стандартты), неміс-плат диалектісі (Plautdietsch / платдойч), сығандар (синти рома диалектісі), орыс, тәжік, татар, түрік, өзбек (солтүстік диалект), ұйғыр / жаңа ұйғыр, украин;

2. 30 иммигранттық тіл: эзирбайжан (солтүстік), армян, авар, башқұрт, белорус, грек (понтій), даргин, мари (шығыс), гагауз, грузин, грек, карақалпак, қарашай-балқар, кәріс, құмық, қырғыз, лак, лезгин, литва, күрд (солтүстік), ноғай, осетин, поляк, румын, табасаран, түрікмен, удмурт, шешен, чуваш, эрзя.

«Ethnologue: Language of Kazakhstan» кітабының беделділігіне қарамастан, тілдердің тізімі мен оларды жүйелеу туралы көптеген сұрақтар жауапсыз қалды. Сөйлеушілердің саны көп тілдер тізімде неліктен жоқ екендігі түсіндірілмеген (мыс., болгар, молдован, мордва, Қырым татарлары және т.б.). Тілдерді екі топқа бөлудің негізі қандай екені де белгісіз (мыс., бірінші топта ингуш, стандартты неміс және неміс-плат диалектісі, украин және т.б. бар, ал шешен, карақалпак, қырғыз, белорус және т.б. иммигранттық тілдерге жатады) және т.б.

Жалпы алғанда, Қазақстанның тілдерін әлеуметтік лингвистикалық сәйкестендіруге және тілдердің санын есептеуге қатысты туындайтын объективті қиындықтар бірқатар жағдайларға байланысты: лингвонимдер мен этнонимдердің сәйкес келмеуі, кейбір халықтардың ерекше мәртебесі, этноаттитюдтық жіктеу қағидаларының бұзылуы, ел халқы арасында жекелеген этникалық топтардың «кенеттен» пайда болуы және, керісінше, санақ қорытындысында кейбір этностардың өкілдігі туралы деректердің болмауы және т.б.

Этникалық топтардың саны мен тілдердің санын теңестіру әдісін қолдануға болады. Бұл әдіс этникалық және тілдік сәйкестілік қатынастары жоғары дәрежеде метонимиялық болып келетініне негізделген. Әрине, өкілдердің этникалық және тілдік сәйкестілігінің тіке-

лей байланысы белгілі бір дәрежеде күмән келтіреді. Сонымен қатар санақтарды жүргізу нәтижесінде алынған демографиялық статистика ана тілін жоғалтудың «баяу қарқынын көрсетуге бейім».

Тілдерді сәйкестендірудің күрделілігін ескере отырып, Қазақстан тілдерінің тізімін жасау кезінде санақтарда дәстүрлі қолданылатын этнонимдер емес, тілдердің ажыратылуы негізге алынды (мысалы, қарашай-балқар, Қырым татарлары және т.б.); санақтарда көрсетілген тілдердің мәртебесіне, сөйлеушілердің санына және олардың этникалық тілді меңгеру дәрежесіне, тіл қызметінің ерекшеліктері мен көлеміне, белгілі бір класқа генетикалық және типологиялық тиістілігіне және т.б. қарамастан, мүмкіндігінше барлық тілдер ескерілді.

Қабылданған болжам бірінші кезеңде тілдерді (бастапқыда тілді меңгеру деңгейін есепке алмай) оларды ықтимал этникалық сөйлеушілермен тікелей байланыстыруға мүмкіндік береді. Алдын ала есептеу кезінде этникалық тілдің жоғалуы мен өзгеруі, сондай-ақ тілдерді білу дәрежесі ескерілмеді. Тілдің ауысуы жөнінде санақ мәліметтері бойынша ана тілі туралы сұраққа жауап беру арқылы ғана, яғни этникалық, қазақ, орыс тілін таңдау барысында жанама түрде білуге болады. Азаматтарға үш жауаптың біреуін таңдау ұсынылды.

Тілдік жағдайдың экзогенділігі 1999 жылғы санаққа сәйкес өзінің этникалық және тілдік сәйкестендірілуін мұқият қолдайтын, статистикалық аз саны бар жекелеген этникалық топтар өкілдерінің тілдері құрайтын көптеген топтардың аясында болатыны маңызды. Олардың ішінде Қазақстанда және олардың негізгі тұратын елінде – Ресей Федерациясында⁹ сөйлеушілері тым аз (10 адамнан кем) бар тілдер ерекше топты құрайды, мыс., алеут, ительмен, кет, лив, манси, негидал, нивх, орок, ороц, саам, селкуп, ульч, энец, юкагир тілдері. Ресми референттік сөйлеушілердің саны тез азайып бара жатқан, демографиялық

9. В.И. Беликов пен Л.П. Крысин былай деп жазады: «Орыс тіліне ауысатын халықтардың негізгі бөлігі – бұл Ресейде жинақы этникалық аумағы жоқ адамдар. Қалғандарының ішінде карел мен вепсілердің этникалық тілдері, сондай-ақ Солтүстік халықтарының көптеген тілдері қауіпті жағдайда (1990 жылдардың басында шорлар да олардың қатарына кірді). Мордва, екі коми, удмурт тілдерінің жағдайы алаңдатады. Солтүстік халықтарына келетін болсақ, тек долган (құрылымдық жағынан якут тіліне өте жақын), ненец және нганасан тілдері өмір сүрудің салыстырмалы түрде жақсы мүмкіндігіне ие; чукот тілінің жағдайы біршама нашар эвенктердің, эвендердің және юкагирлердің тілдік ассимиляциясының (ықпалдасуының) бағыты тұрғылықты жеріне байланысты: олардың жартысына жуығы Якутияда тұрады (эвенктердің 48%, эвендердің 50%, юкагирлердің 61%), онда олардың едәуір бөлігі якут тіліне көшіп, осы халықтар өкілдерінің сәйкесінше 88, 56 және 31%-ы якут тілін ана тілі деп жариялады. Якутиядан тыс жерде олар орыс тіліне ауысуда» (Беликов, Крысин – 2001, 405-406). Ресей Федерациясының саны аз байырғы халықтарына келесі халықтар жатады: алеуттар, алюторлар, вепсілер, долгандар, ительмендер, камчадалдар, керектер, кетгер, коряктар, кумандиндықтар, мансилер, нанайлықтар, ненецтер, нивхилер, ороктар (ульча), ороцтар, саамалар, селкуптар, сойоттар, таздар, теленгиттер, телеуттер, тобалар, тува-тожиндер, удэгейлер, улчалар, хантылар, челкандар, чувандар, чукчилер, чулымдар, шорлар, эвенкілер, эвендер, энецтер, эскимостар, юкагирлар.

ахуалы нашар аймақтың этностары мен тілдері де ерекшеленеді. Бұл жерде орынды сұрақтар туындайды:

Неліктен кейбір этникалық топтардың саны күрт азайды? және керісінше:

Неліктен кейбір этникалық топтардың саны тез өсті?

Бірінші сұрақтың жауабы тек саны жағынан басым этностарды ғана емес, шағын этностарды да қамтыған елден қуатты көші-қон ағындарымен байланысты екені анық.

Екінші маңызды мәселе – этникалық (және одан кейін тілдік!) сәйкестендірудің және өзін-өзі сәйкестендірудің жылжымалылығы (мыс., 1999 жылғы санақта тіркелген коми этносына басқа этникалық топтың, яғни коми-пермяк этностық тобының болуына байланысты коми-зырян тілі де жатқызылуы мүмкін; мордва этностық тобына – мордвалық мокша және мордвалық эрзя; мари этностық тобына – алқаптық мари және таулы мари).

Сонымен қатар кеңестік санақтарды жүргізу кезінде ұлттар тізімімен айла-шарғы жасауға жиі жол берілді: «социалистік ұлттар мен ұлыстарды құрастыру» жүргізілді. В.И. Беликов этнодемографиялық статистиканы талдай отырып, халықтар туралы мәліметтердің ресми статистикаға қаншалықты енгеніне байланысты бұрынғы КСРО халықтарының бірнеше тобын ажыратады: ресми және бейресми, ал бейресми топтар былай бөлінген: жарнамаланбаған, еленбейтін, жасырын және қалаусыз (Беликов – 1997, 18–19).

Осы жіктеуді Қазақстан этностары үшін қолдана отырып, біз 2009 жылғы санақтың деректерінсіз әрдайым толық бола бермейтін келесі көріністі көре аламыз:

– жарнамаланбаған немістердің саны олардың тұратын барлық аймақтарында дәл болмады;

– қалаусыз халықтардың бірі – талыштардың саны кенеттен Ресейде ғана емес, Қазақстанда да өсті: 1970 ж. – 0; 1979 ж. – 0; 1989 ж. – 37; 1999 ж. – 691;

– жасырын халықтардың бірі – месхетин түріктерінің саны Қазақстанда күтпеген жерден айтарлықтай көп екені анықталды: 1970 ж. – 0; 1979 ж. – 0; 1989 ж. – 0; 1999 ж. – 2761;

– сонымен қатар Қырым татарларының, таулы еврейлердің, грузин еврейлерінің және Орта Азия еврейлерінің¹⁰ саны артты;

– басқа халықтардың сандық көрсеткіштері «түсініксіз» түрде өзгерді: удиндер (1970 ж. – 33; 1979 ж. – 194; 1989 ж. –

¹⁰ Бұрын «жасырын» болған халықтардың тілдерін референциалды сәйкестендіруді біз келесідей жүзеге асырдық: тат тілі – таттар мен тау еврейлерінің тілі, тәжік тілі – тәжіктер мен Орта Азия еврейлерінің тілі, Қырым татарларының тілі – қырым татарлары мен қырым еврейлерінің (қырымшак) тілі, грузин тілі – грузин және грузин еврейлерінің тілі. Лингвистер атап өткен қырым тілінің қырым татар тіліне ерекше жақындығы (кейбір ескертулермен) оларды бір тіл (қырым татар тілі) деп санауға мүмкіндік берді.

363; 1999 ж. – 294 адам), удәгейлер (1970 ж. – 7; 1979 ж. – 33; 1989 ж. – 19; 1999 ж. – 47) және басқалар.

Санақ науқандары кезінде жол берілген осындай бұрмалаудың нәтижесінде қызықты әлеуметтік лингвистикалық артефактілер пайда болады. Мысал ретінде Қазақстандағы чуван тілін келтіруге болады.

Чувандар – чуван тілінің иелері, бұл тіл көптеген дереккөздерде өлі (!) юкагир тілінің өлі (!) диалектісі ретінде тіркелген. Чувандар Қазақстанда алғаш рет 1989 жылғы кеңес санағында тіркеліп, олардың саны 22 адамды құрады, ал 1999 жылғы алғашқы Қазақстан санағында олардың саны 375-ке жетті, бұл ретте чувандықтардың жалпы санының 36,3% өздерін билингвист деп жариялады, 4,5%-ы ана тілдері болып табылатын чуван тілін (көптеген орыс деректерінде өлі юкагир тілінің өлі диалектісі ретінде тіркелген), 29,3% – қазақ тілін, 98,4% – орыс тілін, 0,3% – ағылшын тілін білетіндерін мәлімдеді.

2009 жылғы халық санағында 25 чуван тіркелді.

В.И. Беликовтың айтуынша, «юкагирлерге тарихи жақын чувандықтарды чукчалар ішінара жойып жіберген, ал олардың қалғандары біздің (яғни ХХ ғасырдың) ғасырдың басында тілдік тұрғыдан ассимиляцияланған болатын. Чукотка автономиялық округінде чувандықтардың 4,3%-ы өзінің ана тілі ретінде «өз ұлтының тілін» атады, РКФСР-дің басқа аймақтарында бұл пайыз 48,9%-ға дейін, ал басқа одақтас республикалардың чувандары үшін тіпті 53,5%-ға дейін өсті. <... > Туған тілі чуван тілі болатын адамдардың пайда болуы – бұл ана тілінің не екенін дұрыс түсіндірмеген санақ ұйымдастырушыларының әдістемелік қателігі. Ресейден тыс жерде 127¹¹ чуванның пайда болуы, менің ойымша, бұл – санақ жүргізушілердің немесе санақ парақтарын өңдеушілердің біліктілігінің төмендігімен байланысты орын алған «ақпараттық шу». «Солтүстік халықтарының» көпшілігі қоныстарын ауыстырмай отыра беретін халық емес, бірақ олар сирек жағдайларды қоспағанда, өздерінің дәстүрлі аумақтарын тастап кетпейді және оның үстіне өздерінің өмір сүру ортасын Орта Азия, Закавказье елдеріне немесе тіпті бұрынғы КСРО-ның еуропалық республикаларына көшу арқылы өзгертуге бейім емес. <... > Саны өте аз энецтер мен ороктардың «ұзақ мерзімді көші-қонның» жоғары пайызын РКФСР-ден бірекі отбасының кездейсоқ шығуымен түсіндіруге болатын болса, онда қалғандары үшін мұндай көрсеткіштің болуы екіталай, ал долғандар, удәгейлер, чувандар мен алеуттар үшін бұл тіпті мүмкін емес нәрсе» (Беликов – 1997, 22–23).

Барлық аталған халықтар (сондай-ақ негидалдар, эвенкілер, эвенктер, юкагирлар, ульчалар және т.б.) Қазақстанда 1989 жылғы

¹¹ Естеріңізге сала кетейік, Қазақстанда 1999 жылы 375 адам чувандарға өздерінің ұлттық тиесілігін жариялады.

соңғы кеңес санағында ғана емес, 1999 жылғы санақта да ұсынылған. Сонымен қатар Қазақстанда «Солтүстіктің шағын халықтарының» өкілдері ғана емес, сонымен бірге Ресейдің басқа өңірлеріндегі шағын халықтардың өкілдері де тіркелген, олардың ішінде ливтер, алтайлықтар, шорлар, даргиндер, кабардиндер, қарашайлар, құмықтар, мансилер, нанайлар, цахурлар, удиндер, таталар, талыштар, саамалар және т.б. бар. В.И. Беликовтың пікіріне қосыла отырып, «удегейлердің құрамында адыгейлер, ал чувандықтардың құрамында чуваштар ішінара жасырынған деп болжауға болады, бірақ ресейлік емес деген мен алеуттар қайдан пайда болғаны құпия болып қала бермек» (Беликов – 1997, 24).

Осы тілдерді референтті халықтарға жатқызуға байланысты орынды күмән туындауы мүмкін:

Осындай этникалық топтардың ана тілдерін сақтап қалу қаншалықты мүмкін?

Қазақстанда жекелеген лингвистер өлі тілдерге жатқызатын чуван және юкагир тілдері бар ма?

Тілдер мен халықтардың тікелей референциалды сәйкестендірілуінің күмәнділігін ескеріп, сондай-ақ лингводемографиялық статистика ана тілін жоғалтудың «баяу қарқынын» көрсетуге бейім екенін түсіне отырып (Беликов, Крысин – 2001, 407), біз дәлел ретінде 1999 жылғы санақта жазылған мәліметтерді ұсынамыз: 1999 жылғы санақ кезінде өз ұлтының тілін білу туралы қазақстандықтардың келесі шағын топтары мәлімделді: абазиндер – 12,5%, абхаздар – 11,9%, аварлар – 31,2%, ағұлдар – 13,5%, адыгейлер – 22,3%, алтайлықтар – 14,5%, ассириялықтар – 24%, балқарлар – 26,4%, гагауздар – 15,2%, даргиндер – 27,3%, дүнгендер – 48,9, еврейлер – 7,1%, ингуштар – 58,2%, қалмақтар – 6,4%, қарақалпақтар – 21,4%, қарашайлар – 13,7%, карелдер – 16,3%, коми-зырянды – 17,1%, коми-пермяктер – 19,8%, кәрістер – 25,8%, құмықтар – 32,7%, күрдтер – 68,8%, лактар – 26,8%, лезгиндер – 37,2%, марилер – 21,8%, мордвалар – 22%, ненецтер – 51,8%, ноғайлар – 20,9%, рутульдар – 30,1%, якуттар – 7%, табасарандар – 34,6%, талыштар – 31,5%, қырым татарлары – 37,1%, татарлар – 27,5%, месхетин түріктері – 84,7%, удиндер – 40,1%, удмурттар – 21,1%, хакастар – 16,9%, черкестер – 13,2%, шешендер – 58,6%, чувандар – 4,5%, шорлар – 14,6%.

Әрине, әрбір қазақстандық өз ұлтының тілін білу туралы сұраққа жауап бере отырып, ана тілін білу туралы мәліметтерді асыра көрсеткен болуы мүмкін. Бұл жерде Қазақстанның метрополиядан ажыратылған диаспоралары үшін қазіргі заманғы этникалық сәйкестендірудің ерекшелігін атап өткім келеді: олар этностың негізгі массивімен байланысын атап өтуге тырысады.

Мұның бәріне, атап айтқанда, 1999 жылғы Қазақстан Республикасының халық санағында алғаш рет «ұлтын көрсетпегендер» бағаны бос (!) қалғанына қарап баға беруге болады, яғни санақ рәсімінен өткен барлық қазақстандықтар өздерінің этностарын анықтаған болатын (салыстыру үшін Ресей Федерациясындағы 1,5 млн адам өз ұлтын мүлдем көрсетпеген 2002 жылғы санақ деректерін келтіруге болады).

Сонымен, санақтарды жүргізу процесі мен нәтижелеріне саяси және өзге де ықпалдардың әсер етуіне қарамастан, ресми санақтардың материалдары, дегенмен, Қазақстан тілдері туралы белгілі бір мәліметтер бере алады. Қазақстанның әрбір азаматы өз ұлтының тілін білу туралы сұраққа жауап бере отырып, әрине, өзі туралы және өз ұлтының тілін білуі туралы деректерді, ең алдымен, елде шиеленіскен этникалық және тілдік сәйкестендіруге байланысты байқаусызда немесе әдейі бұрмалауы («боямалауы») мүмкін. Тұрақты түрде әділ сынға ұшыраған санақтың кемшіліктеріне, әсіресе, тілдерді білу туралы мәліметтер тұрғысынан кездесетін олқылықтарға қарамастан, оларды белгілі бір дәрежеде сенімді дереккөз деп санауға болады. Бұл санақтардың құндылығы да артып келеді, өйткені оларда қазақстандықтардың өздерінің этникалық және тілдік бірегейлігін бағалауы туралы мәліметтер тұрақты түрде (он жылда бір рет) тіркеледі.

Мұндай жағдайда Қазақстан Республикасы халқының санағына сәйкес, 1999 жылы елде 136 этнос және олардың ықтимал 126 этникалық тілі, 2009 жылы (тиісінше) – 127 этнос және 117 тіл, соның ішінде санақтың шифрі ашылмаған жолындағы «Үндістан мен Пәкістан халықтары»¹² тілдері болды.

Тәжікстаннан және Ресейдің Қиыр Шығысынан қоныс аударған тоғыз кіші этностың өкілдері (ительмендер, кеттер, ороктар / ульталар, тофалар, энецтер, рушандар, саамалар, шуғандар, юкагирлер) Қазақстан халқының санағында (1970–1999) олардың саны аз болса да (30 адамнан аз) дәйекті түрде ұсынылып отырғанына қарамастан, екі санақ арасындағы кезеңде (1999–2009) тіркелуді тоқтатты.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың экзогlostығы тек тілдердің санымен ғана емес, сонымен қатар олардың генетикалық байланыстарының (Қазақстанда алтай, орал, үнді-еуропалық, иберий-кавказ, қытай-тибет, семит-хамит, палеоазия, аустроазия отбасыларының тілдері ұсынылған) және типологиялық сипаттамаларының (Қазақстан тілдері агглютинативті, флективтік, оқшаулаушы, инкорпорациялаушы тіл түрлеріне жатады; аналитикалық, синтетикалық және полисинтетикалық типтегі тілдерге; сондай-ақ номинативті, эргативті құрылымды тілдерге

¹² «Үндістан мен Пәкістан халықтары» тобының тілдерін анықтау кезінде біз осы елдердің ресми тілдері ретінде хинди мен урду тілдерін көрсеттік.

жатады) («Қазақстан тілдерінің жіктемесі» 2-бөлімін қар.) әртүрлілігімен көрсетіледі.

Қазақстанның тілдік жағдаятының экзогlostығы көптеген генетикалық және типологиялық жағынан әр түрлі тілдерден құралады, бұл ретте қалыптасқан жағдайдың ерекшеліктерін түсіну үшін мыналар маңызды:

- генетикалық туысқан тілдердің ең үлкен тобы – бұл түркі тілдері;
- референттік халықтар саны бойынша түркі және славян тілдері басқа генетикалық кластардың тілдерімен салыстырғанда әрқайсысы жеке және жиынтық жағынан олардан асып түседі;
- тілдердің ең кең таралған түрі – агглютинативті тип.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың экзогlostығы әртүрлі генетикалық және типологиялық кластардың тілдерімен құрылады. Алайда, барлық тілдердің коммуникативті кеңістікте болу ерекшеліктерін анықтайтын этнодемографиялық «қуаты» кең ауқымда өзгеріп, көбінесе тілдердің әлеуметтік лингвистикалық мәртебесін және олардың таралуын анықтайды.

3. Қазақстан тілдерінде қолданылатын этникалық тіл, титулдық тіл, миноритарлық тіл, мажоритарлық тіл, диаспора тілі ұғымдары

Осы бөлімнің атауына енгізілген терминдер посткеңестік елдердің әлеуметтік лингвистикасында ғана емес, сонымен бірге шетелде де кең таралған, әртүрлі халықаралық заңнамалық құжаттар мен актілерде қолданылады және олардың мазмұны келесідей қорытындыланды¹³:

Титулдық тіл – бұл белгілі бір мемлекетке, ұлттық-мемлекеттік (ұлттық-аумақтық және т.б.) құрылымға атауы берілген этностың (ұлттың, халықтың) тілі¹⁴.

Этникалық тіл – бұл этностың (ұлттың, халықтың¹⁵) тілі, этноспен (өзін-өзі) сәйкестендіру тілі¹⁶.

13. Анықтамалар «Әлеуметтік лингвистикалық терминдер сөздігіне» сәйкес келтіріледі (Сүлейменова, Шаймерденова 2020).

14. Титулдық тіл термині бірқатар эмоционалды коннотацияларға ие, бірақ бұл терминді қазіргі әлеуметтік лингвистикалық жұмыстарда қолдану кезінде бірқатар қолайлы жағдайлар бар: а) байырғы тіл (indigenos language) ұғымының көлемімен сәйкес келмеуі; б) этникалық топтың тілін (ұлтқа/этносқа қарсы қойылған) белгілеу үшін әлеуметтік лингвистика бөлігінде қолданылатын этникалық тіл терминіне қарсы қойылғандығы; в) ТМД елдеріндегі тілдік жағдайды талдау бойынша қазіргі заманғы жұмыстарда терминді кеңінен қолдану (Hagendoorn – 2001, 6–7).

15. Бұл жұмыстың барысында ұлт, ұлыс халық, этникалық топ ұғымдарының айырмашылықтарын елемеге жол беріледі.

16. Тіл – этностық топтың басты белгісі, бір жағынан, ол адамға өзін белгілі бір этноспен сәйкестендіруге мүмкіндік береді, екінші жағынан, басқа адамды өз этносынан басқа этностың мүшесі ретінде сәйкестендіреді.

Миноритарлық тіл – азшылық ұлттың тілі, саны аз этностың (халықтың) тілі.

Мажоритарлық тіл – көпшілік тілі, көптеген этностың (халықтың) тілі.

Диаспора тілі – тарихи шығу тегі немесе негізгі қоныстану елінен тыс жерде тұратын этнос (ұлт, халық, этникалық қауымдастық) бөлігінің тілі¹⁷.

Қарастырылып отырған терминдерді салыстыру олардың барлығы этникалық топқа қатыстығы арқылы анықталатынын және бұл белгі тұрақты екенін көруге мүмкіндік береді¹⁸. Егер этникалық тіл оның өкілдерінің санына және мекендейтін жеріне қарамастан, кез-келген (берілген) этностың тілі болса, титулдық тіл, миноритарлық тіл және диаспора тілі, керісінше, осы белгілерге тікелей байланысты болады, ал миноритарлық тіл және диаспора тілі ұғымдары титулдық тілге қатынасына байланысты нақтыланған анықтама алады:

Титулдық тіл – уақыт пен кеңістікте локализацияланған белгілі бір мемлекетті (немесе басқа әкімшілік-мемлекеттік құрылымды) білдіретін белгілі бір этностың тілі¹⁹.

Миноритарлық тіл – бұл белгілі бір этностың тілі, ол мажоритарлық титулдық тілге қатысты аз сөйлеушілермен ұсынылған және уақыт пен кеңістікте локализацияланған белгілі бір мемлекеттің аумағында онымен бірге өмір сүреді.

Диаспора тілі – бұл тарихи шығу елінен тыс жерде тұратын және уақыт пен кеңістікте локализацияланған белгілі бір мемлекеттің аумағында онымен бірге өмір сүретін титулдық тілге қатысты аз сөйлеушілермен ұсынылған халықтың/этникалық қауымдастықтың бір бөлігінің тілі.

Алайда, мұндай терминологиялық нақтылаудан кейін де көптеген сұрақтар туындайды, олардың ішінде ең бастылары:

17. Бұл анықтама диаспораның жалпы түсінігімен тікелей байланысты болуы керек, ал оның анықтамасы өз кезегінде этноқауым ұғымымен, яғни өз институттарын құрған және өзінің бастапқы өмір сүру шегінен тыс жерде тұратын, этникалық шығу тегі ортақ адамдардың бірігуімен байланысты. Бұл жағдайда диаспора ұғымы ретінде бір-бірімен де, туған этностарымен де (егер бар болса) байланысы бар және осы байланысты қарқынды түрде қолдайтын этноқауымдардың жиынтығы түсініледі (Степанян 2004). Диаспора ұғымы әрдайым бастапқы этникалық аймақтан тыс кез-келген қоныс аударуды білдіре бермейді, кейде тек кез-келген қолайсыз жағдайлардың қысымымен (соғыс, аштық, күштеп жер аудару және т.б.) болған және ұлттық қорлау, қайғы-қасірет, үмітсіздік сезімімен қатар жүрген орын ауыстыру ретінде қарастырылады. Мұндай сәттердің маңыздылығын мойындап отырасақ та, оларды диаспораның конституциялық белгілеріне жатқызу екіталай.

18. Тіл этноқұраушы фактор болып табылады, алайда тіл бірнеше этностарға ортақ болуы мүмкін (мыс., неміс тілі – немістер, австриялықтар үшін және швецариялықтар мен бельгиялықтардың бір бөлігі үшін); этнос өзінің сәйкестігін сақтай отырып, тілді өзгерте алады (мыс., Қазақстан кәрістердің едәуір бөлігінде, ТМД-ның басқа мемлекеттерінде тұратын кәрістерде сияқты юкчин диалектісінің жойылуына әкеп соқтырған тілдің ауысуы болды (Сон 1999; Пак 2004).

19. Тағы бір рет нақтылай кетейік, титулдық тіл – бұл белгілі бір ұлттық-мемлекеттік немесе ұлттық-аумақтық құрылымның атауы берілген этностың атауымен сәйкес келетін тіл.

Сөйлеушілердің саны басым емес этностың тілін титулдық (сондай-ақ ресми және мемлекеттік) тіл деп санауға бола ма?

Титулдық тіл миноритарлық тіл болуы мүмкін бе?

Осы титулдық этнос өкілдерінің көпшілігі меңгермеген тіл титулдық тіл болуы мүмкін бе?

Миллиондаған сөйлеушілері бар тілді миноритарлық тіл деп санауға бола ма, әлде белгілі бір тілді миноритарлық тілге жатқызуға мүмкіндік беретін сөйлеушілер санының төменгі және жоғарғы шегі (1 адам – 1 миллион?) бар ма?

Тілі титулдық (мемлекеттік, ресми және/немесе үстем) болып табылатын негізгі аумақтық-мемлекеттік құрылымы бар диаспораның тілі миноритарлық тіл болып саналуы мүмкін бе?

Қарастырылып отырған терминдердің жауаптары мен анықтамаларын іздеу барысында біз Еуропаның тәжірибесіне және тілдік азшылықтардың өмірін реттейтін халықаралық құжаттарға жүгінеміз. Аймақтық және миноритарлық тілдердің құқықтары саласындағы халықаралық құжаттар пакеті бар: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.), азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (1966 ж.), Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966 ж.), Нәсілдік кемсітудің барлық түрлерін жою туралы халықаралық конвенция (1965 ж.), Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын халықтардың құқықтары туралы Декларация (1992 ж.). Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттер үшін басты құжат Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы конвенция болып табылады (1950 ж.); бұл құқықтық акт ТМД елдеріне қатысты расталды (2001 ж. №1249); Ұлттық азшылықтардың білім алу құқығына қатысты Гаага ұсыныстары (1996); Ослода қабылданған аз ұлттардың тіл саласындағы құқықтары туралы ұсыныстар (1998) және т.б. Қарастырылып отырған саладағы ең маңызды құжат ретінде Еуропаның аймақтық және миноритарлық тілдерін қорғау мен ілгерілету үшін қабылданған және аймақтық пен миноритарлық тілдер туралы қазіргі заманғы түсінікті ұсынатын аймақтық тілдер мен азшылық тілдері туралы Еуропалық хартия (1992 ж.) танылады.

Өңірлік және миноритарлық тілдер туралы Еуропалық Хартияның 1-бабында өзара байланысты мынадай анықтамалар беріледі:

– *аймақтық тілдер және миноритарлық тілдер* терминдері (осы мемлекеттің ресми тілінен (-дерінен) айырмашылығы) мемлекет аумағында оның азаматтары дәстүрлі түрде қолданатын және халықтың қалған бөлігіне қарағанда саны жағынан аз топты құрайтын тілдерге қатысты қолданылады; бұл термин негізгі тілдің (-дердің) диалектілеріне және көшіп-қонушылардың тіліне қатысты қолданылмайды;

– *«аймақтық тіл және миноритарлық тіл қолданылатын аумақ»* термині географиялық кеңістік деп түсініледі, бұл тіл осы географиялық кеңістікте аталған Хартияда көзделген тілді қорғау және дамыту бойынша түрлі шараларды қабылдауды ақтау үшін саны жағынан жеткілікті болатын адамдардың қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді;

– *«аумағы жоқ тілдер»* термині мемлекеттің азаматтары пайдаланатын және халықтың қалған бөлігі пайдаланатын тілден (- дерден) айырмашылығы бар тілдер деп түсініледі, бірақ бұл тілдер дәстүрлі түрде мемлекет аумағында қолданылса да, осы аумақтың нақты географиялық кеңістігіне тікелей байланысты бола алмайды (European Charter – 1992).

Миноритарлық тіл (minority language) терминіне сонымен бірге азшылық тілі термині де сәйкес келетінін ескере кетеміз. Біздің ойымызша, бұл оның мазмұнының айқынсыздығын арттырып, талас тудырады:

– біріншіден, «азшылық»²⁰ қоғам немесе мемлекет осы «азшылықты» осындай деп таныған жағдайда ғана қоғам немесе мемлекет қорғауға кепілдік беруге міндетті құқық субъектісі бола алады;

– екіншіден, азшылық тілін миноритарлық тіл деп айтуға мүмкіндік беретін «азшылықтың» жоғарғы және төменгі сандық шектері анықталмаған;

– үшіншіден, азшылық тілі қызметінің көлемі анықталмаған;

– төртіншіден, азшылық тілі, егер оның осы ел ішіндегі мәртебесі заңнамалық түрде анықталмаса, осындай деп саналуы мүмкін бе, жоқ па, көрсетілмейді.

Сонымен қатар ресми тілден және/немесе көпшілік тілінен ерекшеленетін және осы *мемлекетте аумақтық негізі* бар мемлекеттердің азаматтары дәстүрлі түрде қолданатын тілдер миноритарлық деп аталады. Осындай мағынада идиш және сыған сияқты тілдер миноритарлық деп таныла алмайды, өйткені бұл тілдер азшылықтардың тілдері болса да, олардың өздерінің аумақтық негізі жоқ, яғни олар жергілікті халықтың тілдері емес (<http://www.coe.ru/03conv-minlg.htm>).

Қазіргі әлем елдеріндегі тілдік жағдайдың әртүрлілігі соншалық миноритарлық тілдердің немесе демографиялық/саяси азшылықтардың тілдерінің қандай да бір түсінігіне толық сәйкестікті табу мүмкін емес. Бір ғана мысал келтірейік: Ирландияның мемлекеттік және ресми тілі ретінде ағылшын тілімен қатар гаэльдықтардың аз ғана бөлігі білетін (гаэльдік тілді білетіндер саны үнемі азайып келеді) ирланд (гаэль) тілі (O'Callaghan 2004) жарияланды. Алайда, ирландиялық (гаэльдік) тіл бірден бірнеше квалификацияларға ие болды: мемлекеттік тіл, ресми тіл, титулдық тіл, миноритарлық тіл. Сонымен бірге бұл тіл бірден

20. Азшылық – бұл ел халқының қалған бөлігіне қатысты үстем жағдайға ие емес, тілдік, этникалық немесе діни айырмашылықтары бар, ынтымақтастық сезімі мен мәдениетін, дәстүрін, тілін сақтау ниетімен біріктірілген шағын топ.

елдің бірнеше заңдарының, сондай-ақ Ирландия мүшесі болып табылатын Еуропалық Одақтың құжаттарының қорғауына ие болды.

Қазіргі уақытта Еуропалық Одақтың құрылуына байланысты Еуропаның көптеген этникалық тілдері өзін ЕО ресми тілдері деп мәлімдейді, атап айтқанда Еуропалық Одақтың 260 тілінің 24 тіліне ресми мәртебе берілді.

Шағын халықтардың көптеген тілдерінің мәртебесінің мұндай өсуі біріккен Еуропа аймақтық және миноритарлық тілдерге көмектесе алады деген үмітпен байланысты болды, өйткені 40 миллион (немесе 8%) еуропалықтар осы тілдің сөйлеушілері болып табылады. Оның орнына ағылшын тілі әрбір екінші еуропалықтың тіліне айналып, одан да танымал болды. Бұл тілді қолдану аясы ЕО-ның қалыптасуымен едәуір кеңейді. ЕО отырыстарында 20 ресми тілді пайдалану үшін 380 жұп аудармашы қажет, әр тілге ЕО бюджетінің 1%-ы жұмсалады, ЕО мемлекетінің әрбір азаматы жыл сайын Еуроодақта өз тілінде сөйлеу құқығы үшін 2 еуро төлейтін болады. Осыған қарамастан, миноритарлық тілдердің тағдыры белгісіз болып қалып отыр. Өйткені ағылшын тілі Еуропа мектептерінде екінші тіл ретінде кеңінен оқытылуда (неміс оқушыларының 29%-ы, итальян оқушыларының 27%-ы және испан оқушыларының 24%-ы француз тілін оқиды; француз оқушыларының 31%-ы, итальяндық оқушылардың 8%-ы және испан оқушыларының 1%-ы ғана неміс тілін оқиды және т.б.) (Riding – 2004; Hobsbaum - 2005,40-41).

Сонымен, аймақтық және миноритарлық тілдер туралы Еуропалық Хартияда берілген миноритарлық тілдердің анықтамасына сүйене отырып, келесі қосымшаға терминологиялық нақтылау қажет деп санаймыз: *миноритарлық тіл* – бұл белгілі бір этностың тілі, ол мажоритарлық титулдық тілге қатысты аз сөйлеушілермен ұсынылған, аумақтық негізі бар және уақыт пен кеңістікте орналасқан белгілі бір мемлекеттің аумағында титулдық тілмен қатар өмір сүреді.

Миноритарлық тіл терминін осылай түсінген кезде Қазақстанның бірде-бір тілі (осы уақыт пен кеңістікте локализацияланған мемлекеттің аумағы шегінде) миноритарлық деп таныла алмайды (өйткені «бұл тілдер дәстүрлі түрде мемлекет аумағында қолданылса да, осы аумақтағы нақты географиялық кеңістікке тікелей байланыстырыла алмайды») (European Charter – 1992), бірақ этникалық тіл (диаспора тілі) немесе иммигранттық тіл ретінде саралануы тиіс.

4. Қазақстандағы диаспоралар тілдері және иммигранттық тілдер: тіл саясатының көпсубъектілік сипаттамасына

Қазақстандағы тіл саясаты полисубъектілік ретінде сипатталады, өйткені оған әрқайсысының өзіндік себептері мен мүдделері бар әр түрлі субъектілер қатысады:

– тіл саясатының басты субъектісі Қазақстанның стратегиялық мүдделеріне сәйкес қазақ тілін мемлекеттік қолдауды жүзеге асыратын мемлекет (түрлі мемлекеттік институттар) болып табылады;

– қазақ интеллектуалды элитасы – тілдік жоспарлауды жүзеге асырумен тығыз айналысатын жазушылар, мәдениет және өнер қайраткерлері, журналистер, редакторлар, лингвистер, әдебиеттанушылар және т.б.;

– елдің коммуникативтік-тілдік кеңістігі шегінде орыс тілінің позициясын сақтауға ұмтылатын «орыс тілді контрэлитаның» өкілдері;

– басты міндеті өз этникалық тілдері мен тілдік құқықтарын сақтау болып табылатын Қазақстанның көптеген этностарының өкілдері.

Тіл саясаты субъектілерінің жалпыланған тізімінің өзі олардың мазмұны мен бағыттарында әртүрлі мәртебесі мен коммуникативтік-демографиялық күші бар тілдердің алуан түрлілігімен құрылған Қазақстанның тілдік жағдаятының экзогенділігі көрініс тапқандығына сендіреді.

Тіл саясатының маңызды субъектілерінің бірі Қазақстанның этникалық тілдерінің өкілдері болып табылады. Осы бөлімде олардың сипаттамасы берілген.

Қазақстан тілдерінің сипаттамасын алдын ала айта отырып, әрбір тіл жоғарыда айтылған бірнеше параметрлерге байланысты квалификация ала алатынын тағы бір рет атап өткен жөн: осы мемлекеттің азаматтары болып табылатын тілдің иелері тұрып жатқан мемлекеттің аумақтары; осы аумақтың «нақты географиялық кеңістігіне ынтықтық»; елдің қалған халқына қатысты сөйлеушілердің саны және т.б., мыс.:

– *қазақ тілі* – Қазақстан Республикасының титулдық және мемлекеттік тілі, сонымен бірге бұл тіл елден тыс жерлерде де қарастырылады, яғни Ресей, Қытай, Моңғолия, Түркия, Ауғанстан, Иран және т.б. елдердегі қазақтардың тілі болып табылады;

– *орыс тілі* – Ресей Федерациясының титулдық²¹ және мемлекеттік тілі, сонымен бірге Финляндиядағы, АҚШ-тағы, Канададағы, Латвиядағы, Литвадағы, Тәжікстандағы, Өзбекстандағы, Қазақстандағы және т.б. елдердегі орыстардың тілі.;

– *украин тілі* – Украинаның титулдық және мемлекеттік тілі, сонымен бірге Польшадағы, Канададағы, АҚШ-тағы, Финляндиядағы,

21. Ресей Федерациясындағы орыс тілінің бұл квалификациясы даусыз болып саналмайды, өйткені, біріншіден, ол бір тілді басқа тілмен салыстырғанда ерекшелудің кез-келген рәсімін жоққа шығаратын ел ішіндегі тілдердің тең құқықтылығының жарияланған принципіне қайшы келеді (бұл тілдерді титулдық деп тануға ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік деп тануға да қатысты); екіншіден, Ресей Федерациясының әртүрлі субъектілерінің аумағында титулдық тілдер ретінде сол титулды (бірақ орыс емес) этностардың тілдерін жариялайды (21 титулдық ұлттардың тілдері Ресей Федерациясында мемлекеттік тіл ретінде танылды); үшіншіден, Ресей Федерациясындағы тілдік жағдаяттың нақтылығы келесідей: Ресей Федерациясының көптеген субъектілері титулдық ұлтты «атауы осы мемлекеттің немесе ұлттық-мемлекеттік құрылымының ресми атауын анықтайтын» мемлекет халқының бір бөлігі ретінде көрсететін жалпы қабылданған түсінікке сүйене отырып, өздерінің титулдық тілдерін мемлекеттік тіл деп таныды (татар, бурят, коми және т.б.); төртіншіден, Ресей Федерациясының титулдық тілдерінің арасында мемлекеттік мәртебеге ие емес миноритарлық тілдер бар (коми – пермяк, коряк, ненец, чукот және т.б.). Егер біз титулдық және мемлекеттік тілдердің арақатынасын қарастыратын болсақ, онда Ресей Федерациясының әртүрлі субъектілері мемлекеттік тіл деп орыс тілін және титулдық ұлттың тілін/тілдерін мойындайтындарын көреміз.

Латвиядағы, Литвадағы, Тәжікстандағы, Өзбекстандағы, Қазақстандағы және т.б. елдердегі украиндардың тілі;

– *татар тілі* – Татарстанның титулдық және мемлекеттік тілі, Башқұртстандағы, Қазақстандағы, Қырғызстандағы, АҚШ-тағы және басқа елдердегі татарлардың тілі;

– *ұйғыр тілі* – ҚХР Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданының титулдық тілі, Қазақстандағы, Өзбекстандағы, Қырғызстандағы, Түрікменстандағы, сондай-ақ Ауғанстандағы, Сауд Арабиясындағы, Түркиядағы және т.б. елдердегі ұйғырлардың тілі.

Қазақстан тілдерінің басым көпшілігі – негізгі тұратын елі бар/болған қоныс аударған немесе жер аударылған халықтардың тілдері. Қазақстанның осы тілдерін олардың негізгі тұратын елінде қандай мәртебеге ие болғанына және/немесе таралуына байланысты екі топқа бөлуге болады.

– Бірінші топтың тілдерін белгілеу үшін экзогендік тілдер²² терминін оның мағынасын кеңейте отырып пайдалану ұсынылады: *экзогендік деп Қазақстаннан тыс жерде негізгі аумақтық-мемлекеттік құрылымы бар этникалық тіл (диаспора тілі) аталады, онда бұл тіл титулдық, мемлекеттік, ресми және/немесе мажоритарлық болып табылады.*

Қазақстандағы экзогендік тіл тобына абазин, абхаз, авар, адыгей, әзірбайжан, албан, алтай, армян, башқұрт, белорус, болгар, бурят, венгр, гагауз, грек²³, грузин, даргин, ингуш, кабардин-черкес, қалмақ, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырғыз, коми-зырян, коми-пермяк, кәріс²⁴, қырым татар, құмық, лак, латыш, лезгин, литва, талу мари, алқаптық мари, молдаван, моңғол, мордвалық мокша, мордовалық эрзя, неміс, ноғай, осетин, парсы, поляк, пушту, румын, орыс, серб, словак, табасаран, тәжік, татар, тат, тува, түрікмен, удмурт, өзбек, ұйғыр, украин, фин²⁵, хакас, хорват, шешен, чех, чуваш, эстон, якут (саха) тілдері жатады.

Екінші топтың тілдері эндогендік тілдер²⁶ терминімен белгіленуі мүмкін: *эндогендік деп Қазақстаннан тыс жерде басқа қоныс*

аударатын ауданы бар этникалық тіл (диаспора тілі) аталады, онда бұл тіл титулдық, мемлекеттік, ресми және/немесе мажоритарлық болып табылмайды, мыс., Коряк ұлттық округінің (1939), Камчатка аймағының Коряк автономиялық округінің коряк тілі.

Қазақстанда эндогендік тіл тобына ағұл, алеут, ассирия (жаңа ассириялық), белудж, вепс, долған, дүнген, ижор, қарайым, карел, коряк, күрд, лив, манси, нанай, негидал, ненец, нивх, орош, рутуль, селкуп, талыш, түрік (месхетин), удин, удэгей, улчи, ханты, цахур, чуван (юкагир тілінің диалектісі), шор, эвенк, эвен тілдерін жатқызуға болады. Әдетте, Қазақстан диаспораларының эндогендік тілдері – бұл Ресей Федерациясының аз байырғы халықтарының тілдері.

Қазақстан Республикасының Конституциясымен (7-бап 3-тармақ) «Қазақстан халықтарының тілдерін үйрену үшін жағдай жасауға» кепілдік беріледі. Жаппай мемлекеттік орта білім беру бес тілде (қазақ, орыс, өзбек, ұйғыр, тәжік), педагог кадрларды даярлау төрт тілде (қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек) жүзеге асырылады.

Қазақстанда тұруы 1989 жылғы КСРО халқының санағында тіркелген, 1999 жылғы Қазақстан Республикасы халқының санағымен расталған, бірақ 2009 жылғы санақта толық тіркелмеген этностардың тілдерін саралау туралы мәселе жеке қаралуға тиіс. Кейбір халықтардың статистикалық тұрғыдан аз ғана өкілдері 1999 жылы 682 адамды (1999 ж.) құрап, олар санақта «Үндістан мен Пәкістан халықтарына» арналған жолда ескерілген болуы мүмкін деп болжауға болады. Мұндай тілдердің мәртебесін анықтау үшін *иммигранттық тілдерді* бөліп алу тәжірибесін (Trudgill 2003: 43) пайдалануды ұсынамыз және әлемнің көптеген елдерінде бар тілдерге иммигранттық тілдер мәртебесін беру практикасына жүгінеміз. Бельгияда бұл *миноритарлық тіл* ұғымын қолданбауға мүмкіндік береді (немесе *азишылық тілі*)²⁷.

ЮНЕСКО сарапшыларының пікірінше, Батыс Еуропа елдерінде 35 жасқа дейінгі тұрғындардың үштен бірінен астамы – иммигранттар, Еуропалық Одақтағы ең үлкен иммигранттар қауымдастықтары – түрік және араб (Магриб елдерінен – Тунис, Алжир, Марокко). Германияда (Солтүстік Рейн-Вестфалия) 2000 жылы мектеп бағдарламасына қосымша 18 иммигранттық тіл (түрік, тамил, араб, испан, орыс және т.б.) енгізілді; дәл осындай тілдік плюрализм саясаты Австралияда (Виктория штаты) жүргізіледі, онда бастауыш білім беру жүйесі 41 иммигранттық тілді қамтитын екі тілді негізде құрылған (<http://www.unesco.org/bpi/rus/pdf/03–14-Russe.pdf>).

27. Бельгия аумағы федералды объектілерге сәйкес келмейтін төрт тілді аймаққа бөлінген (француз тілінде сөйлейтін, голланд тілінде сөйлейтін, неміс тілінде сөйлейтін және Брюссельдің екі тілді (голланд және француз) облысы). Бельгияның барлық төрт тілі облыстардың ресми тілдері болып табылады, ал итальян, араб, испан, түрік және португал тілдерінің ресми тілдерден айырмашылығы – олар иммигранттық тілдердің мәртебесіне ие (<http://informkiosk.com/Belgium.Luxembourg/background.html>).

22. «Экзогендік миноритарлық тілдер – бұл елдегі тілдік азшылық сөйлейтін, бірақ басқа елде мажоритарлық болып табылатын тілдер» (Trudgill – 2003, 43).

23. Қазақстандағы диаспорасы едәуір үлкен болатын қазақстандық гректер (1970 – 51161; 1979 – 49930; 1989 – 46267; 1999 – 12703), көбінесе Краснодар өлкесінен жер аударылды және өздерін понтий гректерімен теңдестірді. «Понтий гректерінің өздерінің идиомаларын арнайы диалект, тіпті арнайы понти тілі деп жариялау үшін жеткілікті негіздер, оның ішіне лингвистикалық негіздер де кіреді. Алайда, қазіргі уақытта Грецияға оралу мүмкіндігіне байланысты басты болып айырмашылық емес, ұқсастық анықталды» (Перехвальская – 1997, 7–9).

24. Қазақстанда кәріс тілінің екі диалектісі ұсынылған: коре мар (Пак 2004; Сон 1999) – кәріс тілінің канонизацияланған нұсқасына кіретін юкчин және менчхон. Коре мар – Қазақстанға Қиыр Шығыстан жер аударылған кәрістердің тілі.

25. Ингерманланд финндерінің алғашқы арнайы қоныс аударушылары Қазақстанда соғыс алдындағы жылдары Карелияның шекаралық аудандарын «тазарту» операциялары кезінде пайда болуы мүмкін. Кеңес-фин соғысы аяқталғаннан кейін Карелия АКСР Карело-фин КСР болып қайта құрылды, оның мемлекеттік тілдері орыс және фин тілдері болып жарияланды. 1942 жылы наурызда ингерманланд финндерінің бір бөлігі (25–30 мың адам) Сібір мен Қазақстанға арнайы қоныс аударушылар ретінде жер аударылды.

26. «Эндогендік миноритарлық тілдер – бұл белгілі бір елдегі тілдік азшылық сөйлейтін және басқа елде мажоритарлық емес тілдер» (Trudgill – 2003, 43).

Қазақстан тілдерінің ерекше тобын басқа мемлекеттердің тілдері ретінде иммигранттық тілдер құрайды, олардың сөйлеушілері жақында Қазақстанда тұрақты немесе уақытша (бірақ ұзақ уақытқа) тұруға қоныстанды.

Бұл мәселені шешудің екі жолы бар: иммигранттық тілдерді елемей немесе иммигранттық тілдерді тілдердің түгендеу тізіміне енгізу.

Бірінші жолы, мыс., 2002 жылғы Ресей Федерациясының халық санағының нәтижелерін өңдеу кезінде таңдалды. 2002 жылғы халық санағы бойынша Ресей тұрғындары 120 тілде сөйлейді, олардың 80-і мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылады (1985 жылы тек 44 тіл оқытылды); 7 халықта миллионнан астам адам бар (орыстар – 116 млн, татарлар – 5,5 млн, украиндар – 2,9 млн, башқұрттар – 1,7 млн, чуваштар – 1,6 млн, шешендер – 1,3 млн, армяндар – 1,1 млн); 60 шағын халық бар, олардың 39-ы Солтүстік халықтары (байырғы шағын халықтардың жалпы саны – 500 мың адам, оның ішінде Солтүстік халықтардың саны 200 мың адамды құрайды). Көріп отырғаныңыздай, иммигранттық тілдер Ресей Федерациясының тілдерінің жалпы тізімінен шығарылды.

Екінші жолы осы кітапта қолданылады. Авторлар бірнеше ондаған жылдар бойы халық санағында тіркелген иммигранттық тілдерді елемей мүмкін емес деп тапты, сондықтан иммигранттық тілдер Қазақстан тілдерінің жалпы тізіміне енгізілді.

Қазақстанның иммигранттық тілдерін жеке топқа бөліп алу және белгілі бір тілді иммигранттық ретінде саралау бірқатар себептер бойынша өте күрделі мәселе болып табылады:

– иммигранттық тілдер – бұл 1970–2009 жылдардағы халық санағында **үнемі** тіркелетін референтті этностардың тілдері;

– иммигранттық тілдер ұғымы теориялық тұрғыдан негізделмеген. Анықтамалықта қолданылатын анықтама бойынша иммигранттық тілдер – бұл жақында Қазақстанда тұрақты немесе уақытша (бірақ ұзақ уақытқа) тұруға қоныстанған басқа мемлекеттер халықтарының тілдері. Бұл ұйғарымда иммигранттық тілдердің өзге (мүмкін неғұрлым маңызды) белгілеріне нұсқаулар жоқ;

– Қазақстанның иммигранттық тілдеріне лингвистикалық әдебиетте сипаттама берілген жоқ: елде референтті этникалық топтардың пайда болуы мен қоныстануының ерекшеліктері, бұл тілдердің қызметі, оларды оқыту және оқып білу тілдері ретінде пайдалану туралы мәліметтер жоқ. Мұның бәрі тілдерді иммигранттық тіл ретінде жіктеуге даулы сипат алады;

– кейбір тілдерді иммигранттық тілдер тобына жатқызу Қазақстанда референтті халықтардың пайда болу уақыты мен себептері туралы деректердің жоқтығынан күмән келтіреді, олардың ішінде референтті халықтардың азаюының айқын беталысын көрсететін испан және француз тілдері бар; керісінше, кейбір этностар, яғни иммигранттық тілдің иелері

халықтың ұлғаюының айқын беталысын көрсетеді (мыс., қытайлар, американдықтар, британдықтар, Үндістан мен Пәкістан халықтары);

– иммигранттық тілдердің иелері тілдік жоспарлау стратегиясынан тыс болса да, оған деген ниеттестікті көрсетеді, бұл **мемлекеттік тілді білудің** жоғары деңгейі арқылы көрінеді;

– «Үндістан мен Пәкістан халықтарына» қатысты санақ жүргізудің этноаттитюдтік қағидатының «бұзылуы» сенімді ақпараттың болмауына байланысты барлық халықтар мен олардың тілдерін сипаттай алмауына әкелді, сондықтан анықтамалықта осы елдердің тек екі негізгі ресми тілдері – хинди мен урду ғана ескерілді.

Барлығы бірге Қазақстанның иммигранттық тілдер тобын келесі құрамда анықтауға мүмкіндік береді: ағылшын тілі, вьетнам тілі, испан тілі, итальян тілі, қытай тілі, француз тілі, хинди тілі, урду тілі. Иммигранттық тілдерінің сипаттамасы қазақ тілі, орыс тілі, Қазақстан диаспораларының экзогендік және эндогендік тілдері үшін пайдаланылған жалпы сұлба бойынша жүзеге асырылады («редактордан» қар.).

Мемлекеттің және мемлекеттік институттардың қатысуынан басқа, қазақ, сондай-ақ орыс және өзге де зияткерлік элиталардың белсенді іс-әрекетінің нәтижесінде құрылған Қазақстанның тіл саясатының көпсубъектілігі бір жағынан қазақ, орыс және өзге де этникалық тілдердің (диаспора тілдерінің), екінші жағынан иммигранттық тілдердің үш тобының кейбір қарама-қайшылықтарын түсіндіреді. Иммигранттар тілдері. Дәл осы иммигранттық тілдер тіл саясаты мен тілдік жоспарлаудан тыс қалады. Соған қарамастан, санақтарда иммигранттық тілдердің болуы және тұрақты тіркелуі оларды Қазақстан тілдерін әлеуметтік лингвистикалық түгендеу кезінде ескеруге мәжбүр етеді.

Қазақстанның ең ірі диаспоралары мен иммигранттық тілдерінің қысқаша сипаттамасын қорытындылай келе тілдік жағдаятты түсіну үшін мынадай маңызды сәттерді ескеру қажет:

– Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі түрінде қалыптасқан орнықты түркі субстраты – қазіргі Қазақстан аумағында кең таралған қазақ тілі елдегі тілдік жағдаяттың негізгі және маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

– бүгінде Қазақстан Республикасында 117 тіл ұсынылған, олардың ішінде қазақ тілі автохтонды болып табылады, қалғандары – жақын (орыс, өзбек, қырғыз, тәжік, башқұрт, татар, әзірбайжан, украин және т.б.) және алыс (поляк, чех, неміс, болгар, грек, кәріс және т.б.) шет елдердің дисперсті тұратын жергілікті емес этностарының тілдері;

– демографиялық процестер табиғи түрде ел халқындағы ірі этностардың үлес салмағын қайта бөлуге әсер етті, бұл ретте «демографиялық қозғалыстың» бағытын байқауға болады: түркі этностары украиндар, немістер, белорустар қоныстанған жерге сенімді түрде көшті:

• 1989 – орыстар, украиндар, немістер, татарлар, өзбектер, белорустар, ұйғырлар, кәрістер және т.б. [Ұлттық 1990];

• 1999 – орыстар, украиндар, өзбектер, немістер, татарлар, ұйғырлар, белорустар, кәрістер және т.б. [Ұлттық 2000];

• 2009 – орыстар, өзбектер, украиндар, ұйғырлар, татарлар, немістер, кәрістер, белорустар және т.б. [Ұлттық 2010];

• 2015–2016 – орыстар, өзбектер, украиндар, ұйғырлар, татарлар, немістер, кәрістер, әзірбайжандар, белорустар, түріктер және т.б. [Саны 2015; Саны 2016];

– көптеген этностардың дисперсиялық қоныстануы (кем дегенде бұл дүнгендер, ұйғырлар, кәрістер және ішінара өзбектер) олардың қазақ және орыс тілдерімен тұрақты түрде және ұзақ уақыт бойы екіжақты өзара әрекеттестік жасауына жағдай жасайды;

– Қазақстандағы этностар мен тілдердің арақатынасы әртүрлі этностардың жас ерекшеліктеріне байланысты да тез өзгеруде, бұл аз уақыт ішінде ТМД-ның барлық елдері сияқты моноэтностық²⁸ болып келе жатқан ел халқының түркітілдес бөлігінің ұлғаюын болжауға мүмкіндік береді.

Бұл факт өз тілдерін сақтай отырып, туыстас түркі халықтарының қазақ тілін қолдау үрдісінің Қазақстанда бар екендігінің айғағы бола алады және басқа туыстас халықтардың – украиндар мен белорустардың орыс мәдени және тілдік ортамен күшті ассимиляциясына қарама-қайшы келеді.

Қазақстанның кейбір тілдерінің ассимиляциясы бағыттарының сәйкес келмеу фактісі, әсіресе, соңғы кездері байқалған орыс тілінің үстемдік етуі жағдайында өте қызықты болып табылады. Бұны басым идеология және КСРО-да жүргізілген тіл саясаты қолдап отырды.

Демографиялық және коммуникативтік жағынан тең емес этникалық тілдер елдің таңғажайып этнотілдік ландшафтын құра отырып, тағдырдың жазуымен бір мемлекеттің аумағында тұрған әр түрлі халықтардың әр қилы тарихын көрсетеді. Алайда Қазақстанның тілдік жағдаятының өзіндік ерекшелігі тек тұтас және алуан түрлі тілдердің көп дауыстылығы негізінде ғана емес, қанша дегенмен екі қуатты тіл – қазақ және орыс тілдерінің бірыңғай коммуникативтік кеңістігінде бірлескен қызметі арқылы құрылады.

28. ТМД-да жергілікті ұлттардың үлес салмағының едәуір артуы байқалады, мыс., әзірбайжандардың Әзірбайжан халқындағы үлесі 82,7%-ға (1989 ж.) қарсы 90,6% (1999 ж.) құрады; Беларусьидағы белорустардың үлесі 77,9%-ға (1989 ж.) қарсы 81,2%-ға (1999 ж.) дейін өсті; Қырғызстандағы қырғыздардың үлесі 52,4%-ға (1989 ж.) (Топилин 2002 ж.) қарағанда 64,9%-ға (1989 ж.) дейін өсті. Ресей Федерациясында санақ жасаудың аралығы – он үш жыл ішінде орыстар, украиндар мен белорустардың жалпы саны 5,8 миллион адамға (4,6%) азайды, ал ірі түркітілдес халықтардың (татар, башқұрт, чуваш, қазақ, әзірбайжан, якут және құмық) саны 11,0 млн-ға дейін (7,2%-ға) өсті, басқаша айтқанда, славяндық халықтың (орыс тілді) үлесі 85,3%-дан 82,4%-ға дейін қысқарды, ал жеті түркітілдес халықтардың үлес салмағы 6,98%-дан 7,58%-ға дейін өсті (Губогло – 2003, 54).

5. Қазақстандағы тілдік жоспарлау

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында тілдік жоспарлау процес-тері табысты түрде өтіп жатыр деп сеніммен айтуға болады.

Егер бұрын (кеңестік кезеңде) ресми тіл саясаты тарапынан жоспарлы реттеу қазақ коммуникативтік-тілдік кеңістігінің тарылуына (әкімшілік-мемлекеттік басқаруда, ресми-іскерлік және күнделікті-іскерлік қарым-қатынаста, ғылымда, бұқаралық ақпарат құралдарында, білім беру жүйесінде қазақ тілін қолдану салаларының тарылуына) және қазақ-орыс қостілділігінің жаппай таралуына алып келсе, қазіргі кезде мемлекеттік қазақ тілі корпусының қызмет ету салаларының едәуір және қарқынды түрде кеңеюі, жедел стандартталуы, жаңғыртылуы, қайта жаңартылуы және орыс-қазақ қостілділігінің біртіндеп қалыптасуы жүріп жатыр.

Тілдік жоспарлаудың сәттілігі туралы пікірдің әділдігіне көз жеткізу үшін (қазақ тілін стандарттау, жаңғырту және қайта жаңарту саласында да, оны меңгеру мен таратуды жоспарлау саласында да) тілдік жоспарлаудың жеткілікті түрде жылдам және табысты нәтижелеріне негіз болған себептерге жүгінеміз:

– қоғамдағы саяси және экономикалық тұрақтылық пен республикадағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсаруы;

– елдегі жалпы этнодемографиялық жағдайдың өзгеруі қазақ тілінің қатысу аймағының кеңеюіне, соның салдарынан қалалардағы қазақ тілінің күзіреттілігінің өсуіне және орыс тілінің күзіреттілігінің айтарлықтай төмендеуіне әкелді;

– қазақтардың демографиялық және әлеуметтік белсенділігі, олар ел халқының ең көп белсенді бөлігі болып табылады;

– елдің және солтүстік облыстардың әкімшілік-аумақтық бөлінісінің өзгеруі, сондай-ақ астананы көшіру;

– таңдалған тілдік жоспарлау құралдарының пәрменділігі;

– заңнамалық тетіктерді конструктивті пайдалану;

– білім беру саласындағы жеткілікті дәйекті және ойластырылған тіл саясаты;

– біліктілік-аттестаттау іс-шараларын жүйелі жүзеге асыру;

– тілдік жоспарлаудың әртүрлі субъектілерінің ойластырылған қызметі;

– жүргізіліп жатқан тілдік жоспарлауға қоғамның жәрдемдесуі және т.б.

Біздің ойымызша күшті ынталандырушы болған бірнеше себептерге және елдегі тілдік жоспарлаудың сәттілігіне ықпал еткен басқа да факторларға тоқталайық:

1. Ресурстарға бай және әртүрлі салаларда өндірісті ұлғайтатын Қазақстан Республикасының тұрақты және саяси-экономикалық дамуы

мемлекеттің тілдік жоспарлауды мақсатты түрде жүргізуі үшін қолайлы жағдайлар жасады. Сонымен қатар У. Фиерманның бағалауы бойынша, Қазақстанның біртұтас мемлекет ретінде қалыптасуы және қазақ тілін дәйекті мемлекеттік қолдау, оның таралуына бюрократиялық қарсылықты жеңуде өте маңызды болды. Қазақ тілінің «жолы болып, ол кеңес өмірінің тәжірибесі арқасында этникалық топ, аумақ және тіл сәйкес келуі керек деген ұғым берік орныққан ортада табылды. <...> қазақтар – ерекше тілі мен мәдениеті бар бірегей халық және бұл тіл мен мәдениет қандай да бір түрде оның айрықша аумағымен, яғни Қазақстанмен байланысты деген идея кең таралды» (Фиерман – 2005, 49–71).

2. Мемлекеттік тілдің таралуын қолдай бастаған демографиялық процестердің сипаты мен бағыты да маңызды болып табылады. Елдің этнотілдік ландшафтын едәуір дәрежеде өзгерткен осындай демографиялық факторлардың ішінде екі басты факторды атап өткен жөн. Біріншіден, санақ жасау жылдарынан (1999 жылдан кейін) кейін ел халқының жалпы санының өсуі, негізінен, түркітілдес этностардың (қазақтардың, өзбектердің, әзірбайжандардың, ұйғырлардың және т.б.) туылуын арттыру арқылы және жас қазақстандықтар санының өсуі есебінен (2018 жылғы деректер бойынша, қазақстандықтардың орташа жасы – 30,9, бұл ретте халықтың 26,1%-ын 14 жасқа дейінгі қазақстандықтар, 13,5% – 24 жасқа дейінгі, 42,3% – 64 жасқа дейінгі, 7,9% – 65 жастан жоғары қазақстандықтар құрайды) (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>) болды. Бұл үдерістер немістердің, орыстардың, украиндардың, белорустардың және т.б. санының ұдайы азаюының аясында орын алды. Сайып келгенде, бұл қазақ және қазақ емес ұлттардың арасындағы жалпы тепе-теңдіктің айтарлықтай өзгеруіне әкелді. Екіншіден, соңғы жылдардағы демографиялық қайта бөлу салдарынан бірінші орынға шыққан ірі түркітілдес этностардың (2009 жылғы санақта тіркелмеген тофалар этносын қоспағанда, 23 этнос түркітілдес болып табылады) қазақ тілін меңгеруінің жоғары дәрежесін ескермеуге болмайды. Бұл тізімде өзбек, татар, ұйғыр диаспоралары көш бастап тұр: қазақ тілін ұйғырлардың 80,5%-ы, өзбектердің 80,0%-ы, татарлардың 63,6%-ы біледі. Туудың жоғары көрсеткіштері бар түркі диаспораларының демографиялық параметрлері тез өсіп келе жатқанын ескере отырып, мемлекеттік тілді таратудың жүзеге асырылып жатқан саясаты қолдау табатын орта табиғи түрде кеңейеді деп күтуге болады. Үшіншіден, елдің барлық өңірлерінде қала және ауыл халқы арасындағы арақатынастың өзгеруіне (республиканың қарқынды урбанизациясы) және қалалардың этникалық құрамында және соның салдарынан әкімшілік мекемелерде, әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінде (бірінші кезекте колледж, бакалавриат және магистратура студенттері), қонақ үй бизнесінде, банк

саласында, қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындарда, базарларда және т.б. үстем болатын қазақ тілін меңгерген қазақ өкілдіктері санының едәуір өсуіне себепші болған ел ішіндегі көші-қон процестері. Сайып келгенде, бұл үдерістердің барлығы қазақ тілін қолдану саласының кеңеюіне, оны қолдану дәрежесінің ұлғаюына және қалаларда жалпы қазақ тілінің құзыреттілігінің артуына әсер етті.

3. Елде болып жатқан тілдік процестерге тілдік жоспарлау субъектілерінің барлық топтарының белсенді және кеңінен қатысуы:

1-топ. Билікке ие болатын және жоғарыдан шығарылған шешімдерді ендіре алатын тілдік жоспарлаудың барлық субъектілері: Үкімет және үкімет тарапынан авторизацияланған агенттіктер мен институттар, оның ішінде мемлекеттік тіл саясатын одан әрі жетілдіру жөніндегі Үкіметтік комиссиясы, Білім және ғылым министрлігі, Мәдениет және ақпарат министрлігінің Тіл комитеті, Қазақстан халқы Ассамблеясы (471 этномәдени бірлестіктің, 19 республикалық және өңірлік ұлттық газеттің, радио мен телебағдарламалардың, 22 қазақ, 12 орыс, 3 аралас театрдың, 1 кәріс, 1 неміс, 1 өзбек және 1 ұйғыр театрының қызметін біріктіреді және оларды қолдап отырады), барлық министрліктер мен ведомстволардың, түрлі деңгейдегі әкімдіктердің, білім беру мекемелерінің, мемлекеттік масс-медиадың тіл жөніндегі басшылығы мен бөлімдері, заң шығарушы органдар, Мемлекеттік терминологиялық комитет және Ономастикалық комиссия, А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты және т.б. Бұл субъектілер келесілерді жүзеге асырады: барлық іс-шараларға жоспарлы және ашық қолдау көрсету, ресми мәлімдемелер және баяндамалар жасау, қазақ және орыс тілдерінде радио мен телехабар тарату уақыттарының тең көлемде сақталуын бақылау, жарнамада, маңдайшаларда, хабарландыруларда, көрнекі үгіт-насихатта, қызмет көрсету саласында және т.б. тілдердің қолданылуын бақылау.

2-топ. Қоғамдық үкіметтік емес ұйымдар: «Қазақ тілі» қоғамы және «Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысы, «КАЗПРЯЛ» орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының қоғамдық бірлестігі, «Лад» қоғамдық славян қозғалысы, «Қазақстанның орыс қауымдастығы», «Светоч» білім беру мен мәдениетті дамытудың православиелік қоғамы, Қазақстан ұйғырларының ұлттық қауымдастығы, «Возрождение» Қазақстанның этникалық немістерінің ұйымы және т.б. Бұл субъектілер кейбір акциялардың төменнен жоғары қарай бастамашысы болып, келесілерді жүзеге асырады: өткізілетін іс-шаралардың мониторингі және олардың тиімділігін бағалау, съездер, конференциялар, кеңестер, симпозиумдар өткізу және тілдік жоспарлаудың өзекті мәселелерін талқылау, қоғамдық ұйымдар атынан көпшілік алдында сөз сөйлеу арқылы бірінші топтың тілдік жоспарлау субъектілеріне ұсыныстарды жасау, тілдер мен мәдениетті зерделеу бойынша сабақтарды ұйымдастыру және өткізу.

3-топ. Нақты билікке ие болмай, тек өз ықпалын тигізетін, халықтың зияткерлік элитасының құрамдас бөлігі бола отырып, өзінің көркем шығармаларында, ғылыми еңбектерінде, сөз сөйлеулерінде, мақалаларында, аудиторияда және сыныпта жүргізілетін күнделікті жұмысында олардың көзқарасы мен ұмтылысын қамтып көрсететін жеке тұлғалар (жазушылар, ақындар, қоғамдық көшбасшылар, журналистер, ғалымдар, оқытушылар, мұғалімдер). Тілдік жоспарлау субъектілерінің бұл тобы қоғамдағы қоғамдық пікір мен көңіл-күйді төменнен жоғары қарай таратып, қалыптастырады. Әдетте осы топтың субъектілері тілдік жоспарлау субъектілерінің бірінші тобына енгізілуі мүмкін және сөздіктердің (аударма сөздіктерінен бастап түрлі саланың сөздіктеріне дейін), әртүрлі мақсаттағы оқулықтар мен оқу құралдарының авторлары бола алады. Осының бәрі осы топты қазіргі қазақстандық қоғамда болып жатқан тілдік үдерістердің аса маңызды және ықпалды қатысушысы етеді.

4. Қоғамның тілдік жоспарлауға жәрдемдесуі. Қоғамдық көңіл-күй бірнеше рет өзгеріп, соңында қоғамның тілдік жоспарлауға қарсылығы әлсіреп, эксплициттілігі төмендеді. Қоғамдық көңіл-күйді өзгерістерді тілдік жағдайдағы көптеген фактілермен және өзгерістермен байланыстыруға болады, олар аңғарылуы немесе мүлдем аңғарылмауы мүмкін. Атап айтқанда, алдымен тілдік жоспарлау фокусының өзгеруіне ерекше назар аударған жөн. Оның объектілері болып ең басында қазақстандықтардың барлық ұлттық, барлық әлеуметтік, барлық жас топтары жарияланды. Шын мәнінде, қазақстандықтардың барлық топтарына жүгінетін болсақ, бір жағынан, тілдік мінез-құлқын реттеуге қатысты қабылдағыштық тұрғысынан олар өте гетерогенді болады. Әрине, жас ерекшелігіне (жастар, балалар), ана тілінің ерекшеліктеріне (туыстас немесе туыстас емес тілдердің сөйлеушілері), мәдениеттің ерекшеліктеріне байланысты немесе өндірістік қажеттілікке байланысты басқа тілді тезірек және жақсырақ игеретін топтар икемді топтар болып табылады. Екінші жағынан, тілдік жоспарлауды жүзеге асыру кезінде талаптарды стихиялық қайта бөлу орын алды: қазақтардың орыстілді бөлігінің алдында жоғары талаптар қойылып, оларға үлкен үміт артылды. Олар мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеп, қазақ тілін білмегендіктен ерекше қиындықтарға тап болып, тілдік жоспарлаудың негізгі объектілерінің бірі болып қала берді. Тілдік жоспарлаудың басым түсетін орыстілді қазақтарға бағытталуы тілдік жағдаятты қалыптастыру үшін стратегиялық маңызды болып шықты, өйткені, біріншіден, ол этникалық және тілдік сана-сезімнің артуына байланысты қазақтардың өзінде ерекше наразылық туғызбайды; екіншіден, басқа ұлттарға қысымды азайтады, үшіншіден, қиылысу аймақтарындағы шиеленісті белгілі бір дәрежеде жояды.

Жалпы, қоғамдық көңіл-күйдің өзгеруі, бірінші кезекте, мемлекеттік тілге қатысты жалпыланған үш кезең түрінде ұсынылуы мүмкін:

Бірінші кезең. Қазақстандық қоғамда бірінші болып ұлттық патриоттардың романтикалық көңіл-күйі пайда болды, олар қазақ тілінің қазіргі жағдайын түбегейлі және тез өзгерту идеяларымен рухтанды және бұйрықтар мен директиваларды қолдана отырып, жетістікке жетуге болады деп сенді.

Бұл идеялар қазақ мектепке дейінгі мекемелері мен мектептерін жаппай ашуда қолдау тапты; қазақ тілі орыс тілінде оқытатын мектептерде міндетті пән болып табылады; көптеген факультеттерде қазақ бөлімдері ашылады; республикалық газеттер мен журналдардың беттерінде қазақ тілінің қызметі мен мәдениеті мәселелері кеңінен талқыланады; мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде қазақ тілін білу туралы талап ашық (соның ішінде газеттерде) жарияланады; Мемлекеттік терминология комитеті мен Ономастика комиссиясының жұмысына деген өткір қызығушылық пайда болды; әр түрлі типтегі қазақ тілінің академиялық грамматикасы мен сөздіктері шығарылады; курстар ашылып, жоғары оқу орындарының барлығында қазақ тілін үш жылдық оқыту енгізілді; сөздіктерді, қазақ тілінің және қазақ тіліндегі оқулықтарды, қазақ тіліндегі энциклопедиялық, балалар, ғылыми-көпшілік және өзге де әдебиеттерді дайындау жөніндегі баспа қызметі күшейтіледі; радио мен теледидардағы эфир уақытының тепе-теңдігі (50% қазақ тілінде және 50% орыс тілінде) жарияланады; іс қағаздары біртіндеп қазақ тілінде жүргізіле бастады және т.б. Жалпы алғанда, бұл кезең нақты тілдік жағдайдың күрделілігін сезінбеушілікпен, қарапайым шешімдерге және тілдік жағдайды өзгертудің айрықша құралдарын қолдануға бейімділікпен сипатталды. Қолданымдағы дәстүрден айқын алшақтық және тез жеңіске жетуді күту – мемлекеттік тілдің барлық салаларда толық көлемде қолданылуы адамдардың бір бөлігіне үлкен үміт сыйлады, ал басқалары осы уақытта орыс тілінің тағдыры мен балаларының болашағы үшін алаңдаушылық білдіріп, қауіптенді, сондай-ақ қазақ тілі «өзіне жүктелген мемлекеттік тілдің рөлін орындауға дайын емес» деген пікірлер айтты. Осы кезеңде негізінен орыс тілділер (оның ішінде тіпті этникалық қазақтардың бір бөлігі) білікті мұғалімдердің және оқулықтардың жетіспеушілігі, қазақ тілінің терминологиялық жүйесі мемлекеттік тілдің жаңа міндеттеріне және қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келмейтіні туралы және т.б. пікірлер тарата бастады.

Екінші кезең. Екінші кезең шыдамсыздық, түсінбеушілік, реніш, наразылық пен алданған үміт кезеңі болды. Ересек орыс тілділер бірден қазақша сөйлеп кете алмады, құжаттар алдымен орыс тілінде жасалып, содан кейін қазақ тіліне аударылды, халықтың бір бөлігі ғана (тіпті барлық қазақтар емес!) балаларын қазақ тілінде оқытатын мектептерге берді, қазақ тіліндегі БАҚ бірден танымал болып кетпеді... Елдегі тілдік жоспарлаудың көптеген нәтижелеріне қанағаттанбау наразылық тудырды, олар көбінесе «*міне, он бір! он үш!!! отыз!!! жыл өтті, ал қазақ тілі әлі де...*»

деген пікір айтты. Мұндай көңіл толмаушылық күшейе түсіп, радикалды (кейде тіпті либералды) қазақ халқының ортасында сақталды.

Үшінші кезең. Тілдік жоспарлаудың жылдам табысқа жетуін шыдамсыз күтумен қатар, елдің тілдік өмірінде болып жатқан процестердің динамикасына саяси ангажирлеуден және бұрмалаушылықтан арылған салмақты көзқарас пайда болып, тарала бастады. Бірте-бірте елімізде болып жатқан тілдік жағдаяттағы өзгерістерге және тілдік жоспарлау іс-шараларына деген эмоционалды-шиеленісті көзқарас едәуір дәрежеде әлсіреді, қазақ тілін үйренуге деген уәждеме саналы түрде пайда болды²⁹. Тілдердің қызметіндегі ешбір өзгерістер декретпен заңдастырылмайтыны, өздігінен және қатаң белгіленген мерзімде орын алмайтыны, ал тілдік процестердің инерциялығы – бұл объективті фактор, халықтың әртүрлі әлеуметтік және жас топтары әртүрлі тілдік икемділікке ие екенін міндетті түрде ескеру қажеттігі, ал Қазақстанда қалыптасқан қоғамдық төзімділік – бұл бірауыздан қол жеткізілген және келісім мен ынтымақтастыққа деген мұқият қорғалған көзқарастың нәтижесі екендігі туралы түсінік пайда болды. Тәуелсіз Қазақстанда туып-өскен балалар – бұл мемлекеттік тілге тек символ ретінде ғана емес, қазіргі шындық ретінде қарайтын, сондай-ақ әр түрлі қызмет салаларында қазақ тілін білу мен пайдалануды талап ететіндігіне дайын болатын жана көзқарасты қазақстандықтар екені белгілі болды.

Қоғамдық көңіл-күйдегі өзгерістер тілдік жоспарлау объектілерінің фокусының өзгеруімен де байланысты. Ең басында осы объектілер ретінде барлық этникалық, әлеуметтік, әр түрлі жастағы және т.б. қазақстандық топтар жарияланған болатын. Бірте-бірте қойылатын талаптар өзгерді: орыс тілді қазақтарға және жас қазақстандықтарға үлкен үміт артылып, жоғары талаптар қойыла бастады. Тілдік жоспарлаудың орыс тілді қазақтарға бағыттылығы стратегиялық тұрғыдан дұрыс болып шықты: ол этникалық және тілдік сана-сезімнің артуына байланысты қазақтардың өздерінде ерекше наразылық туғызбайды, басқа ұлттарға қысымды азайтады, қарым-қатынастың реттелетін және реттелмейтін салаларындағы шиеленісті белгілі бір дәрежеде басады. Осыған байланысты шетелдік дереккөздерге сілтеме жасайтын ресми деректер қызықты болады: Қазақстандықтардың 83,1%-ы қазақ тілін жақсы түсініп, осы тілде сөйлейді, 94,4%-ы орыс тілінде, 22,3%-ы (қазақ, орыс, ағылшын) үштілділер болып табылады (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>).

29. 2003 жылғы Алматы қаласы оқушыларының тілдерді оқыту уәждемесінің эксперименталды әлеуметтік-лингвистикалық сипаттамасы қазақ тілінің құралдық уәждемесі – 32,5%, орыс тілі – 35,4%; қазақ тілінің интеграциялық уәждемесі – 20,5%, орыс тілі – 18,3%, қазақ тілінің нәтижелі уәждемесі – 20,9%, орыс тілі – 18,1% құрайтынын айқын көрсетті. Қазақ тілінің интеграциялық және нәтижелі уәждемесі деңгейінің орыс тілін оқу уәждемесінің тиісті типтерінен едәуір артуы барлық этникалық топтардың респонденттерінің тілдік өзіндік санасының өсуінің айқын оң үрдісінің куәсі болып табылады (Иснимбаева – 2005, 69).

Егер мәртебелік жоспарлау жалпы қиындықсыз өтсе, корпусық жоспарлау (яғни, қазақ тілін стандарттау, жаңғырту және қайта жаңарту), меңгеруді жоспарлау (қазақ тілін меңгеруге қатысты ересек орыс тілділердің қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеруі, сондай-ақ орыс тілді қазақтардың жоғалған этникалық тілді меңгеруі) және таратуды жоспарлау (қазақ тілінің коммуникативтік кеңістігін қалыптастыратын барлық салаларды кеңейту: отбасы, білім беру, жұмыс, дін, ойын-сауық саласы, ақпарат алу тәсілдері мен құралдары, әкімшілік басқару және т.б.) өз жолында түрлі кедергілерге тап болды.

Сайып келгенде, бұл кедергілерді сәтті еңсеру, бір жағынан, тілдік жоспарлаудың басымдықтары мен бағыттарының түзелуіне, ауысуына әкелді, олар келесі өзгерістерге алып келді, мыс.: Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001–2010, 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаларындағы және 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы өзгерістер. Екінші жағынан, тілдік жоспарлау субъектілерінің корпусық жоспарлаудың, мемлекеттік тілді меңгеру мен таратуды жоспарлаудың «әлсіз жерлеріне» ерекше көңіл бөлуіне себепші болды.

Корпусық жоспарлаудың жетістігі (стандарттау, жаңғырту, жаңарту және қазақ тілін неғұрлым кең коммуникативтік қажеттіліктер мен әлеуметтік функцияларға бейімдеу) қазақ тілінің әдеби стандартының болуына, ұзақ мерзімді мәдени дәстүрге, тілдік норманың тұрақтылығына, құрылымшілік параметрлерге (инновациялардың жедел таралуы, салалық терминологиялардың қарқынды дамуы, сөз қорының серпінді дамуы), күшті диалектілік айырмашылықтардың болмауына және т.б. сүйенді.

Сонымен бірге қазақ тілінің жай-күйі, оған жаһандану тілінің кросс-мәдени әсерінің сипаты мен нәтижелері, оның грамматикасында болып жатқан процестерге жүйелі талдаудың жасалмауы қазақ тілін латын графикасына көшіру жағдайында көрініс тапты және мемлекеттік қазақ тілін стандарттау мәселелерін одан әрі өткірі етті.

Неліктен қазақ тілін стандарттау мәселесі туындады? Кез-келген жаңадан пайда болатын коммуникативті қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін жеткілікті бай, икемді және мәнерлі ұзақ мәдени дәстүрдің кодификацияланған қазақ әдеби тілі бар екендігін және қазақ тілі корпусы тек дұрыс ынталандыру және дамытуды қажет ететін керекті ресурстарға ие болғанын ескеру қажет.

Белгілі болғандай, мәртебелік жоспарлаумен өзара байланысты жүзеге асырылатын корпусық жоспарлау графизацияны (жазуды құру немесе бар жазуды жетілдіру), стандарттауды (стандарт-тілді таңдауды, оны кодификациялауды, қоғамдық сөйлеу практикасына нормаларды енгізуді, стандарт-тілді жетілдіруді қамтитын стандартты әдеби тілді

құру процесі) және жаңғыртуды (тіл коммуникацияларын қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келтіру процесі) қамтиды.

Бұл стандартизация функциялар көлемінің ұлғаюымен және тілдің стилистикалық әртүрлілігінің дамуымен байланысты, мыс., осындай жағдай қазақ тілінің ресми-іскерлік стилін дамыту және жетілдіру кезінде көрініс тапты. Ол бұрын қол жетімсіз болған салаларда, оның ішінде мемлекеттік басқаруда қолданыла бастады³⁰. Ресми-іскерлік қарым-қатынас саласындағы корпустық жоспарлаудың жетістігі Қазақстанның көптеген облыстары мен қалаларында іс қағаздарын қазақ тіліне көшіру арқылы қолдау тапты.

Бұл фактіні позитивтік деп санауға бола ма? Әрине, болады:

– біріншіден, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі әлеуметтік қызметін кеңейтудің айқын, қарқынды және табысты динамикасы байқалады; – екіншіден, қазақ іскерлік дискурсының³¹ заңды және табысты қалыптасуы жүріп жатыр және ол өзінің жанрлар жиынтығы бар салыстырмалы түрде тұрақты коммуникативтік тәжірибеге ие. Оған пайда болған сөздіктермен, анықтамалықтармен, құралдармен қолдау көрсетіліп отырады³²;

– үшіншіден, қазақ тілінің көмегімен күрделі кәсіби міндеттерді жүзеге асыруға қабілетті іскерлік қоғамдастықтың білікті қатысушыларының корпусы пайда болды және кеңейіп келеді;

– төртіншіден, қазақ тілі кодификацияланған әдеби тілдің функционалдық стилінің бірі – дамыған ресми-іскерлік стильге ие, құқық, заңнама, коммерциялық және өзге де қатынастарды реттеу және т.б. салаларда адамдар мен мекемелер арасындағы іскерлік және ресми қатынастардың қажеттіліктерін барабар және толық қамтамасыз етеді.

30. Сонымен бірге тіл барған сайын стилистикалық тұрғыдан әр түрлі бола отырып, неғұрлым кодификацияланған және стандартталған түрде қолданылуда, этникалық және тілдік сәйкестіліктің символы ретінде нық енгізілуде. Стандарттау біз жалғыз дұрыс тіл жүйесімен айналысатынымыз туралы ойдың таралуына ықпал етеді, бұл жүйеде өзгеруге және өзгертуге жол берілмейді, керісінше, тек норманы ұстану және қателіктерге төзбеушілік ынталандырылады – пуризм идеологиясы осылай пайда болып, сақталады. Бұл идея тілдегі өзгерістерге кедергі жасай отырып, әлеуметтік өзгерістерден қорқынышты жеңуге болады деген және т.б. жаңылысқа негізделген.

31. Ресми іскерлік стиль тілдік құралдар мен оларды қолдану әдістерінің қоғаммен саналы түрде қабылданған және функционалды анықталған жиынтығы ретінде өзіндік ерекшеліктерге ие екендігі белгілі: жалпыхалықтық, дәстүр, дәлдік және стандарттық, дайындық, бірмағыналылық, бейнеліліктің болмауы және бейтарап бағалау, баяндаманың қатаң және ұстамды сипаты, клише жүйесі, терминдер мен тұрақты өрнектер, өзіндік символдар мен қысқартулар, сөздерді қатаң сөздік мағынада қолдану, құрылымның композициялық және ақпараттық түрде берілгендігі және т.б. Ресми-іскерлік стильдің аталған белгілері әмбебап болып табылады және жоғарыда айтылғандар қазақ тілін стандарттау және ресми-іскерлік қарым-қатынастың неғұрлым кең коммуникативтік қажеттіліктері мен әлеуметтік функцияларына бейімдеу мәселелерін табысты шешілуі туралы айтуға мүмкіндік береді.

32. Ресми-іскерлік тілді сипаттау процесі – бұл тілдік жоспарлаудың әртүрлі субъектілерін, ең алдымен лингвистерді, мұғалімдерді, редакторларды және журналистерді қамтитын осы үштілді стандарттау процесі. Ресми-іскерлік қазақ тілінің ғылыми және лексикографиялық нормалаушы сипаттамасын жасау алдында іскерлік тіл бойынша түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын жасау тәжірибесі болғанын атап өткен жөн (Алдашева 2000; Алдашева 2001, 2003, 2004; Ақанова 2002; Ақанова 2004, 2010 және т.б.).

Қазақ тілін жоғалтып, орыс тілділерге айналған этникалық қазақтардың бір бөлігіне келетін болсақ, олардың абсолютті саны сөзсіз қысқаруда. Бұл процесс негізінен ондағы жас ұрпақтың үлесін азайту есебінен жүзеге асырылады (орыс тілді қазақтардың едәуір бөлігі өз балалары мен немерелерін қазақ тілінде оқытатын балабақшалар мен мектептерге бере бастады); бұдан басқа, жүзеге асырылып жатқан тілдік жоспарлау мен өзгеріп жатқан тілдік жағдаяттың қысымына ұшыраған орыстілді қазақтардың едәуір бөлігі қазақ тілін оқи бастады (курстарда немесе өз бетінше және т.б.); сондай-ақ орыстілді қазақтардың табиғи кемуі орын алады; ақырында, елдің қала халқының жалпы құрамындағы орыстілді қазақтардың пайыздық қатынасы айтарлықтай өзгерді. Осылайша орыстілді қазақтардың абсолютті саны да, олардың ел халқы арасындағы пайыздық арақатынасы да өзгеретінін көруге болады.

Қазақ тілін білу және тілдік мінез-құлық уәждері жөніндегі эмоционалды және жалпы рефлексия атмосферасында өскен, әлеуметтенген және дамыған жас ұрпақ тілдік жоспарлау процестерінің белсенді қатысушысы болды. Бүгін біз сексенінші, тоқсаныншы және екі мыңыншы жылдардың ұрпақтары үшін тілдік сана-сезімнің және қазақ тілін үйренуге деген ынтаның елеулі өзгергенін айта аламыз³³. Бұл қазақ тілін меңгеру деңгейінің өсуі бойынша қазақстандық қоғамның ұрпақтарының бөлінуіне себепші болады және сол арқылы мемлекеттік тілдің толыққанды жұмыс істеуі үшін қажетті базаның болуы мен қалыптасу фактісін растайды.

Қазіргі заманғы әлеуметтік лингвистикалық деректер Қазақстанның тілдік жағдаятында болып өткен белсенді инновациялық процестер туралы нақты түсінік алуға, мемлекеттік қазақ тілінің функционалдық дамуына саналы ықпал етудің объективті негізі ретінде болатын тіл саясатының тиімділігіне баға беруге, сондай-ақ әлеуметтік лингвистикалық теориясында қажетті тұжырымдамалық және терминологиялық нақтылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Өткен жылдар ішінде елімізде айтарлықтай жұмыс жүргізіліп, оның нәтижелері мемлекеттік тілдің барлық салаларында байқалады.

Мемлекеттік тілдің функцияларын кеңейтуге бағытталған тілдік жоспарлау ХХІ ғасырдағы гуманистік құндылықтардың жаңа парадигмасында ұлттық мәдениетті дамыту мен рухани жаңғыруды және одан әрі модернизациялауды, демократияландыруды және қазақстандық қоғамды ашық жүйе ретінде орнықты дамытуды жүзеге асырудың пәрменді құралы ретінде бағаланады.

33. Г.И. Исимбаеваның зерттеуінің эмпирикалық негізі Алматы қаласындағы (2003 ж.), мектеп оқушыларының жаппай сауалнамасы болды. Айтылған жағдайды растайтын мынадай деректер келтірілген: қазақ тіліне деген ниеттілігінің және оны ұлттық топқа жататындығына қарамастан оқып білу қажеттілігінің орташа көрсеткіші 98,3%-ды құрайды, бұл елде жүзеге асырылып жатқан мемлекеттік тіл саясатына және оның басымдықтарына саналы оң көзқарастың сөзсіз көрсеткіші түрінде және мемлекеттік тілді пайдалану салаларын кеңейту жөніндегі іс-шаралардың пәрменділігінің дәлелі ретінде бағаланады (Исимбаева – 2005, 8; 36–39).

2-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ

1. Тілдерді жіктеудің тәсілдері мен мүмкіндіктері

Тілдердің жіктелуі³⁴ тіл білімінің қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын көрсетеді, тіл туралы білімді ұйымдастырудың ерекше тәсілдері болып табылады, тілдерді сипаттау кезінде бірыңғай терминологияны құруға негіз болады, белгілі бір тілді талдау әдістері мен тәсілдерін дұрыс таңдауға көмектеседі.

Тіл білімінде тілдердің жіктелуі туралы көптеген ақпарат жинақталған, анықтамалықтар мен энциклопедиялар шығарылады, әртүрлі интернет-ресурстар ұсынылады, олардың ішіндегі ең танымалдары Ethnologue: Languages of the World (SIL <http://www.ethnologue.com>), The Linguasphere Register of the World's Languages and Speech Communities (www.linguasphere.net), Лингвариум (<http://linguarium>) және т.б., олардағы тілдердің жіктелуі туралы мәліметтерге кейде лингвистикалық атластар қоса тіркеледі.

Тілдердің қолданыстағы жіктелуі әртүрлі (бірлік немесе жиынтық) белгілерге негізделген. Тілдерді жіктеудің сол немесе басқа тәсілдерінің мүмкіндіктеріне деген көзқарас және оларда әртүрлі белгілерді қолдану тұрғысынан жіктеудің өзін бағалау бірнеше рет өзгерді. Жіктеудің осы немесе басқа белгісінің рөлі мен маңыздылығын «көрсететін» перспектива да өзгерді. Сонымен қатар ең маңызды жіктеу санаттарының қатарына дәстүрлі түрде мыналар жатады: генетикалық туысқандық (ұқсастығы); құрылымдық ұқсастық (изоморфизм); «жақындық» (ұзақ байланыстар нәтижесінде пайда болған ұқсастық); тіл қызметінің сипаты мен көлемі; сөйлеушілердің саны және т.б.

Белгілі бір белгінің (немесе белгілер жиынтығының) болуына/болмауына сәйкес тілдер кластарға бөлінеді (отбасылар, түрлер, одақтар және т.б.), сондықтан тіл білімінде тілдердің көптеген жіктеулері бар: генеалогиялық, типологиялық (морфологиялық, фонологиялық, синтаксистік және т.б.), ареалдық, элеуметтік-функционалдық және т.б. Тілдердің генетикалық сәйкестігін кластар (отбасылар) бойынша бөлу негізі ретінде пайдаланатын генеалогиялық жіктеу жақсы дамыған. Тілдердің құрылымдық ұқсастығын кластарға (түрге) бөлу кезінде ескерілетін типологиялық жіктеу ұзақ және бай тарихқа ие. Салыстырмалы түрде жақында аймақтық жіктеу пайда болды. Бұл жіктеу ұзақ байланыстар нәтижесінде пайда болған тілдердің ұқсастығына негізделген және (генеалогиялық және типологиялық жіктеулерден айырмашылығы) тілдердің кеңістіктік орналасуын ескереді.

34. Жіктеу – белгілі бір белгілердің болуына немесе болмауына сәйкес танылатын объектілерді танудың және ретке келтірудің ерекше әдісі; ұғымдардың көлемін бөлудің логикалық операциясын қолданудың ерекше жағдайы, соның нәтижесінде жалпы және ерекше белгілер негізінде зерделенетін объектілердің жиынтығы жеке кластарға (топтарға, түрлерге, отбасыларға және т.б.) бөлінеді.

Элеуметтік-функционалдық жіктеудің теориялық негіздері – әртүрлі қызмет салаларындағы тіл қызметінің мақсаты, көлемі және сипаты қарқынды дамуда. Тілдерді жасанды және табиғи, ал жасанды, өз кезегінде ақпараттық және көмекші (халықаралық) тілдерге бөлетін жіктеулер ерекше орын алады. Типологиялық принципті жасанды тілдерге қолдану әрекеттері қызығушылық тудырады.

Алайда, тіл білімінде қолданылатын белгілерге негізделген жіктеуді құру мүмкіндіктері әртүрлі болып келеді, сондай-ақ олардың түсіндірме күші де әртүрлі. Сонымен қатар қолданыстағы жіктеулердің көптігіне қарамастан, олардың ешқайсысы барлық тілдерді қамти алмайды және бірде-біреуі барлық формальді-логикалық талаптарға толық жауап бермейді. Әр түрлі тұрғыдағы көптеген жіктеулердің болуы мен қайшылығы жоқ тіл жіктеулерінің болмауының арасындағы алшақтықпен сипатталған мұндай қанағаттанарлықсыз жағдайдың себептері жеткілікті түрде қайшылықсыз болатын тіл жіктеулерінің өсіп келе жатқан және шұғыл қажеттілігіне қарамастан, объективті сипатқа ие:

– тілдердің саны туралы нақты мәліметтер жоқ: әр түрлі дереккөздерде тілдердің саны шамамен айтылады, 3500-ден 7000-ға дейінгі тілдердің диапазонында көрсетіледі. Бұл кең аудандарды аз зерттеумен, тіл мен диалектіні ажырату кезінде туындайтын қиындықтармен, «креол» және пиджин тілдері, жасанды тілдер және көптеген тілдердің мәртебесі туралы мәселенің шешілмеуімен және т.б. байланысты;

– басқа себептер әртүрлі лингвистикалық сипаттамаларды қисынын келтіру мәселесінде жатыр және тілдердің өлшемділік параметрлерімен, сондай-ақ осы мәселенің әдіснамалық және тек әдістемелік аспектілерімен ғана байланысты;

– тілдің табиғатымен байланысты қиындықтар бар – бұл көп қызметті, көп жоспарлы және қарама-қайшы құбылыс, онда бірыңғай таксономиялық өлшемшарт негіз ретінде алынатын жоғары ақпараттық жіктеу үшін барабар белгілерді бөліп көрсету қиын.

Тіл білімінде бірнеше рет бір немесе екі белгіні қолдануға негізделген жіктеулердің кемшіліктерін женуге талпыныс жасалды: қосымша белгілерді енгізу арқылы тілдердің типологиялық морфологиялық жіктеулерінің әртүрлі модификациялары жасалды; жіктеудің негізі ретінде өзара байланысты белгілердің жиынтығы қолданылды; таксономиялық белгілерге ие болу дәрежесін өлшейтін сандық өлшемшарттар енгізілді және т.б. Атап айтқанда, ұғымның түрін, қосылыс техникасы мен синтезін ескеретін Э. Сепирдің ең танымал тұжырымдамалық жіктеуі, сондай-ақ Дж. Гринберг ұсынған сандық нұсқасы – бұл бірнеше параметрлерді қолдануға негізделген көп өлшемді жіктеулер (Э. Сепирде үш параметрге, ал Дж. Гринбергте бес параметрге он

индекс сәйкес келеді) (Сепир 2004; Гринберг 1963; 2004). Алайда Э. Сепир жіктеуінің жалпылама қабілеті жеткіліксіз болды, ал жіктеу сипаттанымға³⁵ айналған сияқты.

Қазақстан тілдері туралы негізгі ақпаратты генеалогиялық, типологиялық (морфологиялық және ішінара синтаксистік) жіктеулерден, сондай-ақ референттік этностардың саны бойынша тілдерді жіктеудің көмегімен алуға болады.

2. Қазақстан тілдерінің генеалогиялық жіктелуі

Генеалогиялық жіктеу – бұл біртұтас гипотетикалық қайта құрылымдалған ататілден ортақ шығу тегі негізінде тілдердің кластарға (макротуыс, жанұя, тармақ пен топтарға) бөлінуі. Тілдердің генетикалық туыстығын (ұқсастығын) анықтау олардың арасындағы морфологиялық, фонологиялық және морфонологиялық сәйкестіктер негізінде жүзеге асырылады, олар салыстырмалы-тарихи әдістің, лексикостатистиканың (глоттохронология), лингвистикалық географияның және т.б. деректерімен расталады. Генетикалық жағынан ұқсас (туыс) тілдер тілдер отбасына біріктіріледі. Тілдердің кейбір отбасылары алыс туыстық негізінде макротуыстарға біріктіріледі.

Тілдердің генеалогиялық жіктелуі бірқатар себептер бойынша маңызды орындардың бірін алады, олардың ішінде тілдердің басқа жіктеулерімен салыстырғандағы тарихи басымдықты атау керек; тілдердің кең қамтылуы (генеалогиялық жіктеудің ауқымдылығын типологиялық жіктеумен ғана салыстыруға болады); тілдердің генетикалық сәйкестілігін белгілеу әдістемесінің жеткілікті жоғары дәлдігі мен эмпирикалық дұрыстығы; жаңа тілдерді енгізуге мүмкіндік беретін кластардың ашықтығы және т.б.

Сонымен қатар генеалогиялық жіктеудің бірқатар маңызды кемшіліктері бар: жіктеуді құруға қойылатын формальді-логикалық талаптар әрдайым сақтала бермейді; генеалогиялық жіктеу тілдерді бөле отырып, генетикалық ұқсастыққа, тілдердің біртұтас ататілден шығуына және т.б. бағдарланады.

Генеалогиялық жіктеу аясында тілдерді дивергентті дамыту идеясы кеңінен расталды. Әрбір нақты жағдайда тілдердің дивергенциясы өзіндік түрге ие, сондықтан таңдалған топтың тілдері арасындағы қарым-қатынас пен байланыс арнайы зерттеу объектісіне айналады және көбінесе барлық тілдер, барлық топтар мен барлық тілдер отбасыларын саралаудың жалпы сұлбасын құру мүмкін емес. Бұған келесі фактор

35. Тіл біліміндегі сипаттаным бағыты кластар бойынша бөлу үшін таксономиялық өлшемшарттар мен белгілерді пайдаланбайды, бірақ басқалармен салыстырғанда осы тілдің өзіндік ерекшелігін анықтауға мүмкіндік беретін тілдердің сипаттамасын жүзеге асырады.

да кедергі келтіреді: негізгі тілден алыстаған сайын әрқайсысы өзінің ішкі заңдары бойынша және ерекше жағдайларда дамитын туыс тілдер арасындағы айырмашылықтар айқындала түседі. Мұндай жағдайларда тілдердің бір класта (топта, жанұяда) болу фактісі генетикалық сәйкестілік тұрғысынан мазмұнды түсіндіру үшін аз мүмкіндіктерге ие болады және жалпы жіктеу сұлбасына сәйкес келмейтін ерекше тілдік құбылыстар көбірек пайда болады.

Генеалогиялық жіктеу тілдер арасындағы байқалатын сәйкестіктер мен сәйкессіздіктерге негізделген жіктеулерге қарағанда гипотетикалық сипатта бағаланады. Бұл өте дұрыс, өйткені жүзеге асырылатын генетикалық ретроспектива дивергентті даму моделіне сәйкес тілдердің генезисін белгілі бір дәрежедегі нақтылықпен жаңғыртады. Генеалогиялық жіктеуге сәйкес бір класқа кіретін тілдер арасында құрылымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтар байқалуы немесе байқалмауы мүмкін.

Басқаша айтқанда, генеалогиялық жіктеу бір кластағы тілдердің ұқсас болу мүмкіндігін растамайды және жоққа шығармайды. Сонымен қатар әр түрлі тілдердің арасында бір генетикалық класқа жататын тілдер эмпирикалық байқалатын белгілерге ие болуы мүмкін³⁶.

Тілдердің генеалогиялық жіктелуі жүзеге асырылатын генезистің бақыланбауы оның қолданылуын және интерпретацияның мазмұндылығын айтарлықтай шектейді. Сонымен бірге гипотетикалық сипатына қарамастан, генеалогиялық жіктеу көптеген жылдар бойы лингвистикалық зерттеулер үшін жеткілікті сенімді нұсқаулық болып табылады, ол басқа жіктеулердің құрылысына реттеуші әсер етеді (мыс., типологиялық) және өзінің жоғары эвристикалық құндылығын көрсетеді. Сонымен қатар генеалогиялық жіктеудің гипотетикасы «генетикалық тип» ұғымының таралуына ықпал етті, ал теориялық ойлау құрылымы (тілдер отбасы генетикалық ұқсас тілдер класы ретінде) эмпирикалық деректермен – қазіргі тілдермен анықталады.

Тілдердің дамуы туралы идеяларды оңайлату және оны гипотетикалық түрде ататілден шығуымен шектеу, сондай-ақ ататілдік негізді тілдерді жіктеудің сұлбасы ретінде қолдану идеясы бірнеше рет

36. Осыған байланысты тіл білімінде кеңінен танымал мысалды келтіруге болады. Н.С. Трубецкой «Үндіеуропалық мәселе туралы ойлар» мақаласында үндіеуропалық тілдерге тән алты құрылымдық белгіні сипаттады. Бөлек түрде олар кез-келген тілде кездесуі мүмкін, бірақ жиынтық түрінде олар тек үндіеуропалық отбасының тілдеріне ғана тән (Трубецкой – 1987, 44-59). Э. Бенвенист қарсы мысал ретінде такелма тілін (Орегон штаты) келтірді, онда барлық алты белгі бар (дауысты дыбыстардың болмауы; сөздің басында рұқсат етілген дауыссыз дыбыстардың саны сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстардың санынан кем емес; сөз тек түбірден ғана басталмайды; сөздің формалары тек аффикстердің көмегімен ғана емес, сонымен қатар негіздердегі дауысты дыбыстардың ауысуы арқылы да қалыптасады; грамматикалық формалардың қалыптасуында дауысты дыбыстардың ауысуымен қатар, дауыссыз дыбыстардың еркін ауысуы белгілі рөл атқарады; салт етістіктегі бастауыш сабақты етістіктегі бастауыш сияқты түсіндіріледі) (Бенвенист – 1963). Осыдан келесіні аңғаруға болады: такелма тілі өзінің құрылымдық белгілері бойынша үндіеуропалық тілдер отбасына сәйкес келіп, индоевропоцентризм идеясына қайшы келеді.

сынға алынып, оларды қайта қарауға тырысты. Көбінесе мұны тілдік дамудың конвергентті теориясын жақтаушылары қолдап отырды: дивергенция теориясы мен «ата тек шежіресінің сұлбасының» орнына тілдік өзгерістердің үздіксіздігі теориясы (Г. Шухардт), «толқындар теориясы» (И. Шмидт), итальяндық неолингвистердің теориялары, «тілдік одақтар» теориясы (Н.С. Трубецкой), Э. Левидің типологиялық құрылымдары және т.б. ұсынылды. Олардың ішінде Н.Я. Маррдың бірыңғай глоттогониялық процесс теориясы ерекше орын алады. Бұл теория тілдердің туыстығын бір ататілден шығуымен байланыстырмайды, туыстас тілдердің сөйлеушілерінің ортақ тарихымен және олардың белгілі бір әлеуметтік кезеңге жеткендігімен түсіндіреді. Н.Я. Маррдың пайымдауынша, тілдердің туыстығы тарихи түрде дамыған, ал тілдердің ортақтығы бастапқы емес, қол жеткізілген құбылыс болып табылады. Н.Я. Маррдың бұл идеялары Н.С. Трубецкойдың көзқарасымен сәйкес келеді. Н.С. Трубецкий былай дейді: «Үндіеуропалық отбасы бастапқыда туыс емес тілдердің (үндіеуропалық отбасының кейінгі «тармақтарының» ататілі) конвергентті дамуының нәтижесінде пайда болды деген болжам, барлық үндіеуропалық тілдер біртұтас үндіеуропалық ататілден тек қана дивергентті эволюция жолымен дамыды деген болжам секілді шындыққа жанасады» (Трубецкой – 1987, 50).

Тілдерді конвергентті жақындастыру тұжырымдамасы да, оған қарама-қарсы тілдердің дивергентті дамуы туралы гипотеза да әртүрлі тілдердің даму тарихындағы барлық фактілерді толық және дәйекті түрде түсіндіре алмайды. Атап айтқанда, тарихты терең зерделеу нәтижесінде түркі, угрофин, семит-хамит және басқа тілдерде материалдық және құрылымдық ұқсастықтардың занды түрде артуы байқалады және дивергенция теориясы тұрғысынан нақты түсінік пайда болады. Тілдерді генеалогиялық жіктеудің міндеттері кейінірек сандық әдістер тұрғысынан тұжырымдалған. Еуропа тілдері үшін сандық әдіспен анықталған ұқсастық шамасы негізінен салыстырмалы-тарихи әдістеме арқылы жүзеге асырылған генеалогиялық жіктеудің мәліметтерімен сәйкес келді (Шайкевич – 1980).

Қазіргі уақытта тілдердің туыстық қатынасын анықтау жақсы дамытылған әдістеме (дәстүрлі және сандық) арқылы жүзеге асырылады, сонымен қатар жіктеу топтарының логикалық құрылымы да табысты жетілдірілген, бірақ олардың арасындағы қатынастар әрдайым дәл нақтыланбайды, жекелеген отбасылар мен тілдердің тармақтары арасындағы қатынастар анықталмайды. Бұл әсіресе түркі тілдерінің мысалында айқын көрінеді.

Э. Бенвенист генеалогиялық жіктеуді құру логикасын талдай отырып, бір жанұяның тілдері арасындағы иерархиялық және хроноло-

гиялық қатынастарды сипаттайтын бес логикалық белгіні анықтайды:

– әр тіл иерархиялық орналасқан кластар жиынтығының бөлігі болып табылады және олардың әрқайсысында әртүрлі деңгейде орналасады;

– бірінен кейін бірі орналасқан кластардың әрқайсысы бір мезгілде қосатын және қосылған болып табылады;

– иерархияның бір сатысында тұрған кластар арасында олардың біреуі туралы мәлімет арқылы басқасы туралы мәлімет алуға мүмкіндік беретін қарым-қатынас бола алмайды (мыс., итальян тілдерін білу неміс тілдері туралы ешқандай түсінік бермейді);

– бір деңгейдегі кластар қосымша бола алмайды: олардың әрқайсысы топтың басқа бөліктері туралы мәлімет бермейді;

– әрбір класс, тіпті оған кіретін барлық тілдер белгілі болса да, оның шегінде орын алуы мүмкін тілдердің бір бөлігін ғана қамтиды (Бенвенист – 1963, 56–57).

Осы логикалық модельге сүйене отырып, Э. Бенвенист әр кластың құрылымын алдын ала болжау мүмкін емес және әр мүше оны басқа кластың мүшелерінен ерекшелейтін белгілер жиынтығының болуымен/болмауымен сипатталады деген қорытынды жасайды. Э. Бенвенист сипаттаған тілдерді генеалогиялық жіктеудің логикалық моделі тілдер отбасын бағынышты тілдер класы (иерархия) ретінде ұсынады және әр класс төменгі реттің жиынтығын қамтиды. Шеткі кластар тікелей қарама-қарсы қасиеттерге ие болып, олардың арасында қалған кластар орналасады. Шеткі кластардың қарама-қарсы қасиеттерін көрсету үшін келесі мысалды келтірейік: «провансаль тілі» ең аз көлемге және ең үлкен мазмұнға ие, ал «үндіеуропалық тілі» ұғымы ең үлкен көлемге және ең аз мазмұнға ие.

Мұндай тәсіл жоғары жіктеу категориясы ретінде қарастырылатын отбасы ұғымымен белгіленген генеалогиялық жіктеудің жоғарғы шекараларын кеңейту кезінде де жарамды. Тіл білімінде отбасы ұғымының шегінен шығуға және ежелгі генетикалық байланыстар негізінде тілдерді макротуыстарға біріктіруге талпыныс жасалады, олар тілдер отбасынан да үлкен көлемде болады және одан да аз мазмұнға ие болады.

Алайда тілдердің отбасына қарағанда үлкен жіктеу бірліктеріне (макротуыстарға) бірігуі генеалогиялық жіктеуді басқа деңгейге шығарады және оны жер бетіндегі тілдер мен адамдардың моногенезі мәселесімен байланыстырады. М. Рулен биология мен лингвистиканы салыстыра отырып, биология үшін адамның моногенетикалық шығу тегі жалпыға бірдей қабылданса, лингвистердің көпшілігі үшін тілдердің біртұтас шығу тегі күмәнді болып көрінетініне назар аударады. «Бұл лингвистикалық тәсіл теорияда болмаса, практикада дарвинге дейінгі кезеңнің

тәсілі болып қала береді, өйткені ондаған немесе тіпті жүздеген лингвистикалық таксондар тарихи тәуелсіз дамудың нәтижесі ретінде қарастырылады» (Рулен – 1991, 5).

Жоғарыда айтылғандай, тіл білімінде тілдік отбасыларды мүмкін болатын ортақ ататілдік жағдайдың тұрғысынан байланыстыруға тырысты:

– Ф. Бопп морфологиялық ұқсастықтарға сүйене отырып, картвел-үнді-еуропалық тілдерді салыстыруға тырысты;

– Г. Меллер мен А. Кюни үндіеуропалық және семиттік тілдерді біріктірді;

– Н.Я. Марр семит және грузин тілдеріндегі ортақ үш әріпті түбірді сипаттады;

– Е.Д. Поливанов кәріс және алтай тілдерінің, үндіеуропалық және ежелгі қытай тілдерінің туыстық қатынастары туралы мәселені зерттеді;

– Ф.Ф. Фортунатов алтай және орал тілдерінің өзара туыстығы туралы айтты;

– М. Рулен тілдердің толық жіктемесін құруға алты рет талпыныс жасады;

– А. Тромбетти, Э. Сепир, М. Сводеш, В.М. Иллич-Свитыч, А.Б. Долгопольский, Дж. Гринберг кең салыстыруларға сүйене отырып, әртүрлі макротуыстарды бөліп алу мүмкіндігін негіздеді.

Осындай макротуыстардың бірі – ностратикалық макротуыс, оның құрамына алты кіші топ кіреді: үндіеуропалық, картвел, орал, алтай, дравид, афразия (семито-хамит). А.Б. Долгопольский мұнда элам, нивх және чукот-камчатка тілдерін қосуды ұсынды, В.М. Иллич-Свитыч алты тілді байланыстыратын бірқатар заңдылықтарды сипаттап, салыстырылған туынды тілдік отбасыларға негізделген тіл жүйесінің кейбір маңызды жақтарын қайта құруға кірісті (Иллич-Свитыч – 1971).

Г.П. Мельников ностратикалық (борей) тілдерді зерттеуді жалғастыра отырып, дамудың белгілі бір кезеңінде ностратикалық тілдер екі үлкен кіші кластарға бөлінді деген қорытындыға келді. Оларға батыс борей және шығыс борей тілдері жатады. Батыс борей тілдерінде (үндіеуропалық, картвел, семито-хамит) мағыналық өзгерудің маңызды құралы түбірдегі дауысты дыбыстардың ауысуы болды. Шығыс борей тілдері (орал, алтай, дравид тілдері) сөйлемде мүмкіндігінше толық мағыналы сөздер қолданылатын, ал мағынасы мен синтаксистік мәндерін нақтылау аффикстер формасына ие болған сөздердің, мәнмәтіннің және ресми нақтылаушылардың тәртібі арқылы жүзеге асырылатын ақпарат берудің жолымен дами бастады (Мельников – 1971, 121–137).

Ностратикалық теорияны немесе тілдердің алыс туыстық гипотезасын сынға алу тілді дамытудың конвергентті тұжырымдамасын ұстанушылар тарапынан жүзеге асырылды. Ностратикалық теорияны кеңінен тану әдістердің барабарлығына және зерттеу нәтижелерінің интерпретациясына байланысты болды. Осыған байланысты В.Ф. Леманның жасаған қорытындылары қызығушылық тудырады: егер бір мыңжылдықта тілдер лексикалық қордың 15–20% жоғалтады деп болжасақ (глоттохронологиялық зерттеулерге сәйкес), онда жеті мыңжылдықта (Т.В. Гамкрелидзе мен Вяч. Вс. Ивановтың деректеріне сәйкес атаүндіеуропалық қауымдастық V мыңжылдықта өмір сүрген) ностратиялық тілдердің бөлек өмір сүруі нәтижесінде олардың арасындағы сәйкестік өте аз болады (Леман – 1987). Вяч. Вс. Иванов келесі қорытындыға келеді: «Аталған барлық макротуыстардың жасы б.з.д. 10–15 мың жылдан 30 мың жылға дейін болуы мүмкін. Сонымен бірге олардың көпшілігінде жаңа кезеңде Тромбетти мен Сводештың адамзаттың барлық тілдерінің моногенезі туралы гипотезаларын тексеруге оралу үшін ортақ сөздер жеткілікті көлемде кездеседі (Иванов – 1983, 158–159).

Б.А. Серебренников В.М. Иллич-Свитычтың көптеген дәлелдерін қарастыра отырып, сәйкессіздіктерге, көптеген қисынсыз, логикалық қарама-қайшылықтарға тоқтайды, қате этимологияларды, гипотетикалық және күмәнді сәйкестікті анықтайды. Б.А. Серебренниковтың пікірінше, мұның бәрі түркі, моңғол, семит-хамит тілдеріне қатысты: ностратикалық гипотеза аясында түркі тілдерінің дыбыс үндестігі, семит тіліндегі түбірдің құрылымы және т.б. түсініксіз болып қала береді (Серебренников – 1974). Кейбір ғалымдар алтай тілдер жанұясының үндіеуропалық немесе дравидтік тілдік отбасылар сияқты бірлік ретінде өмір сүруін жоққа шығарады, алайда жоғарыда аталған барлық топтар мен тілдердің ностратикалық туыстас отбасына ену фактісі қазіргі уақытта лингвистердің ешқайсысында күмән тудырмайды (Дьячок, Шаповал – 2002).

Әр түрлі отбасыларын салыстыруға күмәншілдікпен қарау олардың туыстығын негіздеу әрекеттерін тоқтатқан жоқ. Қазіргі уақытта лингвистикада барлық тілдік жанұялардың, макротуыстардың және аймақтық қауымдастықтардың бір-бірімен қарым-қатынасының дәлелі бар. А.С. Мельничук оларға бастапқыда ностратикалық ататілге туыс болған және адамзаттың біртұтас бастапқы тілінен бастау алатын палеоафрикандық (қойсан) тілдеріне қарама-қарсы қойылатын ностратикалық атауын беруге ұсынады (Мельничук – 1991).

Осылайша қазіргі тіл білімінде ностратикалық теорияны, сондай-ақ тілдердің моногенез болжамын талқылау өте қарқынды

жалғасуда және тілдердің алыс туыстығын неғұрлым мұқият және тиянақты дәлелдеу қажеттілігі айқындала түсуде. Сонымен бірге туыстығы алыс тілдер туралы мәселесінің бірімәнді шешімінің болмауына байланысты тіл білімінде қалыптасқан жағдай және соның нәтижесінде отбасынан гөрі тілдердің кеңірек кластарын белгілеу нақты тілдерді отбасынан тыс генетикалық интерпретациялауға мүмкіндік бермейді.

Шынында да, қазақ тілі алтай (және одан әрі түркі), ал орыс тілі үндіеуропалық (және одан әрі славян) тілдеріне жататынын біле отырып, біз олардың генетикалық байланыстарын тек үндіеуропалық және алтай тілдері деңгейінде немесе гипотетикалық ностратикалық тіл деңгейінде немесе жер бетіндегі тілдерінің моногенез теориясы деңгейінде екендігін біле аламыз. Бұл тілдерді осы тілдер жататын отбасының, топтың, кіші топтың, тармақтың құрамында түсіндіру неғұрлым мағыналы болады, өйткені тілдердің генетикалық реттелуі әртүрлілікте ұқсастықты анықтауға себепші болады.

Генеалогиялық жіктеуге сәйкес Қазақстан тілдері сегіз генетикалық класс пен кіші кластарға бөлінеді, олар әлемдегі ең ірі тілдік жанұя мен макротуыстардың тілдерін қамтиды: алтай, үндіеуропалық, орал, қытай-тибет, иберий-кавказ, семит-хамит (афразиялық), палеоазиялық (чукот-коряк, чукот-камчатка), аустроазиялық отбасы³⁷.

АЛТАЙ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Түркі тілдері: *әзірбайжан, алтай, башқұрт, гагауз, долган, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырым татар, құмық, қырғыз (қырғыз), ногай, татар, тува, түрік, түрікмен, өзбек, ұйғыр, хакас, чуваш, шор, якут (саха).*

• Моңғол тілдері: *бурят, қалмақ, моңғол (моңғол халха).*

• Тоңғыс-маньчжур тілдері: *нанай, негидал, ороч, удэгей, ульч, эвенкі, эвен.*

• Оқшауланған тілдер: *кәріс, жапон.*

ҮНДІЕУРОПАЛЫҚ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Славян тілдері: *белорус, болгар, поляк, орыс, серб, словак, украин, хорват, чех.*

• Балтық тілдері: *латыш, литва.*

• Неміс тілдері: *ағылшын, идиш, неміс, голланд, швед.*

• Үнді тілдері: *урду, хинди, сыган.*

• Иран тілдері: *белудж, күрд, осетин, парсы, пушту, тәжік, талыш, тат.*

37. Жіктеуге Қазақстанның барлық тілдері енгізілген: автохтонды қазақ, орыс тілі, диаспора тілдері, иммигранттық тілдер.

• Роман тілдері: *испан, итальян, молдаван, румын, француз.*

• Оқшауланған тілдер: *албан, армян, грек.*

ОРАЛ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Угрофин тілдері: *венгр, вепс, ижор, карел, коми-зырян, коми-пермяк, лив, манси, мари, алқаптық мари, мордвалық мокша, мордвалық эрзя, удмурт, фин, ханты, эстон.*

• Самодий тілдері: *нганасан, ненец, селкуп.*

ҚЫТАЙ-ТИБЕТ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• *Дунген, қытай тілдері.*

ИБЕРИЙ-КАВКАЗ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Абхаз-адыгей тілдері: *абаз, абхаз, адыгей (кях), кабардино-черкес.*

• Картвел тілдері: *грузин.*

• Нах-Дағыстан тілдері: *авар, агұл, даргин, ингуш, лак, лезгин, рутуль, табасаран, удин, цахур, шешен.*

СЕМИТ-ХАМИТ (афразиялық) ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Семит тілдері: *араб, ассирия (жаңа ассириялық), иврит.*

ПАЛЕОАЗИЯЛЫҚ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Чукот-камчатка тілдері: *коряк, чукот.*

• Эскимос-алеут тілдері: *алеут, эскимос.*

• Юкагир-чуван тілдері: *чуван.*

• Оқшауланған тілдер: *нивх.*

АУСТРОАЗИЯЛЫҚ ТІЛДЕР ОТБАСЫ

• Вьетнам тілдері: *вьетнам.*

3. Қазақстан халықтары тілдерінің типологиялық жіктелуі

Типологиялық жіктеуге сәйкес тілдер олардың туыстық қатынасына тәуелсіз болатын маңызды құрылымдық белгілердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарына байланысты түрлерге бөлінеді.

Тілдің түрі – бұл тіл құрылысының ең жалпы және қысқаша сипаттамасы, жекелеген белгілерге (морфологиялық құрылымға, грамматикалық мағынаны білдіру тәсіліне, әрекеттің объектісі мен субъектісін білдіру тәсіліне және т.б.) сүйенетін тілдердің негізгі түрлері туралы жалпыланған түсінік.

Бұл анықтама жалпы қабылданған болып табылмайды, бірақ ол тіл түрінің ең маңызды ерекшеліктерін қамтиды: тіл типологиялық ұқсастықтың болуына немесе болмауына байланысты анықталуы керек.

Тіл білімінде қолданылатын түр ұғымын жалпылай отырып, оның кейбір сипаттамаларын анықтауға болады:

1. *Динамикалығы.* Тілдердің өзгеріске ұшырайтыны белгілі, бұл ретте тіл мен идеалды түрдің арақатынасы өзгеруі мүмкін. Өзгеру

арқылы тіл негізінен типологиялық жіктеудегі орнын өзгерте алады.

2. *Синхрондығы*. Тілдің идеалды түрі туралы түсінік негізінен синхронды сипаттамалардың көмегімен жасалды. Жақында диахрондық типология тіл түрі ұғымын жаңа мазмұнмен толтырды.

3. *Шарттылығы*. Әр нақты тілде әр түрлі тілдерді сипаттайтын белгілер біріктірілуі мүмкін. Тілдер табиғаты бойынша политипологиялық болып келеді. Идеал түр туралы түсінікке толық сәйкес келетін тіл жоқ, сондықтан сол немесе басқа тілді белгілі бір түрге жатқызу белгілі дәрежеде шартты болып табылады, тіл білімі «таза» түр туралы иллюзиядан бұрыннан бас тартқан болатын.

«Тіл түрі» ұғымынан басқа, «тілдегі түр» термині қолданылады. Көбінесе бұл терминдер жалпы және жеке белгілер ретінде қарама-қайшы қойылып, тілдің түрі туралы ереже мен әр тілдің политипологиялығы арасындағы қайшылықты шешуге көмектеседі. Шынында да, әр тілде әр түрлі типологиялық кластарға тән ерекшеліктер мен белгілер қатар кездеседі, сондықтан әр нақты тіл осы мағынада тілдің белгілі бір түрінің әдеттегі өкілі болмай, бірегей тіл болып табылады.

Тілдердің құрылымдық ұқсастығын тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде байқауға болады: фонологиялық, морфемдік, синтаксистік және т.б. Сонымен қатар әр деңгейде тілдердің кластар бойынша типологиялық бөлінуі үшін жіктеудің әртүрлі белгілері таңдалуы мүмкін, мыс., сөздің құрылымы және морфемалардың сипаты; грамматикалық мағынаны білдіру тәсілдері мен құралдары; субъекті мен объектінің білдіру тәсілі мен семантикалық қарама-қарсылығы. Бұл тілдерді кластарға типологиялық бөлу тәсілдерінің әртүрлілігін және тіл білімінде «айқасқан» түрлердің пайда болуын түсіндіреді: қопармалы (флективті)-синтетикалық, қопармалы (флективті)-аналитикалық, оқшаулағыш-аналитикалық, жалғамалы (агглютинативті) -аналитикалық, сонымен қатар тілдерді номинативті, эргативті және т.б. бөлу арқылы жасалған тілдердің морфологиялық түрлерінің сипаттамалары. Дегенмен тілдердің морфологиялық түрлерінің жеткілікті тұрақтылығы оларға барабар типологиялық сипаттама беруге әбден мүмкіндік береді.

Қазақстан тілдерінің жіктеу сипаттамасы берілген тілдердің ең көп таралған типологиялық жіктеулері:

1. Жалғамалы (*агглютинативті*), қопармалы (*флективті*), *оқшаулағыш*, *инкорпоративті* сөз құрылымының ерекшеліктері бойынша тілдерді бөлетін типологиялық морфологиялық жіктеу.

2. Бір сөздің көлемінде грамматикалық мағынаны білдіру әдістерінің қарама-қайшылығына негізделген тілдердің типологиялық жіктелуі: *синтетикалық*, *аналитикалық* және *полисинтетикалық*.

3. Субъект пен объектінің (*номинативті құрылыс*), агентивтің немесе іс-әрекетті тудырушы және фактивтің немесе іс-әрекетті

тасымалдаушысының (*эргативті құрылыс*) қарама-қайшылығына негізделген тілдердің типологиялық синтаксистік жіктелуі.

Ең көп тарағаны – тілдердің алғашқы (классикалық) типологиялық морфологиялық жіктелуі, оның негізгі ережелері төменде қарастырылады.

Тілдердің морфологиялық жіктелуін құру кезінде сөздің міндетті морфемдік талдануы туралы түсінік қолданылды, ал морфологиялық жіктеудің негізі сөздің морфемдік құрылымында және сөз формаларының қалыптасу ерекшеліктерінде кездесетін ұқсастықтар мен айырмашылықтар болып табылады. Алайда эмпирикалық базаның негізі болған үндіеуропалық тілдерде де сөздің морфемдік талдануы әмбебап болмайтыны ескерілмеді (мыс., орыс тілінде шет тіліндегі сөздердің көпшілігі, оның ішінде көмекші сөздер, одақтар, бөлшектер және т.б. морфологиялық талдауға жатпайды). Бұл морфемиялық талдау белгісінің және тиісті ұғымдардың әсірегенерализациясына әкелді. Морфема ұғымы сөз бен түбір морфемасының сәйкес келу мүмкіндігі немесе мүмкін еместігі туралы мәселені шешу кезінде морфемалық талдауға жатпайтын сөздерге қатысты қолданыла бастады. Мұндай әсірегенерализация логикалық және терминологиялық сәйкессіздіктерге әкелді: сөз құрылымын талдау бірліктері құрылымдық талдауға жатпайтын сөздерге қолданылды, рулық және түрлік түсініктер араласты және т.б. Бұған жүргізілген морфологиялық жіктеудің метатілінің жеткіліксіз дамуын қосу керек. Жіктеу өлшемшарты ретінде қарапайым белгі – морфемаларды сөз шегінде (кейіннен – инкорпоративтік кешен ішіндегі элементтерді) біріктіру техникасы (тәсілі) қолданыла бастады. Сөздің жекелігі және ұқсастығы туралы жалпы теориялық мәселесі, тілдің бірлігі ретінде болатын сөздің жалпы және дифференциалды белгілері, типологиялық жағынан әртүрлі тілдердегі сөздің салыстырмалылығы аясында осындай жіктеу өлшемшартын қолданудың заңдылығы туралы сұрақ туындайды.

Егер тек осы өлшемшартты ұстанатын болсақ, онда морфологиялық жіктеу кезінде бөлініп шыққан тіл түрлері мынандай жалпылама сипаттамаларға ие болады: қопарылма (флективті) түр фузиялық аффиксациямен, жалғамалы (агглютинативті) тип – жалғамалы аффиксациямен, оқшаулағыш түр – оқшаулаумен (бұл морфемаларды біріктіру әдісі емес), инкорпоративті тип – инкорпорацияланумен (яғни, қопарылма (флективті) және жалғамалы (агглютинативті) тілдердегі морфемалардың қатаң аналогы болып табылмайтын компоненттердің нақты жалғамалы (агглютинативті) қосылысы, оларды сөзге жатқызуға жатпайтын кешендерге біріктіру) сипатталады.

Алайда барлық төрт түрдің қасиеттері жоғарыда аталған сипаттамалармен шектелмейтіні белгілі. Олар әлдеқайда кең ауқымда

сипатталады, өйткені әр түрді ерекшелеу тек морфемаларды біріктіру техникасына сәйкес қана жүргізілмейді. Бұл өлшемшарт басқа белгілермен қатар қолданылды: морфемалардың мағынасы мен сипаты, грамматикалық мағынаны білдіру әдістері мен құралдары, сөздің фонетикалық (сегменттік және әсіресе сегменттік) сипаттамалары және т.б. Осы уақытқа дейін морфологиялық жіктеу аясында қалыптасқан түр ұғымы аса абстрактілі ұғым түрінде, белгілер мен жалпы сипаттамалардың өзіндік шкаласы ретінде қолданылады.

Бірқатар айқын кемшіліктерге қарамастан, морфологиялық жіктеу өз позициясын сақтауды жалғастыруда, өйткені ол парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар, таза формальді және семантикалық байланыстар қиылысатын сөзге, яғни тілдік бірлікке бағытталған, онда тілдің әртүрлі бірліктерін байланыстыратын деңгейаралық қатынастар ерекшеленеді.

Ұсынылған морфологиялық жіктеудің классикалық нұсқасы тіл білімінде кеңінен қолданылады, сонымен қатар осы жіктеудің көптеген нұсқалары жасалады: екі немесе одан да көп түрлердің белгілерін біріктіретін «аралық» аралас тілдер түрлері ерекшеленеді (мыс., тілдердің қопарылма (флективті) – жалғамалы (агглютинативті) түрі), сонымен қатар түрдің ішінде параллель топтар құрылады; тіл түрлері сөз шегінде грамматикалық мағынаны білдірудің аналитикалық және синтетикалық тәсілдерінің қарама-қарсылығы арқылы көрсетіледі және т.б.

Салыстырудың теориялық және практикалық міндеттері үшін «таза» түрлер идеясы аясында нақты тілдерді бағалаудағы морфологиялық жіктеудің мүмкіндіктері туралы мәселесі ерекше қызығушылық тудырады. Мыс., оқшаулау тілдерінде агглютинативті әдістер, жеке инкорпоративті формалар және тіпті фузия қолданылуы мүмкін екендігі белгілі (Бекбергенова – 1999); қопарылма (флективті) тілдерде жалғамалы (агглютинативті), ал жалғамалы (агглютинативті) тілдерде фузиялық аффиксия және т.б. қолданылуы мүмкін. Бұл туралы И.И. Мещанинов былай айтып кеткен: «Кезеңдік жағдайдың алдында болатын сарқыншақ элементтерінің тарихи қозғалысының күрделі процесінде сипаттаушы белгілердің ішінара үстемеленуіне байланысты тілдік түрлер тек теориялық құрылымдарда ғана мінсіз сақталады», ал іс жүзінде «таза кезеңдік өкілдер мүлдем болмайды» (Мещанинов – 1935, 14).

Көбінесе тілдік материал ешқандай түрге жатпайды, бұл тарихи және логикалық байланысты емес белгілердің уәжсіз бірігуі туралы, сондай-ақ морфологиялық жіктеу принциптерінің еркіндігі мен жеткіліксіз түсіндірме күші жайында куәландырады (Журинская – 1972, 512). Алайда морфологиялық жіктеу белгілі бір жеткілікті тұрақты және икемді өзек бола отырып, типологиялық зерттеулерді бағыттады, нұсқаулықтарды белгілеп, оларды бір-бірімен байланыстырады,

сонымен қатар белгілі бір тілдің және типологиялық дедуктивті сұлбаның қарастырылатын сипаттамаларының сәйкес келуі мен сәйкес келмеуін тіркей отырып, ұйымдастырушылық рөл атқарады.

Қопарылма (флективті) және жалғамалы (агглютинативті) тілдер тілдердің морфологиялық жіктелуінде ерекше орын алады. Бұл тілдердің оқшаулағыш және инкорпоративті тілдерден айырмашылығы: осы екі түр сөздегі морфемаларды біріктіру техникасы негізінде бөлінген. Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) және қопарылма (флективті) түрлері туралы ұғымдар фузия мен жалғамалылықты (агглютинацияны) кеңінен салыстыру негізінде жасалды және бұл екі түрдің де маңызды белгілерін негіздеуге оң әсер етті. Айта кету керек, морфологиялық жіктеудің басқа түрлерінде жалғамалы (агглютинативті) және қопарылма (флективті) тілдер арасында байқалатын кең сәйкестік жоқ; инкорпорация да, оқшаулау да фузия мен жалғамалылықпен (агглютинациямен) бірдей тікелей және кең ұқсастықтарды білдірмейді, мұндай ұқсастықтарды морфемаларды біріктірудің екі арнайы әдісін салыстыру арқылы анықтауға болады.

Сөздің морфологиялық құрылымының бірнеше белгілері негізінде бөлінетін тілдердің барлық төрт түрі (*жалғамалы (агглютинативті), қопарылма (флективті), оқшаулағыш, инкорпоративті*, сондай-ақ *аналитикалық, синтетикалық және полисинтетикалық* тілдер) Қазақстан халықтарының тілдерінде бар. Кейбір тілдердің типологиялық жіктеудің шеңберінде белгілі бір класқа (түрге) жатқызылуының сәйкессіздігін ескеру қажет (мыс., семит-хамит), бұл кейбір тілдердің екі түрде кездесуін, сондай-ақ кейбір тілдердің күрделі типологиялық сипаттамасын (мыс., абхаз тілі жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрдегі тіл ретінде сипатталады) және т.б. түсіндіреді.

Тілдердің **жалғамалы (агглютинативті) түріне** сөзжасамдық және сөзтүрлендіруші аффикстердің дамыған жүйесі, септеу мен жіктеудің бірыңғай түрі, аффикстердің грамматикалық бірмағыналылығы, морфемалар арасындағы әлсіз байланыс (морфемалар түйіскен жерінде фонетикалық өзгерістердің болмауы), фонетикалық шартталмаған алломорфизмнің болмауы тән.

Жалғамалы (агглютинативті) түрге алтай, орал, палеоазия, иберий-кавказ тілдер отбасына кіретін Қазақстан тілдері жатады. Тілдерді тізбелеуге ыңғайлы болу үшін алдымен олардың топтарға (тармақтарға), содан кейін генеалогиялық жіктеуге сәйкес тілдер отбасыларына тиесілігі көрсетіледі:

– Түркі тілдері (алтай тілдері жанұясы): *әзірбайжан, алтай, башқұрт, гагауз, долган, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырым татар, құмық, қырғыз, ногай, татар, тува, түрік, түрікмен, өзбек (сингармонизмі жоқ), ұйғыр, хакас, чуваш, шор, якут (саха).*

– Моңғол тілдері (алтай тілдері отбасы): *бурят, қалмақ, моңғол (моңғол халха)*.

– Тоңғыс-маньчжур тілдері (алтай тілдері отбасы): *нанай, негидал, ороц, удэгей, улч* (фузиямен және номинативті құрылыспен), *эвенкі* (фузиямен), *эвен* (фузиямен).

– Оқшауланған тілдер (алтай тілдері отбасы): *кәріс, жапон*.

– Угрофин тілдері (орал тілдер отбасы): *венгр, вепс, ижор, карел, коми-зырян* (флективтіліктің белгілерімен), *коми-пермяк* (флективтіліктің белгілерімен), *ливия, манси, мари тау, алқаптық мари, мордвалық мокша, мордвалық эрзя, удмурт, фин* (флективтіліктің маңызды белгілерімен), *ханты, эстон* (флективтіліктің маңызды белгілерімен).

– Самодий тілдері (орал тілдері отбасы): *нганасан, ненец* (флективтіліктің белгілерімен), *селкуп*.

– Чукот-камчатка тілдері (палеоазиялық тілдер отбасы): *коряк, чукча* (сонымен қатар тілдердің инкорпоративті түрін қар.).

– Эскимос-алеут тілдері (палеоазиялық тілдер отбасы)³⁸: *алеут, эскимос*.

– Юкагир-чуван тілдері (палеоазиялық тілдер отбасы): *чуван, юкагир тілдері*.

– Оқшауланған тілдер (палеоазиялық тілдер отбасы): *нивх* (инкорпорациялау элементтері бар).

– Абхаз-адыгей тілдері (иберий-кавказ тілдер отбасы): *абазин* (инкорпорациялау элементтері бар), *абхаз* (инкорпорациялау элементтері бар), *адыгей* (инкорпорациялау элементтері бар), *кабардино-черкес* тілдері.

– Картвел тілдері (иберия-кавказ тілдер отбасы): *грузин* (эргативті құрылыс, флективтіліктің элементтері бар).

– Нах-Дағыстан тілдері (иберий-кавказ тілдер отбасы): *авар* (сонымен қатар номинативті және эргативті құрылыстардың белгілерін қамтиды), *агұл* (номинативті және эргативті құрылыстардың белгілерін қамтиды), *даргин* (эргативті құрылыс, флективтіліктің белгілері бар), *ингуш* (эргативті құрылыстың элементтері бар), *лак* (күрделі типологиялық сипатқа ие, көбінесе жалғамалы (агглютинативті) және қопарылма (флективтік) түрлердің, сондай-ақ эргативті құрылыстың белгілерін қамтиды), *лезгин* (қопарылма (флективті) түрдің элементтері бар, эргативті құрылымды), *рутуль* (флективтіліктің белгілері бар), *табасаран* (флективтіліктің белгілері бар), *удин* (номинативті және эргативті құрылыстардың белгілері бар), *цахур* (флективтіліктің белгілері бар), *шешен* (флективтіліктің белгілері бар).

38. Жалғамалы (агглютинативті) және инкорпоративті түрдегі белгілердің қиыстырылуы эскимос-алеут тілдерін Жалғамалы (агглютинативті) – полисинтетикалық тілдерге жатқызуға мүмкіндік береді және олардың инкорпоративті тілдер тобында болуын түсіндіреді.

– Семит-хамит тілдері³⁹: араб, ассирия, иврит.

Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрінің негізгі белгілерінің жиынтығын А.А. Холодович үш топқа біріктірді: а) негіз – түбірдің сипатын белгілейтін белгілер. Негіз түбір сөз ретінде қызмет ете алады, ал сөз бір мезгілде негіз – түбір бола алады. Жұрнағы бар және жұрнағы жоқ сөз синтаксистік қызметті орындайды; б) сөздің формальді элементтерінің сипатын анықтайтын белгілер: формальді элементтердің заттық сөздерге жақындығы; формальді элементтің оқшаулануы және толық тәуелсіздігі; элементтердің қатаң дифференциациялануы (демек, (жалғамалы) агглютинативті тілдердегі форма қопарылма (флективтік) тілдерден айырмашылығы моносемантикалық болып табылады, өйткені қопарылма (флективтік) тілдердегі форма полисемантикалық болып келеді); в) негіз түбір мен формальді деп аталатын элементтің арасындағы қатынастардың сипатын анықтайтын белгілер; сөздің формальді және заттық элементтерінің арасында тығыз байланыстың болмауы (Холодович – 1941, 62–82).

Б.А. Серебренников жалғамалы (агглютинативті) тілдердің «морфемалар арасындағы айқын шекараларды» сақтау тенденциясын қарастыра отырып, оны фонетикалық ерекшеліктер тұрғысынан түсіндіреді: морфемалардың түйіскен жерінде болмашы дыбыстық өзгерістердің болуы, сөздің басында және соңында дауыссыз дыбыстардың болмауы, дыбыс үндестігі (Серебренников – 1982, 11-13). Агглютинативті техниканың және морфемалар қасиеттерінің фонетикалық ерекшеліктерге тәуелділігі агглютинативті тілдердің типологиялық ерекшелігі болып табылады. Айта кету керек, жалғамалы (агглютинативті) түрдегі материалда белгілердің ұштастығы ерекше байқалады, олардың әрқайсысы басқа белгілермен байланысты және тұтас жиынтықсыз мүмкін емес (Реформаторский – 1965, 73).

Жалғамалы (агглютинативті) түрдегі тілдердің жалпы белгілеріне мыналар жатады:

– *морфологиялық белгілер*: сөздің морфемдік құрылымының айқындығы; түбір морфемасының өзінің тұрақты фонетикалық бейнесін сақтауы; сөздің негізі (түбірі) бастапқы түрде сақталады, сондықтан ол бүкіл септеу парадигмасының⁴⁰ негізі бола тұрып, морфемалар арасындағы нақты шекараларды сақтауға ықпал етеді, сондай-ақ сөз

39. Семит-хамит тілдерін жалғамалы (агглютинативті) немесе қопарылма (флективтік) түрге жатқызу жоғары дәрежеде шартты болып табылады, керісінше оларды аралық қопарылма (флективтік) – жалғамалы (агглютинативті) түрдің өкілдері деп санау керек. Бұл семит-хамит тілдерін жалғамалы (агглютинативті) және қопарылма (флективтік) тілдерге жатқызуды түсіндіреді.

40. Жалғамалы (агглютинативті) тілдердің сөз парадигмасының құрылымы аксиальды (лат. axis өс) болып табылады, оның өсі атау септіктегі сөздің негізі (түбірі) болады. Бірыңғай құрылымдық өзек морфемалар арасындағы нақты шекараларды сақтау тенденциясы, парадигма осінің деформациясына кедергі, сөз негізінің деформациясына кедергі және т.б. сияқты фонетикалық процестердің сипатына әсер етеді (Гаджиева – 1990, 528).

негізінің деформациясына кедергі келтіреді және т.б.; сөзжасам мен сөз түрлендірудің қажеттіліктерін негізінен аффикстер іс жүзінде өзгермейтін жалғамалы (агглютинативті) аффиксацияның есебінен қанағаттандыру; аффикстердің бірмағыналылығы (гапLOSEмия) және стандарттылығы; аффикстерді қосудың қатаң реттілігі және т.б.;

– *фонетикалық белгілер*: сөздің басында және соңында дауыссыз дыбыстардың тіркесімдерінің болмауы (немесе минималды аз болуы); дифтонгтар санының салыстырмалы түрде аз болуы (немесе болмауы); үндестіктің болуы; үндестікпен ілеспелі фонетикалық сипаттамалардың болуы (орнықты екпін, сөздің фонетикалық тұтастығын сақтауға ықпал ететін ассимиляциялық және диссимиляциялық үдерістер және т.б.);

– *синтаксистік белгілер*: сөйлемдегі сөздердің қатаң тәртібі, яғни анықтауыш анықталатын сөздің алдында, толықтыратын сөз толықтауыштан бұрын, баяндауыш сөйлемнің соңында және т.б. орналасады.

Тілдердің **қопарылма (флективтік) түрі** оның типологиялық сипаттамаларының жиынтығында түбір мен негіздердің белгілерінің, аффикстердің белгілері және морфемаларды біріктіру техникасының болуымен сипатталады. Сонымен қатар фузиондық техника иерархиялық қатынастардың сипатымен алдын ала анықталады, онда сөздер, негіз және түбір, сондай-ақ аффикстердің ерекше сипаты бар (Реформаторский – 1967; Солнцева – 1985).

Қопарылма (флективтік) түрге үндіеуропалық тілдер отбасына кіретін Қазақстан тілдері жатады. Тілдерді тізбелеу кезінде ыңғайлы болу үшін алдымен олардың генеалогиялық жіктеуге сәйкес үндіеуропалық тілдер отбасының топтарына (тармақтарына) жататындығы көрсетіледі:

Славян тілдері (үндіеуропалық тілдер жанұясы): *беларусь, болгар, поляк, орыс, серб, словак, украин, хорват, чех*.

– Балтық тілдері (үнді-еуропалық тілдер отбасы): *латыш, литва*.

– Неміс тілдері (үнді-еуропалық тілдер отбасы): *ағылшын* (аналитикалық құрылыс), *идиш, неміс, голланд, швед*.

– Үнді тілдері (үндіеуропалық тілдер отбасы): *урду, хинди, сыған* (жалғамалылыққа (агглютинацияға) беталысымен).

– Иран тілдері (үндіеуропалық тілдер отбасы): *белудж, күрд* (жалғамалылыққа (агглютинацияға) беталысымен), *осетин, парсы* (жалғамалылық (агглютинация) және изафет элементтерімен), *пушту, тәжік, тальш, тат*.

– Роман тілдері (үндіеуропалық тілдер отбасы): *испан, итальян, молдаван, румын, француз*.

– Оқшауланған тілдер (үндіеуропалық тілдер отбасы): *албан* (синтетикалық құрылыс), *армян* (синтетикалық құрылыс), *грек*.

– Семит -хамит тілдері: *араб, Ассирия, иврит* (жалғамалы (агглютинативті) түрді қар.).

– Қопарылма (флективті) түрдегі тілдердің жалпы белгілеріне мыналар жатады:

– бір сөз түрлендіруші аффиксінде (мыс., жалғаулар) бірнеше мән-дерді (аффикстердің көпмағыналылығы немесе бір формадағы бірнеше мән-дердің кумуляциясы) біріктіру;

– аффикстердің стандартты емес болуы (немесе аффикстердің омо-семиясы, бұл жағдайда бір мәнді білдіру үшін әртүрлі аффикстер қолданылған кезде болады);

– грамматикалық маңызды және фонетикалық жағынан байланысы жоқ түбір өзгерістерінің (ішкі флексия деп аталады) болуы және кеңінен қолданылуы, олар грамматикалық мағынаның қосымша және негізгі көрсеткіштерінің автоматты емес алмасуымен және түбір морфемасының тұрақты фонетикалық бейнесінің болмауымен байланысты.

– сөздің морфемдік құрылымының айқынсыздығы, морфемалар арасындағы шекаралардың анық еместігі, морфемалардың тығыз бірлігі (фузия);

– сөз негізінің дербессіздігі (оны жеке сөз ретінде қолданудың мүмкін еместігі);

– нөлдік аффикстерді тек бастапқы формада ғана емес, жанама формада да қолдану мүмкіндігі;

– септеу мен жіктеудің фонетикалық және семантикалық уәжсіз түрлерінің үлкен саны;

– қызметтік элементтер мен олардың мәні арасында бірмәнді сәйкестіктің болмауы мүмкін.

Тілдердің **оқшаулау** (түбірлік, түбіроқшаулаушы, негізоқшаулаушы, алғашқы түбір тұлғалы (аморфты)) **түрі** сөз түрлендірудің және ішінара сөзжасамның болмауымен, атаушы және қызметтік сөздердің болмашы қарама-қайшылығымен, сөз тәртібінің грамматикалық маңыздылығымен сипатталады.

Оқшаулау түрге қытай-тибет, аустоазиялық тілдер отбасыларына кіретін Қазақстан тілдері жатады:

• Қытай-тибет тілдері: дүнген (жалғамалы (агглютинативті) морфологияның белгілері бар), *қытай*.

• Вьетнам тілдері (аустоазиялық тілдер отбасы): *вьетнам*.

Н.В. Солнцева сөз тұтастығының екі түрін ажыратады: а) жалпы грамматикалық тұтастық, сөздің грамматикалық анықталғандығы, оның сөз табына да, кіші кластарға да қатыстылығы; б) ерекше грамматикалық тұтастық. Тұтастықтың екі түрі де оқшаулау тілдерінде кездеседі, бірақ ерекше тіркесімде және функцияларда көрініс табатын жалпы грамматикалық тұтастық үстем болып келеді. Басқаша айтқанда,

оқшаулау тілдердегі сөздер синтаксистік қатынастарды білдіруге бейімделмеген, сондықтан тіл бұл үшін тиісті қызметтік сөздер мен сөз тәртібін жұмылдырады. Н.В. Солнцева Э. Сепирдің барлық тілдердің дихотомиялық таралуы туралы идеясын дамыта отырып, морфологиялық жіктеудің жаңа сұлбасын ұсынады: екі өлшемді болып келеді, бұл кезде тілдер сөздер арасындағы қатынастарды білдіру тәсілдері (сөз құралдарының көмегімен ерекше грамматикалық тұтастық – оқшауланбаған тілдер; сөздер мен қызметтік сөздердің тәртібі арқылы жалпы грамматикалық тұтастық – оқшаулау тілдері) және сөз формаларын қалыптастыру кезінде морфемаларды біріктіру техникасы (фузиялық және жалғамалы (агглютинативті) тілдер) тұрғысынан бағаланады (Солнцева – 1985, 140–159).

Фузионды және жалғамалы (агглютинативті) тілдер морфологиясы жоғары дамыған тілдер ретінде оқшауланбаған тілдерге жатады. Бұл дегеніміз оқшауланбаған тілдерде жалпы грамматикалық тұтастық мүлдем жоқ дегенді білдірмейді, мыс., орыс тілінде жалпы грамматикалық тұтастық өзгермейтін толық мағыналы сөздердің (кірме зат есім, үстеу) көпшілігіне тән, олар заттық мағынамен қатар жалпы категориялық («сөз табының») және грамматикалық мағынаға ие (мыс., өзгермейтін зат есімдердегі тектің мағынасы).

Тілдердің **инкорпоративті түрі** сөздермен қатар, етістік – баяндауыш түріндегі объектіні, амал пысықтауышты, кейде бастауышты қамтитын күрделі кешендердің – инкорпорациялардың болуымен сипатталады. Кейде кешеннің ішінде негіздердің ілеспе өзгеруі (ішкі флексия) болады, сондықтан басқа атау пайда болды: полисинтетикалық (көп құрамды) түр. Инкорпоративті кешен ішіндегі морфемаларды біріктіру принципі – жалғамалылық (агглютинация).

Инкорпоративті түрге палеоазиялық тілдер отбасына кіретін Қазақстан тілдері жатады.

– Чукот-коряк тілдері: *чукот* (сонымен қатар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрін қар.).

– Эскимос алеут: *алеут, эскимос*.

Инкорпоративтік кешен табиғатының қарама-қайшылығы (қопарылма (флективті) және жалғамалы (агглютинативті) түрдің негізгі типологиялық белгілері – ішкі флексияның және жалғамалы (агглютинативті) аффиксацияның болуы) инкорпоративті тілдерді морфологиялық жіктеуде жеке түр ретінде бөлуге көптеген лингвистердің әділ қарсылығын тудырады. Инкорпорация жалғамалы (агглютинативті) тілдерге тән, ол «жалғамалылықпен (агглютинациямен) қатар қолданылады, ал инкорпорация мен жалғамалылық (агглютинация) бір-бірімен тығыз байланысты және өзара шартталған» (Скорик – 1990, 193; сондай-ақ Солнцева – 1985, 63–70 қар.).

4. Этнодемографиялық көрсеткіштер бойынша Қазақстан тілдерінің топтары

Тілдерді топтарға бөлу үшін екі өлшемшарт қолданылды: демографиялық және өміршендік көрсеткіштері.

Бірінші өлшемшарт референтті этникалық өкілдердің абсолютті санымен анықталды (халықтың санағында тіркелген қазақстандықтардың этникалық және тілдік сәйкестендірілуі теңдестірілді), бұл ретте этникалық тілді жалпы меңгеру дәрежесі ескерілмеді. Бұл негізгі өлшемшарт ретінде алынды.

Екінші өлшемшарт өміршендік көрсеткіштердің жиынтығымен анықталды (этноәдени, мыс., дәстүрлі қолөнер, театр, кино, әдебиеттің әртүрлі түрлері және т.б. болуы, әлеуметтік-функционалдық, мыс., әлеуметтік функциялардың саны, тілді қоғамның маңызды салаларында, ғылымда, білім беруде және т.б. қолданудың қарқындылығы, нақты лингвистикалық, мыс., әдеби стандарттың болуы, норманың тұрақтылығы, салалық терминологияның болуы және т.б.).

I. Бірінші топты миллионнан астам сөйлеушілері бар «миллиондық тілдер» құрайды: бұл Қазақстанда өміршендік деңгейі ең жоғары қазақ және орыс тілдері.

II. Екінші топқа аз этникалық топтардың экзогендік және эндогендік тілдері кірді, олар ел халқының 10% шегін еңсере алмады. Бұл топқа негізінен ирредент тілдеріне кіретін жоғары өміршендік тілдер жатады. Олар туудың жоғары деңгейі мен еңбек көші-қоны есебінен үнемі толықтырылып отырады: *әзірбайжан, дүнген, қырғыз, күрд, тәжік, түрік, өзбек, ұйғыр* тілдері. Бұл топ тілдерінің басым бөлігі Қазақстаннан тыс жерде негізгі аумақтық-мемлекеттік құрылымға ие, онда олар титулдық, мемлекеттік, ресми және/немесе мажоритарлық тіл болып табылады.

1-кесте. Аз этникалық топтардың экзогендік және эндогендік (**) тілдері⁴¹

Тіл және оның мәртебесі	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Әзірбайжан тілі</i> Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі Ресей Федерациясы Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі	Әзірбайжандар	57607	73240	88887	78325	85292
<i>Дүнген тілі**</i>	Дүнгендер	17213	22385	29785	36945	51944
Қырғыз тілі Қырғызстан Республикасының мемлекеттік тілі	Қырғыздар	9612	9352	13718	10925	23274
<i>Күрд тілі**</i>	Күрдтер	12259	17606	25245	32764	38325
<i>Тәжік тілі</i> Тәжікстан Республикасының мемлекеттік тілі	Тәжіктер	15986	19296	25301	25673	36277
	Орта Азиялық еврейлер	481	316	772	28	5
<i>Түрік тілі</i> Түркияның ресми тілі Кипр Түрік Республикасының ресми тілі Македонияның, Румынияның аймақтық немесе жергілікті ресми тілі	Түріктер	18377	25718	49219	78711	97015
<i>Өзбек тілі</i> Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі Ауғанстан Республикасының өңірлік тілі	Өзбектер	216258	262960	330417	370765	456997
<i>Ұйғыр тілі</i> Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының ресми тілі	Ұйғырлар	120622	147676	181155	210377	224713

41. Дереккөздер: [Нәтижелер – 1973; Нәтижелер – 1996; Ұлттық – 1990; Ұлттық – 2000; Ұлттық – 2010, 4–5].

Бұл топ этникалық тілді меңгерудің жоғары деңгейімен және тілдік ауысудың төмен көрсеткіштерімен сипатталады: бір полусте қырғыздар (26.6% ана тілі ретінде басқа тілді атады), екіншісінде – дүнгендер (3.7% ана тілі ретінде басқа тілді атады) [Ұлттық 2010; Smagulova 2015].

Бұл топтың барлық өкілдері қазақ тілін жоғары деңгейде меңгергендігімен ерекшеленеді. Дәл осы топ, біріншіден, қазақ тілін қазақстандық қоғамды ықпалдастыру құралы ретінде табысты пайдаланудың үлгісі; екіншіден, қолжетімді заңды құралдардың көмегімен мемлекеттік тілді табысты ілгерілетудің көрінісі бола алады.

III. Үшінші топ – бұл ел халқының жалпы санының 0.1%–2.1% құрайтын ресми референтті сөйлеушілерінің саны едәуір (немесе біртіндеп)

қысқаратын экзогендік тілдер: *армян, башқұрт, белорусь, грек, кәріс, молдова, мордва, ингуш, поляк, шешен, неміс⁴², татар, украин, шешен тілдері.*

2-кесте. Ресми референттік сөйлеушілерінің саны азайып бара жатқан экзогендік тілдер: 0.1% ел халқының⁴³ 2.1%

Тіл және оның мәртебесі	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Армян тілі</i> Армения Республикасының ресми тілі Таулы Қарабақ Республикасының ресми тілі	Армяндар	12814	14022	18458	14762	13776
<i>Башқұрт тілі</i> Башқұртстан Республикасының мемлекеттік тілі	Башқұрттар	21500	32577	41060	23247	17263
<i>Беларусь тілі</i> Беларусь Республикасының мемлекеттік тілі	Белорустар	198430	181821	178325	111924	66476
<i>Грек тілі</i> Грецияның ресми тілі Кипр Республикасының грек бөлігінің ресми тілі Еуропалық Одақтың ресми тілі Арменияның, Албанияның, Италияның, Украинаның аймақтық немесе ресми жергілікті тілі	Гректер	51330	50125	46448	12705	8846
<i>Ингуш тілі</i> Ингушетия Республикасының ресми тілі	Ингуштар	18446	18337	19523	16900	15120
<i>Кәріс тілі</i> Корей Халық Демократиялық Республикасының ресми тілі Корея Республикасының ресми тілі	Кәрістер	81965	92516	101366	99944	100385
<i>Молдова тілі</i> Молдова Республикасының мемлекеттік тілі (de jure Румыниядағы әдеби румын тіліне ұқсас) Танылмаған Приднестровье Молдавия Республикасының ресми тілі	Молдавандар	25990	30242	32352	19462	14245
<i>Мордвалық эрзя және мордвалық мокиша</i> Мордовия Республикасының мемлекеттік тілдері	Мордвалар	34315	31403	29157	16145	8013

42. Профессор А. Е. Карлинскийдің айтуынша, Қазақстан немістері неміс тілінің әр түрлі диалекттерінде сөйлейді, аға буын көбінесе жоғары неміс тілінде, сирек кезде – төменгі неміс тілінде [Карлинский – 1990]. Бұл жағдайда диалектілер негізінен үй тілдері түрінде, ал әдеби неміс тілі – оқу және оқыту тілі ретінде қолданылады [Ұлттық – 2000].

43. Дереккөздер: [Нәтижелері – 1973; Нәтижелері – 1996; Ұлттық – 1990; Ұлттық – 2000; Ұлттық – 2010, 4–5].

Тіл және оның мәртебесі	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Неміс тілі</i> Әлемдік тіл. БҰҰ ресми тілі. Еуропалық Одақтың ресми тілі. Германия, Австрия, Швейцария, Ұлы Люксембург Герцогтігі, Бельгия Корольдігі, Лихтенштейн Князьдігінің ресми тілі.	Немістер	857777	900343	946967	353462	178409
	Австрия- лықтар	76	45	41	45	61
<i>Поляк тілі</i> Польшаның ресми тілі Еуропалық Одақтың ресми тілі Босния және Герцеговина, Румыния, Украина, Чехияның аймақтық немесе жергілікті ресми тілі	Поляктар	61385	61106	59321	47302	34057
<i>Татар тілі</i> Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі	Татарлар	286878	314065	322338	249052	204229
<i>Украин тілі</i> Украинаның мемлекеттік тілі Танылмаған Приднестровье Молдавия Республикасының ресми тілі Ресей Федерациясының, Қырым Республикасының, Румынияның, Словакияның, Сербияның, Польшаның, Хорватияның, Босния және Герцеговинаның, АҚШ-тың аймақтық немесе жергілікті ресми тілі	Украин- дар	934952	900240	878184	547065	333031
<i>Шешен тілі</i> Ресей Федерациясы Шешен Республикасының мемлекеттік тілі.	Шешен- дер	34532	38240	49007	31802	31431

Бұл топтың барлық экзогендік тілдері тілдік ауысудың осы немесе басқа деңгейімен сипатталады. Өз этникалық тілін емес, басқа тілді ана тілі ретінде атағандар: поляктар – 90.7%, белорустар – 87.7%, украиндар – 84.2%, немістер – 83.0%, кәрістер – 64.0%, татарлар – 49.0%, шешендер – 22.2% және т.б. Тілдік ауысу, негізінен, қазақ және орыс (тиісінше) тілдеріне ауысу түрінде болып жатты: татарларда 72.6% және 98.4%, шешендерде 56.1% және 98.6, кәрістерде 43.4% және 98.0%, немістерде 24.7% және 99.0% немістер, украиндарда 21.5% және 98.9%, поляктарда 20.9% және 98.0%, белорустарда 19.0% және 98.9% белорустар және т.б. [Ұлттық – 2010].

Бұл топқа этностар өздерін сәйкестендіретін тілдер жатады, бірақ Қазақстанда бұл тілдердің өміршеңдігін жоғары деп бағалау мүмкін емес. Керісінше, олар біртіндеп сөйлеушілерін «жоғалтуда» (көші-қон, туу деңгейінің күрт төмендеуі және т.б.), сол арқылы тілді сақтаудың бастапқы және табиғи жағдайларынан айрылуда.

Сонымен қатар негізгі таралу аймағынан алшақ орналасқан дисперсті қоныс аудару жағдайында бұл этникалық тілдердің көп бөлігі

ұрпақшілік және ұрпақаралық трансмиссияға қатысу мүмкіндігінен айырылады және біртіндеп жоғалады.

Бұл тілдердің сөйлеушілердің сыни саны (1–200 адам) қазақ және орыс тілдеріне қарай тілдік ауысуға себеп болды: татарларда 72.6% және 98.4%, шешендерде 56.1% және 98.6%, кәрістерде 43.4% және 98.0%, немістерде 24.7% және 99.0%, украиндарда 21.5% және 98.9%, поляктарда 20.9% және 98.0%, белорустарда 19.0% және 98.9% және т.б. [Ұлттық 2010; Сүлейменова – 2011а].

Бұл процестер кейде елдегі немесе кету аймағындағы процестермен қатар жүреді (қарашай-балқар, қырым татар, татар тілдері). Тілдік процестер, әсіресе, туған аймақтан бөлінген этностардың тілдерді сақтау процестері жеке адамның да, тіл сөйлеушілерінің қысқарған тобының да тілді таңдауы мен қолдануына әсер ететін релевантты факторлардың күрделі жиынтығының әрекеті кезінде басқа әлеуметтік, мәдени және саяси контексте тез және өткір түрде жүреді. Бұл этникалық тілдердің сақталып қалуы күмәнді болмақ: олар бастапқы аумақтан «қол үзген», бұл тілдерді қолдану аясы ең қолайлы жағдайдың өзінде отбасының шегіне дейін тарылған.

Демографиялық тәуекелдер және осы топтағы этникалық тілдерді сақтап қалу тәуекелдері өте жоғары, олардың күтілетін ықтималдығын есептеу мүмкін емес. Сондықтан осы тәуекелдердің болуын ескере отырып, Қазақстанда осы топтағы этностардың тілдері мен мәдениеттерін мақсатты қолдау жүзеге асырылуда. Мемлекеттік, ғылыми және қоғамдық қызметтің шұғыл бағытының объектісі ретінде ол Қазақстан халқы Ассамблеясында айқын көрініс тапты.

IV. Ресми референттік сөйлеушілердің саны азайған тілдер жатқызылған жоғары демографиялық тәуекел аймағының этностар мен референттік тілдер тобы.

Экзогендік және эндогендік жоғары қауіпті тілдер, олардың ресми референтті сөйлеушілері ел халқына пайыздық қатынаста жойылып бара жатқан сыни аз шамалар ретінде анықталады (0.0...%), олар: *абазин**, *абхаз**, *авар*, *агұл*, *адыгей*, *албан*, *алеут*, *алтай*, *ағылшын*, *ассирия**, *белудж*, *болгар*, *бурят*, *венгр*, *вепс**, *гагауз**, *грузин*, *даргин*, *долган**, *ижор**, *испан*, *қалмақ*, *қарайым*, *қарақалпақ*, *қарашай-балқар*, *карел*, *коми*, *коми-пермяк*, *коряк**, *қырым-татар*, *құмық*, *лак*, *латыш*, *лезгин*, *лив**, *литва*, *манси**, *мари*, *моңғол*, *нанай**, *нганасан**, *ненец**, *негидал**, *нивх**, *ногай*, *ороч**, *осетин*, *румын*, *рутуль**, *сах* (*якут*), *селкуп**, *серб*, *словак*, *табасаран**, *талыш*, *тат**, *тува*, *түрікмен*, *удин**, *удмурт*, *удэгей**, *фин*, *хорват*, *хакас*, *ханты (остяц)**, *цахур*, *сыган*, *чех*, *чуван**, *чуваш*, *чукча**, *шор**, *эвенкі**, *эвен**, *эскимос**, *эстон*, *жапон* және басқа тілдер⁴⁴.

44. Бұл кіші топқа 70-тен астам экзогендік және эндогендік тілдер кіреді, сондықтан біз осы жұмыстың шектеулі көлеміне байланысты олар туралы ақпаратты азайтуға мәжбүрміз.

Осы кіші топтың барлық дерлік тілдері (тізімде жұлдызшамен белгіленген) Ресейдегі байырғы халықтардың [Бірыңғай тізім – 2010] және олардың сөйлеушілері Қазақстанға қоныс аударған елдерде жойылып бара жатқан азшылық тілдеріне жатады.

Қазақстанда бұл тілдердің толық сақталуы өте күмәнді. Олардың барлығы бастапқы аумақтан «қол үзген», оларды пайдалану салалары ең жақсы жағдайда отбасының шегіне дейін тарылған. Олар саяси, экономикалық, мәдени және басқа да қатынастарда үстем болған (дисперсті қоныс аудару, ана тілінде толыққанды қарым-қатынас жасай алмау және т.б.) қазақ және орыс тілдерінің тарапынан қысым көріп отыр.

Бұл тілдер сөйлеушілерінің сыни саны негізінен орыс тіліне қарай тілдік ауысуды тудырды: кеңестік кезеңде олардың «тілдік интеграциясы» жүзеге асырылды және Ресей империясы мен Кеңес Одағы кезінен басталған процесс осылай аяқталуда (Сүлейменов – 2011а; Ahn E., & J. Smagulova – 2016).

3-БӨЛІМ. ҚАЗАҚ ТІЛІ

Қазақ тілі⁴⁵ (Қазақ тілі, Kazakh language) алтай тілдері жанұясының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағына қарасты қыпшақ тобына, оның ішінде қыпшақ-ноғай құрамына енеді.

Түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай ішкі тобына ноғай және қарақалпақ тілдері де кіреді. Олардың қазақ тілімен едәуір дәрежеде ұқсастығы бар. Қазақ тілі қыпшақ-ноғай ішкі тобының ішінде өзіне тән жазумен сөйлеумен, әрі кейбір арнайы уақытша форманттардың болуымен ерекшеленеді.

Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *қазақтар* (бұрын: қырғыз-қайсақтар); өз атауы – *қазақ*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазақтардың негізгі тұратын елі Қазақстан Республикасы болып табылады. Сонымен бірге қазақ диаспоралары әлемнің көптеген елдерінде бар. Қазіргі уақытта қазақтардың үштен бірінен астамы этникалық Отаннан тыс жерде тұрады.

Қазақстан Каспий теңізі мен Еділ жазығынан шығысқа қарай таулы Алтайға дейін, оңтүстігінде және оңтүстік-шығысында Тянь-Шань тау бөктерінен солтүстігінде Батыс Сібір ойпатына дейін 2724,9 мың шаршы км-ге тең кең аумақты алып жатыр. Қазақстан географиялық және табиғи-климаттық жағдайлардың алуан

түрлілігімен ерекшеленеді. Үш мыңжылдыққа жуық уақыт бойында табиғатты пайдаланудың ерекше стратегиясы көшпелі мал шаруашылығы болды. XX ғасырда өнеркәсіптік өндіріс саласы дамып, урбанизация үрдісі басталды.

Қазақстан аумағы⁴⁶ төменгі палеолит (Қаратау шатқалы), орта және жоғарғы палеолит (Орталық және Шығыс Қазақстан, Маңғышлақ) дәуірінде игеріле бастады. Қола кезеңінде Жезқазған және Саяк мыс кеніштері әзірлене бастады, дәл осы уақыт Қазақстан аумағындағы этногенетикалық процестердің бастапқы нүктесі болып саналады. Ерте темір дәуірінде Қазақстан аумағында өмір сүрген *турлар, сақтар, дахтар, ортокарибантилелер, ятилер, массагеттер, савроматтар, сарматтар, аландар, аорстар, иседондар, аримаспалар* және т.б. тайпалар туралы ақпарат ежелгі грек, ахеменидтер және қытай жазба деректерінде кездеседі. Алайда бұл тайпалардың этникалық және тілдік сәйкестендірілуін, сондай-ақ олардың кеңістіктегі орналасуын дәл деп санауға болмайды. Дегенмен бұл ақпарат көздерінде келесі мәліметтер келтіріледі: *мыс., юэчжи* – тохар тілді (иран) тайпаларына; *үйсін* – үнді-иран немесе түркі тайпаларына; *сюнну* (хундар, ғұндар) – түркітілдес немесе моңғол тілді немесе палеоазияттық (кет) немесе үнді-иран тайпаларына жатады. Б.з.д. II мың. ғасырдың аяғынан және б.з. I мың. ғасырдың ортасынан бастап Орталық Азия аумағындағы этногенетикалық процестер *сэ, юэчжи* (мүмкін, тохарлар немесе *массагеттер*), *үйсін* (мүмкін, түріктер немесе үнді-ирандықтар) және *сюнну* (мүмкін, ғұндар; тілдік тиістілігі: түркі немесе моңғол немесе иран және т.б. тілдерге жатады) көшпелі тайпалық топтарының араласуына байланысты қиындады.

«Орталық Азия халықтарының, соның ішінде Қазақстанның этникалық және саяси тарихындағы жаңа сапалы кезең Шыңғыс хан тұсындағы моңғолдардың үстемдігі кезінде басталады. *Орта моңғол дәуірі* (XIII-XV ғғ.) қазақ және аймақтың басқа халықтарының этносаяси тарихында, оның мәдениеті мен тілінде терең із қалдырды. Егер XII–XIII ғасырларға дейін тілдік интерференциялар түркі тіл әлемінен моңғолға қарай бағытталған болса, Шыңғыс хан жаулап алған дәуірден бастап лексикалық интерференциялар ағымы өз бағытын күрт өзгертеді және қарсы лексикалық ағындарды басып, моңғол тілінен алынған кірме сөздерден түркі тілдеріне қарай бет бұрады. Қазақтар жаңа этносаяси қауымдастықтардың біріне айналды. Олардың дербес ұлт ретінде қалыптасуы Ұлы Моңғол империясының күйреу дәуірімен және оның қирандыларында жаңа мемлекеттік құрылымдардың бірігуімен тығыз байланысты.

45. Қазақстан Республикасында қазақ тілінің қолданылуын әлеуметтік лингвистикалық талдау осы анықтамалықтың бірінші бөлімінде қарастырылған.

46. Мына дереккөздерден алынған: Аманжолов 2003; Масанов және т.б. 2001; сондай-ақ <http://www.ethnologue.com>

XV ғасырдағы Қазақ хандығы халқының этникалық негізін Жетісу жеріне келген қыпшақтар, арғындар, қоңыраттар және басқа да тайпалар, сондай-ақ жергілікті Жетісу тайпалары – қаңлылар, үйсіндер, жалайырлар, керейттер және т.б. құрады» (Түймебаев – 2008, 141).

II мың. жылдықтың ортасында ежелгі түркі этникалық ортаның және ежелгі түркі мемлекеттілігінің біртұтас жүйеге айналуы аяқталады. Бастапқы кезде түркілер деп *телэ* және *түркілер* (ашина) көшпенділерін атаған. Содан кейін *түркі* термині жалпы қабылданған терминге айналып, Түркі қағанатының (VI–VIII ғғ.) тайпаларын белгілеу ретінде этносаяси мағынасын біржолата жоғалтты. Бұл атау түркі тілдерінің отбасын белгілеу үшін қолданылады. 15 тайпадан тұратын телэ саны жағынан көп болып, Түркі қағанатының құрамына кірді. Алайда кейін Сеянтто және сонан соң Ұйғыр қағанаттарын құрып және Қазақстан, Орта Азия, Оңтүстік-Шығыс Еуропа және Солтүстік Кавказ аумағында қоныстанып, түркітілдес халықтардың қалыптасуының күрделі этникалық процестеріне араласты. Моңғолияда пайда болған Түрік қағанаты ыдырап, Жоңғарияда, Жетісуда және Орта Азияның дала аймағында Батыс Түрік қағанатының құрылуына себепші болды. VIII ғасырдың екінші жартысында этникалық процестерге қарлұқтар араласты. Олар Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда үстемдік етіп, Қараханидтер мемлекетінің құрамына кірді. VIII ғ. соңында Қазақстан аумағына оғыздар келіп, олардың құрамында *қарлұқтар*, *халаджи*, *жағралар*, *шарұқтар* және т.б. болды; IX ғ. екінші жартысында қаңғар-пешенег топтары кірді. М. Қашғаридің түркі тілдерінің Сөздігіне сәйкес оғыздардың құрамына: *қынық*, *қайығ*, *баяндур*, *ива*, *салұр*, *афшар*, *бектілі*, *бақдүз*, *баят*, *язғыр*, *имур*, *қарабұлақ*, *алқабұлақ*, *игдыр*, *тұтырқа*, *улаонулуг*, *түгер*, *бежене* (*пешенег*) және т.б. кірді. Сол кезеңдегі этнотілдік жағдай белгілі бір дәрежеде осы деректегі түркітілдес халықтардың тізімінде көрініс табады: *бежене*, *қыпшақ*, *оғыз*, *йемек*, *башқұрт*, *басмыл*, *қай*, *жабағу*, *татар*, *қырғыз*, *сондай-ақ шығыл*, *тұқшы*, *яғма*, *оғырақ*, *шарұқ*, *шұмыл*, *ұйғыр*, *таңғұт*, *хитай*.

IX–XI ғғ. орта ғасырдағы ірі мемлекетті құрған *қидандар* Ұйғыр (Тоғыз-Оғыз) қағанаты құлағаннан кейін Шығыс Түркістанға, содан кейін Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанға және одан әрі оңтүстікке қарай жылжиды. Қазақстан аумағында XIII ғ. басынан бастап және моңғол шапқыншылығына дейін *оғыз*, *қарахан*, *қимақ*, *қыпшақ* қағанаттары бірін-бірі алмастырды. Мұның бәрі Орталық Азиядағы ежелгі түркі, үнді-иран және моңғол тайпаларының арасындағы ұзақ және кең таралған тілдік байланысымен сипатталатын этномәдени және тілдік жағдайға із қалдырды. XII ғ. бұл аумақтағы

этнотілдік үдерістер Қазақстанның кең аумағында және Ресейдің оңтүстік даласында саяси көшбасшы болған *қыпшақтардың* (немесе *сарықыпшақтардың*, *құмандардың*, *кунлардың*) белсенді араласуымен ерекшеленді. Тілдері мен мәдениеті ұқсас болған біртұтас этномәдени бірлестік бола отырып (*елбөрі*, *йемектер*, *баяндурлар*, *қаңлылар*, *пешенегтер*, *оғыздар*, *югурлар*, *қайдар*, *башқұрттар*, *байауттар*, *қидандар*, *қарабөріккі* және т.б.), қыпшақтар батысқа қарай (Дешті-қыпшақ Еуразиясының дала аймағы) жылжыған және түркітілдес халықтардың тұтас тобын құрған: *қазақтар*, *қырғыздар*, *башқұрттар*, *татарлар* және т.б. Моңғол шапқыншылығынан кейін (XIII ғ. басында) Моңғол империясының Жошы, Удэгей және Шағатай ұлыстары қалыптасты. Олар кейін Ақ Орданың, Моғолстанның, кейінірек Қазақ хандығының (XV ғ. ортасы) құрылуына себепші болды. Құрылған және ыдыраған мемлекеттік құрылымдардың этникалық құрамы тұрақты бола бастады: *қыпшақтар*, *наймандар*, *арғындар*, *керейлер*, *қаңлылар*, *қоңырат*, *алшындар*, *жалайырлар*, *үйсіндер*, *керейттер*, *табындар*, *алаштар*, *тамалар* және т.б. Бірте-бірте олардың барлығы қазақ этнонимімен біріктіріле бастады. Бұл этнониммен этникалық және тілдік санамен, сондай-ақ өзіндік санамен ерекшеленген этномәдени қауымдастық аталды. Жаңа заманда үш этноаймақтық бірлестік құрылған: Үлкен жүз, Орта жүз және Кіші жүз. Олар қазақ этносының қалыптасуындағы дифференциация мен интеграция процестерін көрсетті (жүздердің дербестікке ұмтылуы, саяси бытыраңқылық, өзара тартыс және т.б.), бірақ іс жүзінде біртұтас қарым-қатынас тілінің қалыптасуына әсер етпеді.

«XV ғасырдың екінші жартысында дербес Қазақ хандығының құрылуына байланысты *qazaq* термині этнополитоним мәніне ие болды. Бұрынғы Өзбек ұлысының тайпаларының арасында қазақтар (*qazaq*), өзбектер (*özbek*), маңғыттар (*noğaj*) пайда болды. Тайпалардың бөлінуімен *qazaq* «қазақтар» атауымен қыпшақ тілді тайпалар атала бастады. Олар өзбектер-шейбиниттер Мәуереннахрға кеткеннен кейін Шығыс Дешті Қыпшақ және Жетісу далаларында қоныстанды.

Осылайша, XV–XVI ғғ. тоғысына қарай негізінен қазақ этносының қалыптасуының бастапқы кезеңі аяқталды. Шыңғысханның орасан зор моңғол империясының Қазақстан жерінде құрылуы және ол ыдырағаннан кейін Жошы ұлысы, Алтын Орда, Шағатай Ұлысы, Моғолстан, Ақ Орда, Өзбек хандығы, Қазақ хандығы, Ноғай Ордасы және т.б. біршама ұсақ мемлекеттік құрылымдардың қалыптасуы, осы мемлекеттік құрылымдар аясында көптеген түркі, моңғол, иран және басқа тайпалардың қайта топтасуына, белсенді араласып, өзара ассимиляциялануына және оларды жаңа дербес этнотілдік құрылымдарға

шоғырландыруға ықпал етті. Бұл этнотілдік құрылымдар қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар, ноғайлар және т.б. қазіргі халықтардың қалыптасуына бастау болды» (Түймебаев – 2008, 143–144).

Қазіргі қазақ тілі – **Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.**

Қазақстан Республикасындағы тіл қатынастарының мемлекеттік-құқықтық аспектілерін реттейтін негізгі құжаттар пакетіне Қазақстан Республикасы Конституциясының тиісті баптары, Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңдары (1989 жылғы 22 қыркүйектегі және 1997 жылғы 11 шілдедегі), Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы (1996 жылғы 4 қараша), Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы (1998 жылғы 5 қазан), Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (2001 жылғы 17 ақпан), Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Тіл саясатын жүзеге асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Бұл құжаттарда мыналар жазылған:

«Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл қазақ тілі болып табылады» (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995. 7-бап);

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – бүкіл аумақта қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заңнама, сот ісін жүргізу және іс жүргізу тілі» (Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 1997. 4-бап).

Қазақ тілі сондай-ақ «Алтай Республикасының Тілдер туралы» Заңында (1993 ж., 10.07.2012 ж. редакциясында) көрініс табады, онда: «Алтай Республикасындағы мемлекеттік тілдер алтай және орыс тілдері болып табылады» делінген. «Орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде де қолданылады». «Қазақ тілі қарым-қатынастың ресми салаларында оның сөйлеушілері шоғырланған жерлерде қолданылады».

Қазақ тілі әлем тілдері арасында сөйлеушілер саны бойынша 93-орында (<http://www.sil.org/ethnologue>) және әлем тілдерінің 4%-на енген, яғни миллионнан⁴⁷ астам сөйлеушілер саны бар 283 тілден тұратын топқа кіреді.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының автохтонды тілі, сондай-ақ шектес мемлекеттердің аумағында – Қырғызстанда, Өзбекстанда, Ресей Федерациясында, Түркіменстанда, Ауғанстанда, Иранда, Қытайда, сондай-ақ Монғолияда, Пәкістанда, Түркияда және басқа да елдерде таралған.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының автохтонды титулдық этносының тілі, оның саны мен үлес салмағы халықтың жалпы санына қатысты айтарлықтай өзгерді:

47. Әлемнің 6604 тілінің 25%-ы 1000-нан астам сөйлеушілер саны бар тілдер (1631 тіл), 4%-ы миллионнан астам сөйлеушілер саны бар тілдер (The Encyclopedia 1992).

3-кесте. Қазақтар санының динамикасы

Жылдар	Абсолюттік саны	Үлесі, %
1897	3392,7	81,7
1926	3627,6	58,5
1939	2327,6	37,8
1959	2787,3	30,0
1970	4238,4	32,6
1979	5293,4	36,0
1989	6496,9	40,1
1999	8011,5	53,5
2005	8725,0	57,9
2009	10096,7	63,1
2013	11002,8	65,0
2019	18395,6	70,2

Есептелген: Бүкілодақтық халық санағы 1926 ж. – Т. 8. Қазақ АКСР. – М., 1928; Бүкілодақтық халық санағының жекелеген көрсеткіштері бойынша статистикалық жинақ 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жж. – Алматы, 1992; Статистикалық 1991; Нәтижелері 1996; Демографиялық 1996: 56–58; Қазақстан 2000; Ұлттық 2000; Саны 2010; Этнодемографиялық 2013; Саны 2019.

Елдің қалыптасқан этнотілдік ландшафты қазіргі тілдік жағдаяттың кейбір елеулі ерекшеліктерін және ондағы мемлекеттік қазақ тілінің жағдайын негіздеді.

Біріншіден, 2019 жылға қарай әртүрлі этностар арасындағы пропорциялар айтарлықтай өзгерді.

Екіншіден, автохтонды қазақ тілі түріндегі тұрақты түркі субстратына түркі тілдерінің көптеген тобы қолдау көрсетеді (22 тіл, олардың сөйлеушілері ел халқының басым бөлігін құрайды және қазақ тілін меңгерудің жоғары деңгейімен сипатталады).

Үшіншіден, бұқаралық қостілділік кеңейіп келеді, оның екінші компоненті қазақ тілі болып табылады: өзбек-қазақ, ұйғыр-қазақ, орыс-қазақ және т.б. қостілділік (бұл процесс қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет ету аясын кеңейтумен қолдау табады).

Қазақ тілін меңгеру.

Осы орайда сарапшылар мен ғалымдар қазақ тілін меңгеру деңгейіндегі өзгерістерді қалай бағалайды?

Қазақстанда және әлемде қазақ тілінде сөйлейтіндер саны туралы мәліметтер қарама-қайшы болып келеді. Бұл бірқатар себептерге байланысты: этникалық қазақтардың саны туралы деректер қазақ тілінде

сөйлейтіндердің санымен сәйкестендіріледі, тұтастай алғанда ел бойынша өз этносының тілінде сөйлемейтін қазақтардың саны туралы нақты деректер жоқ, қазақ тілін бірінші және екінші тіл ретінде қолданатын қостілділердің жалпы саны туралы деректер қарама-қайшы және т.б. Әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің кейбір деректерін келтірейік:

Хо Сун Чхол Б. Сильвердің формуласын қолдана отырып, 1989 жылғы санақ деректерін есептеуді жүргізген болатын. Оның нәтижесі КСРО-да өмір сүрген қазақтар үшін қостілділік дәрежесі бар болғаны 60,3% құрағанын, ал Б. Сильвердің жіктеліміне қатысты қостілділік жағдайында үстем тіл ұғымын қолдану (Silver 1975) қазақ тілінде сөйлеушілерді орыс тіліне қатысты мынандай түрде бөлуге мүмкіндік бергенін көрсетті: 36,9% – тек қазақ тілінде сөйлейтін ассимиляцияланбаған

– біртілділер; 60,05% – үстем тіл ретінде қазақ тілін пайдаланатын ассимиляцияланбаған қостілділер; 0,25% – үстем тіл ретінде орыс тілін қолданатын ассимиляцияланбаған қостілділер; 2,13% – тек орыс тілінде сөйлейтін ассимиляцияланған біртілді қазақтар (Хо Сун Чхол – 2000, 381–391);

– А.Н. Баскаковтың пікірінше, ана тілінің әдеби формасын меңгерген қазақтардың үлесі 90-жылдардың басында 20-25%-дан аспады (Баскаков – 1991, 20–21)⁴⁸;

– Б. Граймстың мәліметінше, қазақ тілінде сөйлейтін 8 млн адамның шамамен 6,5 млн Қазақстанда тұрады, оның 98%-ы қазақ тілін бірінші тіл ретінде қолданады (Grimes 1992);

– Қ. Мұсаевтың мәліметіне сәйкес, 1994 жылы Қазақстан аумағында 8 млн-ға жуық адам қазақ тілінде сөйлеген (Мұсаев – 1998, 13–15);

– 1996 жылғы мәліметтер бойынша, қазақ тілін ел халқының тек 51,1%-ы ғана меңгерген, ал орыс тілін меңгергендер саны 2,4 есе жоғары болған, алайда қазақ тілін меңгеру деңгейі «еркін сөйлеймін, оқимын, жазамын» түрінде анықталған. М. Аренов пен С. Калмыковтың есептеулері бойынша қостілді қазақтарды былай бөлуге болады: «сөйлейді, оқиды, бірақ жаза алмайды» (14,4%), «түсінеді және аздап түсіндіре алады» (6,2%), «түсінеді, бірақ сөйлей алмайды» (2,9%), «мәтінді сөздікпен ғана оқиды» (0,8%), қазақ тілін мүлдем білмейтіндер (1,0%), қазақтардың тағы 25,3%-ы қазақ тілін білмейтіндердің қатарына кіреді (Аренов, Калмыков – 1997а, 21–22);

– Х. Бушетонның мәліметінше, 1998 жылы Қазақстанда қазақ тілінде сөйлейтіндер 7,3 млн болды (Boeschoten – 1998, 13–15);

– А. Қайдар мынадай деректерді келтіреді: қазақтардың 15%-ы қазақ тілін мүлдем меңгермеген, 25%-ы нашар біледі; қазақтардың 60%-ы қазақ тілін толық меңгерген (Қайдар – 1999, 7);

– 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша, ел халқының 74%-ы қазақ тілін ауызша түсінеді, 64,8%-ы қазақ тілінде еркін оқиды, 62%-ы қазақ тілінде жазады; қазақ тілін ана тілі ретінде көрсеткендердің үлесі

елдің барлық халқының 62,4%-ын құрады, қазақтардың 95%-ы қазақ тілін ана тілі ретінде көрсеткен;

– Тіл саясатын жүзеге асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында келесі мәліметтер келтірілген: «Қазақстанның түркітілдес халықтары арасында өзбектердің 95,5%-ы, ұйғырлардың 93,7%-ы, қырғыздардың 92,7%-ы қазақ тілін ауызша сөйлеу деңгейінде, ал 12%-ы қазақ тілінде оқып, жазуға мүмкіндік беретін жоғары деңгейде меңгерген. Славян диаспораларының өкілдері арасында қазақ тіліндегі ауызша сөйлеуді орыстардың 25%-ы, украиндардың 21,05%-ы, белорустардың 19%-ы, поляктардың 20,9%-ы, сондай-ақ неміс диаспорасы өкілдерінің 24%-ы түсінеді. Жоғарыда аталған диаспора өкілдерінің арасында қазақ тілінде оқып, жаза білетіндердің үлесі 2,9%-ды құрайды» (Мемлекеттік 2019).

Өзбек, ұйғыр, қырғыз және қарақалпақ диаспоралары қазақ тілін жоғары деңгейде меңгерген. Бұл факт туыстас түркі халықтарының өз тілдерін соншалықты жоғары дәрежеде сақтай отырып, қазақ тілін қолдау үрдісінің Қазақстанда бар екендігінің дәлелі бола алады.

Қазақ тілі қазақ диаспораларының тілі ретінде. Әр түрлі дереккөздерге сәйкес (Мендикулова 1997; Boeschoten 1998; <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде (бұрынғы КСРО-ның 14 мемлекетінде және әлемнің 25 елінде) 4,5 млн-нан астам қазақ тұрады, басқа деректер бойынша 3 млн-нан астам адам өмір сүреді. Қазақ диаспорасы 700 мың адамды құрайды, қалғандары қазақ ирреденті (бөліндісі) болып табылады және Қазақстанмен шекаралас Ресей, Моңғолия, Қытай, Өзбекстан аумақтарында тұрады⁴⁹.

Әлемнің 14 елінде (Ресей Федерациясы, Түркия, Англия, Германия (Мюнхен және Кельн), Ұлыбритания, Австрия, Швеция, Венгрия, Украина және т.б.) қазақ диаспоралары түрлі білім беру іс-шараларын, қазақ тілін, Қазақстанның мәдениеті мен тарихын оқыту курстарын өткізетін этно-мәдени орталықтар мен қоғамдарды құрып, олар табысты жұмыс істеуде.

49. Г.М. Мендіқұлованың пікірінше, тек 800000 адам қазақ диаспораны құрайды, қалған қазақтар әр түрлі тарихи кезеңдерде қазақ жерлерінің Ресейге, Қытайға, Өзбекстанға қосылған Қазақстанмен шектес аймақтарда тұрады. Олар қазақ ирреденті болып табылады. Ирреденттерге Ресейдің Астрахань, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы-Алтай автономиялық облыстарында, Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының Алтай, Тарбағатай, Іле, Құлжа, Еренқабырға, Барқол-Құмыл аудандарында, Моңғол Халық Республикасының Баян-Өлгей аймағы, Өзбекстандағы Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл аудандарында тұратын қазақтар жатады. Қазақ диаспорасының қалыптасуы мен даму себептерінің сипаты саяси (XVIII ғ. қазақ-ойрат соғыстары, XVIII–XIX ғғ. қазақтардың патша автократиясына қарсы ұлт-азаттық көтерілістері мен соғыстары, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы, 1918–1920 жж. азамат соғысы, Қазақстанда ұжымдастыру жүргізу, 1930–1950 жж. Шығыс Түркістандағы (Шыңжаңдағы) қазақтардың үкіметке қарсы күресі, Екінші дүниежүзілік соғыс); діни (патша және кеңес кезеңдерінде Мекке мен Мединаға қажылық жасауға байланысты қиындықтар) және экономикалық (Ресей империясына қосылғаннан кейін және кеңестік кезеңде жүргізілген ұжымдастыру кезінде Қазақстандағы дәстүрлі көшпелі шаруашылық жүйесін бұзу, 1960–1990 жылдары Батыс Еуропа мен Америка елдеріне еңбек көші-қон, КСРО ыдырағаннан кейін нарықтық қатынастарға көшу жағдайында болған егемендіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстан экономикасындағы тұрақсыздық) болып дифференциланады (Мендіқұлова 1997; Мендіқұлова 2003; Қоржұмбаев 2017).

48. Сонымен бірге бұл автор Қазақстанның ауыл халқының бір бөлігі ана тілінің қарапайым және диалектілік формаларын қолданып қана қоймай, орыс тілін де білмейтінін айтады (Баскаков – 1992).

Қазақстандағы қандастардың мәселелерімен айналысатын дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы белсенді жұмыс істеуде. Дүниежүзі қазақтарының бес құрылтайы болып өтті (Алматы 1992, Түркістан 2002, Астана 2005, Астана 2011, Астана 2017), сондай-ақ қазақтардың Кіші құрылтайы (Стамбул, Омбы, Мюнхен, Лондон және т.б.) тұрақты түрде өткізіледі.

Қазақ диаспорасы мен этникалық Отан арасындағы байланыс CaspioNet, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде нығайып келеді. Қазақстан Республикасының түрлі елдердегі елшіліктерінің жанынан қазақ тілін және мәдениетін оқыту бойынша белсенді жұмыс істейтін орталықтар құрылды; 1996 жылы Индиана университетінде (Блумингтон, АҚШ) қазақ студенттерінің қауымдастығы құрылды. Ол жыл сайын Наурызды тойлауды ұйымдастырады, қазақ халқының салт-дәстүрлерімен таныстырады, тақырыптық конференцияларды және т.б. өткізеді.

2003 жылы Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университетінде Қазақ тілі мен мәдениеті орталығы ашылды, онда әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушылары жұмыс істейді. 2007 жылы ТМД халықаралық тілдер институты құрылды, қазақ тілі кафедрасы ашылды. Қазақ тілі оқу жоспары шеңберінде екінші шет тілі ретінде оқытылады.

Әр түрлі елдерде тұратын қазақтарға жалпы этникалық және тілдік сәйкестіліктің жоғары дәрежесі тән. Осыған қарамастан, Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін қазақ диаспорасы топтасқан жоқ. Қазақтардың тарихи отанына оралуын іске асыратын үкімет жариялаған бағыт табысты жүргізілуде: ҚР Статистика Агенттігінің деректері бойынша 2005 жылы елдегі қазақтар санының 75,1%-ға өсуі табиғи өсім есебінен қамтамасыз етілсе, 24,9%-ға артуы оң көші-қон сальдосы есебінен болды; 2005 жылы Қазақстанға 110591 қандас отбасылар қоныс аударды және елдегі қазақтардың саны жарты миллионға артты, жыл сайынғы көші-қон квотасы 15000 отбасына дейін жеткізілді (Назарбаев – 2005), ал 2019 жылға қарай қазақ қандастарының саны млн адамнан асты (Садовская – 2002).

Қазақтардың Қазақстан Республикасына оралу процесі әртүрлі елдердегі көптеген қазақ диаспораларын қамтып, тек ел үкіметі тарапынан ғана емес, сондай-ақ БҰҰ Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы Комиссарының басқармасы тарапынан да қолдау тауып, ол Иран мен Ауғанстаннан келген қазақ қандастарға экономикалық-гуманитарлық көмек көрсетті (1996 ж.). Қазақ диаспорасын қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы (1996 ж.) әзірленді, «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (1997 ж.) және Қазақстан Республикасының Көші-қон және демография жөніндегі

агенттігінің қызметін үйлестіретін басқа да үкіметтік актілер, қаулылар мен нұсқаулықтар қабылданды.

Қазақ қандастарының Отанына бейімделуі бірқатар жағдайларға байланысты қиындайды, олардың ішіндегі ең маңызды екі мәселені айта кету керек: а) Қазақ тілі графиканың түрі бойынша бөлінген және қазіргі уақытта қазақ тілінде жазу үшін әртүрлі графикалық жүйелер қолданылады: кириллица – Қазақстанда, ТМД елдерінде, Моңғолияда; латын – Түркия мен Батыс Еуропада; араб – Қытайда, Ауғанстанда, Түркияда. Сондықтан қазақ тілінің сөйлеушілері бола отырып, қазақ қандастарының кейбір топтары кириллица негізінде жазуды қайта үйренуге мәжбүр; б) барлық қазақ қандастар орыс тілін біле бермейді (орыс тілін оқыған кейбір моңғол қазақтарын қоспағанда) және олар Қазақстанда сұранысқа ие болып келе жатқан ауызша және жазбаша орыс тілінің дағдыларын игеруі қажет.

Қазақ тілінің өміршеңдігі.

Қазақ тілінің өміршеңдігін күшейту процесі Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан мемлекеттік тілді мәртебелік, корпустық жоспарлаудың және меңгеру мен таратуды жоспарлаудың басты бағыты болып табылады.

Жалпы алғанда, қазақ тілінің өміршеңдік қаупі туралы айтуға бола ма және ол қандай жағдайда көрініс табады? Тілдің өміршеңдігін өлшеудің объективті тәсілдері бар ма және оларды қазақ тіліне қатысты қолдануға бола ма? Сонымен, Мемлекеттік тіл саясатының көмегімен тілдің өміршеңдігін күшейтуге бола ма және Қазақстандағы жаңа тіл саясаты шеңберінде жүзеге асырылатын іс-шаралар мемлекеттік қазақ тілінің өміршеңдігін саналы түрде өзгертудің объективті негізі ретінде қаншалықты тиімді?

Қазақ тілі өміршеңдігінің этномәдени көрсеткіштерінің (дәстүрлі кәсіпшілік, ұлттық өнер, театр, кино, дін, сондай-ақ көркем, философиялық, діни, іскерлік, оқу, терминографиялық, лексикографиялық әдебиеттің болуы және т.б.) жоғары болып, өсу үрдісі айқын көрінгендіктен, олар түсіндірмені қажет етпейді. Сонымен қатар олар қазіргі уақытта қазақ тілін тарату мен меңгеруді жоспарлаудың басты бағыты болып табылатын Қазақстанның коммуникативтік-тілдік кеңістігі салаларында қазақ тілінің толыққанды қызметі үшін берік негізі болады.

Қазақ тілі өміршеңдігінің әлеуметтік-саяси көрсеткіштерін жақсарту тілдердің функционалдық мәртебесін заңды түрде реттеуден басталды. Бұл ретте тіл туралы қазақстандық Заңдардың ерекшелігі олардың көпсубъектілік сипаты болып табылады, өйткені бұл заңдар тек титулдық ұлттың тілі үшін ғана емес, сондай-ақ Қазақстанның орыс және басқа да тілдердің реттеу тәртібін белгілейді.

Сонымен қатар мемлекеттік тіл ұғымы да айтарлықтай өзгерді («мемлекеттің барлық аумағында қоғамдық қатынастардың барлық салаларында қолданылатын мемлекеттік басқару, заңнама, сот ісін жүргізу тілі. <...> Қазақстан халықтарының бірігуінің маңызды факторы»), ол тілдік реттеудің басты бағытын алдын ала анықтады: бұрын орыс тілі қолданылған қоғамдық маңызды салаларда қазақ тілін пайдалану үшін саналы және мақсатты жағдай жасау.

Егер тіл отбасы-тұрмыстық салада қолданылмаса (Сүлейменова 2016), оның жойылатыны белгілі. Қазақ халқының ақындық шығармашылығы, мифологиясы, метафоралары және бүкіл көркем шығармашылығы орыс тілдік ортада өскен қазақтардың екі-үш ұрпағының өкілдері үшін қолжетімсіз болып шықты. Қазақ ресми-іскерлік, ғылыми, медициналық, көпшілік (оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары) дискурсындағы тілдік дағдылар іс жүзінде қажет болмай шықты. Қазақтардың бір бөлігі үшін ұрпақтар байланысы үзіліп, ана тілі олар үшін уақыт өте келе халық байланысының ерекше рөлін жоғалтты, ал этникалық сәйкестендіру ана тілінсіз жүзеге асырыла бастады. Мұндай қалалық отбасындағы қарым-қатынастың негізгі тілі орыс тілі болып, ал ұрпақ аралық тілдік трансмиссия бытырап кетті және оның едәуір бөлігі байланысты үзген болатын. Қала қазақтарының ішінде білім мен дағдылар қазақ тілінде үлкендерден кішіге беріліп, ұрпақтар арасындағы қарым-қатынас қатаң дәстүрлермен және белгіленген тәртіппен реттелген, ата-баба тәжірибесіне үлкен мән берілген дәстүрлі қатынастарды қолдамайтын адамдар болды (Сүлейменова 2016).

Ұрпақтар арасындағы қазақ тілінің трансмиссиясын көптеген әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді, отбасылық мерекелерді (*тұсау кесу, беташар, той бастар, қырқынан шығу және т.б.*) сүйемелдейтін неғұрлым берік ұлттық-бағдарланған ақпарат қолдады. Бұл дәстүрлер адамның жасы немесе әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі кезінде бүкіл өмірінде көрініс тапты. Алайда салт-дәстүрлермен байланысты болған осындай этномәдени ақпарат қаншалықты маңызды болса да, ол тілдің өміршеңдігін сақтап отырып және оған қолдау көрсетіп, тілдік трансмиссияны толық қолдай алмайды.

Сонымен қатар қазақ тілінің өміршеңдігінің артуының әртүрлі сендірерлік фактілері байқалады:

– қазақ коммуникативтік-тілдік кеңістігі, бірінші кезекте, тілдік жоспарлау субъектілері өз тарапынан саналы және мақсатты ықпалына бейім болатын іскерлік қарым-қатынас саласында айтарлықтай кеңейді;

– мемлекеттік тілді меңгеру және тарату бойынша тілдік жоспарлаудың пәрменділігін бастан кешірген жас қазақстандықтар

қарым-қатынастың барлық салаларында оны пайдалана отырып, қазақ тілін меңгерудің бұрынғыға қарағанда анағұрлым жоғары деңгейін көрсетеді;

– мемлекеттік тілге деген көзқарас өзгеріп, оны объективті шындық ретінде қабылдады.

Аталған өзгерістер қолайлы жағдайда қазақ тілінің өміршеңдігін арттыруға, тілді қалпына келтіру процесін ынталандыруға, қазақ және орыс тілдері арасындағы функционалдық өзара қарым-қатынастарды реттеуге, қоғамдық маңызы бар салаларда қазақ тілінің қажетті көлемде қолданылуын қалпына келтіруге, республикадағы әлеуметтік лингвистикалық жағдаят пен тілдік жағдаяттың оң эволюциясына бағытталған тілдік жоспарлаудың жалпы процестерінің көрінісі болып табылады. Қазақ тілін көпшілік алдында саяси тақырыпта сөйлеу кезінде, жарнама жасағанда кеңінен және тұрақты пайдалану, ғылыми-техникалық білімнің таралуы ондағы жылдам әрі айқын өзгерістерге түрткі болды: қазақ тілін жаңғырту, терминологияны қалпына келтіру және біріздендіру, кірме сөздерді қолданбау, жалпытүркілік және диалектілік лексика есебінен сөздікті толықтыру, қазақ сөздерін енжар сөздіктен белсенді сөздікке көшіру, қолда бар үлгілер бойынша және қазақ тілін қолдана отырып, жаңа сөздер жасау жөніндегі іс-шаралар жүргізілуде. Бұдан басқа, тіл білімін насихаттау бойынша жоспарлы жұмыс жүргізілуде, оған қазақ тілін қалыпқа келтіру жөніндегі практикалық жұмыстың саналы және стихиялық процестерін көрсететін бұқаралық ақпарат құралдары енгізілді. Бұл практикалық жұмыс тұтастай алғанда функциялар мен пайдалану салалары үшін күрес ретінде сипатталуы мүмкін, олардың қолайлы үйлесуі тілдің толыққанды қызметі үшін қажет болады.

Қазақ әдеби тілі әдеби шағатай тілінен бастау алады (көптеген түркі тілдерінің өзіндік «койнесі», XV–XVI ғғ.) және XVIII–XIX ғғ. «төбе тіл» (наддиалект) негізінде қалыптасты. Қазақ әдеби тілінде халықтың мәдени-тарихи тәжірибесін, сондай-ақ қазақ тілінің тарихи даму ерекшеліктерін көрсететін бай, мәнерлі және үнемі толықтырылып отыратын ұлттық идиоматика кеңінен ұсынылған. Қазақ әдеби тілі ақындар мен жыраудың жалпыхалықтық ауызша поэзиясының бай мұрасын, айтыстардың ғасырлар бойғы қазыналарын, «Қобыланды батыр», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу», «Қыз Жібек» эпостарын, Қазтуған Сүйіншіұлы (XV ғасыр), Асан қайғы мен Доспамбет (XVI ғ.), Шалкиіз, Жиёмбет; Бұқар жырау Қалқаманұлы (XVII–XVIII ғғ.); Махамбет Өтемісұлы, Шернияз Жарылғапұлы, Сүйінбай Аронұлы, Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы (XIX ғ.); Біржан, Сара, Әсет, Рысжан, Майкөт, Сүйінбай, Шөже

және т.б. шығармаларын өзіне сіңірген. Қазақ әдеби тілі өзге тілдердің стандартталған формаларына қарағанда қазақ дала заңдарының, сондай-ақ түрлі жанрдағы ресми-іскерлік құжаттардың кодификацияланған мәтіндерімен (А. Яссауи кесенесінен табылған материалдар, А. Баһадүрханның көптеген хаттары мен «Шежіре-ит-түрк», Қ. Жалаиридің «Жамиғат тауариғы», Ресеймен және басқа елдермен қарым-қатынасын тіркеген құжаттар және т.б. көптеген құжаттармен) толықтырылды. Қазақ әдеби тілі көп ұлттық тілдің тарихи өмір сүруінің үлгілі формасы бола отырып, қазақ поэзиясы мен прозасының жауһарларын дүниеге әкелген, сонымен қатар А.С. Пушкинді, В. Гетені, М.Ю. Лермонтовты, Н.А. Крыловты қазақ тіліне тамаша аударған классик Абай Құнанбаевтың қызметі арқасында қалыптасты. Қазақ әдеби тілінің дамуына зор үлес қосқан тұлғалар: Ы. Алтынсарин, Шәкәрім, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Көбеев, С. Дөнентаев, М. Сералин және т.б. Қазақ әдеби тілі ХХ–ХХІ ғасырларда қарқынды дамып, бұл салада келесі ақын-жазушылар үлкен еңбек сіңірді: М. Әуезов, С. Сейфуллин, И. Жансүгіров, С. Мұқанов, Жамбыл, Қ. Аманжолов, С. Мәуленов, Ж. Молдағалиев, А. Нұршайықов, А. Нұрпейісов, Ғ. Қайырбеков, М. Хәкімжанова, Ә. Кекілбаев, І. Есенберлин, Ә. Тәжібаев, Қ. Мырзалиев және т.б.

Көпғасырлық ауызша поэтикалық дискурста және әр түрлі жанрдағы жазбаша мәтіндерде ұзақ мерзімді әдеби өңдеуден өткен қазақ әдеби тілі құралдарының тарихи қалыптасқан жүйесі қазіргі заманғы жоғары технологиялық қоғам коммуникациясының барлық қажеттіліктерін оңтайлы қамтамасыз етеді.

Жеке стильдердің қалыптасуы, қызмет етуі, үлес салмағы және өзара әрекеті; норманың жай-күйі; сөздікте, лексикалық және грамматикалық семантикада, фразеологияда, сөзжасамда, орфоэпияда эволюциялық процестердің жандануы; мәтіндердің типологиясы; әр түрлі дискурстың дамуы мен жай-күйі (көркем, публицистикалық, ғылыми, іскерлік және т.б.) және тағы басқалары қазақ әдеби тілі дамыған тілдік жағдаяттың ерекшеліктерімен тікелей айқындалды.

Қазақ әдеби тілінің кеңестік кезеңдегі функциялары елде жүргізіліп жатқан орыстандыру саясатының салдарынан шектелді: қазақ тілі іс жүзінде мемлекеттік басқару, ғылым, іскерлік хат алмасу және т.б. салаларынан шеттетілді. Қазіргі уақытта қазақ әдеби тілін мемлекеттік тілдің функцияларына сәйкес неғұрлым кең коммуникативтік қажеттіліктер мен әлеуметтік функцияларға қарқынды стандарттау, жаңғырту, қайта жаңарту және бейімдеу процесі жүріп жатыр. Қазақ әдеби тілін корпустық жоспарлаудың бұл процесі қазақ тілінің қазіргі әдеби стандартына, ұзақ мәдени дәстүрге, тілдік норманың тұрақтылығына, ішкі құрылымдық параметрлерге

(инновациялардың жедел таралуы, салалық терминологиялардың қарқынды дамуы, лексиконның серпінді дамуы), күшті диалектикалық айырмашылықтардың болмауына және т.б. сүйенеді. Корпустық жоспарлаудың жетістігі ресми-іскерлік қарым-қатынас саласында іс қағаздарын жүргізуді Қазақстанның көптеген облыстары мен қалаларында қазақ тіліне көшіру және қазақ іскерлік дискурсының заңды және табысты қалыптасуы арқасында қолдау тапты. Бұл іскерлік дискурс жанрлық толық жиынтығы бар салыстырмалы тұрақты коммуникативтік практикаға ие болып, оған түрлі сөздіктерді, анықтамалықтарды, оқу құралдарын пайдалану арқылы, сондай-ақ қазақ тілінің көмегімен күрделі кәсіби міндеттерді жүзеге асыруға қабілетті іскерлік қоғамдастықтың білікті қатысушыларының кеңейіп жатқан корпусының тарапынан қолдау көрсетіледі.

Қазақ әдеби тілін лингвистикалық сипаттама мен оның нормаларын бекіту түрінде **кодификациялау** барлық деңгейлерде жүзеге асырылды және тілдің барлық бірліктері мен олардың өзара қарым-қатынасын қамтыды. Қазақ тілінің сипаттамасы барлық түркі тілдері сияқты алдымен жалпы түркітану аясында жүзеге асырылды (М. Қашғари, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский және т.б.). Ы. Алтынсарин қазақ тілі бойынша оқу курстары мен материалдарын құрастыруға үлес қосты.

Қазақ тілінің дәйекті және мақсатты ғылыми сипаттамасын А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Е. Омаров, К. Кеменгерев, Х. Досмұхамедов, С. Кеңесбаев, М. Балақаев, А. Қайдаров, Р. Сыздықова, И. Маманов, Н. Сауранбаев, С. Исаев, Ж. Түймебаев, А. Жүнісбек, А. Құрышжанов, Ш. Сарыбаев, Б. Әбілқасымов, М. Серғалиев, Б. Хасанов, К. Хусаинов, А. Алдашева, Р. Сыздықова, Т. Сайранбаев, Р. Әміров, Н. Voeshoten, Е.А. Csato, L. Johanson, M. Kirchner, J.R/ Kueger және т.б. жүзеге асырды.

Қазақ әдеби тілін кодификациялаудың негізгі дереккөздері әртүрлі жоспардағы нормативтік сөздіктер (түсіндірме және ортологиялық), грамматикалар, анықтамалық құралдар, сөйлеу мәдениеті бойынша құралдар болып табылады. Қазақ әдеби тілінің кодификациясы орфографиялық нормаларды, айтылу және екіпін нормаларын, грамматикалық және сөзжасамдық нормаларды, сөз қолдану нормаларын ретке келтіріп, жүйелеп, сондай-ақ тіркеумен қатар неологизмдерді (жаңа сөздер мен сөйлемшелерді, жаңа мағыналарды және т.б.) қалыпқа келтіруді жүзеге асыра отырып, норма түзудің маңызды факторларының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қазақ тілінің өміршеңдігін күшейтуге ықпал ететін, оны кодификациялау мен

стандарттау, сондай-ақ лексикография мен лингвистикалық сипаттама процестерін оңтайландыратын қазақ тілінің Ұлттық корпусын құруға ерекше көңіл бөлінген.

Қазақ тілінің құрылымдық-типологиялық сипаттамасы оның жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жататындығына байланысты және оларды сипаттау үшін тек морфологиялық ғана емес, сонымен қатар синтаксистік және фонетикалық ерекшеліктерді ескеретін белгілер жиынтығы қолданылады.

Қазақ тілінің жалғамалы (агглютинативті) құрылысының жалпы типологиялық белгілеріне жалғамалы (агглютинативті) түрдегі тілдерді сипаттау үшін дәстүрлі түрде қолданылатын морфологиялық, фонетикалық және синтаксистік белгілер жатады. Сонымен қатар әр тілге қатысты қолданылатын жалпы типологиялық белгілер тек өзінің мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге үлкен/кіші көлемімен және айқын білінетін өзара қарым-қатынасымен де ерекшеленеді. Сондықтан қазақ тілінің түркі тілдерінің генетикалық ортақ қасиеттері ретінде қарастырылатын жалғамалы (агглютинативті) тілдердің аталған жалпы типологиялық белгілерінен басқа бірқатар ерекше өзгешеліктері бар.

Қазақ тілінде бей-(би) кірме префиксін қоспағанда, постпозитивті аффикстер (түбір морфемасынан кейін орналасқан аффикстер) қолданылады. Постпозитивті аффикстердің басым болуы аффикстерді тек бір бағытта ғана қосып отыру арқылы қазақ сөзінің өзіндік бейнесін жасайды. Мысалы: бала-лар-ымыз-дан, сөз-дік-теріміз-дегі-ден және т.б.

Қазақ тіліндегі сөздің морфемдік құрылымының күрделілік дәрежесі өте жоғары: сөздегі морфемалардың саны алтыдан сегізге дейін жетуі мүмкін⁵⁰. Жалғамалы (агглютинативті) технологияны қолдану аясы әр түрлі болғанымен, морфемалардың қосылу сипаты негізінде бірыңғай болып табылады: олардың арасындағы шектер оңай анықталады. Сөздің морфологиялық құрылымының айқындылығы көбінесе жалғамалы (агглютинативті) техника шеңберіндегі морфемалардың іс жүзінде өзгермейтіндігімен қамтамасыз етіледі.

Қазақ тіліндегі жалғамалы (агглютинативті) аффиксациямен қатар аффикстерді жалпы мағынадан нақты-грамматикалық бағытқа қарай қатаң бірізділікпен қосу жүргізіледі. Мысалы, атаудың негізіне

(түбіріне) ең алдымен көптік аффикс, содан кейін тәуелдік аффикс, соңында септік аффикс қосылады.

Етістіктерге, есімдерге және т.б. қосылатын көмекші сөздердің, көмекші етістіктердің, септеуліктердің, көмекші есімдердің және т.б. орналасуы аналитикалық формаларды қалыптастыру кезінде постпозитивті болып табылады. Көмекші бірліктердің саны көбінесе шектелмейді және кейде төртке және беске дейін жетуі мүмкін. Мысалы: құлап қала жаздап кетіп еді.

Сөз таптарына зат есімнен, сын есімнен, сан есімнен, етістіктен, есімдіктен, одағайдан, жалғаулықтан және демеуліктен басқа, септеуліктер және еліктеуіш сөздер (идеофондар) кіреді.

Сөз таптарына бөлінетін қазақ тілінің грамматикалық категорияларының корпусы ерекше құрылған: зат есімдер тек категориясының болмауымен сипатталады, ал септеу парадигмасы септік, жақ және тиістілік формаларын қамтиды; есімдіктердің әртүрлі категориялары тиістілік категорияларына қатысты әр түрлі болады; сан есімдердің кейбір топтары септік пен жақ формаларына ие; етістік шақ формаларының, рай мен етіс формаларының кең жүйесін және т.б. қамтиды.

Қазақ тіліндегі жалғамалы (агглютинативті) техника туралы мәселенің бірнеше аспектілері бар: морфемаларды біріктіру техникасының өзі, жалғамалылық (агглютинация) арқылы сөзге қосылатын морфемалардың сипаты мен ерекшеліктері, агглютинативті техниканы қолдану шектері (қолдану аясы).

Жалғамалы (агглютинативті) немесе фузионды техниканы сөздегі морфемалардың барлық түрлеріне қолдануға болады деген пікір жиі кездеседі. Сондықтан жалғамалы (агглютинативті) техниканы қолданудың үш саласын бөліп көрсетуге болады (Солнцева – 1985, 42):

а) негіз және сөзтүрлендіруші аффикстері арасында (А.А. Реформаторский);

б) негіз (түбір) және сөз түрлендіруші, сондай-ақ сөзжасамдық аффикстері арасында (Э. Сепир);

в) сөздегі морфемалардың кез-келген түрлері мен инкорпорация арасында (В. фон Гумбольдт).

«Жалпы, жалғамалылық (агглютинация) процестері морфемалардың қарапайым буындасуымен емес, бір-біріне тәуелді морфемалардың күрделі құрылымымен, кейде құрамы жағынан өте күрделі болып келетін анықтауыш пен анықталушы түріндегі екі топтан тұратын күрделі сөз тіркесінің изоморфты құрылымымен сипатталады» (Баскаков – 1978, 48; 53).

Қазақ тілінің морфологиялық құрылымның айқындығын сақтау үрдісі аффикстердің бірмағыналылығы (гапloseмия) мен стандарттылық белгілерімен күшейтіледі, бұл белгілер оларға жоғары

50. Аналитизм мен синтетизмнің жалпы қабылданған тұжырымдамасы морфемадан гөрі сөзден бастау алады. Сөздің жоғары морфемдік күрделілігіне ие қазақ тілі сөз шегіндегі грамматикалық мағынаның бөлек немесе біріктірілген көрінісі туралы пікірге сүйене отырып, синтетикалық деп бағаланады. Бұл тілдің әртүрлі типологиялық белгілері көрсеткіштерінің индекстерін есептеу әдісімен расталады, өйткені қазақ тілі 2-ден 3-ке дейінгі шектегі синтетика индексімен сипатталады. Өздеріңіз білетіндей, индекс мәні 2-ден төмен тілдер аналитикалық деп аталады, ал индекс мәні 3-тен жоғары тілдер полисинтетикалық деп аталады (Гринберг – 1963).

(қопармалы (флективтік) тілдермен салыстырғанда) дәрежедегі дербестікке ие болуға және оңай бөлініп шығуға мүмкіндік береді. Жалғамалы (агглютинативті) аффикстердің салыстырмалы дербестігі көбінесе аффикстердің түбірге (негізге) қатысты дистанттық орналасу мүмкіндігі ретінде түсініледі. Мұнда аффикс негізден бөлініп, сөздер тобын құра алады. Мысал ретінде қазақ тіліндегі сөйлемнің бірыңғай мүшелерін көрсетуге болады: *кітап, қалам, дәптер-леріңізді алыңдар* және т.б. Қазақ тіліндегі аффикстердің дистантты орналасуы сөздің тұтастығы туралы дәстүрлі түсініктерді бұзбайды, дегенмен ол аффикстердің оларды оқшау қолдануға әлеуеті бар екендігін көрсетеді.

Жалғамалы (агглютинативті) аффиксация – жалғамалы (агглютинативті) тілдердегі аффиксацияның жетекші, бірақ жалғыз қағидасы емес (Т.А. Бертагаев, А. Н. Кононов, Ж. К. Түймебаев және т.б.). Қазақ тіліндегі фузиялық аффиксацияның сипаттамасы негізінен диахрондық сипатта болады.

Қазақ тіліне лингвал **үндесім** (лингвал сингармонизм) – дауысты дыбыстар мен түбір негізге жалғанған аффикстердің артикуляциялық жақындасуы тән. Лабиал үндестігінің (лабиал сингармонизмнің) әрекет ету аясы (дауысты аффикстердің түбірдің ерін (лабиализацияланған) дауыстыларымен артикуляциялық жақындасуы) негізінен ауызша сөйлеумен шектелген және салыстырмалы түрде жақында пайда болған құбылыс (Жүнісбек 1972, Хусаинов 1981). Сонымен қатар лабиалды үйлесімділік лингвистикалық үндестіктегі сияқты буындардың кез-келген санына қолданылмай, үшінші буынмен ғана шектеледі.

Қазақ тіліндегі үндестіктің жарқын көріністерінің бірі – негіздің сипаты мен түріне сәйкес таңдалатын аффикстердің фонетикалық нұсқаларының болуы. Фонологиялық тұрғыдан негізбен қатаң сәйкестендірілген стандартты аффикстер фонетикалық процестердің әсерінен ішінара ерікті алломорфтар түрінде болады (морфемалардың фонетикалық негізделген нұсқалары), мыс., -лар, -лар, -дар, -дер, -тар, -тер, немесе -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес және т.б.

Қазақ тілінің езулік үндестігі негізінен ассимилятивтік модель шегінде жақсы сипатталған және қатар белгісі бойынша негіз дауыстыларының және агглютинацияланатын аффикстердің артикуляциялық жақындасуы ретінде түсіндіріледі. Негіздің алдыңғы қатардағы дауыстыларынан кейін (соңғы буын) аффикстердің барлық түрлерінде алдыңғы қатардағы дауыстылар тұрады: *күндеріміз*; артқы қатардағы дауыстылардан кейін артқы қатардағы дауыстылар тұрады: *заңдарымыз*.

Үндестік заңы соншалықты ерекше және көрнекі, сондықтан қазақ тілін типологиялық тұрғыдан бағалау оның функционалды

жүктемесін және нақты білдірілу формаларын ескеруге байланысты болады.

Қазақ үндестігінің қарастырылатын ерекшеліктеріне байланысты қазақ тілінің фонетикалық жүйесінің дауыстыларының салыстырмалы дербестігіне және дауыссыздардың фонетикалық тәуелділігіне деген жалпы тенденциясын ескеру қажет.

Сөздік екпін негіздің соңғы буынында болып, аффикстердің қосылып отыруына сәйкес сөздің соңғы буынына қарай ығысады. Екпіннің қарқындылығы болмашы, сондықтан екпінсіз дауыстылар сапалы өзгерістерге (қысқандануы) ұшырамайды деуге болады.

Қазақ жазуы барлық түркі халықтары сияқты өзіндік руникалық жазудан бастау алады (V–XIII ғғ.).

Араб графикасын VIII–X ғғ. бастап түріктер қолданған, араб және найман-ұйғыр жазуының негізінде жасалған Қазақ хандығының жазба ескерткіштері X–XII ғғ. жатқызылады; араб графикасы 1929 жылға дейін кеңінен қолданылып, осы уақытқа дейін Қытайдың қазақ диаспораларында сақталған. 1929–1940 жылдары латын графикасы қолданылды; 1940 жылы Қазақ жазуын кириллица графикасына көшіру жүзеге асырылды.

Қазақ тілінің жазуы былай бөлінді: кириллица Қазақстанда, ТМД елдерінде, Моңғолияда, латын Еуропада, Түркияда, Америкада, араб графикасы Қытайда қолданылады.

2017 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қазақ тілін кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне көшіру туралы Жарлығына қол қойылды. Қазақ тілі жазуын латындандыру жаңғырту және интеграциялық процесс ретінде бағаланды. Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіруді аяқтау 2025 жылға қарай жоспарланып отыр. Жаңа әліпбиге бейімделу кезеңінде әлі де кириллица қолданылатын болады.

Қазақ тілінің диалектілік мүшеленуі кейбір фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктермен байланысты, олар диалект тасымалдаушыларының өзара қарым-қатынасын қиындатпайды. Қазақ тілінің диалектілік мүшеленуінің принципті мүмкіндігіне бірыңғай көзқарастың болмауына қарамастан, қазақ тілінің төрт диалектісін ажырату әдетке айналған: оңтүстік, батыс, орталық-солтүстік және шығыс.

4-БӨЛІМ. ОРЫС ТІЛІ

Орыс тілі⁵¹ (Орыс тілі; Russian language) үндіеуропалық тілдер жанұясының славян тобының шығыс славян ішкі тобына кіреді.

Орыс тілі синтетикалық құрылыстың қопарылмалы (флективті) түріндегі тілдерге жатады.

Референтті халық: *орыстар*, өз атауы – *орыстар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Орыстардың этникалық тамырлары VII–VIII ғасырлардағы жалпы славяндық тарихымен тығыз байланысты. Бұл кезде славян тайпаларының (*ильмендер, словендер, кривичтер, северяндар, поляндар, древляндар, вятичтер* және т.б.) Шығыс Еуропа жазығында айтарлықтай қоныстану процесі жүріп жатты. Орыс халқының шығу тегі ежелгі б.д. I мың. жылдықтың екінші жартысында Украина, Беларусь және қазіргі Ресей Федерациясының еуропалық бөлігін алып жатқан шығыс славян тайпаларының бірігуі нәтижесінде IX ғасырда пайда болған орыс мемлекеті – Киев Русі дәуірінен бастау алады. Ежелгі орыс мемлекеті ыдырағаннан кейін (XII ғ.) біртұтас ежелгі орыс халқынан үш туысқан халық пайда болды: *орыс, украин және белорус.*

Орыс халқының пайда болуы XIII–XV ғасырларда Мәскеу айналасында орталықтандырылған орыс мемлекетінің қалыптасуымен және моңғол-татар жаулап алуларына қарсы тұрумен қатар жүрді. Мемлекет құрамына солтүстік және солтүстік-шығыс жерлері кірді, онда славяндардың ұрпақтарымен қатар (*вятичтер, кривичтер және словендер*) басқа облыстардан көптеген қоныс аударушылар өмір сүрді. Бұл жерлердің барлығы XIV–XV ғасырларда – Русь, ал XVI ғасырдан бастап Ресей деп аталды. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, *орыстар, Русь, Ресей* атаулары славян тайпаларының бірі – Днепр бойы жерлерінде өмір сүрген *родийлер, росстар немесе русстар* тайпаларына атауларынан шыққан. XV ғасырда *Великая Русь* атауы пайда болып, бұл атау орыс халқы тұратын жерлерге қатысты айтылды, сондай-ақ *Малая Русь* – украин жерлеріне, *Белая Русь* беларус жерлеріне қатысты қолданылды. Сондықтан ұзақ уақыт бойы (XX ғасырдың басына дейін) орыстар *велокоростар* деп аталды. Біртұтас орыс мемлекетінің құрылуы Еуразияның шығыс, солтүстік және оңтүстік аймақтарының есебінен аумақтың үнемі кеңеюімен қатар жүрді. Сондықтан орта ғасырлардан бастап тұрақты көші-қон процестері орыс халқының дамуында маңызды рөл атқарды. Жаңа дәуірде олар күшейіп, халқы көбейе берді. XVIII ғ. Ресей мемлекетінің аумағы тығыздалып, Оңтүстік Орал, Төменгі Еділ, Қырым, Солтүстік Кавказ, Кубаньға қарай кеңейе түсті. Бұған

көп жағдайда Түркия Осман империясымен сәтті жүргізілген соғыстар ықпал етті (Исаев – 2001, 130).

Диалектілері (о-мен сөйлеу, а-мен сөйлеу) және этнографиялық белгілері (киім, ғимараттар және т.б.) бойынша ерекшеленетін орыстардың негізгі этнографиялық топтары – солтүстік және оңтүстік топтар. Олардың арасындағы аралық топқа Ресейдің орталық аймақтарында орналасқан (Еділ-Обь өзен аралығының бір бөлігі (Мәскеумен бірге) және Еділ бойы) және диалект пен мәдениетте солтүстік және оңтүстік ерекшеліктерді біріктіретін орта великорус тобы жатады. Орыстардың кіші этномәдени топтары сақталған: *поморлар* (Ақ теңізде), *мещера* (Рязань облысының солтүстік бөлігі), ескі сенуші *тасшылар* (Қазақстандағы Бұқтырма өзен.), *поляктар* (Алтай мен Қазақстанда), *семейлер* (Забайкальеда), Қиыр Солтүстіктің ежелгі тұрғындары, казактар мен олардың ұрпақтарының әртүрлі топтары (Дон, Орал және Кубань өзендерінде, сондай-ақ Сібірде).

XX ғ. 80-жылдардың аяғында әлемде шамамен 147 миллион орыс болды (Халық – 1989, 409), олардың 99,1% КСРО-да өмір сүрді. 1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-дағы орыстардың саны 145155489 болған: оның 82,6%-ы Ресей Федерациясында, 7,8%-ы Украинада, 4,3%-ы Қазақстанда қоныстанған. Қазіргі уақытта орыс диаспоралары ТМД-ның барлық елдерінде, сондай-ақ АҚШ, Канада, Израиль және басқа мемлекеттерде тұрады.

Орыстардың Қазақстанға жаппай көші-қоны бірнеше кезеңнен өтті және XVIII ғ. басынан бастап Ресейдің мемлекеттік ұлттық саясатының бағыттарымен және ерекшеліктерімен байланысты болды.

Бұл ұлттық саясат басқа идеологияның үстемдігі кезінде түбегейлі өзгермей, кеңес өкіметі кезінде де жалғасты. Орыстардың Қазақстанға жаппай қоныс аудару тарихы үш кезеңге бөлінеді (Халықтар – 2003, 264):

– XVIII ғ. аяғы мен XIX ғасырдың басындағы казак әскери отаршылдық кезеңі, бұл кезде ресейлік казактардың жаппай көші-қоны болып, казак қоныстары мен әскери бекіністері құрылды.

– XIX ғ. 2-жартысынан XX ғ. басына дейінгі шаруалардың қоныс аударуының мемлекеттік саясатымен және байырғы казак тұрғындарынан құнарлы жерлерді тартып алуымен байланысты болған казак шаруа қоныс аудару кезеңі;

– индустрияландырумен, өндіру және қайта өңдеу өнеркәсібін дамытумен, сондай-ақ тың және тыңайған жерлерді игерумен байланысты кеңес дәуірінің көші-қон кезеңі.

1870 жылы Қазақстандағы орыстардың саны 245,9 мыңға жетті; 1897 жылғы⁵² халық санағында 539,7 мың адам тіркелген, бұл ретте орыстардың негізгі бөлігі Ақмола (32,3%) және Орал (29,8%) облыстарында орналасқан. 1926 жылғы халық санағына сәйкес, толық емес 30 жыл ішінде Қазақстандағы орыстардың саны 2,4 есе өсіп, 1275654 адамды құрады.

51. Қазақстан Республикасында орыс тілінің қолданылуын әлеуметтік лингвистикалық талдау осы анықтамалықтың бірінші бөлімінде берілген.

52. 1897 жылғы халық санағында халықтың этникалық құрамы туралы тікелей ақпарат емес, халықтың ана тілі бойынша бөлінуі туралы мәліметтер бар екенін есте ұстаған жөн.

Орыстардың мұндай жаппай қоныс аударуы Столыпин реформаларының нәтижесі болып табылады, оның мақсаттарының бірі орыстарды империяның шеткі аймақтарына қоныстандыру болды. Орыстардың едәуір бөлігі (62,1%) Ақмола және Семей облыстарында шоғырланған. Алдағы уақытта орыстардың республиканың солтүстік-шығысында шоғырлануы сақталып, оны 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 жылдардағы халық санағы бойынша оңай байқауға болады (Бүкілодақтық – 1939; Статистикалық; 1991 – 7–70; Демографиялық – 1996, 60).

Орыс тілін меңгеру дәрежесі және оның таралуы

2001 жылғы деректер бойынша (Мемлекеттік 2001) Қазақстанда орыс тілін қолдану мынадай көрсеткіштермен сипатталады: мемлекеттік органдар, үкімет – 75%, мектепке дейінгі білім беру – 75%, мектептегі білім беру – 47,2%, жоғары білім беру – 68%, газеттер – 81,9%, журналдар – 75,8%, өзге де баспа өнімдері – 66,7% және т.б.

Қазақстанда тұратын орыстардың ана тілін меңгеруі соңғы екі ғасырдың материалдарында көрсетілген. 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тұратын 6227549 орыстардың 6224252-сі өз ұлтының тілін ана тілім деп сайнайды, ал 580 орыс ана тілі ретінде қазақ тілін көрсеткен. 1989 жылғы мәліметтер бойынша қазақ тілін екінші тіл ретінде 53483 орыс, басқа тілдерді 40567 орыс меңгерген.

1997 жылы Қазақстанның барлық халқының орыс тілін меңгеру деңгейі қазақ тілін меңгеру деңгейінен 2,4 есе жоғары болды (Аренов, Калмыков – 1997, 22), яғни халықтың 84% (қалаларда 92,5% және ауылдарда 74,9%) орыс тілін меңгерген болатын. Осы дереккөзде қазақ тілін мүлдем меңгермеген орыстардың санының артуы көрсетіледі (1994 ж. – 8,5%, 1996 ж. – 7,7%). Салыстыру үшін келесі деректерді келтірейік: 1992 ж. орыс тілін меңгерген қазақтар 63%, ал қазақ тілін меңгерген орыстар тек 1% құрады (Хасанов – 1992, 11). Орыстар арасында екі немесе одан да көп тілді меңгергендер саны бар болғаны 16,1%-ды құрады, қалғандары тек орыс тілінде ғана сөйледі. Б.Х. Хасановтың пікірінше, дәл осы орыс тілі республикадағы біртүлділіктің қалыптасуы мен дамуына шешуші әсер етеді және орыс халқының үлесі біртүлділік дәрежесіне тікелей пропорционалды болады (Хасанов – 2000, 158–159).

Орыс тілін әр түрлі салаларда қолдану туралы мәліметтер коммуникативті күш-қуаттың сақталуы, яғни орыс тілінің өміршеңдігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Орыс тілін білу лингвистикалық капитал болып қала береді, оны арттыру нақты экономикалық пайдаға кепілдік береді. Орыс тілі мемлекеттік тілмен қатар барлық функцияларды сақтайды, әлі күнге дейін ақпаратты жиынтықтау және алу құралы, идеологиялық әсер ету құралы, білім беру (мектепке дейінгі, орта және жоғары білім беру) құралы мен объектісі, қазақстандық қоғамның рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі және қуатты коммуникативтік құралы ретінде қолданылады. Жүзеге асырылып жатқан тілдік жоспарлау

саясаты мен практикасы көпэтносты Қазақстанда ұлтаралық бейбітшілік пен келісімді қолдауға және сақтауға деген ұмтылыспен түсіндіріледі. Орыс тілінде сөйлейтін барлық қазақстандықтардың тілдік құқықтарын, қажеттіліктері мен талаптарын қанағаттандыру – бұл тілдік және этникалық қақтығыстардың алдын алудың тиімді саяси шарасы (Suleimenova, Smagulova, Akanova 2004) және ТМД елдерімен бірыңғай мәдени және білім беру кеңістігін сақтай отырып, қазақстандық қоғамды табысты интеграциялау мен топтастырудың шарты болып табылады. Орыс тілінің толыққанды қызметі тұрақты және гүлденген қоғам құрудың жалпы контекстіне тікелей енеді.

Әлемдегі орыс тілінің мәртебесі. Орыс тілі Ресей Федерациясының бүкіл аумағында, сондай-ақ Ресей Федерациясының субъектілері – республикаларда (Алтай Республикасында, Татарстанда, Коми Республикасында, Саха Республикасында және т.б.)⁵³ мемлекеттік тіл болып табылады. Орыс тілі – Қырғыз Республикасының, Белоруссияның (беларусь тілімен қатар), Молдавияның (Гагаузия, Днепр бойы, Молдавия Республикасы) және т.б. ресми тілі.

Орыс тілі – алты әлем тілдерінің бірі. Орыс тілі көптеген халықаралық ұйымдардың (БҰҰ, ЮНЕСКО, АЭХА, ЮНИСЕФ, Дүниежүзілік кәсіподақтар федерациясы, Еуропалық қауіпсіздік жөніндегі Халықаралық комитет және т.б.) ресми және жұмыс тілі ретінде халықаралық әлемдік тілге айналды. Осылайша коммуникативтік дәрежесі өте жоғары орыс тілі қолданылу аясы ұлттық, этносаралық және мемлекетаралық тілдің шегінен шығып кетті.

Социалистік достастық елдерінде КСРО-ның жетекші орында болуының арқасында орыс тілі халықаралық аймақтық тілге айналды. Бірақ бұл «негізінен оның мәдени және рухани кеңістігімен анықталатын геолінгвистикалық кеңістікке ғана байланысты емес. Егер геолінгвистикалық кеңістікте орыс тілі таралуы бойынша бірінші орында тұрған ағылшын тілінен таралу дәрежесі бойынша төмен болса, онда ол мәдени және рухани кеңістіктегі бірде-бір тілден кем түспейді. <... > Жалпы орыс тілі кеңістігі туралы айтқанда, оны көпөлшемді деп санауға болады. Бұл ұғым келесіні білдіреді: орыс тілінің әлемдегі географиялық таралуы, оны шетелдегі әртүрлі әлеуметтік-кәсіби топтардың меңгеруі, оның ұлы әдебиет пен мәдениеттің қуатты құралы ретіндегі рөлі және осы тілдің көрші тілдік кеңістіктігі тілдермен өзара әрекеттесуі» (Солнцев – Михалченко, 2000: 12).

КСРО-ның ыдырауы, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы, Еуропалық одақтың құрылуы, жаңа ақпараттық-коммуникациялық

53. Ресей Федерациясының Конституциясының 68-бабында (1993) былай делінген: «1. Ресей Федерациясының бүкіл аумағындағы мемлекеттік тіл орыс тілі болып табылады. 2. Республикалар өзінің мемлекеттік тілдерін белгілеуге құқылы. Мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, Республикалардың мемлекеттік мекемелерінде олар Ресей Федерациясының мемлекеттік тілімен бірдей қолданылады. 3. Ресей Федерациясы барлық халықтарға ана тілін сақтау, оны үйрену мен дамыту үшін жағдай жасау құқығына кепілдік береді».

технологиялардың таралуы және тағы басқалары әлемдегі күштердің саяси тепе-теңдігін ғана емес, сонымен бірге геолінгвистикалық және тіпті виртуалды орыс коммуникативті-тілдік кеңістігін де өзгертті:

– орыс тілін халықаралық әлем тілі ретінде қолдану айтарлықтай азайды, өйткені жаһандану процестері орыс тілін әлемдегі тілдік басымдық үшін күресте ең күшті қарсылас болатын ағылшын тіліне қарсы тұруға мәжбүр етті;

– Орталық және Шығыс Еуропа елдерінде орыс тілінің қолданысында «шын мәнінде құлдырау құбылыстары орын алды» (Орыс 2003): орыс тілі мектеп және ЖОО бағдарламаларында факультативті және аз оқытылатын пәнге айналды. 2000–2002 жылдары жағдай біршама тұрақтанды: орыс тілін тереңдетіп оқытатын мектептер мен сыныптар саны артты; студенттер орыс тілін екінші шет тілі ретінде таңдай бастады; болашақ экономистер, менеджерлер, заңгерлер арасында орыс тілін меңгеруге деген қызығушылық артып келеді;

– Азия мемлекеттеріндегі орыс білім беру кеңістігі сақталады, тіпті орыс тілі оқытылатын елдер санының өсуі байқалады (бұл тек Қытай, Моңғолия, КХДР, Вьетнам ғана емес, сондай-ақ Индонезия және Филиппин елдері де бар);

– орыс тілін қолданудың белсенді дамып келе жатқан жаңа саласы қалыптасуда: туристік бизнес қонақ үйлердің, кеңселердің, дүкендердің, мейрамханалардың қызметкерлерінен орыс тілін білуді талап етті; осылайша сатушылар мен сатып алушылардың коммуникативті ыңғайлылығын қамтамасыз ететін орыс «нарықтық тілі» және орыс «маркетинг тілі» пайда болды;

– көптеген елдердегі орыс көші-қоны (бұл орыстардың және орыс тілділердің едәуір үлкен бөлігі, мыс., 1 миллионнан астам орыс диаспорасы тек Израильде, 1,5 миллионнан астам – АҚШ пен Канадада өмір сүреді) орыс тілі үшін жаңа қызмет ету кеңістігін жасайды (тұрмыстық тілі ретінде ғана емес, сонымен қатар комьюнити, концерттер, газеттер, сайттар тілі және т.б., сондай-ақ білім беру тілі (балабақшаларда, жексенбілік мектептерде, орыс тілі курстарында және т.б.);

– Интернетке орыс тілін енгізу өте сәтті болды және «орыс желілері» өздерінің виртуалды кеңістігін үнемі кеңейтуде (бұл әсіресе, Ресейден тыс жерлерде, соның ішінде Қазақстанда орыс тілді Интернет-ресурстарды пайдалану бойынша байқалады);

– мемлекеттік тіл ретінде титулдық халықтардың тілдері жарияланған ТМД елдеріндегі Тілдер туралы заңдармен реттелетін орыс тіліндегі жеке және әлеуметтік ұйымдастырылған ұлтаралық қарым-қатынас іс жүзінде сол күйінде қалған болатын (Балтық жағалауы елдерін, Украинаны, Грузияны қоспағанда);

– орыс тілінде ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған қарым-қатынас салалары ТМД елдерінде жүзеге асырылып жатқан тілдік жоспарлауға әр түрлі «жауап қайтарды» және т.б.

Орыс тілдік кеңістігіндегі өзгерістер оны зерттеу уәждемесінің өзгеруімен қатар жүрді. В.М. Алпатов былай деп жазды: «Орыс тілі үш аспект бойынша қызығушылық тудырды. Оларды шартты түрде былай белгілеуге болатын: бұл Ленин тілі, Гагарин тілі және Пушкин тілі». Алайда, қазір «лениндік идеялардың әлемдегі ықпалы күрт төмендеді», ғылым мен техникадағы орыс тілінің рөлі елеусіз қалды, орыс тілі тек ұлы классикалық әдебиеттің тілі болып қалып отыр. «Бірақ ұлы өткенге жүгіну жеткіліксіз, ол қазіргі орыс әдебиетінің халықаралық ықпалының арқасында қолдау табу керек. Шетелде қазір А. Маринина мен В. Пелевиннің атақтары шықты, бірақ бізге керегі бұл емес! <...> Орыс тілінің халықаралық рөлін кем дегенде ішінара қалпына келтіру Ресей соңғы онжылдықтардағы дағдарысты еңсере алса ғана мүмкін болады» (Алпатов – 2003, 426–430).

Соңғы жылдары Ресей Федерациясында мемлекеттік құрылымдар түрінде де, қоғамдық ұйымдар түрінде де орыс тілінің өміршеңдігін⁵⁴ қолдаудың жаңа жүйесі қалыптастырыла бастады, сонымен бірге қолда бар жүйелер жетілдірілді: 2002 жылы Ресей Федерациясының Үкіметі жанынан орыс тілі кеңесі құрылды; осы кеңестің «ТМД және жақын шетелдердегі орыс тілі; орыс тілі әлемдік тіл ретінде; алыс шетелдердегі орыс тілі» комиссиясы құрылып, жұмыс істеуде; 2002–2005 жылдарға арналған «Орыс тілі» федералды мақсатты бағдарламасы қабылданды; Ресей Федерациясынан тыс жерлерде Ресейдің халықаралық ғылыми және мәдени ынтымақтастық орталығы (Росзарубежцентр) белсенді жұмыс істейді; 1999 жылы орыс тілін дамыту орталығы құрылды; 1998 жылы орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының Халықаралық қауымдастығының (ОТӨОХҚ) ұжымдық мүшесі болып табылатын орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының Ресей қоғамы (ОТӨОРҚ) құрылды; Мәскеу Үкіметі ТМД елдерінде орыс тілін қолдау бойынша бірқатар бағдарламаларды жүзеге асырады және т.б.

Шет елдерде орыс тілін тарату, оны оқытуды жетілдіру және ұстанымдарын нығайту жөніндегі көптеген іс-шаралар Ресей Федерациясының өзінде де, шетелде де орыс тілінің өміршеңдігін арттыруға айтарлықтай ықпал етеді.

Орыс тілі – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына (ТМД) қатысушы мемлекеттердің және Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа (ЕурАзЭҚ) қатысушы елдердің делдал тілі.

Орыс тілі – бұл ТМД мен ЕурАзЭҚ-қа мүше көптеген мемлекеттерде білім беру тілі, сонымен бірге бұл әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда мектеп және жоғары оқу орындарында білім беру тілі (екінші тіл, шет тілі). Орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының халықаралық қауымдастығының (ОӨОҚХҚ) мәліметтеріне сәйкес,

54. Осыған байланысты «Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі туралы» №53-ФЗ Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі туралы Заңы (2005 ж.), «Орыс әлемі» Қорын құру (2007 ж.) ерекше маңызға ие.

әлемде орыс тілін екінші тіл ретінде оқитын 180 млн адам бар. XX ғ. екінші жартысында орыс тілін ана тілі, екінші тіл және шет тілі ретінде 300 млн астам адам меңгерген. XX ғ. соңына қарай орыс тілін ана тілі және өзге тіл ретінде меңгергендер саны бойынша бесінші орынды иеленді (қытай, хинди және урду, ағылшын және испан тілдерінен кейін).

Қазақстандағы орыс тілін құқықтық реттеу. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа тіл саясатының басымдықтары мен императивтері елдің көпэтносты халқының қажеттіліктеріне сәйкес келуге, тілдік, демографиялық және саяси жағдайдың ерекшеліктерін ескеруге және ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығын сақтауға деген ұмтылыспен айқындалады. Бұл үшін, ең алдымен, тиісті құқықтық база және әрбір жеке тілді, тіпті коммуникативті күшті орыс тілін де құқықтық қорғау қажет. Тәуелсіз Қазақстандағы тілдік қатынастарды мемлекеттік-құқықтық реттеу мәселелері күрделі тарихқа ие және тіл заңнамасындағы орыс тілінің мәртебесі келесідей анықталды:

Тілдер туралы заң 1989 ж.:	Қазақ КСР-індегі орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып табылады. Қазақ КСР орыс тілінің мемлекеттік тілмен тең дәрежеде еркін жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.
Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1993 ж.:	Қазақстан Республикасындағы орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып табылады.
Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж., 7-бап:	Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. Мемлекет Қазақстан халықтарының тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызуға қамқорлық жасайды.
Тілдер туралы заң, 1997 ж., 5-бап:	Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады.
Тілдер туралы заң, 1997 ж., 7-бап:	Қазақстан Республикасының әрбір азаматы ана тілін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдауға құқылы. Мемлекет Қазақстан тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызуға қамқорлық жасайды.
Тілдер туралы заң, 1999 ж., 7-бап:	Қазақстан Республикасында тілдік белгісі бойынша азаматтардың құқықтарын кемсітуге жол берілмейді.

Негізгі құжаттарда жарияланған орыс тілінің мәртебесі оның Қазақстанда ғылыми және мәдени ақпараттың едәуір көлемінің тасымалдаушысы ретінде жоғары қажеттілігін көрсетеді; орыс тілін пайдалану орыс емес халық арасында қалыптасқан және үздіксіз тарихи-мәдени дәстүрге айналды. XX ғасырдың екінші жартысында орыс тілі Қазақстан шегінде әртүрлі этникалық топтар үшін қарым-қатынас тіліне айналды және қазіргі уақытта берік ұстанымдарын сақтай отырып,

іс жүзінде елде тұратын барлық халықтар үшін осындай болып қала береді (Ақанова – 2003, 31). Құжаттаманы жүргізу мемлекеттік тілде және орыс тілінде жүзеге асырылады; азаматтардың тілдік белгісі бойынша құқықтарын кемсітуге жол берілмейді; оқу орындарында орыс тілі міндетті оқу пәні болып табылады және білім туралы құжатқа енгізілетін пәндер тізбесіне кіреді.

Қазақстандағы орыс тілі, бір жағынан, қазақ-орыс, ұйғыр-орыс, неміс-орыс және т.б. қостілділіктің, екінші жағынан, орыс-қазақ, орыс-ұйғыр, орыс-неміс және т.б. қостілділіктің маңызды компоненті болып табылады.

Қазақстандағы орыс тілі өзінің өмір сүру формаларының толық көлемінде ұсынылған: кодификацияланған әдеби тіл, ауызекі тіл, тұрмыстық тіл, әлеуметтік диалектілер. Аумақтық диалектілер сол түрінде сақталмайды, өйткені аумақтық диалектілердің тасымалдаушылары Ресейдің әртүрлі аймақтарынан қоныс аударушылар болып табылады. Олар Қазақстанда салыстырмалы түрде жинақы (шағын аудандар, слободалар, ауылдар және т.б.) немесе бытыраңқы түрде қоныстана алады. Екінші немесе үшінші ұрпақтардың сөйлеуіндегі диалектикалық ерекшеліктер міндетті орта білімге және метрополия диалектісінен қол үзуге байланысты біртіндеп жойылады.

Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрлігінің «Әлемдегі орыс тілі» (Орыс 2003) баяндамасында тіл қатынастарын реттеу бойынша Қазақстанда қабылданған құжаттарды дұрыс жүзеге асыру тиісті мемлекеттік және қоғамдық институттар арқылы жүргізілетіні атап өтілген: Қазақстан ТМД шеңберінде гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі бағдарламаларды, білім беру жөніндегі бірқатар халықаралық конвенцияларды іске асыруда, сондай-ақ ұлттық азшылықтардың мәдени құқықтарын қамтамасыз етуде адал ниетті тарап болып табылады; ҚР Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылатын Қазақстан халқы Ассамблеясы белсенді жұмыс істейді; ресейлік білім беру стандарттары жоғары тартымдылықты сақтайды (Ресейдің жоғары оқу орындарында Қазақстаннан 11000-ға жуық студент, оның ішінде 420-ы М.В. Ломоносов атындағы ММУ-де, 32-і ММХҚИ-да оқиды, ТМД елдерінің студенттері үшін мемлекеттік шәкіртақы көлемі жылдан-жылға артып келеді); бүкіл Қазақстан аумағында ажырамас құрамдас бөлігі орыс тілі болып табылатын бірыңғай білім беру стандартының енгізілуіне байланысты мемлекеттік ауқымда ұлттық кадрлар есебінен орыс тілі оқытушыларымен оқу орындарын қамтамасыз ету мәселесін шешу бойынша күш-жігер жұмсалуда; өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, қазақстандық ғалымдардың әдістемелері негізінде орыс тілі оқулықтарын әзірлеу жүргізілуде; шалғайдағы ауылдық аудандарды қамти отырып, қашықтықтан білім беру жүйесін құру жалғасуда; белсенді шығармашылық және ұйымдастырушылық жұмыс жүргізетін орыс тілі мен

әдебиеті оқытушыларының Халықаралық қауымдастығының (Орыс 2003) бөлімшесі болып табылатын орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының қазақстандық қоғамдық бірлестігі (КАЗПРЯЛ) елімізде және шетелде үлкен беделге ие (Орыс 2003).

Орыс әдеби тілі – ұзақ мәдени дәстүрлері бар көне жазулы әдеби тіл. Орыс әдеби тілінің тарихын кезеңге бөлу орыс әдеби тілінің нормаларын, оның ескі әдеби-тілдік дәстүрге, халықтық ауызекі тіл мен диалектілерге деген қатынасын, орыс әдеби тілінің әлеуметтік функциялары мен қолданылу салаларын ескере отырып, бақылауға негізделген. Көптеген лингвистер (Л.П. Якубинский, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Ю.С. Сорокин және т.б.) орыс әдеби тілі тарихында төрт кезеңді ажыратады:

1. Ежелгі орыс халқының әдеби тілі немесе Киев мемлекетінің әдеби тілі (XI–IV).

2. Ұлы орыс халқының әдеби тілі немесе Мәскеу мемлекетінің әдеби тілі (XIV–XVIII вв.).

3. Орыс ұлтының қалыптасу кезеңінің әдеби тілі (XVIII – XIX ғ. бірінші жартысы).

4. Қазіргі орыс ұлттық әдеби тілі, ол өз кезегінде бірнеше кезеңдермен ұсынылған: Петр дәуірінің кезеңі (XVII ғ. соңы – XVIII ғ. 80-жылдары); ломоносовтық және карамзиндік кезеңдері (XVIII ғ. 30–40-жылдардан бастап және XIX ғасырдың басына дейін); орыс әдеби тілінің қалыптасу процесінің аяқталуының пушкиндік кезеңі (XIX ғасырдың бірінші жартысы).

Орыс әдеби тілінің дамуы кезінде болған ең маңызды оқиғалар:

– Русьте христиандықтың қабылдануы (988 ж.), бұл жазудың, шіркеулік – литургиялық кітаптардың, X ғ. бастап бүкіл славяндардың халықаралық тілі – ескі славян тілінде жазылған уағыз және діни-дидактикалық христиан әдебиетінің таралуына әкелді (Тілдер – 1966, 57). Кейінірек Ежелгі Русьте өзінің грамматикалық жүйесі мен лексикалық формаларымен өзара ұқсас екі әдеби тіл болды: шығыс славян және ескі славян (оңтүстік славян), олардың өзара әрекеттесуі мен өзара байытуы өсіп келе жатқан қарама-қайшылықпен қатар жүрді. Тілі ауызекі тілдің әсерінен айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған әдеби тілдің кітаби славян формасы мен өте баяу дамып келе жатқан халықтық орыс формасы арасындағы күрделі өзара іс-қимыл XV–XVII ғасырларда жалғасты;

– XV–XVIII ғғ. «екінші оңтүстік славяндық тілдің ықпалының» нәтижесінде әдеби тілдің кітаби славян түрін халықтық орыс тілінен бөлу процесі (мыс., «Житие Протопопа Аввакума»), бұл процесс оған ауызекі-тұрмыстық сөйлеудің күшейтілген әсерімен қатар жүрді;

– М.В. Ломоносовтың «үш тыныштық теориясының» пайда болуы мен әсері, ол екі әдеби тілдің біртұтас синтетикалық тұтастыққа ұзақ мерзімді қайта өзгеруін көрсетті. Үш тыныштық теориясы нақты

сөйлеу тәжірибесіне сүйене отырып, бір кездері бөлінген тілдік құралдардың органикалық жұмыс істеу мүмкіндігін көрсетті;

– I Петрдың (1708–1710 жж.) және Ғылым академиясының реформалары (1735–1758 жж.), олар орыс әліпбиін біріздендіріп, орыс тіліне еуропалық тілдердің кірме сөздерін енгізу процесін жеңілдетті;

– А.С. Пушкиннің лингвокреативті көркем шығармашылығы, ол стильдердің басымдылығы туралы пікірталастарды тоқтатып, әдеби өңделген орыс халықтық тілдің негізінде әр түрлі тілдік ағымдарды бір жүйеге синтездеді, сонымен қатар әдеби нормаларды кодификациялаудың бастауы ретінде әдеби тілдің өзара байланысты екі түрінің (жазбаша және ауызша) пайда болуы мен дайындауды ынталандырды және өзара байланысты әдеби стильдердің байытылуына әкелді. Орыс әдеби тілі қоғам өмірінің барлық салаларында көп функционалды және кең таралған қарым-қатынас құралына айналады;

– жалпыға бірдей міндетті оқытуды енгізу, сауатсыздықты жою, қалың бұқараны мәдениетке тарту нормативтік әдеби тілдің кең қолданылуына, архаикалық аумақтық диалектілердің жойылуына, әр түрлі жастағы түрлі әлеуметтік топтардың жаргондарының тез өзгеруіне әкелді;

– қазіргі орыс тілі грамматикалық құрылысының өзгеруінің эволюциялық сипатымен, барлық негізгі категориялардың тұрақтылығымен, нормалардың тарихи болуымен, классикалық көркем әдебиеттегі әдеби сөйлеудің ең жақсы үлгілерін бір ұрпақтан екінші ұрпаққа сақтап, оларды жеткізіп отырумен сипатталады.

Орыс тілінің құрылымдық-типологиялық сипаттамасы негізінен оның тілдердің қопарылмалы (флективтік) түріне жататындығына байланысты. Бұл келесі сипаттамалық ерекшеліктерде көрінеді: а) *кумуляция* – әр түрлі грамматикалық категорияларға жататын бірнеше граммемалардың бір сөз түрлендіруші аффиксте тұрақты түрде үйлестіру; б) сөз түрлендіруші аффикстердің *омосемиясы*, яғни бір грамматикалық мағынаны немесе мағыналар кешенін білдіру үшін бірқатар параллельді аффикстердің болуы; в) *фузия*, яғни байланысатын морфемалардың экспоненттерінің өзара үстемеленуі; г) *негіз дербессіздігінің жиі кездесуі*, яғни оны жеке сөз формасы ретінде қолданудың мүмкін еместігі және т.б. (Сүлейменова және т.б. 1998: 316).

Қопарылмалы (флективтік) тілдердің аталған типологиялық белгілерінен және славян тілдерінің генетикалық жалпы қасиеттерінен басқа, орыс әдеби тілінің бірқатар ерекшеліктері бар:

• орыс әдеби тілінде және солтүстік великорус диалектілерінде *z* үзілмелі дыбыс ретінде айтылады;

• орыс әдеби тілінде және оңтүстік великорус диалектілерінде *a* дыбысымен сөйлеу кең таралған, яғни екпінсіз сөйлемде *o* мен *a* ажыратпау;

• *ч* дыбысы жіңішке дыбыс болып табылады (*часть, чист*);

- *ц* дыбысы қатаң дыбыс болып табылды (*целое, революция*);
- барлық позицияларда жіңішке *р* дыбысының айырмашылығы сақталады (*рад-ряд*);
- ескі қысқартылған *ы, и* дыбыстары орыс тілінде екпін түсіру арқылы *о* және *у* дыбыстарына айналды (*мою, орт. беларусь тілінде мью*);
- бірінші және екінші септелуде тіл арты дауыссыз дыбысы негіздің соңында ызың дыбыспен алмастырылмайды (*по дороге, о пастухе*);
- атау септікте көпше түрде аталық текте –*а* жалғауының кең таралуы;
- ілік септікте жекеше түрде аталық текте сын есімдердің, есімдіктердің және т.б. жалғауларында *г (черного) в* болып айтылады;
- *-ти* инфинитивте тек екпін түскен кезде ғана сақталады (*нести, вести бірақ макать, тереть*) және т.б.

Орыс тілінің ерекшеліктерін көрсететін ең ерте жазба ескерткіштері XII ғ. жатады (мыс., Остромир Інжілі 1056–1057 жж., Изборник 1073 және 1076 жж.).

Кириллица графикалық негізі IX ғ. бастау алады (дәлірек айтқанда Кирилл мен Мефодий славян ағартушы бауырларының қызметіне байланысты) және Русьте X–XI ғасырларда христиандандыруға байланысты енгізілді; XVII ғ. дейін кириллицаның құрамы мен формасы өзгерді (жазу, жартылай жазу, жылдам жазу). Кириллица II Петр кезінде өзгерген азаматтық қаріптің негізіне айналды, ол кейбір өзгерістермен әлі де бар және кейіннен КСРО-ның көптеген халықтарының графикасында қолданылды. Орыс графикасының басты ерекшелігі – буындық принцип: көптеген әріптердің дыбыстық мәні фонологиялық процестерге байланысты айтарлықтай нақтыланады.

Қазақстандағы орыстану орыс тілін, орыс әдебиеті мен фольклорды оқытумен айналысатын филология саласы болып, ұлттық мектеп ретінде бағаланады. Қазақстанның орыс тілін зерттеушілері негізінен көне түркі-славян байланыстарын зерттеумен, орыс және қазақ, орыс және татар, орыс және ағылшын тілдерін салыстырмалы сипаттаумен, орыс тілінің қызмет етуінің мәдени-этнографиялық және әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеумен және т.б. айналысады. Лингвистикалық герменевтика, лингвистикалық деректану, орыс тілі тарихы, салыстырмалы-тарихи тіл білімі, бейұлттық аудиториясында орыс тілін меңгеруді зерттеу саласындағы және т.б. іргелі еңбектерді қазақстандық орыстанудың үлкен жетістігі деп санаған жөн. Қазақстанда орыс тілінің мәселелері келесі адамдардың еңбектерінде қарастырылған: М.М. Копыленко, Х.Х. Махмудов, Х.М. Сайкиев, В.М. Никитевич, Е.А. Седельников, В.Н. Попова, З.К. Ахметжанова, Э.Д. Сулейменова, Н.И. Гайнулли-на, Н.Ж. Шаймерденова, З.К. Сабитова, Л.К. Жаналина, Р.С. Зуева, Е.А. Журавлева, З.К. Темиргазина және т.б. Орыс тілі материалында

жаңа перспективалық бағыттар қарқынды дамуда: психоллингвистика, семантика, контрастивтік лингвистика, прагмалингвистика, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және т.б.

Этномәдени және қоғамдық бірлестіктер. «Қазақстанның орыс қауымы» республикалық қоғамдық бірлестік ретінде 1992 жылдың қыркүйегінде тіркелді. Қазақстан Республикасының әртүрлі облыстарында аймақтық филиалдар, «Орыс үйі» мәдениет және халық шығармашылығы орталығы (Алматы қаласы), Ридер қаласындағы орыс мәдени орталығы ашылып, жұмыс істеуде. «Қазақстанның орыс қауымының» басшысы Қазақстан Республикасының ұлттық кеңесіндегі өкіл болып табылады. Қоғам базасында академиялық хор, «Лада» орыс ән ансамблі, «Арлекино» қуыршақ театры, «Импульс» би ансамблі, «Арт-класс» көркем студиясы және т.б. жұмыс істейді.

Қазақстанда Қазақстан Республикасының орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының қоғамдық бірлестігі – КАЗПРЯЛ белсенді жұмыс істейді. Ол 1998 жылдан бастап Орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының халықаралық қауымдастығының (ОТӨОХҚ, президент В.И. Толстой) толық ұжымдық мүшесі болып табылады. Қазіргі уақытта осы бірлестіктің мүшелері Қазақстан халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде орыс тілін үйрену, оны мектептер мен университеттерде ана тілі, екінші және шет тілі ретінде оқытуды жақсарту бойынша үлкен жұмыс жүргізуде. 29 сәуір – 4 мамыр 2019 ж. Қазақстанның елордасы Нұр-Сұлтан Білім және ғылым министрлігінің, Қазақстанның мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен, сондай-ақ КАЗПРЯЛ мүшелерінің күш-жігерімен «Көптілді әлемдегі орыс сөзі» атты ОТӨОХҚ-нің XIV Конгресі өтті. Конгресс әлемдік орыстанудағы ең үлкен оқиға болды, оған 47 елден 500-ден астам ғалым қатысты. Конгресті қабылдау құқығы үшін олимпиадалық қозғалыстағыдай, әртүрлі мемлекеттердің ірі мәдени және ғылыми орталықтары жарысты. Орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының халықаралық қауымдастығының 50 жылдық тарихында конгрестер 10 елдің 12 қаласында – Париж, Варшава, Берлин, Прага, Будапешт, Регенсбург, Братислава, Санкт-Петербург, Шанхай, Гранада, Мәскеу, Варна қалаларында өтті. 14 ғылыми бағыттағы отырыстарда әлеуметтік лингвистика, мәдениеттану, орыс тілінің жүйелік-құрылымдық сипаттамасы, тілдік өзгерістер динамикасы, орыс лексикографиясы, орыс тілін ана тілі, өзге тіл және шет тілі ретінде оқыту әдістемесі, компаративистика (салыстырмалы тіл білімі), аударматану, әдебиеттану бойынша баяндамалар оқылды. Дөңгелек үстелдерде посткеңестік кеңістіктегі Егемен мемлекеттердегі орыс тілінің қолданылуы, қашықтықтан оқыту, фразеология мәселелері талқыланды. Жеке дөңгелек үстелдер қостілділерді оқытуға және қазіргі орыс әдебиетіне арналды.

5-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ЭКЗОГЕНДІК ЖӘНЕ ЭНДОГЕНДІК ТІЛДЕРІ

АБАЗИН ТІЛІ (Абазин тілі, Abaza language) иберий-кавказ тілдер отбасының абхазо-адыг (батыс кавказдық) тобының абхаз-абазин ішкі тобына жатады; жалғаспалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрдегі тілдерге жатады.

Референтті халық: *абазиндер*; өз атауы – *абаза*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Абазиннің ата-бабалары Қара теңіздің шығыс жағалауында өмір сүрді, қазіргі қоныстар XIV–XVI ғасырларда пайда болды. Этнографиялық тұрғыдан абазиндер екі топқа бөлінеді: тапанта және шкарада. Абазиндер негізінен Қарашай-Черкес Республикасында, Кабарда-Балқарияда, Адыгея автономиялық аймағында, Ставрополь өлкесінде, Кисловодскіде, сондай-ақ Түркияда, Сирияда, Иорданияда тұрады.

Абазин тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі (1996 жылғы Конституция, 1996 жылғы⁵⁵ Тілдер туралы Заң); Қазақстанның абазин диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО аумағында 33613 абазин, барлығы дерлік (98,1%) – Ресей Федерациясының аумағында, 630 адам – ТМД елдерінде тұрды.

Қазақстанда абазин диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты. Қазақстанда соңғы 30 санақ жылында 60 (1970 ж.), 119 (1979 ж.), 97 (1989 ж.), 64 (1999 ж.) абазин тіркелген.

1994 жылғы іріктемелі санақ нәтижелері бойынша Ресей Федерациясында тұратын абазиндердің 93,6%-ы өз ұлтының тілін, 4,95%-ы орыс тілін, 1,5%-ы басқа тілдерді ана тілі деп санайды; бұл ретте 0,3%-ы өз ұлтының тілін, 82,7%-ы орыс тілін, 7,6%-ы басқа тілдерді еркін меңгерген. КСРО-дағы 1989 жылғы санақ материалдары және 1994 жылғы іріктемелі санақ негізінде тілдерді меңгеру туралы деректерді қайта есептеуге сәйкес, тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының абазиндері санының 12% (Жазбаша 2000: LI) болып табылады.

Қазақстан абазиндерінің қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 40,6%, қостілділер – 59,4%.

Абазин тілінің жазуы 1932-33 жылдары латын графикасы негізінде құрылды, 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды.

Абазин тілі екі диалектімен ұсынылған – абхаз-абазин тілдік қауымдастығына кіретін тапант және ашхар диалектілері. Диалектілер арасындағы айырмашылықтар негізінен фонетикада, ішінара грамматикада кездеседі.

АБХАЗ ТІЛІ (Абхаз тілі, Abkhaz language) иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрдегі тілдерге жатады.

Референтті халық: абхаздар; өз атауы – *ансуа*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Абхаздардың этникалық негізін б.з.д. I мың. жылдықтың аяғында құрылған абазгтар мен апсилдердің екі ірі тайпалық одағы құрады. Абхаздардың арасында ежелгі аумақтық-тайпалық бөлінуден бастау алатын үш аумақтық топ бар: гудаут немесе бзыб, абжуй және самурзакан. Олар кейбір диалектикалық және мәдени ерекшеліктерін сақтап қалды. Абхаздар негізінен Абхазияда, Аджарияда, Ресей Федерациясында, Түркияда, Сирияда, Иорданияда тұрады.

Абхаз тілі – Абхазия Республикасының мемлекеттік тілі (1995 жылғы Конституция)⁵⁶; Қазақстанның абхаз диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 115 мың абхаз өмір сүрді, олардың 91%-ы Абхазияда, абхаздардың көптеген топтары Ресей Федерациясында (6,9%), Украинада (0,9%) болды.

Соңғы 30 санақ жылында Қазақстанда 187 (1970), 237 (1979), 326 (1989), 185 (1999) абхаз тұрды. Қазақстандағы абхаз диаспорасы халықтарды соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы күштеп қоныс аударумен байланысты қалыптасты.

Қазақстан абхаздарының қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 90 адам (48,6%), көптүлділер – 95 адам (51,4%).

Абхаз тілінің жазуын 1862 жылы П.К. Услар орыс (кириллица) графикасы негізінде латын және грузин әліпбилері мен дәйекші (диакритикалық) белгілердің элементтерін қосу арқылы дайындады. 1926 жылы Н.Я. Маррдың аналитикалық әліпбиі енгізілді, 1928 жылы жазба латын тіліне, 1938 жылы грузин тіліне, 1954 жылдан бастап орыс кириллица графикалық негізіне ауыстырылды. Қолданыстағы әліпби аралас сипаттағы 40 таңбадан тұрады (кириллица жазуының таңбалары латын әріптерімен толықтырылған): Абхаз тілінің 65 фонемасы 56 әріптік сызбамен өрнектеледі.

Абхаз тілі екі диалектімен ұсынылған – абхаз-абазин тілдік қауымдастығына кіретін абжуй және бзыб. Диалектілер арасындағы

55. Қарашай-Черкес Республикасының Конституциясына (1996 ж.) және «Қарашай-Черкес Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңға (1996 ж.) сәйкес, абазин тілінен басқа, қарашай, ногай, орыс, шеркес тілдері де мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Орыс тілі «ұлттаралық қатынас тілі және ресми іс-қағаздарын жүргізу» мәртебесіне ие болды.

56. Абхазияның Грузиядан тәуелсіздік жариялауы (1992 ж. шілде) ресми түрде танылмады. Бұрын Абхазия Грузия құрамындағы автономиялық Республика болған. 1995 жылы қабылданған Грузия Конституциясында: «Грузияның мемлекеттік тілі – грузин тілі, ал Абхазияда – абхаз тілі» делінген (8-бап).

айырмашылықтар негізінен фонетикада (бзыб диалектінде сыбыс-сыбыр спиранттар мен аффрикаттар бар, абжуй диалектінде олардың орнына сыбыс спиранттар мен аффрикаттар бар), ішінара грамматикада бар.

АВАР ТІЛІ (Авар тілі, Avar language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының аваро-андо-цез тобының авар-анд ішкі тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) түрдегі тілдерге жатады; номинативті және эргативті құрылыстың белгілерін біріктіреді.

Референтті халық: *аварлар*; өз атауы – *маарулал*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Аварлар Дағыстанның таулы бөлігінде, бір бөлігі Әзірбайжанның солтүстік-батысында, Солтүстік Осетияда, Шешен Республикасында және Қалмақияда тұрады. XIX ғ. екінші жартысында аварлар термині тек Хунзах үстіртінің тұрғындарының өз атауы ретінде қолданылды. Аварлар өздерін тарихи қалыптасқан аумақтық топтарға айналған «қоғамдардың» атауымен атады. Соңғы онжылдықтарда аварлар құрамына саны аз халықтар кірді: *андиялар, ботлихтар, годобериндер, квамадиндер* (немесе багулалдар), *ахвахтар, чемалалдар, карагиндер, тиндалдар, цездер, хваршиндер, гинухтар, гунзебтер, бежтиндер, сондай-ақ аришндер* (тіл бойынша лезгин тармағына жатады). Олардың барлығы өз тілдерін тұрмыста қолданып, кейбір этномәдени ерекшеліктерін сақтайды.

Авар тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁵⁷); Қазақстанның авар диаспорасының экзогендік тілі.

80-жылдардың аяғында КСРО аумағында 600 989 авар өмір сүрді.

Соңғы 30 санақ жылында Қазақстанда 959 (1970 ж.), 1602 (1979 ж.), 2743 (1989 ж.), 1407 (1999 ж.) авар болды. Қазақстандағы авар диаспорасы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты қалыптасты.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 544 мың аварлардың ішінде 97,8%-ы ұлтының тілін ана тілі ретінде көрсетті, бірақ оны тек 0,2%-ы ғана еркін меңгерген; 1,6%-ы орыс тілін ана тілі деп санаған, 65,3%-ы осы тілді еркін меңгерген (Жазбаша 2000).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері Ресей Федерациясының 29706 сұралған аварлардың 97,4%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтынын, ал 0,3%-ы ғана оны еркін меңгергенін; 1,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайтынын, ал 77,7%-ы оны еркін меңгергенін көрсетеді. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының (сол жерде) аварлар санының 31,3% болып табылады.

57. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ноғай, аггл, рутуль, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

1989 жылғы санаққа сәйкес, Қазақстанда тұратын 2743 аварлардың 73%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың тек 0,8%-ы ғана осы тілді меңгерген; аварлардың 0,9%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 1,0%-ы қазақ тілін меңгерген; 23,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 65,5%-ы авар тілін меңгерген.

Қазақстан аварларының қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 652 адам (46,3%), қостілділер – 755 адам (53,7%).

XIX ғасырдың екінші жартысында П.К. Услар авар тілінің кирилл әліпбиін құрды; 1918 жылы авар тілі үшін араб графикасы құрылды және 1928 жылға дейін аджам әліпбиі – дәйекші (диакритикалық) белгілердің көмегімен авар тілінің ерекшеліктеріне бейімделген араб жазуы қолданылды; 1928–1938 жылдары латын графикасындағы әліпби қолданылды, оның құрамында қосымша дәйекші (диакритикалық) белгілер бар; 1938 жылы кириллица жазуы енгізілді.

Авар тілінің екі диалектісі бар: оңтүстік (диалектілер – закатал, анцух, карах, гид, андалал, кахиб) және солтүстік (диалектілер – хунзах, шығыс, салатав; өтпелі диалект – батлух). Авар тілінің диалектілерінің айтарлықтай айырмашылықтары бар, олардың сөйлеушілері бір-бірін әрдайым түсіне бермейді.

АҒҰЛ ТІЛІ (Ағұл тілі, Aghul language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті тіл) түрдегі тіл; номинативті жүйенің белгілері бар эргативті тіл.

Референтті халық: *ағұлдар*; өз атауы – *агьул шуй, агьулар* (ауд. ағұл тұрғындары).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ағұл – Дағыстанның оңтүстік-шығысында тұратын халық (Ағұл және Курах аудандары). Этникалық тұрғыдан лезгиндерге жақын. Ағұлдар тиісті шатқалдардың аттарымен аталатын төрт топқа бөлінеді: *ағулдере, курахдере, хушандере, хлюкдере*.

Ағұл тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁵⁸); Қазақстанның ағұл диаспорасының экзогендік тілі.

80-жылдардың аяғында КСРО-да 18740 ағұл болды, олардың көп бөлігі (94,6%) Ресей Федерациясының аумағында тұрды.

1989 жылы КСРО халық санағының нәтижелері бойынша Қазақстанда 235 ағұл өмір сүрді. Қазақстанда ағұл диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты. Қазақстандағы ағұл диаспорасы

58. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, ағұл, әзірбайжан, даргин, құмық, лак, лезгин, ноғай, орыс, рутуль, табасаран, тат, шешен, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

санының динамикасы: 7 (1970 ж.), 142 (1979 ж.), 235 (1989 ж.), 126 (1999 ж.) ағұл болды.

Қазақстан ағұлдарының қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртілділер – 67 адам (53,2%), қостілділер – 59 адам (46,8%).

Ағұл тілінің жазуы орыс (кириллица) графикасы негізінде жасалған. Ағұл тілінің төрт диалектісі бар: тпиг, керен, буркихан, кошан.

АДЫГЕЙ (КЯХ) ТІЛІ (Адыгей тілі, Cherkess language) иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тілдер тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрдегі тілдерге жатады.

Референтті халық: *адыгейліктер*; өз атауы. – *адыге*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Адыгтер Краснодар өлкесіндегі Адыгей автономиялық облысының байырғы халқын құрайды. XX ғасырдың басына дейін адыгейліктер мәдени және тұрмыстық жағынан айтарлықтай ерекшеленетін этникалық топтарға бөлінді: *шапсугтар, натухайлықтар, абадзехтер, бжедугтар, демиргойлықтар, бесленейліктер* және т.б. Мәдениет пен тіл жағынан кабардиндер мен черкестерге өте жақын, олардың да өз атауы – *адыге*. Адыгтердің ата-бабалары басқа адыгей халықтары (кабардиндер мен черкестер) сияқты Солтүстік-Батыс Кавказдың автохтонды халқы (*меоттар, зихтер, керкеттер*) болып табылады. Б.д. V ғ. зихтер X ғасырға дейін өмір сүрген адыгтер тайпаларының одағын басқарды. Моңғол шапқыншылығынан (XIII ғ.) бастап черкес атауы барлық тайпаларға таралды.

Адыгей тілі – Адыгея Республикасының мемлекеттік тілі (1995 жылғы Конституция, 1994⁵⁹ жылғы Тілдер туралы Заң); Қазақстанның адыгей диаспорасының экзогендік тілі.

80-жылдардың аяғында КСРО-да 124 826 адыгей өмір сүрді. Олардың барлығы дерлік (98,5%) Ресей Федерациясының аумағында болды.

Қазақстанда адыгей диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты. Қазақстандағы адыгей диаспорасы санының динамикасы: 221 (1970 ж.), 221 (1979 ж.), 289 (1989 ж.), 130 (1999 ж.) адыгей өмір сүрді.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының 123 мың адыгейліктердің 95,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санады, бірақ тек 1,1%-ы ғана оны еркін меңгерген; 4,6%-

ы орыс тілін өз ана тілі деп санады, бірақ 82,2%-ын ғана оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері Ресей Федерациясының сұралған 7191 адыгейліктердің 95,9%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санағанын, тек 0,8%-ы ғана оны еркін меңгергенін; 3,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санағанын және 85,7%-ы еркін меңгергенін көрсетеді. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының (сол жерде 2000) адыгейлер санының 13%-ы болып табылады.

Қазақстан адыгейлерінің қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртілділер – 79 адам (60,8%), қостілділер – 51 адам (39,2%).

Адыгея тілінің жазуы 1917 жылы араб графикасы негізінде жасалды, 1927 жылы латын графикалық негізіне, 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды.

Адыгея тілі төрт диалектіге бөлінеді: теміргой, абадзех, бжедуг және шапсуг.

ӘЗІРБАЙЖАН ТІЛІ (Әзірбайжан тілі, Azerbaijani language) алтай отбасының түркі тілдерінің оңтүстік-батыстық тармағына кіреді; постпозитивті үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) түрдегі тілдерге жатады.

Референтті халық: *әзірбайжандар*; өз атауы – *әзірбайджанлылар, азерилер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Әзірбайжан Республикасының негізгі халқын құрайтын әзірбайжандар Украинада, Қырғызстанда, Грузияда, Түркіменстанда, Арменияда сондай-ақ шағын топтармен Ауғанстанда, Иракта, Түркияда тұрады.

XIX ғ. мен XX ғ. басында тарихи әдебиетте және құжаттарда әзірбайжандар кейде Закавказьелік немесе азейбержандық, татарлары немесе түріктері деп аталды. Әзірбайжандардың этникалық негізін Атропатеннің (Кіші Мидия) және Кавказдық Албаниясының ежелгі тайпалары құрайды: манндар, кадусиліктер, каспиліктер, албандықтар, мидиліктер және т.б. Б.з.д. I мың. жылдығында және б.з. I мың. жылдығында көптеген көшпелі тайпалар Әзірбайжанның аумағына басып кірді. Олар автохтон халқымен араласып кетті. IX-XIII ғасырларда түркітілдес халықтардың (әсіресе *хазарлар, оғыздар, селжұқтар* және т.б.) басып кіруінің күшті толқыны болды.

Әзірбайжандар арасында тарихи түрде шаруашылықтың, мәдениеттің және тұрмыстың кейбір этнографиялық өзгешеліктермен ерекшеленетін әртүрлі этнографиялық топтар құрылды: *айрумдар, карапахтар, падарлар, шахсевендер, карадагтар, афшарлар* және т.б. Ең танымал этнографиялық топ – Әзірбайжанның батыс бөлігінде тұратын карапахтар, олардың едәуір бөлігі 80-жылдардың аяғында Иран мен

59. Адыгея Республикасының Конституциясында орыс және адыгей тілдері тең құқылы мемлекеттік тіл деп аталады. Адыгея Республикасының «Адыгея Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңында (1994) орыс және адыгей тілдерінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі дәл осылай бекітілген (3-бап), заң баптарын күшіне енгізу мерзімдері белгіленген.

Түркияда тұрды. Өзірбайжанның батысында – *айрумдар*, шығысында – *падарлар*, оңтүстігінде – *шахсевендер*, ал олардың едәуір бөлігі Иранда тұрады. Негізінен Иранда *карадагтар* мен *афшарлар* тұрады.

Өзірбайжан тілі – Өзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1995⁶⁰); Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁶¹); Қазақстан Өзірбайжан диаспорасының экзогендік тілі.

80-жылдардың аяғында әлемде Өзірбайжанда (6 миллион), Арменияда (40 мың), Грузияда (300 мың), Иранда (13 миллион) және басқа елдерде тұратын 15 миллионға жуық өзірбайжан болды (Voeschoten 1998). 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша КСРО аумағында 6770403 өзірбайжан өмір сүрді. Негізгі бөлігі (85,7%) – Өзірбайжан халқы. Өзірбайжандардың ірі топтары Грузияға (4,5%), Ресей Федерациясына (5,0%), Арменияға (1,2%) қоныстанды.

Қазақстанда Өзірбайжан диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты. Өзірбайжан диаспорасы санының динамикасы келесідей: 46 (1926), шамамен 13 мың (XX ғасырдың 30-жылдарының соңы), 57699 (1970), 73345 (1979), 88951 (1989), 78295 (1999).

1989 жылы КСРО халық санағы бойынша Қазақстанда тұратын өзірбайжандардың 87%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтынын, бірақ оны тек 0,9%-ы ғана меңгергенін; өзірбайжандардың 0,5%-ы қазақ тілін ана тілі деп танығанын, 5,7%-ы қазақ тілін білетінін; 10,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайтынын, ал 65%-ы осы тілді білетінін мәлімдеді.

1999 жылғы санақта Қазақстан өзірбайжандарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 18562 адам (23,7%), қостілділер – 59733 адам (76,3%).

1928 жылға дейін өзірбайжан тілінің жазуы араб графикасына негізделді, содан кейін 1929–1939 жылдары латын графикасына ауыстырылды; 1939 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды; 1991 жылы өзірбайжан тілі латын әліпбиіне ауыстырылды.

Өзірбайжан тілінде төрт диалект тобы бар:

- шығыс (куба, баку, шемахин диалектілері, луган және ленкоран сөйленісі);
- батыс (қазақ, қарабақ, гяндж диалектілері, айрум сөйленісі);
- солтүстік (нұха диалектісі және закатал-қах сөйленісі);
- оңтүстік (нахичеван, ордубан, тавриз диалектілері, ереван сөйленісі).

Этномәдени орталық: Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 1992 жылы құрылған «Тұран» өзірбайжан мәдени орталығы тіркелген. Орталықта «Өзірбайжан», «Арзу», «Севиндж», «Озан» отбасылық халықтық-аспаптық және фольклорлық ұжымдары жұмыс істейді. 1992 жылдан бастап апта сайын қазақ радиосында «Азери» бағдарламасы шығады.

АЛБАН ТІЛІ (Албан тілі, Albanian language) – үндіеуропалық тілдер отбасының оқшауланған тобы; қопарылмалы (флективті) синтетикалық тілдерге жатады.

Референтті халық: *албандар*; өз атауы – *шкиттар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. 80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Албания аумағында тұратын 5,19 миллион албандар (57,4%) болды. Албандар Косово, Метохия, Македония, Италия, Грекия, АҚШ және басқа да елдерде тұрады. КСРО-да қоныс аударған албандардың ұрпақтары VIII ғасырдың аяғынан бастап өмір сүрді.

Албандар Балқан түбегінің батыс бөлігіндегі ежелгі халықтың ұрпақтары – *иллириялықтар* және ішінара *фракиялықтар*. Рим үстемдігі тіл мен мәдениетте өз ізін қалдырған болатын (б.з.д. II ғасыр – б.з. IV ғасыр). Орта ғасырларда Албания жерлері византиялықтардың, болгарлардың, нормандардың, сербтердің және т.б. қолдарына үздіксіз өтіп отырды. Бұл албандардың этникалық келбетіне әсер етті. Ортағасырлық дәуірде біртұтас албан халқының негіздері қаланды. Бұл кезде елдің қазіргі аумағында тайпааралық бірлестіктер құрылды, аймақтың барлық тұрғындары үшін ортақ *арбералар* этнонимі пайда болды (византиялықтарда – *арваниттер*; түріктерде – *арнауттар*; славяндарда – *арбанастар*). Түрік үстемдігі кезеңінде (XV ғ. соңы – 1912 ж.) *албандар* этникалық және диалектілік топтарға бөлінді. Ескі албандар этнонимін жаңа *шкиттарлар* (шчиптарлар) этнонимі ығыстырды. XVIII ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында албандардың біртіндеп жақындасатын екі этникалық тобы – оңтүстігінде *тоскілер* (Тоскрия облысы) және солтүстігінде гегилер (Гегрия облысы) пайда болды.

Албан тілі – Албания Республикасының мемлекеттік тілі (1998⁶² жылғы Конституция); Қазақстан албан диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-дағы албандар саны 3988 адамға жетті, олар негізінен Украинада өмір сүрді (83,8%). Қазақстандағы албан диаспорасы санының динамикасы: 49 (1970 ж.), 63 (1979 ж.), 72 (1989 ж.), 46 (1999 ж.) албан өмір сүрді. Қазақстанда

60. Өзірбайжан Республикасы Конституциясының «Мемлекеттік тіл» 21-бабында былай делінген: «I. Өзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі - өзірбайжан тілі. Өзірбайжан Республикасы өзірбайжан тілінің дамуын қамтамасыз етеді. II. Өзірбайжан Республикасы халық сөйлейтін басқа тілдерді еркін пайдалануды және дамытуды қамтамасыз етеді».

61. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, өзірбайжан, шешен, ногай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

62. Албания Республикасының Конституциясында: «Албания Республикасындағы мемлекеттік тіл албан тілі болып табылады» (14-бап); «I. Ұлттық азшылықтардың өкілдері заң алдындағы теңдік негізінде барлық құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады. 2. Олар өздерінің этникалық, мәдени, діни және тілдік ерекшеліктерін еркін, тыйым салусыз және мәжбүрлеусіз білдіруге құқылы. Олар оны сақтауға және дамытуға, ана тілінде оқытуға және оқуға, сондай-ақ өз мүдделері мен өзіндік ерекшелігін қорғау бойынша ұйымдар мен қоғамға бірігуге құқылы» (20-бап).

албан диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты.

Албан тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

Қазіргі Албан тілінің екі негізгі диалектісі бар: гег және тоск. 1909 жылы гег диалектісіне негізделген және латын әліпбиін қолданатын әдеби албан тіліне ресми тілдің мәртебесі берілді; Ұлы Отан соғысынан кейін Албанияда тоск диалектісіне негізделген албан тілі ресми тіл болып жарияланды.

АЛЕУТ ТІЛІ (Алеут тілі, Aleut language) (ескір. унанган тілі) палеоазияттық тілдер отбасының эскимо-алеут тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық тілдерге жатады.

Референтті халық: *алеуттер*; өз атауы – *алеут*.

Негізгі тұратын елі және қоныстандыру тарихы. Алеуттер – Алеут аралдарының (АҚШ) байырғы халқы. XIX ғ. 20-шы жылдары алеуттердың бір бөлігі Ресей аумағына (Командор аралдарына) қоныс аударды. 80-жылдардың аяғында АҚШ-та 702 алеут болды, алеуттардың негізгі бөлігі (91,7%) Ресей Федерациясында тұрады. Әлемде 3 мыңға жуық алеут бар.

Алеут тілі – Қазақстанның Алеут диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы Алеут диаспорасы санының динамикасы: 1 (1970 ж.), 9 (1979 ж.), 6 (1989 ж.), 8 (1999 ж.) алеут өмір сүрді. Қазақстанда Алеут диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты.

Алеут тілі бір-біріне жақын үш диалектіні қамтиды: уналашкин (шығыс), аткин және аттов (батыс).

XIX ғасырда И.Е. Вениаминов пен Я.Е. Нецветов алеут жазуын орыс (кириллица) графикасы негізінде құрды. Бұл жазу алеут аралдарын Америкаға сатқаннан кейін (1867) жойылып кетті. XX ғ. 70-ші жылдары Ресей Федерациясының байырғы халқын зерттеу жөніндегі Алеут орталығы алеуттерді ана тілінде оқытуды бастады.

АЛТАЙ ТІЛІ (Алтай тілі, Altaic language) алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс-ғұн тармағының қырғыз-қыпшақ тобына кіреді; езулік және ерінді үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) түрдегі тілдерге жатады.

Референтті халық: *алтайлықтар*; өз атауы. – *алтай кижси, еск. ойрот*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Алтайлықтар – Алтай Республикасының автохтонды халқы. Этнографиялық тұрғыдан алтайлықтар солтүстік және оңтүстік болып бөлінеді. Солтүстік алтайлықтар ежелгі самодий, кет, угор және түркі тайпаларының байланыстары нәтижесінде пайда болды. Солтүстік алтайлықтарға (1917 жылға дейін олар кейде «қара татарлар» деп аталды) *тобалар, челкандар* (немесе лебединдер), *құмандықтар* жатады. Бұрын ақ қалмақтар, алтайлық, таулық, шекара бойындағы, билік «қалмақтар» деп аталған

оңтүстік алтайлықтарға *алтайлықтар немесе алтай кижсалар, төлеңгіттер, телестер* мен *телеүиттер* жатады. Оңтүстік алтайлықтар Алтайдың ежелгі (VI–VIII ғғ.) түркі тайпаларының, қоныс аударған түркі тайпаларының (XIII, XV–XVIII ғғ.) және кейбір моңғол тайпаларының ұрпақтарының араласуынан пайда болды.

Алтай тілі – Алтай Республикасының мемлекеттік тілі («Тіл туралы» Заң 1993⁶³); Қазақстанның алтай диаспорасының экзогендік тілі.

80-жылдардың аяғында КСРО-да 70777 алтайлық өмір сүрді, негізгі бөлігі (98,1%) Ресей Федерациясының Алтай өлкесінде тұрды. Қазақстандағы алтай диаспорасы санының динамикасы: 575 (1970 ж.), 630 (1979 ж.), 675 (1989 ж.), 462 (1999 ж.) алтайлық болды.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 69 мың алтайлықтардың 85,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санады, бірақ тек 1,9%-ы ғана оны еркін меңгерген; 14,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санады, бірақ 65,6%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері Ресей Федерациясының сұралған 3328 алтайлығының 89,0%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санағанын, ал 0,9%-ы ғана оны еркін меңгергенін; 10,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санағанын және 73,4%-ын еркін меңгергенін көрсетеді. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының (сол жерде) алтайлықтар санының 19,1% болып табылады. Алтайлықтардың саны бойынша екінші диаспорасы (1,0%) Қазақстанда орналасқан.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан алтайлықтарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 229 адам (49,6%), қостілділер – 233 адам (50,4%).

Алтай тілінің жазуы 1923 жылы орыс (кириллица) графикасы негізінде жасалды, 1928 жылы алтай жазуы латындандыру және 1938 жылы қайтадан орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды.

Алтай тілі түркі тілдерінің әр түрлі топтарына жататын аумақтық диалектілердің екі тобына бөлінеді: оңтүстік-қырғыз-қыпшақ және солтүстік-ұйғыр тобы.

АРАБ ТІЛІ⁶⁴ (Араб тілі, Arabic language) афразиялық немесе семит-хамит макрогуыстың семит тармағына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) және қопарылма (флективтік) түрлердің белгілерін біріктіретін тілдерге жатады.

63. «Алтай Республикасының Тілдері туралы» заңда мемлекеттік тіл мәртебесі алтай және орыс тілдеріне берілген. Заңның 4-бабында: «Орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде де қолданылады. Қазақ тілі қарым-қатынастың ресми салаларында оның тасымалдаушылары топтасып тұратын жерлерде қолданылады».

64. Араб тілінің нұсқаларын сәйкестендіру арнайы зерттеулерді қажет етеді, өйткені санақ жүргізу арқылы Қазақстанда ортаазиялық арабтарының тұруы тіркелген болуы мүмкін.

Референтті халық: *арабтар*, өз атауы – *эл-араб*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану аумағы. Арабтар – Солтүстік Африкада, Араб түбегінің көп бөлігінде және Таяу Шығыстың басқа бөліктерінде тұратын халықтар тобы. Қазіргі араб халықтары Алдыңғы Азия мен Солтүстік Африканың ежелгі халықтарының – *арамейлердің, финикиялықтардың, мысырлықтардың, ливиялықтардың (берберлердің)* және басқалардың арабизациялануы нәтижесінде пайда болды. Ежелгі араб халқы бастау алатын семиттік тайпалар Араб түбегінің байырғы халқы болған деп саналады. Б.з.д. III мың. жылдықтан бастап Арабияның семиттері Қосөзен мен Сирияға қоныстана бастады. Мұнда семит тілінің ең көп тараған түрі аккад тілі болды, оны б.з.д. VII–VI ғасырларда арамей тілі ығыстырып шығарды. Сирия мен Қосөзеннің барлық дерлік халықтары арамейлермен ассимиляциялаған. Б.з.д. I мың. жылдықтың соңында және б.з. алғашқы ғасырларында араб тайпалары Алдыңғы Азияда қоныстанды. Б.з.д. IV–VII ғғ. Арабия аумағында Палестина, Иордания, Оңтүстік Сирия, Қосөзеннің көптеген аймақтарының халқының едәуір бөлігін құрайтын араб ұлтының қалыптасу процесі өтті. Тайпалардың үлкен саяси одақтары біртіндеп құрылып, көптеген тайпалық диалектілердің арасынан екі негізгі жалпы араб тілдері – солтүстік және оңтүстік араб тілдері бөлініп шығады. Осылайша араб тайпаларының бірігуіне, мемлекет пен оның діні – исламның қалыптасуына алғышарттар жасалды. Көп ұзамай Құран жазылған солтүстік араб диалектісі жалпы араб тіліне айналды. Сирия мен Қосөзенде араб халқының едәуір тобының болуы осы елдердің араб-мұсылман жаулап алуына және олардың халқын біртіндеп арабизациялауға ықпал етті. Қазіргі уақытта негізгі араб тайпалары: Солтүстік және Орталық Арабияда – *харб, бали, атийа, джухайна, хувайтат, шарарат, аназа, шаммар, атайба, мутайр, аджман, халид, сухул, субай, давасир, мура, кахтан, йам, дахран*; Оңтүстік Арабияда – *заранник, хашид, бакил, захид, авамир, руашид, джанаба, харасис, кара, махра, йас, хаджир*; Иракта – *шаммар, аназа, дафир, кааб, мунтафик, хазаил, тайи, дулайм, лам, зубайд, Абу-мұхаммед*; Сирияда – *аназы, мували, хадидийин, фадл, ақайдат*; Иорданияда – *хувайтат, сахр*; Мысырда – *тарабин, тайаха, джухайна, бали, мутайр, алайкат, хараби, мази*; Суданда – *кабабиш, кавахла, баккара*; Солтүстік Африка мемлекеттерінде – *арад, атийа, рийях, амур, талаба, макил, хувавида* (Масанов және т.б. 2001).

Араб тілі – барлық араб елдерінің, Сомали Демократиялық Республикасының және Джибути Республикасының ресми тілі. БҰҰ-ның ресми және жұмыс тілдерінің бірі; Қазақстандағы араб диаспорасының экзогендік тілі.

1987 жылы әлемде шамамен 185 миллион араб болды; КСРО-да 1989 жылғы халық санағы бойынша 7747 адам өмір сүрді. Арабтардың көптеген топтары Өзбекстанда (36,2%), Ресейде (34,9%), Украинада (16,0%) тұрды. Қазақстанда осы уақытта 56 араб өмір сүрді:

23 – Алматы қаласында, 8 – Шымкент, 7 – Гурьев, 4 – Целиноград, 3 – Қызылорда облысында, 2 – Ақтөбе, Қарағанды, Павлодар облыстарында, 1 – Алматы, Шығыс Қазақстан, Жезқазған, Қостанай, Орал облыстарында тұрды.

Қазақстандағы араб диаспорасы санының динамикасы: 178 (1970 ж.), 164 (1979 ж.), 54 (1989 ж.), 533 (1999 ж.).

Араб тілі – Құранның тілі (исламның қасиетті кітабы) және барлық мұсылмандардың діни тілі.

Әдеби араб тілі әдетте классикалық тіл деп аталады және Құранда кездесетін және бүкіл араб (мұсылман) әлемінде біркелкі қолдануға қажетті кейбір өзгерістерді қамтитын тіл формасы болып табылады. Ауызекі араб тілінде көптеген диалектілер бар, олар таралу аймағына байланысты келесі негізгі топтарға бөлінеді: араб, йемен, ирак, сиролдиван, мысыр, судан, мағриб, хасакия, шува және т.б. Алжир диалектісін қоспағанда, қалғандары әдеби тілдің айтарлықтай ықпалына түскен.

Араб тілінің жазуы араб графикасының негізінде жасалған. Араб жазуы – араб тілді халықтар қолданатын консонантты әріптік жазу және т.б.; Набатей жазуы негізінде қалыптасқан (б.з.д. IV – б.з. II ғ.) және арамей тілінен бастау алады; орта ғасырларда араб жаулап алулары мен исламның енуі нәтижесінде араб тілді емес халықтар арасында кеңінен таралды. 1910–1930 жылдар аралығында Қазақстанның 20-дан астам халқы араб жазуын пайдаланды, ол кейіннен латын графикалық негізіне, содан кейін орыс (кириллица) графикасына ауыстырылды.

АРМЯН ТІЛІ (Армян тілі, Armenian language) – үндіеуропалық отбасының оқшауланған тілі; копарылма (флективті) синтетикалық тілдерге жағайды.

Референтті халық: *армяндар*; өз атауы – *хай*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Армяндардың ата-бабалары Кіші Азияның солтүстік-шығыс бөлігінің халқы болуы керек, олар хетт жазбаларында (б.з.д. XVI–XV ғғ.) Армата деп кездеседі, ал кейінірек (б.з.д. XIV–XIII ғғ.) Хайаса деп аталады. Б.з.д. XII ғасырда урумей деп аталатын армяндардың ата-бабалары Ассирияның Шуприа провинциясына басып кірді. Б.з.д. VIII ғасырда Арме деген атпен бұл провинция Урарту мемлекетіне қосылды. Хайас және Арме облыстарының халқы жергілікті хуррит-урарт тайпаларын ішінара ассимиляциялаған. Б.з.д. VI ғасырда ежелгі парсы мәтіндерінде *Армина* үлкен елі (ежелгі грек дереккөздерінде – *Армения*) туралы айтылған. 1828 жылы Армения Ресейге қосылды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін армяндардың көпшілігі тарихи Армения аумағында қоныстанды; шамамен 1,5 миллион адам Ресейде, қалғандары Түркияның шығысында тұрды. 1915–1916 жылдары Осман империясының билеуші топтары ұйымдас-тырған геноцид нәтижесінде шамамен 1,5 миллион армян (2,5 миллион) жойылды, ал 600 мыңнан астамы Месопотамия шөліне күшпен

көшірілді. Осы жерден олар кейінірек Таяу және Орта Шығыс, Батыс Еуропа және Америка елдеріне қоныстанды. 300 мыңнан астам армян Ресей құрамындағы Закавказьеде пана тапты.

Армян тілі – Армения Республикасының мемлекеттік тілі⁶⁵ (1995 жылғы Конституция); Қазақстан армян диаспорасының экзогендік тілі.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңында әлемде 6,5 миллионнан астам армян болды. Армяндардың көп бөлігі Арменияда тұрды (3083616 адам, 1989 жылғы халық санағы бойынша). Этникалық армяндардың ірі топтары АҚШ-та (700 мыңға жуық), Ресейде (530 мыңнан астам), Грузияда (440 мыңға жуық), Әзірбайжанда (390 мыңнан астам), Францияда (250 мыңға жуық), Иранда (200 мыңнан астам), Ливанда (150 мыңнан астам) тұрады. 80-ші жылдардың аяғында КСРО-дан тыс жерде әлемнің 60-тан астам елінде тұратын 2 миллионға жуық армян болды.

Қазақстанның армян диаспорасы XIX ғасырдың басында Маңғышлақта қалыптаса бастады, содан кейін армяндардың Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы сауда орталықтарына біртіндеп қоныстануы болды. Армяндардың Қазақстанға жаппай қоныс аударуы (жартылай) ерікті қоныс аударуы (мамандарды елдің ірі құрылыстарына ұйымдастыра отырып тарту) және күшпен қоныс аударуы (XX ғ. 30 және 50 жж. армяндардың жазалау депортациясы) түрінде болды. Армян диаспорасы республиканың оңтүстігінде көп (53,3%) қоныстанды, дегенмен соңғы жылдары олардың Батыс, Орталық және әсіресе Солтүстік Қазақстан аймақтарына қоныстану үрдісі байқалды.

Қазақстандық армяндар негізінен қала тұрғындары (1989 жылғы халық санағы бойынша қалаларда армяндардың 78,2%-ы, ауылдық жерлерде 21,8%-ы тұрған) болып табылады.

Қазақстандағы армян диаспорасы санының динамикасы: 12814 (1970 ж.), 14022 (1979 ж.), 18469 (1989 ж.), 14758 (1999 ж.) армян болды.

1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тұратын армяндардың 62%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда осы тілді олардың тек 3%-ы ғана біледі; армяндардың 0,1%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 0,7%-ы ғана қазақ тілін біледі; 37%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 56%-ы осы тілді меңгерген болатын.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан армяндарының қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 6125 адам (41,5%), қостілділер – 8633 адам (58,5%).

Армян тілінің жазуын армян мәдениетінің ұлы қайраткері Месроп Маштоц 405–406 жылдары құрған және бұл тіл қазіргі уақытта да өзгеріссіз қолданылады.

Этнографиялық ерекшеліктері мен сөйленісі бойынша армяндар бұрын (1915–1916 жж. дейін) төрт негізгі топқа бөлінді: солтүстік-батыс, оңтүстік-батыс, оңтүстік және оңтүстік-шығыс, шығыс. Қазіргі уақытта мұндай бөліну Арменияның өзінде емес, армян диаспораларының арасында сақталды. Қазіргі армян тілі көптеген ішкі диалектілерге және сөйленіс бойынша бөлінген батыс және шығыс диалектілерінен тұрады.

Этномадени бірлестік: Қазақстан Республикасында қабылданған «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңның негізінде «Луис» армян мәдени орталығы құрылды. 1992 жылдан бастап мәдени орталық базасында «Экзерсис» балалар хореографиялық мектебі және балаларға ана тілін оқытатын армян жексенбілік мектебі жұмыс істейді.

АССИРИЯ (ЖАҢА АССИРИЯЛЫҚ, АЙСОРЛЫҚ) ТІЛІ (Ассирия тілі, Modern Assyrian language) семит-хамит тілдер отбасының арамей тобының солтүстік-орталық ішкі тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) түрдегі белгілерді біріктіретін қопарылма (флективті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *ассириялықтар (айсоры, асори)*; өз атауы – *сураи*, сондай-ақ *халдеи*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ассириялықтардың ата-бабалары – арамейлер. Алдыңғы Азиядағы арабтардың, кейінірек моңғолдардың жаулап алулары нәтижесінде ассириялықтардың көпшілігі ассимиляцияланған. 3 миллионға жуық ассириялықтар негізінен Иран, Ирак, Мысырда тұрады. КСРО-да 1989 жылғы халық санағы бойынша 26160 ассириялық болды: Ассириялықтардың көп бөлігі Ресей Федерациясында (36,8%), Грузияда (23,7%), Арменияда (22,8%), Украинада (10,5%) тұрды.

Ассирия тілі – Қазақстандағы ассириялық диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанда ассириялық диаспорасының пайда болуы соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты: XX ғасырдың 50-ші жылдарында Солтүстік Кавказдан, Грузиядан, Қырымнан және Әзірбайжаннан күштеп жер аудару толқыны нәтижесінде ассириялықтардың едәуір бөлігі Қазақстанға көшірілді.

Қазақстандағы ассириялық диаспора санының динамикасы: 586 (1970 ж.), 460 (1979 ж.), 446 (1989 ж.), 371 (1999 ж.) адам. Ассириялықтар негізінен қалаларда тұрады. Мыс., 1999 жылғы халық санағы бойынша 371 ассириялықтың 235-і Алматы қаласында тұрады.

1999 жылғы санақта Қазақстан ассириялықтарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 202 адам (54,4%), көптілділер – 169 адам (45,6%).

Жазба сирия жазуы негізінде үш модификацияда бар: эстрангела, серто және несториан.

65. Армения Республикасы Конституциясының 12-бабында былай делінген: «Армения Республикасының мемлекеттік тілі – армян тілі».

Ассирия тілінде ассирия, урмия және архаикалық мосуль диалектілері бар.

Этномәдени бірлестік: Қазақстан Республикасында қабылданған «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңның негізінде 1991 жылы Ассирия мәдени орталығы құрылды және тіркелді. Қазақстан халқы Ассамблеясының қолдауымен жексенбілік мектеп ашылды, онда халықтың тілі, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрлері оқытылады; «Ниневия» би ансамблі құрылды; ассириялықтар туралы телевизиялық бағдарлама дайындалды; 2003 жылы Достық үйінде М.Бабаевтың «Месопотамия, Ассирия – страна бога Ашнура» кітабының тұсаукесері өтті.

БАШҚҰРТ ТІЛІ (Башқұрт тілі, Bashkir language) алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына кіреді; жалғаспалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *башқұрттар*; өз атауы – *башкорт*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Башқұрттар негізінен Башқұртстан Республикасында (бұрынғы КСРО башқұрттар санының 92,8%), Татарстанда және Ресей Федерациясының басқа республикаларында, сондай-ақ Өзбекстанда, Тәжікстанда және т.б. тұрады. Башқұрттардың қалыптасуына өзге де этностар айтарлықтай әсер етті: Орал өңірінің түркі көшпенділері (б.з. I мың), оғыз-перенеж тайпалары, еділ-кама татарлары, қыпшақтар (XI–XIII ғғ.), кейбір моңғол тайпалары (XIII–XIV ғғ.). Алтын Орда талқандалғаннан кейін башқұрттар Қазан, Ноғай және Сібір хандықтарының қол астында болды. Кейіннен (XVII–XIX ғасырларда) башқұрттар қазан татарларының, мишарлардың, ішінара мари мен удмурттың едәуір бөлігін ассимиляциялады.

Башқұрт тілі – Башқұртстан Республикасының мемлекеттік тілі (Тілдер туралы заң 1999⁶⁶); Қазақстан башқұрт диаспорасының экзонимдік тілі.

Қазақстандағы башқұрт диаспорасы санының динамикасы: 21442 (1970 ж.), 32499 (1979 ж.), 40949 (1989 ж.), 23225 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 1345 мың башқұрттың 72,8%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 1,8%-ы осы тілді еркін меңгерген; 10,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 72,6%-ы ғана еркін меңгерген (Жазбаша 2000:L).

Ресей Федерациясында жүргізілген 1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан 68789 башқұрттың 73,8%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 1,5%-ы ғана оны еркін меңгерген; 9,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 75,3%-ы оны еркін

меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясы башқұрттарының 1,5%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тұратын 41847 башқұрттың 68%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда осы тілді олардың тек 2,1%-ы ғана біледі; башқұрттардың 2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, башқұрттардың 3%-ы қазақ тілін меңгерген; 25%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 67%-ы башқұрт тілін меңгерген болатын.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан башқұрттарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 7754 адам (33,4%), көптілділер – 15471 адам (66,6%).

Башқұрт тілінің жазуы 1928 жылға дейін араб графикасы негізінде болды. 1929 жылдан бастап латын графикалық негізіне аударылды, ал 1939 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне қайтарылды.

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның татар және татар-башқұрт қоғамдық және мәдени орталықтарын біріктіретін «Идел» қауымдастығы жұмыс істейді. Қазақстанның түрлі қалаларында әншілердің, бишілердің, түрлі ұлт спортшыларының белсенді қатысуымен «Сабантой» мерекесі өткізіледі.

БЕЛАРУС ТІЛІ (Белорус тілі, Belorussian тілі) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының шығыс славян ішкі тобына кіреді; қопарылма (флективті) синтетикалық тілдерге жатады.

Референтті халық: *белорустар*; өз атауы – *беларустар*. Белорустар атауын Белая Русь атауымен байланыстырады. Белая Русь атауымен 1315 жылы Ипатьев жылнамасында Ресей жерлері аталған. Бұл атау XIII ғасырда Литваға бағынған беларустық жерлердің батыс бөлігін атау үшін қолданылған Черная Русь атауына қарама-қарсы қойылып, еркін, тәуелсіз Русьтің атауы ретінде пайда болуы мүмкін (Тілдер – 1966, 155).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Белорустардың этникалық негізін Шығыс славян тайпалары (*дреговичтер, оңтүстік-батыс кривичтер, радимичтер, северяндар, волямяндар, древляндар*), сондай-ақ IX ғасырда басқа шығыс славян тайпаларымен бірге Киев Русіне енген, шығыс славяндары ассимиляциялаған литва тайпалары құрады. XIV ғ. беларусь жерлері Литва Ұлы князьдігінің құрамына енгізілді (XIV ғ. литвалықтар ресми тіл ретінде беларус тілінің неғұрлым ежелгі формасын пайдаланған), ал XVI ғ. Люблин униясы арқылы 1569 жылы Польшаға кірді. Белорустардың құрамында күнделікті тұрмысы мен мәдениетінде кейбір өзгеше ерекшеліктері бар этнографиялық топтар – полещуктер (пинчуктер мен брещуктер) және литвиндер бар. XVIII ғ. Беларусь Ресейге қосылды. Қазіргі шекаралар 1939 жылы КСРО-ның құрамына Батыс Беларусь кірген кезде анықталды.

1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша КСРО аумағында 10036251 белорус өмір сүрді. Негізгі бөлігі (78,8%)

66. «Башқұртстан Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңмен (1999) башқұрт және орыс тілдері: «башқұрт тілі өзін-өзі билеу құқығын жүзеге асырған башқұрт ұлтының тілі ретінде, орыс тілі Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі ретінде» (3-бап) мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

Беларусь Республикасының халқы болды. Белорустардың үлкен топтары Ресей Федерациясында (12,0%), Украинада (4,4%), Латвияда (1,2%) қоныстанды. Белорустардың едәуір саны Польшаның, Солтүстік Американың тұрғындары болып табылады.

Беларус тілі – Беларусь Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1996⁶⁷); Қазақстан беларусь диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның⁶⁸ белорусь диаспорасы бірнеше кезеңде қалыптасты. Белорустардың ең ірі топтары ХІХ ғасырдың соңында пайда болды (ұлт-азаттық қозғалысты басу бойынша операциялардың нәтижесі ретінде); Столыпин аграрлық реформасын жүргізу кезінде (сондықтан 1926 жылы Қазақстанда белорустар саны 25584 адам болған); 1939–1959 жж. санақ аралығындағы кезеңде диаспора 3,4 есе өсті; ХХ ғасырдың 50–60 жж. тың облыстарының белорус халқы 7 есе өсті.

Қазақстандағы беларусь диаспорасы санының динамикасы: 198275 (1970), 181491 (1979), 177938 (1989), 111927 (1999) адам. Белорусь диаспорасының азаюы және ел халқындағы белорустардың пайыздық арақатынасының өзгеруі ТМД елдеріндегі жалпы көші-қон процестерінен туындады. Сонымен бірге негізінен белорустар тұратын Семей және Ақмола облыстарынан белсенді көші-қон тың жерлерін игеру жөніндегі науқанның аяқталуына байланысты 70-ші жылдары басталғанын атап өткен жөн.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын 182601 белорустың 34,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда осы тілді олардың тек 6%-ы ғана біледі; белорустардың 0,03%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,4%-ы қазақ тілін біледі; 65,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 32%-ы осы тілді меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан белорустарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 86355 адам (77,2%), қостілділер – 25572 (22,8%).

Белорустардың жазуы күрделі тарихқа ие: ХVІ–ХХ ғ. латын графикасының поляк модификациясы мен араб графикасы қолданылды (жергілікті татарлар оны Әл-Китаб, Хамаил, Тавсир деген атпен сақталған беларустық мәтіндерін жазу үшін қолданды); қазіргі беларустық жазудың негізі кириллица (азаматтық шрифт) болып табылады.

Белорус тілінің екі негізгі диалектісі бар: полоцк пен витебск-могилев диалектілер тобынан тұратын солтүстік-шығыс диалектісі және гродно-барановичи және слущко-мозыр диалектілер тобынан тұратын оңтүстік-батыс диалектісі.

67. Беларусь Республикасы Конституциясының 17-бабында: «Беларусь Республикасының Мемлекеттік тілдері – беларусь және орыс тілдері» делінген.

68. Қазақстан беларусь диаспорасының қалыптасуы туралы мәліметті «Қазақстандағы тілдік жағдаят» деген 1-бөлімнің «Қазақстандағы диаспоралар тілдері және иммигранттық тілдер: тіл саясатының көпсубъектілік сипаттамасына» деген 4 кіші бөлімін қараңыз.

Этномәдени бірлестік: «Беларусь» этномәдени орталығы 1992 жылы 24 наурызда тіркелді, оның бірінші басшысы ғалым, республиканың көрнекті қоғам қайраткері, Қазақстан халқы Ассамблеясы төрағасының орынбасары, Президенттік Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты, көптеген ғылыми жұмыстардың авторы, Қазақ мемлекеттік сәулет академиясының ректоры, профессор А.П. Атрушкевич болды. 2002 жылдың мамыр айында Қазақстан белорустары қауымдастығын құру туралы шешім қабылданды. Қауымдастық мүшелерінің белсенді қызметінің арқасында белорустар шоғырланған республика өңірлерінде (Павлодар, Қостанай, Петропавл) жексенбілік мектептер ашылуда, түрлі мәдени-ағарту іс-шаралары өткізіледі (Дымов – 2004, 402).

БЕЛУДЖ (БАЛОЧИ) ТІЛІ (Белудж (Балочи) тілі, Balochi language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік-батыс тобына кіреді; номинативті құрылысы бар тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *белудждер*; өз атауы – *балуи, балой*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Белудждердің отаны – Солтүстік Иран. Эфталиттердің (VІ ғ.), моңғолдардың (XIII ғ.) шапқыншылығы, Тимурдың жаулап алуы (XIV ғ.) нәтижесінде белудждер біртіндеп шығысқа қарай жылжыды, онда Белуджистан географиялық атауын алған кең аумақта қоныстанды (қазіргі уақытта бұл тарихи аймақ Пәкістан мен Иран арасында бөлінген). Бүкіл аумақта белудждер пуштундармен және дравид тілдік брагуилермен көрші жерде тұрады. Белудждер тайпалары екі топқа бөлінеді: батыс (немесе мекрани) және шығыс (немесе сүлеймани).

Белудждер (балочи) Пәкістанның, Иранның, Ауғанстанның бір бөлігінде тұрады, олар шартты түрде бөлінген Белуджистанды құрайды. Өлемдегі белудждердің жалпы саны 4,61 млн (1987ж.)⁶⁹ жетті: Пәкістанда 3–3,5 млн, Иранда 1–1,5 млн, Ауғанстанда 250–300 мың, Біріккен Араб Әмірліктерінде шамамен 100 мың, Түрікменстанда 40 мың адам тұрып, онда белудждер ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Ауғанстан мен Ираннан қоныс аударды.

Пәкістанның жалпы халқы (Конституция 2002) 2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) келесі этникалық топтарды білдіретін 162419946 адамды құрайды: пенджабилер, сидхилер, *пуштундар (патаналар)*, *балочилер* және т.б. Пәкістан халқының тілдері келесідей бөлінеді: пенджаби 48%), сонымен қатар пенджаби – сираики 10%, синдхи 12%, пушту 8%, урду (ресми тіл, 8%), балочи 3%, хиндко 2%. Ағылшын тілі Пәкістан

69. Белудждердің нақты саны анықталмаған, белудждердің өздері 20 миллион санын атайды, әр түрлі дерекздерде шамамен 5 миллион адам көрсетілген.

элитасының және көптеген үкіметтік ұйымдардың ресми тілі және lingua franca болып табылады.

Иран Ислам Республикасы халқының саны (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) 68017860 адамды құрайды, олар келесі этникалық топтарға бөлінеді: парсылар – 51%, әзірбайжандар – 24%, күрдтер – 7%, арабтар – 3%, лурлар – 2%, балочилер – 2%, түрікмендер – 2%, басқалары – 1%. Иран Ислам Республикасында тілдердің таралуы: парсы және парсы диалектілері – 58%, түркі тілдері – 26%, күрд – 9%, лури – 2%, балочи – 1%, араб – 1%, түрік – 1%, басқалары – 2%.

Ауғанстанда 29928,87 адам тұрады, оның ішінде паштундар – 42%, тәжіктер – 27%, хазарлар – 9%, өзбектер – 9%, аймақтар – 4%, түрікмендер – 3%, балочтар – 2%, басқалары – 4%. Ауған парсы тілі (дари) – ресми тіл 50%, пашту – ресми тіл 35%, (Конституция 2004 ж.), түркі тілдері (негізінен өзбек және түрікмен тілдері – 11%), референтті халықтардың 4%-ы 30 миноритарлық тілдің сөйлеушілері болып табылады (олардың ішінде балочи). Қостілділік кең таралған (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>).

Белудж (балочи) тілі – Қазақстан белудж диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы белудж диаспорасы санының динамикасы: 30 (1970 ж.), 139 (1979 ж.), 71 (1989 ж.), 33 (1999 ж.) адам.

Пәкістан мен Ауғанстанның белудждерінің жазуы араб-парсы графикасына негізделген; КСРО-да (Түрікменстанда) 30-шы жылдары белудж тілі үшін латын графикасы негізінде жазу құрылды, бірақ ол халықтың аздығына және жаппай қостілділікке байланысты таралмады. Өз жазуы жоқ, Түрікменстаннан келген белудждер түрікмен жазуын қолданады. Белудж тілінің бай ауызша әдеби дәстүрі бар. Пәкістанның құрылуымен белудж әдеби тілінің жазбаша түрінің қарқынды дамуы байқалады. Қазіргі уақытта тек Пәкістанда белудж тілінде газеттер мен журналдар, кітаптар үнемі шығарылып тұрады, бұл тіл радио және телехабарда пайдаланылады.

Белудж тілінде екі негізгі диалект бар: батыс және шығыс; кейде оңтүстік диалект те байқалады.

БОЛГАР ТІЛІ (Болгар тілі, Bulgarian language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) синтетикалық түріне жатады.

Референтті халық: *болгарлар*; өз атауы – *болгарлар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстандыру тарихы. Қазіргі Болгариядағы ең көне халық – фракиялықтар. Б.з.д. VI–IV ғасырларда Фракия Македония патшалығының құрамына кірді, б.з. I–IV ғасырларда Рим билігі кезінде фракиялықтардың бір бөлігі романдандырылды, б.з. басында *готтар*, *гүндар* және басқа халықтар жергілікті халықпен араласып, VI–VII ғасырларда *славяндар* Балқандарға көшті, олар біртіндеп жергілікті фракия тайпаларын ассимиляциялады. 670 ж. оңтүстік орыс

даласынан Балқанға еділ-кама болгарларына туыс болған түркітілдес көшпенділер басып кірді және саны жағынан әлдеқайда көп болған славяндармен бірге 681 жылы славян-болгар мемлекетін құрды. VII–IX ғ.ғ. біртіндеп славян тілі мен мәдениеті басым бола бастады. Болгарияда біртіндеп болгар славян тілді этносы қалыптасты. Бұл 1393 ж. Болгарияны түріктер бағындырды, шығыс аудандарында тұратын болгарлардың бір бөлігі жаңадан келген түріктермен араласып кетті. Родоп таулары тұрғындарының едәуір бөлігі исламды қабылдады, алайда олар болгар тілі мен әдет-ғұрпын сақтап қалды.

XX ғ. 80-жылдарының аяғында әлемде 9,29 млн болгар болды. Олар негізінен (93,6%) Болгарияда тұрды. Болгарлардың жекелеген топтары Болгариямен шекаралас Түркия, Грекия, Румыния аудандарын мекендейді. Болгарлардың бір бөлігі АҚШ, Канада, Аргентина тұрғындары. 80-жылдардың аяғында шетелдік болгарлардың жартысынан көбі КСРО-да тұрып, олар негізінен Украина мен Молдовада өмір сүрді, онда олар XIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында қоныс аударды.

Болгар тілі – Болгария Республикасының ресми тілі (Конституция 1991⁷⁰); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы болгар диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы болгар диаспорасы санының динамикасы: 10420 (1970 ж.), 10064 (1979 ж.), 10228 (1989 ж.), 6915 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын болгарлардың 37%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ болгарлардың ана тілін білуі туралы мәліметтер жоқ; болгарлардың 0,6%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 4,4%-ы қазақ тілін біледі; болгарлардың 62%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал болгарлардың 34%-ы осы тілді біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан болгарларының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 3953 адам (57,2%) қостілділер – 2962 (42,8%).

О.Г. Дымов ұсынған мәліметтер бойынша 2004 жылы болгарлардың 99,1%-ы орыс, 29%-ы қазақ және тек 18,6%-ы болгар тілін меңгерген (Дымов – 2004, 420).

Қазіргі болгар жазуының графикасы 863 жылы ағайынды Кирилл (Константин) және Мефодий құрған кириллицаға негізделген.

Болгар тілінде диалектілердің шығыс және батыс топтары ерекшеленеді, олардың әрқайсысы бірнеше сөйленістен тұрады. Шығыс тобында – солтүстік-шығыс (немесе мезиан), балқан және руп сөйленісі, батысында – солтүстік-батыс, батыс және оңтүстік-батыс сөйленістері бар. XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан қазіргі болгар әдеби тілі солтүстік-шығыс сөйленістерге негізделген.

70. Болгария Республикасының Конституциясы бойынша болгар тіліне Болгария Республикасының ресми тілі мәртебесі берілген (3-бап).

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның болгар мәдени орталығы аймақтық Қоғамдық бірлестігінің Атырау, Ақтөбе, Павлодар облыстарында және Теміртау қаласында 4 филиалы бар. 2002 жылдан бастап Павлодарда «Славяне» Болгар қоғамдық қоры жұмыс істейді. Осы қордың қызметі шеңберінде Қазақстанның барлық аумағына таралатын «Славяне» республикалық қоғамдық-ақпараттық газеті шығарылады. Қазақстанда дәстүрлі түрде болгарлар мен басқа да славян халықтары жыл сайын 24 мамырда апосталдармен тең қасиетті бауырластар Кирилл (Константин) және Мефодий негізін қалаған *Славян мәдениеті мен жазуы күнін атап өтеді*. Мәдени орталықтар мен университеттер базасында славян халықтарының тілімен, мәдениетімен, дәстүрлерімен байланысты ғылыми-теориялық конференциялар, студенттік мерекелер және басқа да іс-шаралар өткізіледі.

БУРЯТ ТІЛІ (Бурят тілі, Buryat language) алтай тілдер отбасының моңғол тобына кіреді; ерін үндестігі (сингармонизмі) бар жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *буряттар*; өз атауы – *бурят, буряад*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Буряттар Бурятия Республикасының негізгі халқын құрайды, сонымен қатар Ресей Федерациясының Чита және Иркутск облыстарында тұрады. Буряттардың шағын топтары Моңғолияның солтүстік бөлігінде және Қытайдың солтүстік-шығысында тұрады. КСРО аумағында тұратын буряттардың басым көпшілігі (99,1%) (1989 жылғы санақ бойынша) Ресей Федерациясының тұрғындары болды. Бурят халқы әртүрлі моңғол тілді тайпалардан: *булагаттардан, эхириттерден, хомдогорлардан, хориндерден, табумуттардан (табамгуттардан)* құрылды. Сонымен қатар буряттардың құрамына Селенганың төменгі жағында тұратын жеке топтар кірді: *атагандар, сартолалар, хатагиндер* және басқалар. Диалектикалық және мәдени ерекшеліктері бойынша бөліну әлі күнге дейін сақталған: православие дінін қабылдаған бұрынғы отырықшы малшылар мен диқаншылардың тұратын батыс буряттары және бұрын ламаизмді ұстанатын көшпелі малшылар болған шығыс (Забайкалье) буряттары. Батыс пен шығыс діндарлары ұзақ уақыт бойы бақсылық элементтерін сақтап келді.

Бурят тілі – Бурятия Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994, Тілдер туралы Заң 1996⁷¹); Қазақстанның бурят диаспорасының экзогендік тілі.

71. Бурятия Республикасының Конституциясы бойынша Бурятия Республикасының мемлекеттік тілдері – бурят және орыс тілдері. Бурятия Республикасының «Бурятия Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңының 1-тарауында: «1-бап. Бурятия Республикасының Мемлекеттік тілдері – бурят және орыс тілдері. Мемлекеттік бурят және орыс тілдеріне мемлекеттік тілдің мәртебесін беру республика аумағында тұратын басқа ұлттар мен ұлыстардың ана тілдерін қолданудағы құқықтарына нұқсан келтірмейді. 2-бап. Бурятия Республикасы өз аумағында тілдерге қатысты барлық мәселелерді шешеді, олардың экономикалық, әлеуметтік және құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді».

Қазақстандағы бурят диаспорасы санының динамикасы: 535 (1970 ж.), 914 (1979 ж.), 1129 (1989 ж.), 553 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 417 мың буряттардың 86,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 2,5%-ы осы тілді еркін меңгерген; 13,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 72,4%-ы осы тілді еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 22663 сұралған буряттың 87,2%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 1,8%-ы ғана оны еркін меңгерген; 12,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 77,1%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының буряттарының 14% құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын буряттардың 56%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда тек 3,7%-ы бурят тілін меңгерген; 0,7% бурят қазақ тілін ана тілі деп таныған, 2,3% бурят қазақ тілін меңгерген; 43% бурят орыс тілін ана тілі деп санаған, ал буряттардың 51% орыс тілді меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанның көстілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 314 адам (56,8%), көстілділер – 239 адам (43,2%).

Буряттар 1930 жылға дейін ескі моңғол жазуын, 1931 жылдан бастап латын графикасы негізінде, 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасы негізінде жазуды қолданды.

Бурят тілінің 4 диалектісі бар: батыс (эхирит-буаят), аралық (аларо-тункин), шығыс (хорин), оңтүстік (цонголо-сартуль).

ВЕНГР ТІЛІ (Венгр тілі, Hungarian language) орал тілдер отбасының фин-угор тобының угор тармағына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *венгрлер*; өз атауы – *мадиярлар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. 1987 жылға қарай әлемде негізінен (73,4%) Венгрияда тұратын 14,38 миллион венгр болды. Венгрлердің үлкен топтары Румынияда, АҚШ-та және басқа елдерде тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО аумағында 171420 венгр болды.

Венгрлердің күрделі этникалық тарихы бар: б.з.д. II–I мың ж. задунай облыстарында иллириялықтар, ал затис облыстарында – фракиялықтар өмір сүрді, б.з.д. IV ғасырдан бастап кельт тайпалары осында қоныстанды, біздің заманымыздан бастап б.з. VIII ғасырға дейін иран көшпенділері – сарматтар, кельт тайпалары, готтар, ғұндар, аварлар, VI ғасырда славян тайпалары да қоныстана бастады. IX ғ. соңында Дунайдың орта ағысындағы аудандарды Қара теңіз

даласынан *пешенегтердің* қысымымен осында келген көшпелі угор тайпалары мадиярлар жаулап алды, кейіннен қазіргі Венгрия аумағында түрлі этникалық топтар (*валахтар, валлондар, немістер, француздар, итальяндықтар, пешенегтер, оғыздар, еділ болгарлары, аландар, половтықтар, румындар, сығандар*) қоныстанып, венгрлермен араласып кетті. Олардың едәуір бөлігін венгрлер ассимиляциялады, нәтижесінде бірқатар этнографиялық топтар пайда болды. Бұл венгр тілінде көптеген диалектілердің болуын түсіндіреді. XVI ғасырдың бірінші жартысында түріктер елдің едәуір бөлігін жаулап алды, ал Венгрияның солтүстік және батыс облыстары австриялық Габсбургтердің қол астына өтті. XVII ғасырдың соңында түріктер Венгриядан қуылды, ал ел Габсбург империясының құрамына кірді. Османдық және австриялық үстемдіктің ұзаққа созылуы венгрлердің мәдениеті мен тіліне қатты әсер етті. Венгрлердің құрамында материалдық және рухани мәдениеттің ерекшеліктері бар бірнеше этнографиялық топтар бар: *құмандар, ястер, гайдуктер, палоцилер, матьо, рабакез, хетеш, гечей*.

Венгр тілі – Венгрия Республикасының ресми тілі (Конституция 1994); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы венгр диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы венгр диаспорасы санының динамикасы: 832 (1970 ж.), 595 (1979 ж.), 674 (1989 ж.), 440 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан венгрлерінің қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 266 адам (60,5%), қостілділер – 174 адам (59,5%).

Б.з. XIII ғасырдан бастап венгр тілінің жазуы модификацияланған латын әліпбиіне негізделді. XVI ғасырда типографияның пайда болуы венгр тілінің орфографиясын стандарттауға ықпал етті. Венгр тілінде 8 диалект бар.

Этномәдени бірлестік: 1995 жылы Қазақстан Республикасында Венгр мәдени орталығы ұйымдастырылды. Белгілі түркітанушы ғалым және венгрияның ірі қоғам қайраткері Иштван Коныр есімімен Алматы қаласындағы көшелердің бірі аталған.

ВЕПС ТІЛІ (Вепс тілі, Veps language) фин-угор тілдер отбасының балтық-фин тармағының солтүстік тобына кіреді; ішінара үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) тілге жатады.

Референтті халық: *вепстер*; өз атауы – *вепса, бепса, лудиникад, тьягалажет*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Вепстер – ежелгі шығыс весь фин тайпасының ұрпақтары, карелдерге жақын халықтар болып табылады. Вепстер Карелия Республикасында (вепстердің

жалпы санының 49,6%) өмір сүреді. Олардың шағын топтары Ресей Федерациясының Ленинград, Вологда облыстарында тұрады, басқа республикаларда вепс өкілдері аз. Карелия Республикасында вепс тілін⁷² сақтау және дамыту бойынша қадамдар жасалуда, «Карелия Республикасының карел, вепс және фин тілдері мен мәдениетін жандандыру және дамыту бағдарламасы» қабылданды (1995).

Вепс тілі – Қазақстандағы вепс диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы вепс диаспорасы санының динамикасы: 27 (1970 ж.), 33 (1979 ж.), 44 (1989 ж.), 30 (1999 ж.) вепс.

XIX–XX ғғ. вепс жазуын құру талпыныстары жасалды. Мәселен, XX ғ. 30-шы жылдары латын графикасы негізінде құрылған вепс жазуы мектеп оқуына сәтсіз енгізілді.

Вепс тілінің үш диалектісі бар: солтүстік (шелтозер), орта (Ленинград облысының солтүстік-шығысы және Вологда облысының бір бөлігі), оңтүстік (ефимов).

ҒАҒАУЫЗ ТІЛІ (Ғағауыз тілі, Gagauz language) алтай тілдер отбасының түркі тобының оңтүстік-батыс (оғыз) ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *гағауыздар*; өз атауы – *гағауыздар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі уақытта гағауыздар негізінен Болгарияның оңтүстік-батысында, Молдова Республикасында, ішінара Украинада, Солтүстік Кавказда тұрады. Гағауыздар болжам бойынша ортағасырлық уздардан (торктардан) немесе половтықтардан, православие дінін сақтаған түріктенген болгарлардан пайда болған. Гағауыздар Османлы езгісінен қашып, Ресейге XIX ғасырдың басында Болгариядан көшіп келді.

2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) Молдова Республикасында 4455421 адам тұрады, олар келесі этностарды құрайды: молдавандар (64,5%), украиндар (13,8%), орыстар (13%), еврейлер (1,5%), болгарлар (2%), гағауыз-

72. Карелия Республикасының «Карелия Республикасындағы тілдер туралы» Заңының 5-бабында (1996) былай делінген: «Карелия Республикасы Республиканың байырғы халқы құрайтын вепстердің және ақталған халық болып саналатын финдердің мәдениеті мен тілдерін сақтау және дамыту құқығына, олардың ана тілінде білім алу құқығына, білім беру жүйесі ұсынатын мүмкіндіктер аясында оқыту тілін таңдауға кепілдік береді. Вепс және фин тілдерін мемлекеттік қолдау тілдер мен мәдениеттерді жандандыру, сақтау және дамыту бойынша арнайы мемлекеттік бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл бағдарламалар білім беру жүйесі ұсынатын мүмкіндіктер шеңберінде білім беру жүйесін дамытуды және ана тілдерінде білім алуды, әдебиет шығаруды, бұқаралық ақпарат құралдарында тілдерді пайдалануды, кадрлар даярлауды, ғылыми-зерттеу қызметін және басқаларды көздейді. Вепс және фин тілдерін жандандыру, сақтау және дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыру Карелия Республикасының мемлекеттік бюджетінен, жергілікті өзін-өзі басқару бюджеттерінен, сондай-ақ кәсіпорындардың, ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің және жеке азаматтардың ерікті қайырымалдық жасау есебінен жүзеге асырылады».

дар және басқалар (5,2%). Ғағауыздар Болгарияда (шамамен 5 мың), Қазақстанда (1 мыңнан аз), Молдовада (150 мың), Румынияда, Украинада (32 мыңнан) тұрады.

Ғағауыз тілі – Ғағаузияның мемлекеттік тілі (молдавия және орыс тілдерімен бірге) (Молдова Республикасының Конституциясы 1994⁷³); Қазақстандағы ғағауыз диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы ғағауыз диаспорасы санының динамикасы: 772 (1970 ж.), 752 (1979 ж.), 954 (1989 ж.), 678 (1999 ж.) ғағауыз.

Ғағауыз өкілдерінің өз ұлтының тілін және басқа тілдерді білу деңгейі туралы мәліметтер.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан ғағауыздарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 374 адам (55,2%), қостілділер – 304 адам (44,8%).

Ғағауыз тілінің жазуы 1957 жылы орыс (кириллица) графикасы негізінде енгізілді; 1993 жылы Ғағаузия Жоғарғы Кеңесі латын графикасы негізінде жаңа әліпбиді енгізу туралы шешім қабылдады (орыс тілі негізіндегі әліпби сияқты, оны Л.А. Покровская жасаған).

Ғағауыз тілінің екі диалектісі бар: әдеби тілдің негізіне айналған орталық (гадырлунг/чадыр-комрат) және оңтүстік (вулканешт).

ГРЕК ТІЛІ (Грек тілі, Greek language) – үндіеуропалық тілдер отбасының оқшауланған тілі; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *гректер*; өз атауы – *эллиндер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Гректер Грекияның негізгі халқын құрайды. 1987 жылы әлемде 1170 миллион грек болды, олардың көпшілігі (81,6%) Грекияның тұрғындары болды. Гректер АҚШ-та (4,7%), Германияда (2,3%) тұрады. 1989 жылғы халық санағы КСРО-да 358068 гректі немесе әлемдегі гректер санының 3%-ын тіркеді. Олардың ең жинақы топтары Грузияда (28,0%), Украинада (27,5%), Ресейде (25,6%), Қазақстанда (13,1%) тұрды.

Ежелгі грек этносы б.з.д. II мыңжылдықтың басында, Балқандарға көне грек тайпалары – *ахейлықтар* мен *иониялықтар*, ал б.з.д. XII ғасырдан бастап *дориялықтар* қоныс тепкен кезде қалыптаса бастады; бұл тайпалар мұнда өмір сүрген *пеласстарды*, *кариялықтар*, *лелегтерді* және т.б. ассимиляциялады; б.з.д. VIII–VI ғасырларда *эллиндер* деп аталатын жалпы грек мәдени бірлігі қалыптасты; *грек*

73. Молдаван тілі орыс тілімен қатар Молдова Республикасында, сонымен қатар украин тілімен қатар – Приднестровьеде, ғағауыз тілімен қатар Ғағаузияда мемлекеттік тіл болып табылады. Молдова Республикасы Конституциясының «Мемлекеттік тіл, басқа тілдердің қолданылуы» 13-бабында (1994 ж.) былай делінген: «1. Молдова Республикасының мемлекеттік тілі латын графикасы негізінде жұмыс істейтін молдаван тілі болып табылады. 2. Мемлекет орыс тілін және ел аумағында қолданылатын басқа тілдерді сақтау, дамыту және қолдану құқығын таниды және қорғайды. 3. Мемлекет халықаралық қатынас тілдерін үйренуге жәрдемдеседі. 4. Молдова Республикасының аумағында тілдердің қолданылу тәртібі органикалық заңмен белгіленеді». Сондай-ақ, Губогло 2006 қар.

этнонимі бастапқыда Солтүстік Грекияның эллиндік тайпаларының біріне тиесілі болды, этноним біртіндеп барлық эллиндерге қатысты айтылды. Александр Македонскийдің жаулап алу жорықтарынан кейін жалпы грек тілі – койне кең таралды. Орта ғасырларда грек халқының этникалық құрамы айтарлықтай өзгерді: роман тілдік валахтар, славяндар (VI–VII ғғ.), албандар (XIII–XV ғғ.) осында қоныстанды, түріктердің үстемдігі гректердің материалдық мәдениетінде, тұрмысында және тілінде елеулі із қалдырды (XIV–XIX ғ. басы).

2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) Грекияның жалпы халқы 10668354 адам, оның ішінде гректер – 98%, басқа этностар – 2%. Кипр Республикасы халқының саны 2005 жылы сол дереккөздің деректері бойынша 780133 адамға тең, оның ішінде гректер – 77%, түріктер – 18%, басқа этностар – 5%.

Грек тілі – Грекияның ресми тілі (Конституция 1986, 2001); Кипр Республикасының ресми (түрік тілімен қатар) тілі (Конституция 1985); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы грек диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы грек диаспорасы санының динамикасы: 51161 (1970 ж.), 49930 (1979 ж.), 46267 (1989 ж.), 12703 (1999 ж.) грек. Қазақстанның грек диаспорасы Краснодар өлкесінен (1942 ж.), Қырымнан (1944 ж.), Грузиядан (1949 ж.) жер аударылған гректерден құрылды, олар өздерін тек понтиялық гректермен ғана емес, гректермен⁷⁴ де теңдестірді.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын 46267 гректердің 70%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, алайда гректердің ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; гректердің 0,03%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныған, гректердің 0,6%-ы қазақ тілін меңгерген; гректердің 30%-ы орыс тілін ана тілі деп санаған, ал гректердің 64%-ы оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан гректерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 6876 адам (54,1%), қостілділер – 5827 адам (45,9%).

Грек тілінің жазуы б.з.д. XIII–VII ғғ. бастау алатын әліпбилік жазу болып табылады. Қазіргі грек тілінің екі формасы бар: олардың бірі (кафаревус) – эллинизм дәуірінен бастау алатын ресми әдеби тіл, екіншісі (димотика) – жалпы грек ауызекі тілі. Жергілікті ауылдық диалектілер де бар: оңтүстік грек және солтүстік грек диалектілері. 1976 жылдан бастап димотика (халық тілі) мемлекеттің ресми тіліне айналды, ол кафаревус тілін алмастырып, мемлекеттік құжаттар, қоғамдық

74. Жоғарыда біз Е.В. Перехвальскаяның түсінікті жағдайларға байланысты гректер мен грек-понтийлерді этникалық сәйкестендіруді жүзеге асыру қиын екені туралы пікірді келтірдік, яғни өздерін гректермен сәйкестендіру арқылы грек диаспораларының мүшелері отанына қайта оралудың нақты мүмкіндігіне ие бола алады (Перехвальская – 1997, 7-9).

катынастар, білім беру, газеттер мен әдебиет шығармаларының тілі ретінде қолданылады.

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның грек қоғамдарының «Филия» қауымдастығы 1993 жылы құрылған. 1994 жылы қауымдастық оған Қырғызстан гректерінің қосылуымен кеңейді: осылайша Қазақстан мен Қырғызстан грек қоғамдарының «Филия» Халықаралық қауымдастығы құрылды. 1996 жылы Ассоциация жанынан «Афродита» грек биінің танымал ансамблі құрылды; «Селена» фольклорлық ансамблі (Кентау қ.), «Старый фазтон» (Шымкент қ.) және т.б. табысты жұмыс істейді. Ассоциация Қазақстанның Алматы антикатуану мамандары қауымдастығымен белсенді ынтымақтасады (през. К.П. Коржева), бұл қауымдастық тұрақты түрде «Ежелгі және жалпыадамзаттық құндылықтар» жинағын шығарып тұрады. Жинақта ежелгі грек тілі, ежелгі мәдениет және тарих туралы материалдар жарияланады. Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да Грекия елшілігінің қолдауымен ұзақ жылдар бойы жаңа грек тілін үйрену бойынша сабақтар өткізілді. Ежелгі грек тілін зерттеу жұмыстарын қазақстандық палеославист-ғалым проф. М.М. Копыленко жүзеге асырды.

ГРУЗИН ТІЛІ (Грузин тілі, Georgian language) иберий-кавказ тілдер отбасының картвел тобына кіреді; копарылма (флективтілік) және эргативті құрылысы бар жалғамалы (аглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *грузиндер, грузин еврейлері*; өз атауы – *картвелдер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Грузиндер – Грузия тұрғындары. Грузиндердің үлкен топтары Ресей Федерациясында, Украинада, Әзірбайжанда тұрады. Грузиндердің бір бөлігі Түркияның солтүстік-шығысында (Лазистанда) және Иранда тұрады.

Грузин этносы қазіргі Грузия аумағында және Түркияның көршілес аудандарында үш өзара туыс топтан тұрды: *карталар, мегрел-чандар (замдар) және свандар*. Біздің дәуірімізге дейінгі I мың жылдың басында мұнда алғашқы ірі тайпалық бірлестіктер (*диоохтар, колхалар*) құрылды. Б.з.д. VI ғасырда Батыс Грузияның төменгі аймақтарында Колхид, ал б.з.д. III ғасырда шығыста Иберий мемлекеті пайда болды, ол б.з. I–II ғасырларда Батыс Грузияға билік етті. Мұнда IV–VI ғасырларда шағын мемлекеттер пайда болып, олар XI ғасырда орталықтан-дырылған монархияға бірікті. Грузиндердің аумақтық тайпалық топтары әлі күнге дейін сақталған: *картлийлер, хахетиндер, тушиндер, хевсурлар, пшавалар, мохевтер, мтиулдар, ингилойлар, месхтер кизиктер, джавахтар, имеретиндер, рачиндер, лечхумдар, гурийлер, аджарлықтар, мегрелдер, лаздар (чандар), свандар*. 1801–1804 жылдары Грузия Ресейге қосылды, бұл этникалық шоғырлану процесстеріне ықпал етті. Алайда грузиндердің этнографиялық топтарының

әрқайсысы әлі күнге дейін белгілі бір мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерді сақтайды: мегрельдер, лаздар мен свандар тілі бойынша, ал аджарлықтар, лаздар және ингилойлар бір бөлігі дін бойынша да ерекшеленеді (Ислам дінін ұстанады).

Грузин тілі – Грузияның мемлекеттік тілі (Конституция 1995⁷⁵); Қазақстан грузин диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы грузин диаспорасы санының динамикасы: 6883 (1970 ж.), 7700 (1979 ж.), 9019 (1989 ж.), 5356 (1999 ж.) грузин; грузин тілінде сөйлейтін грузин еврейлері диаспорасының саны осы кезеңде келесідей өзгерді: 103 (1970 ж.), 183 (1979 ж.), 179 (1989 ж.), 18 (1979 ж.) 1999) грузин еврейлері.

1989 жылы Қазақстанда тұратын 9019 грузиннің 70%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, алайда тек 2%-ы грузин тілін меңгерген; 0,7%-ы грузин тілін ана тілі деп таныған, 1,2%-ы қазақ тілін меңгерген; 28%-ы орыс тілін ана тілі деп санаған, ал 55,5%-ы орыс тілін меңгерген.

Қазақстан грузиндерінің қостілділік дәрежесі 1999 жылғы санақ бойынша мынадай түрде анықталды: біртілділер – 2510 адам (46,9%), қостілділер – 2846 адам (53,1%).

Грузин тілінің ежелгі жазуы бар, оны болжалды түрде шығыс арамей жазуының бір түріне жатқызады. Ескі грузин жазба (V ғ. бастап) тілінің дамуының үш кезеңі бар: ежелгі (VII ғғ.), орта (XII–XVIII ғғ.) және жаңа (XIX ғ.).

Қазіргі әдеби тіл картли және хахет диалектілеріне негізделген.

Этномәдени бірлестік: Грузин мәдени орталығы 2002 жылы құрылған, мәдени орталықтың жарғылық міндеттеріне сәйкес оның қызметінің бірінші жылынан бастап грузин жексенбілік мектебі жұмыс істейді, оны Н.О. Кикнадзе-Чантурия басқарады.

ДАРГИН ТІЛІ (Даргин тілі, Dargin language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лак-даргин ішкі тобына кіреді; копарылма (флективтілік) белгілері мен эргативті құрылысы бар тілдердің жалғамалы (аглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *даргиндер*; өз атауы – *дарган, дарганти*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Даргиндер – орта Дағыстанның таулы және тау бөктерінде тұратын халық. Даргиндердің диалектілерімен сәйкес келетін бірнеше этнографиялық топтар ерекшеленеді (*қайтагтар мен кубачиндер, сондай-ақ ақушиндер, хуркилиндер, цудахарлар, сирхиндер, мунриндер*).

80-жылдардың аяғында КСРО-да 365038 даргин болып, олардың барлығы дерлік (96,8%) Ресей Федерациясында өмір сүрді.

75. 1995 жылы қабылданған Грузия Конституциясының 8-бабында: «Грузияның мемлекеттік тілі – грузин тілі, Абхазияда – абхаз тілі» делінген.

Даргин тілі – Дағыстанның мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁷⁶); Қазақстанның даргин диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы даргин диаспорасы санының динамикасы: 636 (1970 ж.), 969 (1979 ж.), 1898 (1989 ж.), 879 (1999 ж.) даргин.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша Ресей Федерациясының 353 мың даргиннің 98%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 0,2%-ы оны еркін меңгерген; 1,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санады, бірақ 68%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000:L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша 17166 сұралған даргиннің 97,7%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 80,7%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының даргиндер санының 28,5%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын даргиндердің 82%-ы өздерінің ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда тек 0,7%-ы даргин тілін меңгерген; 0,5%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,9%-ы қазақ тілін меңгерген; 16,4%-ы орыс тілін ана тілі деп есептеді, 72%-ы осы тілді меңгерген.

1999 жылғы санақта Қазақстан даргиндерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 484 адам (55,1%), қостілділер – 395 адам (44,9%).

1928 жылға дейін даргин тілінің жазуы араб графикасы негізінде, 1928 жылдан 1938 жылға дейін латын графикасына, 1938 жылы орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Даргин тілінде келесі диалектілер бар: акцущин, цудахар, урахин, сирхин және т.б. Әдеби тіл акцущин диалектісінің негізінде қалыптасты.

ДОЛҒАН ТІЛІ (Долған тілі, Dolgan language) – алтай тілдер отбасының түркі тілі; үндесітігі бұзылған жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *долғандар*; өз атауы – *долган (дулган), тыа-кихи, саха, бұрын донгот, адян (эдиген), қарынтуо* ру-тайпа аттарымен белгілі болған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі уақытта долғандар негізінен Красноярск өлкесінің Таймыр (Долған-Ненец) ұлттық округінде тұрады. Деректер бойынша (Boeschoten – 1998, 13–14) Саха Республикасында (Якутия) 5 мың долған өмір сүреді.

76. Дағыстан Республикасының Конституциясына сәйкес авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лақ, табасаран, әзірбайжан, шешен, ноғай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

Долғандардың аз саны Ресей Федерациясынан тыс жерде тұрады. Долғандар XVII–XVIII ғғ. Хатанга өзені алабында якуттардың, эвенкілердің, энцтердің бір бөлігінің, эвенкілердің көші-қоны мен араласуы нәтижесінде қалыптасты.

Долған тілі – Саха Республикасының (Якутия)⁷⁷ жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстанның долған диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы долған диаспорасы санының динамикасы: 17 (1970 ж.), 18 (1979 ж.), 56 (1989 ж.), 25 (1999 ж.) долған.

Долған тілінің жазуы орыс (кириллица) графикасы негізінде жасалды, 1973 жылы долған тіліндегі алғашқы кітап жарық көрді.

Эвенкі тілінің ықпалы нәтижесінде долған тілі оқшауланған даму процесінде якут тілінен бөлінді.

ДҮНГЕН ТІЛІ (Дүнған/дүнген тілі, Dungan language) қытай-тибет тілдер отбасының қытай тармағына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) морфология белгілері бар оқшауланған тілдерге жатады.

Референтті халық: *дүнгендер*; өз атауы – *лохуэй, хуэй, хуэйзу*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Дүнгендер этникалық шығу тегі мен діні бойынша гетерогенді болып табылады; олардың көпшілігі ислам дінін қабылдаған хуэй және иран мен түркітілдес топтар кіретін қытайланған таңғұттар. Хуэйлердің бір бөлігі мұсылман көтерілістерін басу процесінен кейін XIX ғ. Ресейге қашып кетті, онда олар дүнгендер деп аталды. Қытайдың Оңтүстік және Оңтүстік-Батысында тұратын хуэй топтары болжам бойынша VII ғасырда осында қоныстанған және қытайлармен араласқан араб колонистерінің ұрпақтары болып табылады. Қытайдың барлық қытай тілді мұсылман халқы көбінесе хуэйлерге жатқызылады.

Әлемде негізінен Қытайда тұратын 7,86 млн дүнген (99,2%) өмір сүрді. 1989 жылғы халық санағы бойынша 69323 дүнген өкілі КСРО тұрғындары болды. Олар Қырғызстанда (53,3%) және Қазақстанда (43,5%) тұрды. Басқа Республикаларда дүнгендердің саны аз.

Дүнген тілі – Қазақстандағы дүнген диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы дүнген диаспорасы санының динамикасы: 17284 (1970 ж.), 22491 (1979 ж.), 29956 (1989 ж.), 36945 (1999 ж.) дүнген. 1881 жылғы 12 ақпандағы Санкт-Петербург шарты бойынша дүнгендер Қазақстанда XIX ғ. пайда болды, ұйғыр және дүнген шаруалары Жетісу облысына қоныс аудара бастады. Дүнгендердің саны 5 мыңнан аспады. Алғашқы Бүкілодақтық санақ (1926) кезінде олардың саны екі есе өсті (8455 адам).

77. Саха (Якутия) Республикасының «Саха (Якутия) Республикасындағы тілдер туралы» (1992) Заңында: «Саха Республикасы (Якутия) кез-келген ұлт азаматтарының ана тілі мен мәдениетін еркін дамытудың ажырамас құқығын, ұлтына қарамастан барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін таниды» делінген. «Саха тілі республикаға өз атын берген байырғы ұлттың тілі ретінде Саха Республикасының (Якутия) мемлекеттік тілі болып табылады». «Саха (Якутия) Республикасындағы орыс тілі – мемлекеттік тіл және ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолданылады». «Эвенкі, эвен, юкагир, долған, чукча тілдері осы халықтар тұратын жерлерде жергілікті ресми тілдер ретінде танылады және мемлекеттік тілдермен қатар қолданылады».

1989 жылғы КСРО халық санағы бойынша Қазақстан дүнгендерінің 95%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп есептегендерін мәлімдеді, алайда дүнгендердің ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; 2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 2% қазақ тілін меңгерді; 2,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санады, ал 70%-ы орыс тілін меңгерді.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан дүнгендерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 13350 адам (36,1%), қостілділер – 23595 адам (63,9%).

1926–1928 жылдары дүнген тілінің жазуы араб графикасы негізінде, 1928 жылдан бастап латын графикасы негізінде, 1953 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасы негізінде болды.

Дүнген тілінің екі диалектісі бар: ганьсу және шэньси. Екі диалект те қытай тілінің солтүстік-батыс диалектілерінің ерекшеліктерін сақтап қалды.

Этномәдени бірлестік: Қазақстан дүнген қауымдастығы Жамбыл, Ақмола, Қарағанды, Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарының дүнген мәдени орталықтарының қызметін үйлестіреді. Қауымдастық пен қоғам қаражатына Сартөбе және Масаншы ауылдарында екі орта мектеп салынып, пайдалануға берілді. Қазақстан дүнген қауымдастығы дүнген тілі мен мәдениетін жаңғырту және дамыту бойынша белсенді жұмыс жүргізуде.

ЖАПОН ТІЛІ (Жапон тілі, Japanese language) – алтай тілдері отбасының (болуы мүмкін) оқшауланған тілі; номинативті құрылысы бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *жапондар*, өз атауы – *нихондзин*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Жапондар Жапонияның негізгі халқын құрайды, сонымен қатар АҚШ-та, Бразилияда, Перуда, Канадада, Аргентинада және т.б. елдерде тұрады; алғашқы қоныстанушылар жапон аралдарына Оңтүстік-Шығыс Азиядан б.з.д. VIII–VII ғғ. келді. Біздің заманымызға дейінгі II мың. ортасына қарай жапондар тайпалар тобы ретінде қалыптасты. Б.з. IV ғасырға қарай алғашқы жалпы жапон мемлекеті (Ямато патшалығы) қалыптасты. Жапондардың этнографиялық тобы – бұрын тілі мен мәдениеті жағынан ерекшеленген рюкюлықтар, бірақ қазіргі уақытта бұл айырмашылықтар аса байқалмайды. 80-жылдардың аяғында әлемде 122,96 млн жапон болды. Негізгі бөлігі (98,7%) Жапонияда, АҚШ-та – 0,6%, Бразилияда – 0,5% тұрды.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 683 жапон болды. Қазақстанда 19 адам тұрды, олар келесі жерлерде қоныстанды: Алматы облысы – 5, Шығыс Қазақстан – 2, Жамбыл – 1, Қарағанды – 6, Қостанай – 2, Семей – 2, Целиноград – 1, Алматы қаласы – 1 адам. Қазақстандағы жапон диаспорасы санының жалпы динамикасы келесідей: 26 (1970 ж.), 24 (1979 ж.), 19 (1989 ж.), 35 (1999 ж.) адам.

Жапон тілі – Жапонияның ресми тілі; Қазақстандағы жапон диаспорасының экзогендік тілі.

Жапон жазуы VIII ғ. бастап белгілі болды; иероглифтер мен буын белгілерінен тұратын (кана деп аталатын) идеографиялық-силлабикалық аралас жазу болып табылады. Жазудың бағыты жоғарыдан төменге және оңнан солға қарай болып, көлденең жазу да кездеседі.

XIX ғ. бастап жапон латын жүйесі қолданылуда, олар ақпараттық жүйелерде кең таралған (Лингвистикалық – 1990, 625–626).

Жапон тілінің диалектілері дәстүрлі түрде шығыс (Хонсю және Сикоку аралдарының солтүстік-шығыс бөлігі), батыс (Хонсю және Сикоку аралдарының батыс бөлігі) және оңтүстік (Кюсю аралы) болып бөлінеді. Рюкю аралдарының диалектілері барлық диалектілерден күрт өзгешеленеді, оларды кейбір тіл мамандары ерекше тіл санатына жатқызады.

ИВРИТ ТІЛІ (Иврит тілі, Modern Hebrew) семит-хамит тілдер отбасының семит ішкі тобына кіреді; ежелгі еврей тілінің қазіргі заманғы модификациясы болып табылады; қопарылма (флективті) белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады, бұл иврит тілін аралық жалғамалы-қопарылма (агглютинативті-флективті) тілдерге жатқызуға негіз береді.

Референтті халық: *еврейлер*; өз атауы – *еигудим*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Еврейлер – әртүрлі елдерде тұратын және иудаизмді ұстанатын этноконфессиялық топ халықтарының жалпы атауы (орыс тілінде). Еврей тайпалары ежелгі Палестина аумағында б.з.д. XIII ғасырда пайда болды. Олар б.з.д. XI–X ғасырларда таулы Иудеяда мемлекет құрып, бұл мемлекет 100 жылдан кейін Израиль және Иудейлік патшалықтарына ыдырап кетті. Б.з.д. VIII ғасырда Израиль патшалығын Ассирия, ал б.з.д. VI ғасырда Иудейлік патшалықты Вавилония жойып жіберді. Вавилонияны жеңгеннен кейін, б.з.д. I ғасырда Иудея мемлекеті құрылды. Оны Рим басып алып, еврейлер бүкіл Рим империясы мен Жерорта теңізі елдеріне тарап кетті. Кейінірек еврейлер Орталық және Шығыс Еуропа елдеріне қоныстанды.

XX ғ. соңында әлемде шамамен 13,5 миллион еврей болды, олардың көпшілігі АҚШ-та (44%), Израильде (27%), КСРО-да (13%) тұрды. Францияда, Ұлыбританияда еврейлердің үлкен топтары өмір сүрді.

2005 жылы Израиль халқы (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) 6276883 адамды құрады. Олардың 80,1%-ы еврейлер болды, Еуропа мен Америкада туылғандар – 32,1%, Израильде туылғандар – 20,8%, Африкада туылғандар – 14,6%, Азияда туылғандар – 12,6%), басқалары 19,9%-ды құрады.

Иврит тілі – Израильдің ресми (араб тілімен қатар) тілі; Қазақстандағы еврей диаспорасының экзогендік тілі.

Ежелгі еврей тілі б.з.д. I мың. ортасына қарай дін, рухани және зайырлы әдебиет тілі болып қала отырып, өлі тілге айналды.

VIII–XIX ғғ. оның негізінде Шығыс Еуропа еврейлерінің тілі, ағартушылық және көркем әдебиет тілі – иврит тілі қалыптасты. XIX ғ. екінші жартысынан бастап иврит тілі архаикалық формаларды сақтай отырып (морфологияда, негіз сөздігінде) және идиш, неміс және славян тілдерінің әсерінен маңызды лексикалық-семантикалық өзгерістерге ұшыраған күнделікті қарым-қатынас тіліне айналды (Лингвистикалық – 1990, 170). Еврей тілінің үстем болған айтылу нормасы ерте ортағасырлық сефардтық нормаға жақын болды.

Әлемде әр түрлі елдердің еврейлері сөйлейтін 20-дан астам тіл бар: иврит, идиш, еврей-тәжік (бұхарлық еврейлердің тілі), еврей-татар (қырымдық), еврей-араб, еврей-бербер, еврей-грек, еврей-испан (ладино, немесе джудесмо), еврей-парсы, еврей-француз, еврей-итальян, еврей-каталан, еврей-португал, қарайым-араб, қарайым-грек, Күрдістан еврейлерінің арамей диалектілері және т.б. Еврейлердің тілдері әлемдегі басқа тілдер сияқты динамикалық және реформаның әртүрлі кезеңдерін бастан өткерді. Әдетте, диаспоралардың «жергілікті» еврей тілдері суперстрат (иврит, арамей немесе ежелгі еврей) тілінің грамматикалық және лексикалық элементтері енгізілген автохтонды халықтың субстрат тілін белсенді қолдана отырып құрылды, ал жазу үшін еврей немесе латын әліпбиі қолданылды.

Көптеген еврей тілдерінің қалыптасуы ежелгі еврей тілі – тора тілі ұмытылғанын білдірмейді. Ол әрдайым ғибадат ету, дұға ету, діни пікірталастар, трактаттар және ежелгі көркем әдебиеттің тілі болып қала берді. Мұның бәрі иврит тілінің ежелгі еврей тілінің қазіргі заманғы нұсқасы – барлық еврейлер үшін біртұтас ұлттық тілі ретінде қайта өркендеуге ықпал етті. Тіл құрылысы тарихында бұл еврей халқының бір бөлігі үшін өлі тілді ана тіліне аударуға, содан кейін оны ұлттық тілге айналдыруға, содан кейін Израиль мемлекетінің ресми тіліне, ұлттық, мәдени, тарихи және мемлекеттік бірліктің символына айналдыруға арналған жалғыз ауқымды, тез және сәтті әрекет болды (Бугай 1993).

Қазақстандағы еврей диаспорасы санының динамикасы: 27013 (1970 ж.), 22762 (1979 ж.), 17526 (1989 ж.), 6743 (1999 ж.) адам. 1926 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда негізінен Сырдария губерниясында орналасқан 3499 еврей өмір сүрген. Сенімді деректердің болмауына байланысты олардың арасында иврит тілінде сөйлеушілердің санын анықтау мүмкін емес (*Идишті* қар.). Қазақстанның барлық облыстарында ортаазиялық еврейлер (*Тәжік тілін* қар.), грузин еврейлері (Грузин тілін қар.), таулы еврейлер (*Тат тілін* қар.), қырым еврейлері (*Қырым-татар тілін* қар.) тұрады.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан еврейлерінің қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 4591 адам (68,1%), қостілділер – 2152 адам (31,9%).

Иврит тілінің жазуы – бұл дәстүрлі еврей квазиәліпбилік жазуы, тек

дауыссыз дыбыстарды білдіретін таңбалардан, сондай-ақ еркін/нөлдік дауысты дыбыстардан тұрады; жазудың бағыты – оңнан солға қарай.

Этномәдени бірлестік. Қазақстанның еврей ұлттық ұйымдарының «Мицва» қауымдастығы 1992 жылдың мамыр айынан бастап белсенді жұмыс істейді. Қазақстанда «Мицва» қауымдастығының қолдауымен Хэсэд қайырымдылық ұйымының 12 филиалы жұмыс істейді (иврит тілінен аударғанда *мейірімділік, қамқорлық*). «Мицва» қауымдастығының қолдауымен еврей драма театрларының бірінші халықаралық фестивалінің лауреаты «Жеті қырық» Еврей театры (Өскемен), «От Азой!» музыкалық ұжымы (Қарағанды) табысты жұмыс жасайды; ана тілін оқыту бойынша семинарлар мен курстар және көптеген мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізіледі.

ИДИШ ТІЛІ (Идиш тілі, Yiddish language) үндіеуропалық тілдер отбасының герман тобының батыс герман ішкі тобына кіреді; тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *еврейлер*; өз атауы – *айд, айид*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ашкенази еврейлері Германиядан Поляк корольдігіне жаппай қоныс аударғаннан кейін идиш тілінің негізгі таралу аймағы Польша, Литва, Украина, Беларусь болды. XIX–XX ғасырларда Австро-Венгрия мен патшалық Ресейден еврейлердің эмиграциясы идиш тілінің АҚШ, Канада, Латын Америкасы елдерінде, сондай-ақ Ұлыбританияда, Оңтүстік Африкада және т.б. көптеген елдерде таралуына әкелді (Лингвистикалық – 1990, 171).

Идиш тілі X–XIV ғасырларда жоғары неміс диалектілерінің бірінің негізінде қалыптасты, бұл диалект гибридиказиялаудан, кейінірек славяндандырудан өтті. Бірқатар параметрлер бойынша идиш тілі Еуропа тілдерінің санатына жатқызыла бастады (Sprachen 1999: 170). Израильде иврит тілі идиш тілін белсенді түрде ығыстырады және бүгінде ашкенази (шығуы бойынша германдық) еврейлерінің тұрмыстық және әдеби тілі ретінде жіктелген.

Идиш тілі – Қазақстандағы еврей диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы еврей диаспорасы санының динамикасы: 27013 (1970 ж.), 22762 (1979 ж.), 17526 (1989 ж.), 6743 (1999 ж.) адам. 1926 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда негізінен Сырдария губерниясында орналасқан 3499 еврей өмір сүрген. Олардың арасында идиш тілінде сөйлейтіндердің санын анықтау сенімді деректердің болмауына байланысты мүмкін емес (*Иврит* тілін қар.). Қазақстанның барлық облыстарында ортаазиялық еврейлер (Тәжік тілін қар.), грузин еврейлері (*Грузин тілін* қараңыз), таулы еврейлер (*Тат тілін* қараңыз), қырым еврейлері (*Қырым-татар тілін* қар.) тұрады.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан еврейлерінің қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 4591 адам (68,1%), қостілділер – 2152 адам (31,9%).

Идиш тілінің жазуы – фонетикалық жүйені таратуға бейімделген дәстүрлі ежелгі еврей тілі. Идиш тілінің ең маңызды диалектілері (поляк, украин, литва-белорус) шартты белгілерге ие, өйткені диалектілердің шекаралары көрсетілген аумақтық атаулардың шекараларына сәйкес келмейді. Олардың арасындағы айырмашылықтар лексикада, грамматикада, фонетикада кездеседі, алайда XIX ғасырдың аяғынан бастап айырмашылықтарды деңгейлестіру және диалектілерді әдеби тілмен жақындастыру процесі күшейе түсті.

Этномәдени бірлестік. Қазақстанның еврей ұлттық ұйымдарының «Мицва» қауымдастығы 1992 жылдың мамыр айынан бастап белсенді жұмыс істейді. Қазақстанда «Мицва» қауымдастығының қолдауымен Хэсэд қайырымдылық ұйымының 12 филиалы жұмыс істейді (иврит тілінен аударғанда *мейірімділік, қамқорлық*). «Мицва» қауымдастығының қолдауымен еврей драма театрларының бірінші халықаралық фестивалінің лауреаты «Жеті қырық» Еврей театры (Өскемен), «От Азой!» музыкалық ұжымы (Қарағанды) табысты жұмыс жасайды; ана тілін оқыту бойынша семинарлар мен курстар және көптеген мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізіледі.

ИЖОР ТІЛІ (Ижор тілі, Izog language) орал тілдер отбасының фин-угор тобының балтық-фин тармағының солтүстік тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *ижорлар*; өз атауы – *ингерлар, инкерикот, харялайн, изури*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. 1917 жылғы шартқа сәйкес Ижор жері (Ингерманландия) Швецияның қол астына өтіп, 1702-1703 жылдары Ресейге қайтарылды. Ресейлік ижорлар негізінен Ленинград облысының солтүстік-батыс бөлігінде тұрады, Эстонияда да қоныстанды.

Ижор тілі – Қазақстанның ижор диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы ижор диаспорасы санының динамикасы: 3 (1970 ж.), 19 (1979 ж.), 5 (1989 ж.), 15 (1999 ж.) адам.

1930 жылдары ижор тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

Ижор тілінде төрт диалект бар: сойкин, нижнелуж, шығыс (немесе хеван) және оредеж.

ИНГУШ ТІЛІ (Ингуш тілі, Ingush language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах ішкі тобына кіреді; эргативті құрылысы бар жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *ингуштар*; өз атауы – *галгалай*, үлкен ингуш қоғамы – *галагаев* атымен аталған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ингуштар негізінен Бас Кавказ жотасының бөктерінде, жазықтығында және шатқалдарын-

да тұрады. Моңғол шапқыншылығынан кейін ингуштардың ең ежелгі қоныстары тауларда болды, онда олар жеке қоғам болып өмір сүрді (Джерахов, Галагаев, Феппин/Кистин/Мецхаль, Цорин). Ингуштардың Сунжи және Терек өзендерінің аңғарларына қоныс аударуы XVI–XVII ғасырларда басталды. Ингуш этнонимі XVII ғасырдан белгілі болды (Вахушти); оның шығуын Тар алқабындағы алғашқы қоныстардың бірі Ангушт (Ингуш) ауылының атауымен байланыстырады.

Ингуш тілі – Ингушетия Республикасының мемлекеттік тілі (1994 жылғы Конституция; Тілдер туралы заң 1996⁷⁸); Қазақстан ингуш диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 237438 ингуш болды, олардың негізгі бөлігі Ресей Федерациясының тұрғындары болды (90,6%), Қазақстанда ингуштардың едәуір саны тұрды (8,4%). Қазақстандағы ингуш диаспорасы санының динамикасы: 18446 (1970 ж.), 18337 (1979 ж.), 19535 (1989 ж.), 16900 (1999 ж.) адам.

Қазіргі уақытта халықтың республикадағы қоныстануы XX ғасырдың 40-шы жылдарының ортасында ингуштардың қоныстануына сәйкес келеді, бұл кезде халық жер аударылды: ингуштардың 60% Қазақстанның солтүстігінде тұрады, 14,3%-ы Алматы қаласына көшті.

1989 жылғы санаққа сәйкес, Қазақстанда тұратын 19914 ингуштардың 86%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың тек 1%-ы ғана осы тілді меңгерген; ингуштардың 0,3%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,4%-ы қазақ тілін меңгерген; 13,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санады, ал 79%-ы оны меңгерген.

1994 жылғы Ресей Федерациясындағы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан 12649 ингуштың 98%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,4%-ы ғана оны еркін меңгеретін; 1,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 87,5%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының ингуштардың 3%-ын құрайды (Жазбаша 2000: LI).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан ингуштарының қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 5629 адам (33,3%), қостілділер – 11251 адам (66,7%).

Жаңа дәуірде ингуш тіліне арналған әліпбиді 1821 жылы дін таратушы де Блай латын графикасы негізінде құрған, ол Пятигорск

78. Ингушетия Республикасының Конституциясы бойынша ингуш және орыс тілдері Ингушетия Республикасында мемлекеттік тіл ретінде танылды; ингуш тілін сақтау, қорғау және дамыту мемлекеттің міндеті болып табылады. Ингушетия Республикасының «Ингушетия Республикасының Мемлекеттік тілдері туралы» Заңындағы 3-бапта былай делінген: «1. Ингушетия Республикасында ингуш және орыс тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие және мемлекеттік және қоғамдық қызметтің барлық салаларында қолданылады. Ингуш тілі мемлекеттік тіл ретінде Ингушетия Республикасы егемендігінің символы болып табылады. 2. Ингушетия Республикасында мемлекеттік тілдер оларды сақтауға, дамытуға және жетілдіруге қатысты тең құқықтарға ие. Ингушетия Республикасының аумағында тұратын басқа халықтар өкілдерінің тілдері мемлекеттің жан-жақты қолдауына ие.»

каласында шотландық католиктік миссия жабылғанға дейін өзі құрған мектепте ингуш балаларын сауаттылыққа үйретті. 1847 жылы «Осетин Рухани комиссиясының қызметшісі құрметті Григол Цацмиев жасаған Ресейлік және Назрано-Ингуш-Шешен тілдеріндегі әңгімелер мен сөздіктерден тұратын оқулық» құрылды. Оның ішінде 1188 сөзден тұратын сөздігі бар 10 тілашар, ингуш тіліндегі кириллица мәтіндері бар. XIX ғ. ортасынан бастап араб графикасы негізінде жазу пайда болады, ал 1902 жылы Васан-Гирей Джабагиев араб негізінде ингуш тілінің әліпбиін жасады. 1909 жылы Ф. Горепекин кириллица негізінде ингуш әліпбиін жасап шығарды, ал 1918 жылы «Білім ұшқыны» әліппесін құрастырды. 1920 жылы З. Мальсаговтың латын әліпбиі негізінде жасалған жазу қабылданды, сонымен бірге ол «Neanamott» әліппесін жасады.

Графиканың кириллица негізіне көшуі 1938 жылы жүзеге асырылды.

Этномәдени бірлестік: «Вайнах» шешен және ингуш халықтарының мәдениетін дамыту қауымдастығы (ингуш бөлімі) 1995 жылы құрылып тіркелді. «Вайнах» қауымдастығы Қазақстан халқы Ассамблеясының құрамына кіреді, қауымдастық басшылары Ассамблея Кеңесінің мүшелері болып табылады.

КАБАРДИН-ЧЕРКЕС (ЧЕРКЕС) ТІЛІ (Кабардин-шеркеш тілі, Kabardin-cherkes language) иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық тілдерге жатады.

Референтті халықтар: *кабардиндер, черкестер*; өз атауы – *адыге*.

Кабардиндердің негізгі тұратын елі және қоныс аудару тарихы. Кабардиндердің қазіргі қоныстану аумағы негізінен Кабардин-Балқарияның солтүстік және солтүстік-шығыс бөліктері болып табылады. Кабардиндердің жеке халық ретінде қалыптасуы олардың моңғол шапқыншылығының нәтижесінде Кубань маңынан алға жылжуымен байланысты. Кабардиндердің шағын топтары Түркияда, Иорданияда, Сирияда тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 390814 кабардин болды.

Черкестердің негізгі тұратын елі және қоныс аудару тарихы. Черкестер – адыгтардың жалпы атауы, бұл мағынада Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарына дейін қолданылған. Қазіргі уақытта черкестер деп Қарашай-Черкес автономиялық аймағының адыге халқын, оның ішінде XIX ғасырдың алғашқы үштен бірінде Кубаньға қоныс аударған кабардиндердің ұрпақтарын атайды. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Ресей Федерациясында тұратын 52363 черкес болды.

Кабардин-черкес тілі – Кабардин-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1997, Тілдер туралы заң 1994, 2001⁷⁹); Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1996, Тілдер туралы заң 1996⁸⁰); Кабардин-черкес диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы санақ материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 386 мың кабардин мен 51 мың черкестің тиісінше 97,6%-ы және 91,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, алайда осы тілді тек кабардиндердің 0,3%-ы мен черкестердің 0,7%-ы ғана еркін меңгерген; кабардиндердің 2,2%-ы мен черкестердің 0,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ бұл тілді олардың тиісінше 78,1%-ы мен 77,2%-ы еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы Ресей Федерациясындағы іріктемелі халық санағының нәтижелері сауалнамаға қатысқан 20153 кабардин мен 3226 черкестің, тиісінше 98,0%-ы мен 81,0%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындығын көрсетеді, ал олардың тиісінше тек 0,3%-ы және 0,4%-ы ғана еркін меңгерген; кабардиндіктердің 1,9%-ы және черкестердің 3,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және сәйкесінше 81,2%-ы мен 85,9%-ы осы тілді еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының кабардиндер мен черкестердің 20,7% құрайды (Сонда 2000: LI).

Кабардиндер мен черкестердің өз ұлтының тілін және басқа тілдерді білу деңгейі туралы мәліметтер қолжетімсіз.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан черкестерінің⁸¹ қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 52 адам (52,5%), қостілділер – 47 адам (47,5%).

Кабардино-черкес жазуы 1923 жылы латын графикасы негізінде құрылды, он үш жылдан кейін жазу орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

ҚАЛМАҚ ТІЛІ (Қалмақ тілі, Kalmyk language) алтай тілдер отбасының батыс-моңғолдық тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады, екінші буынға дейін қоса алғанда, таңдай үндестігімен сипатталады.

79. Кабардин-Балқар Республикасының Конституциясы бойынша балқар, кабардин және орыс тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Кабардин-Балқар Республикасының «Кабардин-Балқар Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңы мемлекеттік және қоғамдық қызметтің барлық салаларында қолданылатын мемлекеттік кабардин, балқар және орыс тілдерінің мәртебесін растады. Мемлекеттік тілдер ретінде кабардин және балқар тілдері Кабардин-Балқар Республикасының мемлекеттік егемендігінің символы болып табылады (2-бап).

80. Қарашай-Черкес Республикасының Конституциясы бойынша абаз, қарашай, ногай, орыс, черкес тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Сонымен бірге орыс тілі «ұлтаралық қатынас және ресми іс жүргізу тілінің» мәртебесіне ие. «Қарашай-Черкес Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңымен (1996) абаз, қарашай, ногай, орыс, черкес тілдерінің Республиканың мемлекеттік тілдері ретінде мәртебесі расталды.

81. 1999 жылғы Қазақстан Республикасы санағының қолжетімді дереккөздерінде кабардиндіктер арасындағы біртүлділер мен қостілділер туралы мәліметтер жоқ.

Референтті халық: *қалмақтар*; өз атауы – *хальмг*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қалмақтардың және басқа моңғол халықтарының ата-бабалары б.з. II мыңжылдықтың басында қазіргі Моңғолия мен Қытайдың солтүстігінде өмір сүрді. Қалмақ ұлты жалпы б.з. XV ғ. қалыптасты, осы кезде ойраттар (құрамына қалмақтар кіретін батыс моңғолдар) Жоңғарияда дербес хандықты құрды. XVI ғ. қалмақ хандықтары «Дербен-ойрат» («Төрт ойрат») Одағына бірікті. Бұл одаққа кірген халықтар қазіргі қалмақтардың тікелей ата-бабалары болып табылады. XVII ғасырдың бірінші жартысында қалмақтарды Жоңғариядан Ресейге қарай ығыстыру және оларды Төменгі Еділ бойымен қоныстандыру басталады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 173821 қалмақ болып, олар негізінен Қалмақияда (Халмг Тангч) тұрды. Қалмақ автономиялық республикасы 1943 жылдың 28 желтоқсанынан бастап өмір сүруді тоқтатты және бүкіл халық жер аударылып, Сібір мен Қазақстанда дисперсті түрде қоныстанды. Жер аударудың этникалық сипаты КСРО-да өмір сүрген қалмақтарды жер аударумен, майданда соғысқан қалмақтарды Ташкентке, Новосибирскіге және Пермь облысында су электр станциясының құрылысына күштеп жіберумен расталды.

Қалмақ тілі – Қалмақия Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994⁸², Тілдер туралы Заң 1999); Қазақстанның қалмақ диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы қалмақ диаспорасы санының динамикасы: 883 (1970 ж.), 973 (1979 ж.), 1102 (1989 ж.), 731 (1999 ж.) адам.

1989 жылғы санақ материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша Ресей Федерациясының 166 мың қалмақтардың 93,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 0,9%-ы ғана осы тілді еркін меңгерген; 6,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 86,9%-ы осы тілді еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 ж. Ресей Федерациясындағы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан 9395 қалмақтың 95,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,5%-ы ғана оны еркін меңгеретін; 4,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 92,8%-ы осы тілді

еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының қалмақтарының 6%-ын құрайды (Сонда 2000:LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын қалмақтардың 42,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 1,6%-ы қалмақ тілін меңгерген; 6%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 4,6%-ы қазақ тілін меңгерген; 50% орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 44%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан қалмақтарының костілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 372 адам (50,9%), костілділер – 359 адам (49,1%).

1648 жылдан 1924 жылға дейін қалмақтар ұйғыр графикалық негізінде Тодо Бичг (Айқын жазу) жазуын пайдаланды; 1924 жылдан 1931 жылға дейін жазу орыс (кирилл) графикасына, 1931 жылы латын әліпбиіне аударылды. Алайда 1938 жылдан бастап жазу орыс (кирилл) графикасына қайтарылды. Қытай қалмақтары ескі жазуларды қолдануды жалғастыруда.

Қалмақ тілінде екі сөйленіс бар: дербет және торғұт.

ҚАРАЙЫМ ТІЛІ (Қарайым тілі, Karaim language) алтай тілдер отбасының түркі тобының қыпшақ ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *қарайымдар*; өз атауы – *қарайлар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қарайымдар Хазар қағанатының құрамына кірген түркі тайпаларының ұрпақтары болып саналады. X ғ. киев князьдары бұл қағанатты талқандап, қарайымдар Қырымда өмір сүрді. XIV ғасырдың соңында қарайымдардың бір бөлігі Литваға және Украинаның батыс облыстарына қоныс аударды. Қарайымдардың қоныстану аймақтары тұтастай алғанда бүгінгі күнге дейін сақталған. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 2602 қарайым болды. Н. Boeschoten а мәліметтері бойынша Литвада 50-ге жуық, Польшада – 20, Украинада 6 қарайым өмір сүреді (Boeschoten – 1998, 13–14).

Қарайым тілі – Қазақстанның қарайым диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы қарайым диаспорасы санының динамикасы: 50 (1970 ж.), 33 (1979 ж.), 33 (1989 ж.), 28 (1999 ж.) адам.

XIX–XX ғасырлардағы қарайымдар ежелгі еврейлердің (мыс., иврит тілінің төрт бұрышты (квадрат) жазуы), латын (жаңа түркі әліпбиі деп аталатын) және орыс (кириллица) графикаларын дәйекті түрде қолданды. Киелі (Библия) кітаптың қарайым тіліне қолжазба аудармалары сақталған, олардың ең ежелгісі XIV ғасырға жатады. Осы уақытқа дейін көптеген қарайым отбасыларында иврит тілінің төрт бұрышты жазуымен жазылған әртүрлі (діни және зайырлы) мазмұндағы маджмуа мәтіндері сақталған. Литвалық қарайымдар

82. Қалмақия Республикасының Конституциясы (Далалық заңдар жинағы) бойынша Қалмақ Республикасында қалмақ және орыс тілдері мемлекеттік тіл болып жарияланды: «Қалмақ тілі қалмақ халқының ұлттық сана-сезімінің негізі болып табылады. Оны жаңғырту, сақтау, дамыту және пайдалану ортасын кеңейту республиканың билік органдарының басым міндеттері болып табылады». Қалмақия Республикасының «Қалмақия Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңында былай делінген: «Ресей Федерациясы Конституциясының, Қалмақия Республикасының Далалық заңдар жинағының (Конституциясының), Ресей Федерациясының «Ресей Федерациясы халықтарының тілдері туралы» Заңының нормаларына сәйкес Қалмақия Республикасының мемлекеттік тілдері қалмақ және орыс тілдері болып табылады» (3-бап).

қазіргі уақытта латын әліпбиінің литвалық нұсқасын, ал Қырымның қарайымдары кирилл әліпбиін қолданады.

Қарайым тілі үш диалектіге бөлінеді: қырым, тракай, галиц (Батыс Украинада).

ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛІ (Қарақалпақ тілі, Karakalpak, Karaklobuk language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс тармағының қыпшақ-ноғай ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *қарақалпақтар*; өз атауы – *қарақалтайын*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. VIII-X ғғ. Арал өңірінде қарақалпақ этносының қалыптасуының негізгі құрамдас бөлігі болған пешенегтер мен оғыздардың тайпалық топтары қалыптасты. Бұл процессте Ертіс алабынан келген қыпшақтар, содан кейін ноғайлар үлкен рөл атқарды. Қарақалпақтардың этногенезі шығыс Арал өңірі (Сырдарияның төменгі ағысы) аумағынан бастау алады. XIX ғ. басында Хиуа хандары қарақалпақтардың негізгі бөлігін Әмудария атырабына көшірді.

Қазіргі уақытта қарақалпақтардың көпшілігі (97,3%) Ресей Федерациясында (6155 адам), Өзбекстанда (411,9 мың), негізінен Қарақалпақ автономиясының аумағында (389,1 мың) тұрады, қарақалпақтардың аз бөлігі Түрікменстанда, Ауғанстанда, Қазақстанда тұрады. Қарақалпақтардың жалпы саны 423,5 мың адамды құрайды.

Қарақалпақ тілі – Қарақалпақстан Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1993⁸³); Қазақстан қарақалпақ диаспорасының экзогендік тілі.

Қарақалпақстан Республикасының халқы шамамен үш тең бөлікке бөлінеді: 32,8%-ы – өзбектер, 32,1%-ы – қарақалпақтар және 31,3%-ы – қазақтар. Басқа ұлттар халықтың 4%-дан азын құрайды.

Қазақстандағы қарақалпақ диаспорасы санының өсу динамикасы мынадай: 463 (1970 ж.), 620 (1979 ж.), 1358 (1989 ж.), 1497 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын 1358 қарақалпақтың 65%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың тек 2%-ы ғана қарақалпақ тілін меңгерген; 15,4%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 13%-ы қазақ тілін меңгерген; қарақалпақтардың 16%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 55%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан қарақалпақтарының көпшілік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 326 адам (21,8%), көпшіліктері – 1171 адам (78,2%).

83. Өзбекстан Республикасының Конституциясының (1992) 4-бабында былай делінген: «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі - өзбек тілі. Өзбекстан Республикасы өз аумағында тұратын ұлттар мен ұлыстардың тілдеріне, салт-дәстүрлеріне құрметпен қарауды, олардың дамуына жағдай жасауды қамтамасыз етеді». Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы бойынша Өзбекстан Республикасының құрамындағы Егемен Республика - Қарақалпақстан Республикасының аумағында қарақалпақстан және өзбек тілдері мемлекеттік тілдер болып табылады.

Кеңестік кезеңде қарақалпақтар көне өзбек әдеби тілін – түркі ортазиялық әдеби тілінің жергілікті нұсқасын қолданған. 1924 жылдан 1928 жылға дейін қарақалпақ жазуы араб графикасы негізінде болды, содан кейін латын графикасына, ал 1940 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Қарақалпақ тілінің екі диалектісі бар: солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс.

ҚАРАШАЙ-БАЛҚАР (БАЛҚАР) ТІЛІ (Қарашай-балқар тілі, Karachaj language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының сары қыпшақ ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халықтар: *балқарлар, қарашайлар*; өз атауы – *тауулу, маллқарлы; қарашайлы*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Балқарлар – Кабардин-Балқарияның байырғы халқы. 80-жылдардың аяғында КСРО-да 85126 балқар болды, олардың көпшілігі (92,0%) Кабардин-Балқарияда (Ресей Федерациясы) тұрды. Балқарлар Бас Кавказ жотасының солтүстік беткейлерінде басқа жерден келген иран тілді және түркітілдес қыпшақтар мен болгарлармен өмір сүрген таулы тайпалардың араласуы нәтижесінде пайда болды. Моңғол шапқыншылығының нәтижесінде балқарлардың ата-бабалары Орталық Кавказдың таулы шатқалдарына көшірілді, онда бірнеше аумақтық-этнографиялық топтар құрылды. Олар ұзақ уақыт бойы мәдени және тұрмыстық айырмашылықтарды сақтап, келесідей топтардан тұрды: *баксандар, чегемдер, хуламдар, безенгертер және балқарлар*, олардың атауы бүкіл халыққа таралды.

Қарашайлар халық ретінде жергілікті таулы тайпалардың, сондай-ақ иран тілді аландардың, түркітілдес қыпшақтардың және болгарлардың ассимиляциясы нәтижесінде қалыптасты. Қарашайлар негізінен Қарашай-Черкес автономиясының оңтүстік таулы аймақтарында қоныстанды. Қарашайлардың шығу тегі, тілі мен мәдениеті балқарларға жақын.

Қарашай-балқар тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1996, Тілдер туралы заң 1996⁸⁴); Кабардин-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі (1995 жылғы Конституция 1995, Тілдер туралы заң 1995⁸⁵); Қазақстанның қарашай-балқар диаспорасының экзогендік тілі.

84. Қарашай-Черкес Республикасының Конституциясы бойынша абаза, қарашай, ноғай, орыс, черкес тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Орыс тілі «ұлттаралық қатынас және ресми іс қағаздарын жүргізу тілі» мәртебесіне ие болды. «Қарашай-Черкес Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңымен (1996) абаза, қарашай, ноғай, орыс, черкес тілдерінің республиканың мемлекеттік тілдері ретінде мәртебесін растады.

85. Кабардин-Балқар Республикасының Конституциясы бойынша балқар, кабардин және орыс тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. «Кабардин-Балқар Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңымен осы тілдердің мәртебесі расталды.

Сталиндік жаппай қуғын-сүргін жылдарында қарашайлар 1943 жылғы 7 қарашада, ал балқар халқы 1944 жылғы 8 наурызда Орта Азия мен Қазақстанға күштеп қоныс аударды (КСРО-ның Қарашай автономиялық облысын жою және Грузия мен Ресей арасында бөлінген оның аумағын әкімшілік құру туралы Жарлығына сәйкес) және қазіргі уақытта негізінен елдің оңтүстік облыстарында жинақы тұрады (Ткаченко <http://demoscope.ru/weekly/2004/0147/analit02.php>).

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының 78 мың балқар халқының 95,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 0,5%-ы ғана бұл тілді еркін меңгерген; 4,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 80,3%-ы осы тілді еркін меңгерген (Жазбаша 2000:LI). Ресей Федерациясындағы 1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сұралған 3796 балқардың 98,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,1%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 87,1%-ы оны еркін меңгерген (сонда).

Бұл көрсеткіштер қарашайлардың қарашай-балқар тілін меңгеру көрсеткіштеріне жақын: Ресей Федерациясының 150 мың қарашайларының 97,8%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 1,4%-ы осы тілді еркін меңгерген; 2,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 79,8%-ы оны еркін меңгерген (Сонда 2000:L). Ресей Федерациясындағы 1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сұралған 8659 қарашайлардың 98,4%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,6%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 89,1%-ы оны еркін меңгергенін көрсетеді. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер 16,6%-ды құрайды.

1989 жылы Қазақстанда тұратын 2928 балқардың 68%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда тек 1,9%-ы қарашай-балқар тілін меңгерген; балқарлардың 5,4% қазақ тілін ана тілі деп таныды, балқарлардың 7% қазақ тілін меңгерген; балқарлардың 24,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал балқарлардың 61%-ы орыс тілін меңгерген.

1989 жылы Қазақстанда тұратын 2039 қарашайлардың 62%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 1%-ы ғана қарашай-балқар тілін меңгерген; қарашайлардың 11%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 10,5%-ы қазақ тілін меңгерген; қарашайлардың 24,6%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 54%-ы орыс тілін меңгерген.

1989 ж. қарашай-балқар тілінің сөйлеушілері туралы біріктірілген деректер өз ұлтының тілін төмен меңгеру аясында (1,4%) қарашайлар мен балқарлардың (65%) этникалық және тілдік өзіндік санасының жеткілікті жоғары деңгейіне көз жеткізуге мүмкіндік береді.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан балқарлардың қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 587 адам (28,2%), қостілділер – 1492 адам (71,8%); Қазақстан қарашайларының қостілділік дәрежесі туыс балқарлардың қостілділік дәрежесіне ұқсас: біртүлділер – 373 адам (26,6%), қостілділер – 1027 адам (73,4%).

Этномәдени бірлестік: «Минги-Тау» қарашай-балқар аймақтық қоғамдық бірлестігі (этномәдени орталығы) 1996 жылы тіркелген.

Қоғамдық бірлестіктің мүшелері республиканың қоғамдық өміріне белсенді қатысады, 6 адам Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшелері болып табылады. Осы орталықтың қызметі аясында түрлі мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізіледі. Қарасай ауданының Жандосов кентінде және Энергетикалық кентінде (Алматы маңында) жексенбілік мектептер ашылды, онда балалардың ана тілін үйренуге, туған халқының мәдениетімен, олардың тарихымен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен танысуға мүмкіндігі бар. 2000 жылдың желтоқсанынан бастап жастар секторлары ашылды, оларды И. Байрамқұлов (Сиднейдегі Олимпиада ойындарының күміс жүлдегері) және Х. Геккиев басқарады.

КАРЕЛ ТІЛІ (Карел тілі, Karelian language) орал тілдер отбасының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының солтүстік тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *карелдер*; өз атауы – *карьяла, карьелайне*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі карелдердің ата-бабалары ежелден Балтық теңізінің жағасында өмір сүрген, кейінірек Ладога көлінің жағасында қоныстанған. XI-XII ғасырларда олар Карелияның қазіргі аумағының батыс бөлігінде өмір сүрді, содан кейін солтүстік пен шығысқа қарай жылжып, вепстермен (весьтер) араласып кетті. Кейіннен карелдер мен Олонец мойнағы вепстерінің кейбір топтары біртұтас Карелия халқына біріктірілді. Осы уақытқа дейін карелдердің диалектілік топтармен сәйкес келетін үш этнографиялық тобы бар: карел, ливвиков (олонец) және людииков.

Карелдер негізінен Ресей Федерациясының Тверь облысында, Карелияда тұрады (XIV–XVII ғғ. Ладогадан қоныс аударған «тверь» карелдері). Карел диаспорасы Финляндияда да бар. Қазіргі уақытта Карелия Республикасының заңнамасы карелия тілін сақтау бойынша мақсатты жұмыс жүргізуде: 1995 жылы «Карелия Республикасының карел, вепс және фин тілдері мен мәдениетін жандандыру және дамыту бағдарламасы», 1997 жылы «Карелия Республикасының фин-угор мектебін дамыту Тұжырымдамасы» қабылданды, 1994 ж. карел тілінің қолданылуын оқу және оқыту тілі ретінде реттейтін Карелия Республикасының білім беру жүйесі

туралы Заңы қабылданды, 1996 жылы Карелия Республикасының тілдері туралы Заң Жобасы ұсынылды⁸⁶.

Карел тілі – Қазақстанның карел диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы карел диаспорасы санының динамикасы: 688 (1970 ж.), 639 (1979 ж.), 742 (1989 ж.), 410 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан карелдерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 269 адам (65,6%), қостілділер – 141 адам (34,4%). Карелдің аға буынының арасында орыс және фин тілді қостілділер болды.

Болжам бойынша ХІІІ ғ. жатқызылатын аса құнды жазба ескерткіші – найзағайдан қорғайтын «сиқырлы сөздер» жазылған Новгород тоз жазбасы. ХХ ғ. алғашқы үштен біріндегі кезеңде орыс (кириллица) графикасы негізінде жазу кеңінен қолданылды. ХХ ғ. соңында карел тілінің жазуын латын графикасында жандандырудың жаңа әрекеттері жасалды.

Карел тілі үш негізгі диалектіге бөлінеді: карел (Карелияның орта және солтүстік бөліктері), ливиков (Ладога) және людиков (Онежь өңірі).

КОМИ-ЗЫРЯН ТІЛІ (Коми-зырян тілі, *Komi-zygian language*) фин-угор тілдер отбасының фин-пермь тармағының пермь тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтілік элементтері бар).

Референтті халық: *коми* (ескір. орыс атауы), *зыряндар*; өз атауы – *коми-морт* (*коми-адам*), *коми-отир* (*коми адамдар*), *коми-войтыр* (*коми-халық*), *зыряндар* (*ескір.*).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Коми-зыряндар – Коми Республикасының байырғы халқы. Коми ата-бабалары ежелгі дәуірден бастап Коми өзенінің жоғарғы ағысында өмір сүрген. Б.з. І мың. екінші жартысында комидің бір бөлігі жоғарғы Камья өңірінен Вычегода өзенінің алқабына көшіп, жергілікті фин-угор тайпаларымен араласып кетті. Екі тайпалық бірлестік құрылды: Пермь вычегод (коми ата-бабалары) және Ұлы Пермь (коми-пермяктардың

ата-бабалары). ХVІ–ХVІІІ ғғ. Жоғары Вычегода мен Печорада алаптарында қоныстанған коми тобы – ижемдер мәдени және тұрмыстық өзгешеліктермен ерекшеленеді.

Комидің негізгі бөлігі (97,6%) Ресей Федерациясында тұрады: Коми Республикасында (291500 адам), Коль түбегінде, Тюмень облысының Ханты-Мансийск және Ямало-Ненец автономиялық округтерінде, Украинада (4 мың) және Қазақстанда шағын топтары тұрады.

Коми-зырян тілі – Коми Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994, Тіл туралы заң 1992⁸⁷); Қазақстан коми-зырян диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы коми-зырян диаспорасы санының динамикасы: 1538 (1970 ж.), 1345 (1979 ж.), 1238 (1989 ж.), 387 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының 336 мың коми-зыряндының 71,0%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 5,6%-ы осы тілді еркін меңгерген; 28,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 62,8%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 ж. Ресей Федерациясы халқының іріктемелі санағының нәтижелері бойынша 17922 сауалнамаға қатысқан коми-зырянның 70,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 4,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 29,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 65,1%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының коми-зыряндының 8%-ын құрайды (Сонда).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан коми-зыряндының қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 256 адам (66,1%), қостілділер – 131 адам (33,9%). Ресей Федерациясында коми-зырянды арасында негізінен қостілділер және үштілділер бар. Олар орыс, сами, ненец, ханты немесе манси тілдерін меңгерген.

Коми-Зырян тілінде 10 диалект бар, олар негізінен л және в дыбыстарын қолданумен ерекшеленеді. Коми әдеби тілі сықтықар диалектісіне негізделген.

Стефан Пермский (ХІV ғ.) жазуды құрудың алғашқы әрекетін жасады, ежелгі анбур жазуы ХV ғасырға дейін қолданылды, содан кейін крипто жазуы ретінде қолданыла бастады. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін коми жазуы үш диалектінің негізінде болды: итеем, орта сысоль, төменгі вычегод. Жалпыхалықтық жазу орыс (кириллица) әліпбиінің негізінде құрылды. 1920 жылдан бастап айтарлықтай өзгертілген орыс әліпбиі қолданыла бастады. 30-жылдардың басында коми жазуы латындандырылды, ал сол онжылдықтың соңында ол қайтадан орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

87. «Коми Республикасының мемлекеттік тілдері туралы» Заңы коми-зырян және орыс тілдерінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін анықтайды. Коми Республикасының Конституциясында «Коми Республикасының мемлекеттік тілдері туралы» Заңның ережелері бекітілген.

КОМИ-ПЕРМЯК ТІЛІ (Коми-пермяк тілі, *Komi-permjak language*) фин-угор тілдер отбасының фин-пермь тармағының пермь тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтілік элементтері бар).

Референтті халық: *коми-пермяктар, пермдіктер*; өз атауы – *пермяктер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Коми-пермяктар – Коми-Пермяк автономиялық округінің, Пермь облысының, Киров облысының және Ресей Федерациясының Алтай аймағының байырғы халқы.

Коми-пермяк тілі – Коми-Пермяк автономиялық округінің тілдерінің бірі (Жарғы 1994, Тілдер туралы заң 1994⁸⁸); коми-пермяк диаспорасының экзогендік тілі. «Коми-пермяк тілі тек 1920–1930 жылдары ғана мемлекеттік мәртебеге ие болған. 1992 жылы барлық деңгейдегі депутаттардың аудандық съезінде коми-пермяк тіліне мемлекеттік мәртебе беру туралы ұсыныс қолдау таппады» (Жазбаша 2000: 222).

Қазақстандағы коми-пермяк диаспорасы санының динамикасы: 1556 (1970 ж.), 1777 (1979 ж.), 1563 (1989 ж.), 935 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша Ресей Федерациясының 147 мың коми-пермяктарының 71,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 7,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 28,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 62,1%-ы осы тілді еркін меңгерген (Сонда 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 7023 сұралған коми-пермяктың 70,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 6,8%-ы ғана оны еркін меңгерген; 29,6%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 63,7%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының коми-пермяктарының 8,6%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан коми-пермяктарының кәсіптік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 688 адам (73,6%), кәсіптіксіздер – 247 адам (26,4%).

1917 жылға дейін коми-пермяктардың жазуы коми-зырянның жазуы сияқты үш диалектінің негізінде болды: итеем, орта сысоль, төменгі вычегод. Жалпыхалықтық жазу орыс (кириллица) әліпбиінің негізінде құрылды. 1920 жылдан бастап айтарлықтай өзгертілген орыс әліпбиі қолданыла бастады. 30-жылдардың басында коми жазуы латындандырылды, ал 30-жылдардың соңында қайтадан орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды.

Коми-пермяк тілінің төрт диалектісі бар: солтүстік (косин-камдық), оңтүстік (иньвендік), верхнекал және коми-язвин. Әдеби тілдің

88. Коми-Пермяк тілінің ресми мәртебесі жоқ. Коми-Пермяк автономиялық округінің Жарғысында: «Коми-Пермяк автономиялық округінің аумағында орыс тілі мемлекеттік тіл болып табылады. Қарым-қатынастық ресми салаларында орыс тілімен қатар коми-пермяк тілін де қолдануға болады» делінген.

қалыптасуы XVIII ғасырдан басталды, ол коми-пермяк тілінің екі негізгі диалектісін – солтүстік және оңтүстік диалектілерін біріктірген кудымкар-иньвен диалектісінің негізінде қалыптасты.

КОРЕЙ ТІЛІ (коре мар, юкчин, менчхон) (Корей тілі, *Korean language*) – генетикалық байланысы тек гипотетикалық түрде құрылған оқшауланған тіл. Корей тілінің пайда болуы туралы әртүрлі болжамдар бар, ол дравидік, палеоазияттық, үндіеуропалық тілдер отбасыларынан және, бәлкім, алтай тілдері отбасына жатқызылуы мүмкін. Соңғы жылдары корей тілінің алтай отбасына жақындығы туралы көзқарас кең таралды. Корей тілі – номинативті құрылысы бар жалғамалы (агглютинативті) тіл (флективтіліктің күшеюімен).

Референтті халқы: *корейлер*; өз атауы – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (Чосон елінің адамдары, Коре елінің адамдары, Ханик елінің адамдары).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Корейлердің пайда болуы жайлы нақты мәлімет жоқ, олардың қалыптасу процесіне тайпалардың үш тобы қатысты: палеоазияттық, алтайлық және австриялық. Мұндағы жетекші рөл көне алтай тілдерінде сөйлейтін топтарға тиесілі екені анық. Корейлердің біртұтас халық ретінде қалыптасуы Горео әулетінің мезгілінен бастау алады (б.з. X ғасырдың басы). Корей тілінде шамамен 70 млн адам сөйлейді, оның 64 млн Корей түбегінде тұрады. Қалған 6 млн корей Қытайда (2 млн), Жапонияда (700 мың), АҚШ-та (400 мың) және Орталық Азияда тұрады (Хонг – 2003, 208–211). 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 438650 корей өмір сүрді, осы жылдары корейлердің көп бөлігі Өзбекстанда (41,8%), Ресей Федерациясында (24,4%) және Қазақстанда (23,6%) болды (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>). 2005 жылы сол дереккөзге сәйкес, Солтүстік Кореяның халқы 22912177 адамды құрайды. Халықтың негізгі бөлігі – корейлер, қытайлар мен жапондардың шағын топтары бар. Оңтүстік Кореяның халқы 48 422 644 адамды құрайды, халықтың негізгі бөлігі – корейлер (елде 20000 қытай тұрады).

Корей тілі – Солтүстік Кореяның ресми (мемлекеттік) тілі (Конституция 1992; 1998); Оңтүстік Кореяның ресми тілі (1894 жылғы реформадан бастап); корей тілі (коре мар – корей тілінің екі диалектісін – юкчин мен менчхонды қамтитын корей тілінің койнеландырылған нұсқасы) – Қазақстандағы корей диаспорасының экзогендік тілі (Сон 1999; Пак 2002; Ким 2003).

Корей диаспорасы екі мемлекетпен – Солтүстік және Оңтүстік Кореямен байланысты. Қазақстанға корейлер 1937 жылы Қиыр Шығыстан жер аударылды (Депортацияланған 1998; Құлбаев 2000), онда корейлер XIX ғасырдың екінші жартысында қоныс аударды. 1926 жылғы халық санағы Қазақстанда тек 42 корей тұрғандығын тіркеді (27 корей – Семей губерниясында, 11 корей – Сырдария губерниясында және 4 корей

Ақмола облысында тұрған). Жер аудару нәтижесінде 1939 жылға қарай қазақстандық корейлердің саны 96453 адамға дейін өсті. Қазіргі уақытта корей диаспорасы саны бойынша республикада тоғызыншы орында тұр. Соңғы санақ кезінде Қазақстан халқының жалпы санының 7,7%-ға төмендеуімен корейлер саны 100739-дан (1989 ж.) 99665-ке (1999 ж.) дейін қысқарды, алайда елдің жалпы халқындағы корейлердің үлесі аздап өсті (0,62-ден 0,67%-ға дейін). Корей диаспорасының негізгі бөлігі республиканың оңтүстік облыстарында орналасқан. Мұндай қоныстану принципі кейінгі онжылдықтарда да сақталды⁸⁹. Соған қарамастан, корейлердің ішкі көші-қоны Қызыл-Орда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында олардың санының азаюына және Алматы (27,9%) және Астана (52,6%) қалаларында ұлғаюына әкелді.

Қазақстандағы корей диаспорасы санының динамикасы: 82598 (1970 ж.), 91984 (1979 ж.), 100739 (1989 ж.), 99665 (1999 ж.) адам.

1989 жылғы КСРО халық санағының деректері бойынша, Қазақстан корейлерінің 52%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; корейлердің 0,2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 1%-ы қазақ тілін меңгерген; 48%-ы орыс тілін ана тілі деп есептеді және корейлердің 47%-ы оны меңгерген. 1999 жылғы санақ деректеріне сәйкес, 25,7 мың корей (25,8%), ана тілін, 28,7 мың корей (28,8%) қазақ тілін, 97,4 мың корей (97,7%) орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ кезінде Қазақстан корейлерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 53912 адам (54,1%), қостілділер – 45753 адам (45,9%).

Корейлердің ұлттық жазуы – *хунмин чоном* қазіргі уақытта *хангыль* деген атпен белгілі. Хангыль жазуы 1443 жылы пайда болды, екі жылдан кейін бұл тіл «мемлекеттік жазу» ретінде енгізілді. Содан бері хангыль қытай иероглифтерін қолдануға тыйым салатын дүниежүзілік мемлекеттік қолдауға ие болды.

Корей тілінің екі нұсқасы бар – солтүстік (*пайю тобы*) және оңтүстік (*хан тобы*). Оңтүстік Кореяда – сеул диалектісі, ал Солтүстік Кореяда пинжанның аймақтық диалектісі жалпы қабылданған ұлттық тілге айналды. Бұл екі диалектінің *пайю* және *хан* тілдерімен алыс туыстығы бар (Хонг – 2003, 208). Қазіргі уақытта Солтүстік және Оңтүстік Кореяның корей тілі арасындағы алшақтық артып келеді және тілдік нормаларды біріздендіру үшін үлкен күш салу керек.

Этномәдени бірлестік: Қазақстан корейлерінің құрылтай съезінде (Алматы, 1990 ж. наурыз) Қазақстанның корей мәдени орталықтарының республикалық қауымдастығы құрылды. Қауымдастықтың бастамасымен «Қазақстанның Кеңестік корейлері» энциклопедиялық анықтамалығы,

«Қазақстан корейлері» тарихи очеркі, қазақ, орыс, корей және ағылшын тілдерінде жазылған «Қазақстан корейлері: иллюстрацияланған тарих» кітабы дайындалып, басылып шықты. Қазақстанда Республикалық корей музыкалық комедия театры бар. 2002 жылдың қыркүйегінде осы театрдың құрылуына 70 жыл толды. «Коре ильбо» газеті – «Ленин кичи» және «Сенбон» газеттерінің мұрагері. 1999 жылы «Коре сарам» корей бағдарламалар студиясы құрылды, ал қазіргі уақытта корей тілінде ұзақтығы 20 минут болатын телевизиялық бағдарламалар аптасына бір рет жүргізіледі, корей радиобағдарлары сәтті таратылуда.

1996 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің шығыстану институты жанынан Қазақстан корейтанушылар қауымдастығы құрылды (през. Г.Н. Ким). Корейтанушылар қауымдастығы «Корейтану хабаршысы» журналын шығарады. 1998 жылы Қазақстан корейлер қауымдастығының республикалық жастар орталығы жұмыс істей бастады. 1991 жылы 500000-нан астам мүшені, оның ішінде 50 ғылым докторын және 300 ғылым кандидатын біріктіретін «Кахак» Корей ғылыми-техникалық қоғамы құрылды. Қазақстандағы корей тілі мен оның диалектілерін әлеуметтік лингвистикалық сипаттауға арналған диссертациялар жазылды (Пак 2002; Сон 1999).

КОРЯК ТІЛІ (Корьяк тілі, Koryak language) палеоазияттық тілдер отбасының чуко́т – камчатка тармағына кіреді; үндестігі бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *корьяктар*; өз атауы: жағалау корьяктары – *нымылгын*, бұғы өсіруші корьяктар – *чавиын*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Корьяктар – Камчатка облысының Корьяк автономиялық округінің байырғы халқы, сонымен қатар Чуко́т автономиялық округінде және Магадан облысында тұрады. XVII ғасырдың бірінші жартысында (орыс тарихи құжаттарының жазбаларына сәйкес) шаруашылық және тұрмыстық ерекшеліктері бойынша екі топқа бөлінді: бұғы өсіруші көшпелілер және теңіз маңындағы (жағалаудағы) отырықшы тұрғындар.

1989 жылғы халық санағы бойынша корьяктардың саны 8942 адамды құрады, олардың 52,4%-ы корьяк тілін ана тілі деп мәлімдеді, 46,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санады.

Корьяк тілі – Қазақстандағы корьяк диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы корьяк диаспорасы санының динамикасы: 7 (1970 ж.), 16 (1979 ж.), 34 (1989 ж.), 48 (1999 ж.) адам.

Корьяк тілінің жазуы 1931 жылы КСРО-да латын графикасы негізінде тілдік жүйені белсенді құру кезеңінде құрылды, 1936 жылы ол орыс (кириллица) графикалық базасына ауыстырылды.

Корьяк тілінде бірнеше диалектілер бар: чавчувен, апукин, камен, алютор (кейде дербес тіл болып саналады), иткан, олардың ішінде чувчувен диалектісі жазудың негізін қалады.

89. Сондай-ақ, «Қазақстандағы тілдік жағдаят» деген 1-бөлімнің «Қазақстандағы диаспоралар тілдері және иммиграндық тілдер: тіл саясатының көпсубъектілік сипаттамасына» деген кіші бөлімін қараңыз.

ҚЫРЫМ ТАТАР ТІЛІ (Қырым-татар тілі, Krymsko-tatarian, Crimean Turkish language) – түркі тілдерінің бірі; екінші буынға дейін қоса алғанда, таңдай және ерін үндестігі бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халықтар: *қырым татарлары, қырым еврейлері* (қырымшақтар).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қырым татарлары ортаеділдік татарлардан қалыптасу тарихы, өмірі мен тілі бойынша ерекшеленеді (олардың өзіндік әдеби тілі бар). Дала қырым татарлары (ноғайлардың ұрпақтары) және оңтүстік жағалаудағы қырым татарлары (анатолиялық түріктерінің ұрпақтары) ерекшеленеді. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Өзбекстанда тұратын 271715 қырым татар болды (69,5%). Х. Бушотеннің айтуынша, Украинада 200 мың, Өзбекстанда – 300 мың қырым татар тұрады (Voeschoten – 1998, 13–14).

Қырым татар тілі – Қазақстандағы қырым татар мен қырым еврей (қырымшақ) диаспораларының экзогендік тілі⁹⁰.

Қазақстанның қырым татар диаспорасы санының динамикасы: 2023 (1970 ж.), 834 (1979 ж.), 3127 (1989 ж.), 1006 (1999 ж.) адам.

Қырым еврейлері (қырымшақтар) – Қырымның ортағасырлық еврей халқының ұрпақтары. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Ресей мен Украинада тұратын 1448 қырым еврей (қырымшақ) болды; Қазақстанда осы этностың 61 өкілі тұрды. Қазақстанның қырым еврей (қырымшақ) диаспорасы санының 30 санақ жылындағы динамикасы да санның екі есе азаю үрдісін айқындап отыр: 42 (1970 ж.), 87 (1979 ж.), 61 (1989 ж.), 20 (1999 ж.) адам.

Қазақстанда тұратын 3169 қырым татарларының 89%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ қырым татарларының тек 1%-ы ғана осы тілді меңгерген; қырым татарларының 1%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 2,1%-ы қазақ тілін біледі; қырым татарларының 9,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 79%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанның қырым татарларының қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 249 адам (24,8%), қостілділер – 757 адам (75,2%).

1929 жылға дейін қырым татар тілінің жазуы араб графикасы негізінде, содан кейін латын графикасы негізінде, 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізінде болды. Қырым еврейлері жасаған фольклорлық және діни мәтіндер бірнеше тілде жарық көрді: қырым татар (қырымшақ), иврит, идиш, орыс тілдері.

Қырым татар тілі екі диалектіге бөлінеді: дала (қыпшақ-ноғай түрі), орта (сары қыпшақ түрі) және оңтүстік (оғыз түрі). Қазіргі қырым татар әдеби тілі ХХ ғасырдың аяғында орта диалект негізінде дамыды.

90. 1992 жылғы Қырым Автономиялық Республикасының 6-бабы бойынша қырым татар тілі (украин және орыс тілдерімен бірге) осы республиканың мемлекеттік тілі болып жарияланды. 1996 жылдан бастап Украинаның жаңа Конституциясының мәтінінде қырым татар тілі туралы айтылмағандықтан, ол (әдепкі қалпы бойынша) мемлекеттік тіл мәртебесін жоғалтады.

ҚҰМЫҚ ТІЛІ (Құмық тілі, Kumyk language) алтай тілдер отбасының түркі тобының шығыс ғұн тармағының сары қыпшақ ішкі тобына кіреді. Алайда ол өзінің кейбір ерекшеліктері бойынша оғыз тобының тілдеріне жақын болып келеді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *құмықтар*; өз атауы – *къумукъ*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Құмықтар негізінен Дағыстанның солтүстік бөлігінде орналасқан, олардың шағын топтары Шешенстанда, Ингушетияда және Солтүстік Осетияда тұрады. Құмықтар Дағыстанның солтүстігіндегі байырғы халықтың түркітілдес тайпалармен (ең алдымен қыпшақтармен) араласуы нәтижесінде пайда болды. Осы уақытқа дейін құмықтардың үш этнографиялық тобы сақталған: хасавюрт, буйнақ және қайтаг. Құмықтардың басым көпшілігі (98,3%) Ресей Федерациясында тұрады.

Құмық тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁹¹); Қазақстанның құмық диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның құмық диаспорасы санының динамикасы: 554 (1970 ж.), 873 (1979 ж.), 1701 (1989 ж.), 643 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО-да жүргізілген санақ материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық деректер бойынша, 277 мың құмықтың 97,7%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ 0,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 74,7%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері Ресей Федерациясының сұралған 14315 құмықтың 98,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 86,9%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының құмықтарының 22,3%-ын құрайды (Сонда: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын 1710 құмықтың 83%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, бірақ тек 0,2%-ы құмық тілін біледі; құмықтардың 1,6% қазақ тілін ана тілі деп таныды, 2%-ы қазақ тілін біледі; құмықтардың 14%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 71%-ы оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан құмықтарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 218 адам (33,9%), қостілділер – 425 адам (66,1%).

1928 жылға дейін құмық тілінің жазуы араб графикасы (аджам) негізінде, содан кейін латын әліпбиінде, ал 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасы негізінде болған.

91. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ноғай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

Құмық тілінде бес диалект бар: буйнақ, хасавюрт, кайтак, тау (подгорный), тер диалектілері. 1917 жылдан кейін пайда болған әдеби тіл хасавюрт және буйнақ диалектілеріне негізделген.

КҮРД ТІЛІ (Күрд тілі, Kurdish language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік-батыс тобына кіреді; жалғамалылығы (агглютинациясы) күшейтілген тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады, изафеттік және эргативті құрылыстың болуымен сипатталады.

Референтті халық: *күрдтер*; өз атауы – *күрд*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Күрдтер – Кіші Азияның шығысы мен оңтүстік-шығысындағы таулы аймақтардың байырғы халқы. Күрдтердің ата-бабалары туралы жеке деректер б.з.д. II мың. жатады. Күрд халқы бірқатар ежелгі халықтардың осы аймақтарға келген Иран тайпаларымен араласуы нәтижесінде пайда болды.

Араб халифаты кезінде күрдтер исламды қабылдады және қазіргі уақытта Түркия, Иран, Ирак, Сирияның құрамына кіретін Күрдістанның көп бөлігіне (Кіші Азиядағы таулы аймақ) таралды. 80-жылдардың аяғында әлемде Түркияда (39,7%), Иранда (31,0%), Иракта (23,4%), Сирияда (4,7%) тұратын 13,86 миллион күрд болды; қазіргі уақытта күрдтердің жалпы саны 20 миллионға жақындап келеді. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 152717 күрд болды.

2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) Түркияның жалпы халқы 69660559 адамды құрайды (20%). Иран Ислам Республикасы халқының саны сол дереккөздің деректері бойынша 68017860 адамды құрайды, олар келесі этникалық топтарға бөлінеді: парсылар – 51%, әзірбайжандар – 24%, күрдтер – 7%, арабтар – 3%, лурлар – 2%, балочилер – 2%, түрікмендер – 2%, басқалары – 1%. Иран Ислам Республикасында тілдердің таралуы: парсы тілі және оның диалектілері – 58%, түркі тілдері – 26%, күрд – 9%, лури – 2%, балочи – 1%, араб – 1%, түрік – 1%, басқалары – 2%.

Күрд тілі – Ирак Республикасының күрд аймағының ресми тілі⁹² (Конституция 2005⁹³); Қазақстанның күрд диаспорасының экзогендік тілі.

92. Түркия Республикасы мен Иран Ислам Республикасы Конституциясының тиісті баптарында күрд тілі туралы сөз жоқ. Иран Ислам Республикасы Конституциясының «Ресми тіл» 15-бабында және «Араб тілі» 16-бабында былай делінген: «Парсы тілі – Иранның ресми тілі мен жазуы, сондай-ақ lingua franca» (ст. 7). Ресми құжаттар, хат алмасу және мәтіндер, сондай-ақ оқулықтар осы тілде жазылып, жүргізілуі керек». Сонымен қатар парсы тілімен бірге баспасөзде, бұқаралық ақпарат құралдарында, мектепте осы тілдердегі әдебиеттерді оқу үшін аймақтық және «трайбалистік» (рулық) тілдер қолданылады. Араб тілі құран тілі, ислам мәтіндерінің тілі және оқыту тілі болып табылады. Араб тілін үйрену мектептің барлық сыныптарында және елдің барлық аймақтарында бастауыш деңгейден кейін жүзеге асырылуы керек.

93. Ирак Республикасының Конституциясында былай делінген: «А) араб тілі ресми тіл болып табылады; Б) күрд тілі күрд аймағындағы араб тілімен қатар ресми тіл болып табылады» (7-бап).

Түркиямен шекаралас аймақтарда (негізінен Әзірбайжан мен Арменияда) тұратын күрдтер 1937 жылғы қараша-желтоқсанда Қазақстанға күштеп жер аударылды; олардың көпшілігі жолда қаза тапты, қалғандары Қазақстанның 110 ауданына, 14 облысына қоныстанды (Дымов – 2004, 488).

Қазақстанның күрд диаспорасы санының динамикасы тұрақты өсу үрдісін көрсетеді: 12313 (1970 ж.), 17692 (1979 ж.), 25371 (1989 ж.), 32764 (1999 ж.) адам, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында шамамен 12 мың⁹⁴ адам тұрады. Күрд тілі ана тілі ретінде Иран мен Қазақстан мектептерінде оқытыла бастады.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын 25425 күрдтің 95,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, алайда күрдтердің ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ екенін; күрдтердің 0,4%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 11%-ы қазақ тілін біледі; 3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 63%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан күрдтерінің кәсіптік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 6844 адам (20,9%), кәсіптіксіздер – 25920 адам (79,1%).

Күрд тілі графикалық бөлінумен сипатталады: Кеңес Одағында тұратын күрдтердің жазуы 1921 жылдан бастап армян графикасы негізінде, 1929 жылдан бастап латын графикасында, 1914 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасында болған; Ирак пен басқа елдердің күрдтері араб графикасына негізделген жазуды пайдаланады. Араб графикасы негізінде күрд тілінің алғашқы жазба ескерткіштері XI ғасырға жатады.

Күрд тілінің негізгі диалектілері: курлянджи (курманджи – солтүстік-батыс диалектісі) және сарани (оңтүстік-шығыс диалектісі). Күрд әдеби тілінің екі нұсқасы бар: бұрынғы Кеңес Одағының аумағында тұратын күрдтер курманджи диалектісіне негізделген әдеби тілді, ал Иракта тұратын күрдтер сарани диалектісіне негізделген әдеби тілді қолданады.

Этномәдени бірлестік: күрдтердің алғашқы ұлттық бірлестігі 1989 жылы құрылған Алматы ұлттық мәдени орталығы болды. 1993 ж. наурыз айында Алматы, Тараз, Талдықорған күрд мәдени орталықтары «Як ун» (Бірлік) Күрдтер қауымдастығына бірікті (алғашқы през. А.З. Алиев), ол 1999 жылы бұл қауымдастықтың атауы «Барбанг» (Таң) деп өзгертілді. Қауымдастық мүшелері күрдтердің тарихына, тіліне, мәдениетіне арналған келесі кітаптарды шығарды: К. Мирзоевтің «Күрд әдебиетінің тарихи тағдыры» (1996 ж.), «Қазақстан күрдтерінің кіші энциклопедиясы» (2002 ж.), Н.К. Надировтың «Біз, күрд – қазақстандықтармыз» (2003 ж.), М.М. Мамедовтың «ТМД-нің күрдтері»

94. «Барбанг» күрдтер қауымдастығының мәліметінше, қазіргі уақытта Қазақстанда 100000-нан астам күрд тұрады.

және т.б. «Нубар» әдеби журналы, «Kurde zana» республикалық газеті шығарылады, күрд мәдени мұрасын сақтау, ана тілін, әдебиетті, өнерді, мәдениетті зерделеу бойынша түрлі іс-шаралар өткізіледі. Оңтүстік Қазақстан облысында күрдтер отбасынан шыққан балаларға арналған 16 мектеп жұмыс істейді. Күрд тілінің оқулығы мен оқу-әдістемелік бағдарламалары жарық көрді (К.И. Мирзоев).

ҚЫРҒЫЗ ТІЛІ (Қырғыз тілі, Kyrgyz language) алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс тармағының қырғыз-қыпшақ тобына кіреді; лабиал үндестігі бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *қырғыздар*; өз атауы – *қырғыз*. Бұрын *қара қырғыздар*, *тауды мекендеген жабайы қара қырғыздар*, *буруттар* аттарымен белгілі болған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қырғыздардың ерте этникалық тарихы ғұн, динлин, сақ, үйсін тайпалық одақтарымен байланысты. Кейіннен қырғыздардың құрамына кірген түркітілдес тайпалар VI–X ғғ. Шығыс Тянь-Шань аймағында қоныстанды. Олар құрамына жергілікті түркі тайпалары (қарлұқтар, ұйғырлар), содан кейін моңғол тайпалары, ал XVI–XVII ғасырларда – қазақ-ноғай тектес кейбір тайпалар кірген қырғыз этносының Тянь-Шань өңірінде қалыптаса бастауына негіз болды. Ұлттың қалыптасуы және оның қазіргі тіршілік ету ортасында орналасуы негізінен XVIII ғасырдың екінші жартысында аяқталды. Бұрын қырғыздар оң жақ «қанатқа» және сол жақ «қанатқа» бөлінді. Оң жақ «қанаты» үш тармаққа бөлінді: тағай, адигине және мунгуш. Сол жақ «қанатқа» чикилик атауымен біріктірілген тайпалар тобы кірді.

1989 жылғы КСРО халық санағының деректері бойынша қырғыздардың көпшілігі Қырғызстанда (88,2%), Өзбекстанда (6,9%), Тәжікстанда (2,5%) тұрды. Қырғыздар тобы Қытайда және Ауғанстанның солтүстік-шығыс бөлігінде тұрады. Х. Бушотеннің мәліметінше, қырғыздар Қырғызстанда (2,4 млн), Ауғанстанда (500 мың), Қытайда (140 мың) (Boeschoten – 1998, 13–14) тұрады.

Қырғыз тілі – Қырғызстанның мемлекеттік тілі (1993; 1996; 2001⁹⁵); Қазақстандағы қырғыз диаспорасының экзогендік тілі.

1926 жылғы Бірінші Бүкілодақтық халық санағында Қазақстанның барлық губернияларында (Қостанай округін қоспағанда) оңтүстікте қоныстануды жөн көрген 10 мыңға жуық қырғыздардың тұруы атап өтілді.

Кейіннен қырғыздардың үлкен тобы Қазақстанның солтүстік-шығысында қоныстанды. Қазақстанның қырғыз диаспорасы санының динамикасы мынадай: 9612 (1970 ж.), 9352 (1979 ж.), 13726 (1989 ж.), 10897 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын қырғыздардың 79%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, алайда қырғыздардың тек 0,7%-ы ғана осы тілді меңгерді; қырғыздардың 14%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 12%-ы қазақ тілін біледі; қырғыздардың 6,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал қырғыздардың 59%-ы ғана оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан қырғыздарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 1736 адам (15,9%), қостілділер – 9161 адам (84,1%).

Қырғыз жазуы 1924 жылы араб графикасы негізінде құрылды, 1926 жылдан бастап латын графикасына және 1940 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Қырғыз тілінде екі диалект тобы бар: солтүстік және оңтүстік. Қырғыз әдеби тілі оңтүстік диалектілердің лексикалық құралдары арқылы едәуір байытылған солтүстік диалектілерге негізделген.

Этномәдени бірлестік: 1996 жылы «Мекен» Қырғыз орталығы құрылды. Орталық Алматының жоғары оқу орындарында оқитын қырғыз студенттерімен үлкен жұмыс жүргізуде.

ЛАК ТІЛІ (Лак тілі, Lak language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лак-даргин тобына кіреді; эргативті құрылысы бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *лактар*; өз атауы. – лак; бұрын *казикумухтар* деген атпен белгілі болған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Лактар – Дағыстанның байырғы халқы. Басқа халықтармен бірге лактар ежелгі уақытта Дағыстан аумағында өмір сүрген легтердің қатарына кірді.

КСРО-да негізінен Ресей Федерациясының аумағында тұратын 118074 лак болды.

Лак тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁹⁶); Қазақстанның лак диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның лак диаспорасы санының динамикасы: 617 (1970 ж.), 784 (1979 ж.), 1214 (1989 ж.), 590 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО-да халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 106 мың лактардың 95,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ 0,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 3,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 77,8%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

96. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ноғай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 4673 сұралған лақтың 94,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 4,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 88,2%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының лақтарының 1,5%-ын құрады (Сонда: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын 1214 лақтың 78%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 0,8%-ы ғана лак тілін меңгерген; 0,3%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 1,5%-ы қазақ тілін меңгерген; лақтардың 19,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 70%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақта Қазақстан лақтарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 313 адам (53,1%), қостілділер – 277 адам (46,9%).

Лак тілінің жазуы Қазан төңкерісіне дейін болған, кейіннен ол түбегейлі өзгерістерге ұшырады: 1928 жылға дейін жазба араб графикасында (аджам жазуы) дамыды, содан кейін латындандырылды, ал 1938 жылдан бастап орыс (кирилл) графикасына аударылды.

Лак тілінде бес лак диалектісі бар: кумух, вицхин, аштикулин, вихлин және балхар. Лак әдеби тілі кумух диалектісіне негізделген.

ЛАТЫШ ТІЛІ (Латыш тілі, Latvian language) үндіеуропалық тілдер отбасының балтық тармағына кіреді; номинативті құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *латыштар*; өз атауы – *латвиеши*, Латвияның байырғы халқы – *латгалдар* немесе летгалдер (орыс жылнамаларында – *летгола*) ежелгі латвиялық халықтың этнонимінен пайда болған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. 80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Латвияда тұратын 1,52 миллион латыш болды. Сонымен қатар латыштар Ресейде, Башқұртстанда, Литвада, Беларуссияда және т.б. тұрады.

Латыш тілі – Латвия Республикасының ресми тілі (Конституция 1922); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстанның латыш диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы латыш диаспорасы санының динамикасы: 4282 (1970 ж.), 4318 (1979 ж.), 3283 (1989 ж.), 1816 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда өмір сүрген 3283 латыштың 38%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 4,5%-ы латыш тілін меңгерген; латыштардың 0,2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,6%-ы қазақ тілін меңгерген; латыштардың 61,3% орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 36,5%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан латыштарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 1310 адам (72,1%), қостілділер – 506 адам (27,9%).

Латыштарда жазу XVI ғасырда пайда болды (1585 жылы алғашқы латыш кітабы – латын готикалық жазуымен жазылған католиктік Катехизис жарық көрді). Алғашқы латыш кітаптарын латыш тілін жетік білмейтін неміс пасторлары жазған, сондықтан мамандар әдеби тілдің шынайы тарихы XIX ғасырдың екінші жартысында басталды деп есептейді.

Латыш тілі үш диалектімен ұсынылған: орталатыштық, ливон және жоғарылатыштық. Латыш әдеби тілі Латвияның орталық бөлігінде кең таралған орталатыштық тілге негізделген.

ЛЕЗГИН ТІЛІ (Лезгин тілі, Lezghin language) иберий-кавказ отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына кіреді; эргативті құрылысы бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне (флективтілік элементтерімен) жатады.

Референтті халық: *лезгиндер*; өз атауы – *лезгер*, *лезгияр*.

Негізгі тұратын елі және қоныстандыру тарихы. Ежелгі уақытта лезгиндер Дағыстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде және Әзірбайжанның солтүстік аймақтарында өмір сүрген (ежелгі дереккөздерде Кавказдың шығысында өмір сүрген «легтер» халқы айтылған). XIX ғасырға дейін лезгиндер бөлініп, кішігірім тәуелсіз ауылдық қауымдастықтар – «еркін қоғамдардың» құрамына кірді; лезгиндердің бір бөлігі Әзірбайжанның феодалдық құрылымдарына кірді. Осы уақытқа дейін кейбір этнографиялық топтардың (диалектілерге сәйкес келетін) арасындағы айырмашылықтар сақталуда. Мұндай топтарға мыналар жатады: *кюриндіктер*, *ахтындар* және *кубалықтар*.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Ресей Федерациясы мен Әзірбайжанда тұратын 466006 лезгин болды.

Лезгин тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998⁹⁷); Қазақстанның лезгин диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның лезгин диаспорасы санының динамикасы: 2579 (1970 ж.), 6126 (1979 ж.), 13807 (1989 ж.), 4616 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 257 мың лезгиннің 94%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 0,7%-ы ғана осы тілді еркін меңгерген; 4,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 68,7%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша 14743 сауалнамаға қатысқандардың 95,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 78,2%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының лезгиндерінің 23,4%-ын құрайды (Сонда 2000:LI).

97. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ногай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

1989 жылы Қазақстанда тұратын лезгиндердің 89,4%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, бірақ тек 0,4%-ы лезгин тілін біледі; 0,1% лезгин қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,1%-ы қазақ тілін біледі; 9% лезгин орыс тілін ана тілі деп санайды, ал лезгиндердің 73%-ы орыс тілді меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанның лезгин көстілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 1916 адам (41,5%), көстілділер – 2700 адам (58,5%).

1928 жылға дейін лезгин тілінің жазуы араб графикалық негізінде болған, содан кейін латын әліпбиіне, ал 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық базасына аударылған.

Лезгин тілінде көптеген диалектілер бар. Лезгин тілінің негізгі диалектілері: гюней, курах, яркин, ахтын, докузпарин, кубин, фэйс. Лезгин әдеби тіл (гюней диалектісінің негізінде дамиды) ХІХ ғасырда қалыптасты.

Этномәдени бірлестік: лезгин этномәдени орталығы.

ЛИВ ТІЛІ (Лив тілі, Livian language) фин-угор тілдер отбасының балтық-фин тармағының оңтүстік тобына кіреді; жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *ливтер*; өз атауы – *ливли, каламиез, рандалист*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ливтер – Латвиядағы Балтық теңізінің жағалауында тұратын этникалық топ; ежелгі уақытта қазіргі Латвияның солтүстік және батыс бөліктерінде өмір сүрген фин-угор тобына жататын тайпа. Қазіргі уақытта ливтер латыштармен толықтай ассимиляцияланған.

Лив тілі – Қазақстандағы лив диаспораның эндогендік тілі.

80-жылдардың соңында КСРО аумағында 226 лив тұрды.

Қазақстандағы лив диаспорасы санының динамикасы: 7 (1989 ж.), 3 (1999 ж.) адам.

ХХ ғасырдың 20–30-жылдары латын графикасы негізінде лив тілінің жазуы құрылды. Қысқа уақыт ішінде лив тіліндегі оқулық ретінде пайдаланылатын және анықтамалық әдебиеттер жарық көрді. Алайда лив тілі күнделікті қарым-қатынас тілі болып саналды.

ЛИТВА ТІЛІ (Литва тілі, Lithuanian language) үндіеуропалық тілдер отбасының балтық тармағына кіреді; номинативті құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *литвалықтар*; өз атауы – *лиетувай*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Литва этносы б.з.д. ІІ мың. басында ата-бабалары Нямунас және Раугава өзендерінің алаптарына қоныс аударған әртүрлі балтық тайпаларының негізінде қалыптасты. Литвалықтардың құрамына *аукштайлықтар, жмудь* немесе *жемайттар, скальвтер* мен *падравтар*, сондай-ақ *ятвяг, курши, земгал* және *сел* тайпаларының бір бөлігі кірді. Бұл тайпалардың

ХІІІ ғ. бірігуі нәтижесінде Литва мемлекеті құрылды. Бүгінгі күнге дейін литвалықтар құрамында мәдени-тұрмыстық және диалектикалық айырмашылықтары (*жемайттар, аукштайлықтар, дзуктер, қанстар, занавиктер*) бар жергілікті этнографиялық топтар сақталуда.

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен КСРО-да, сондай-ақ АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралияда тұратын 3,37 миллион литвалық болды.

Литва тілі – Литва Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1992⁹⁸); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан литва диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның литвалық диаспорасы санының динамикасы: 14194 (1970 ж.), 10964 (1979 ж.), 10657 (1989 ж.), 7070 (1999 ж.) адам, негізінен Орталық және Солтүстік Қазақстанда тұрады.

1989 жылы Қазақстанда тұрып жатқан литвалықтардың 49%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, алайда 3,7%-ы ғана литва тілін меңгерген; 0,05%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныған, 0,6%-ы қазақ тілін меңгерген; 59,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 46%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақта Қазақстан литвалықтарының көстілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 4738 адам (67,0%), көстілділер – 2332 адам (33,0%).

Литва тілінің жазуы латын графикасы негізінде ХVІ ғасырда пайда болды. Алғашқы литвалық кітап М. Мажвадасын Катехизисі болды (1547). Әдеби тілдің дамуының алғашқы кезеңінде көптеген діни кітаптардан басқа, филологиялық сипаттағы шығармалар, соның ішінде литва тілінің грамматикасы туралы кітаптар жарияланады.

Литва тілінде екі негізгі диалект бар: жемайт және аукштайт. Литва әдеби тілі ХІХ–ХХ ғасырларда түпкілікті қалыптасты.

МАНСИ ТІЛІ (Манси тілі, Mansi language) фин-угор тілдер отбасының обь-угор тармағының тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (артикаль бар).

Референтті халық: *мансилер*; өз атауы – *манси* (ескір. *вогулдар*); венгрлердің өз атауымен (*мадьяр*) тектес болатын ежелгі этнониммен байланысты (әр түрлі диалектілердің этнонимдерін салыстырайық: *манси, моаньс, мэньши, мэнчи*).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Мансилер ата-бабалары ХІ ғ. жазбаша дереккөздерде «югралар» (хантармен бірге) деп аталады, ал ХІV ғ. *вогуличтер, вогулдар* деген атпен белгілі болды. Мансилердің этникалық қауымдастығы оңтүстіктен (Обь, Тобыл, Ертіс өзендерінің сол салаларының алаптары) жылжыған ежелгі угор

98. Литва Республикасының Конституциясы бойынша литва тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие (14-бап).

тайпалары – аңшылар мен балық аулаушылардың ежелгі тайпаларға бірігу процесінде қалыптасты.

Мансилер негізінен Ресей Федерациясының Тюмень облысының Обь өзенінің алабында орналасқан (Ханты-Мансийск автономиялық округі, Свердлов облысының кейбір аудандары) және 11,4 мың адамды құрайды (2002). Өзін-өзі бағалау бойынша мансилердің 37,1%-ы ана тілін меңгерген.

Манси тілі – Қазақстанның манси диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның манси диаспорасы санының динамикасы: 14 (1970 ж.), 36 (1979 ж.), 37 (1989 ж.), 8 (1999 ж.) адам, негізінен Орталық және Солтүстік Қазақстанда қоныстанды.

Манси тілінің жазуы 1931 жылы латын графикасы негізінде құрылды, 1938 жылы орыс (кириллица) графикалық базасына ауыстырылды. 1980 жылы манси жазуына елеулі реформа жүргізілді: дауысты дыбыстар созымдылығының дәйекші (диакритикалық) белгілері енгізілді.

Манси тілінде төрт негізгі диалект бар: солтүстік, шығыс (немесе кондин), батыс, оңтүстік (немесе тавдин).

МАРИ ТАУЛЫҚ ТІЛІ және **МАРИ АЛҚАПТЫҚ ТІЛІ** (Мари тілі, Mari language) фин-угор тілдерінің еділ тармағына кіреді; езулік және лабиал үндестігі бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *марийлер*; өз атауы – *мари*; ескір. – *черемистер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Мари тайпаларының қалыптасуы біздің заманымыздың басына жатқызылады. Мари тайпалары Еділ бойының оң жағалауының бір бөлігінде және Еділ мен Ветлуга өзені аралығында қалыптасты. Марийлердің орыстармен жақындасуы XII ғасырдың аяғында болды. XVII–XVIII ғасырларда марийлер шығысқа қоныс аударып, үш этнографиялық топқа бөлінді: таулық, алқаптық және шығыс. Таулық марийлер негізінен Еділдің оң жағалауын қоныстанып, алқаптық марийлер және шығыс марийлер Башқұртстан мен Свердлов облысында тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Ресей Федерациясында (96,0%) тұратын 670868 адам болды.

Мари таулық тілі және мари алқаптық тілі – Мари Эл Республикасының ресми, мемлекеттік тілдері (Конституция 1995, Тілдер туралы заң 1995⁹⁹); Қазақстанның мари (таулық және алқаптық) диаспорасының экзогендік тілдері.

Қазақстанның мари диаспорасы санының динамикасы: 9089 (1970 ж.), 10589 (1979 ж.), 11919 (1989 ж.), 6489 (1999 ж.) адам, негізінен республиканың солтүстік облыстарында тұрады.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының 644 мың маридің 81,9%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 3,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 17,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 69,5%-ын орыс тілін еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1989 жылы Қазақстанда тұратын марийлердің 60%-ы өздерінің ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, бірақ тек 3,2%-ы ғана мари тілін біледі; 0,3%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 1,07%-ы қазақ тілін біледі; марийлердің 39%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, марийлердің ал 57%-ы орыс тілін біледі.

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 29743 сұралған маридің 82,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 2,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 17,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 75,2%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясы марийлердің 10%-ын құрайды (Сонда: LI).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан марийлерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 3656 адам (56,3%), қостілділер – 2833 адам (43,7%).

Мари тілі жазуының қалыптасуына 1775 жылғы «Черемыс тілінің грамматикасына арналған шығармалар» грамматикасы үлкен әсер етті. Мари тіліндегі алғашқы кітаптар Катехизис (1803) және Інжіл (1821) болды. Мари жазуы кириллица негізінде құрылды. 1930–1932 жылдар аралығында оны латын графикалық базасына көшіру әрекеттері жасалды. 1938 жылы орыс (кириллица) графикасын жандандырған жазуды жаңғырту жүзеге асырылды.

Мари алқаптық тілі мен мари таулық тілі жалпыхалықтық мари тілінің атас диалектілері негізінде пайда болды. Мари тілінің диалектикалық бөлінуі төрт диалектімен ұсынылған: алқаптық, таулық, шығыс және солтүстік-батыс. Мари тілі кейбір түркі және славян (орыс) тілдерімен тығыз байланыста қалыптасып дамыды. Бұл оның лексикалық және грамматикалық құрылымына әсер етті, алайда негізгі фин-угор ерекшеліктерін сақтап қалды.

МОЛДАВАН ТІЛІ (Молдаван тілі, Moldavian language) үндіеуропалық отбасының роман тармағының балқан-роман ішкі тобына кіреді; номинативті құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *молдавандар*; өз атауы – *молдовень*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Молдавандардың ата-бабалары б.з. II ғасырда романдандырылған, ал VI ғасырдан бастап славяндардың ықпалына ұшыраған фракия тайпаларының негізінде құрылған волохтар (влахтар) болып табылады. Этникалық даму барысында шығыс Карпат тау бөктеріндегі волохтардың жалпы бұқарасынан молдаван

99. Конституцияда да, Мари Эл Республикасының тілдері туралы заңда да ресми, мемлекеттік тіл мәртебесі мари (таулық және алқаптық) және орыс тілдеріне берілген.

этносты ерекшеленді. Молдова ұлтының қалыптасуы XIV ғасырдың бірінші жартысында пайда болған Молдова княздігі кезінде аяқталды.

2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) Молдова Республикасында 4455421 адам өмір сүреді. Олар келесі этностардан тұрады: молдавандар (64,5%), украиндар (13,8%), орыстар 13%), еврейлер (1,5%), болгарлар (2%), ғағауыздар және баскалар (5,2%).

Молдаван тілі – Молдова Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994; 1996¹⁰⁰); Қазақстан молдаван диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның молдаван диаспорасы санының динамикасы: 26025 (1970 ж.), 30256 (1979 ж.), 32361 (1989 ж.), 19460 (1999 ж.) адам, негізінен Батыс және Солтүстік Қазақстанда тұрады.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын 32361 молдаванның 52%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың тек 3,6%-ы ғана молдаван тілін біледі; молдавандардың 0,2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, молдавандардың 1%-ы қазақ тілін біледі; 47%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал молдавандардың 48%-ы орыс тілін меңгерген.

Қазақстан молдавандарының көшілділік дәрежесі 1999 жылғы санақпен мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 12268 адам (63,0%), көшілділер – 7192 адам (37,0%).

Молдаван жазуы тәуелсіз Молдова мемлекеті құрылғаннан бері (1359) кириллица негізінде пайда болып, дамып келеді. Бұл графика (шамалы үзіліспен – 1932–1939 жылдары латын әліпбиі қолданылды) 1989 жылға дейін қолданылды. Сол кезде молдаван тілінің жазуын латын графикасына көшіру туралы шешім қабылданды. Приднестровьеде орыс (кириллица) графикасын қолдануды жалғастыруда.

Молдаван тілі төрт сөйленіс тобымен ұсынылған: орталық, оңтүстік-батыс, солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс.

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның румын-молдаван қауымдастығы 2002 жылы құрылды. Румындар мен молдавандардың бірігуіне тілдердің, мәдениеттердің, діндердің генетикалық және құрылымдық ортақтығы себепші болды. Румын-молдаван қауымдастығы ана тілін, ата-бабаларының салт-дәстүрлерін зерделеу бойынша үлкен жұмыс жүргізуде.

100. Молдаван тілі орыс тілімен қатар Молдова Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады (сонымен қатар Приднестровье мен Ғағаузияның мемлекеттік тілі), украин тілімен қатар – Приднестровьеде, ғағауыз тілімен бірге Ғағаузияда мемлекеттік тіл ретінде бекітілген. Молдова Республикасы Конституциясының «Мемлекеттік тіл, басқа тілдердің қолданылуы» 13-бабында (1994 ж., 1996 жылғы өзгерістерімен) былай делінген: «1. Молдова Республикасының мемлекеттік тілі латын графикасы негізінде қызмет ететін молдаван тілі болып табылады. 2. Мемлекет орыс тілін және ел аумағында қолданылатын басқа тілдерді сақтау, дамыту және қолдану құқығын таниды және қорғайды. 3. Мемлекет халықаралық қатынас тілдерін үйренуге жәрдемдеседі. 4. Молдова Республикасының аумағында тілдердің қолданылу тәртібі органикалық заңмен белгіленеді».

МОҢҒОЛ (МОҢҒОЛ ХАЛХА) ТІЛІ (Моңғол тілі, Khalkha mongol language) алтай тілдер отбасының моңғол тармағына кіреді; синтетикалық құрылысы бар тілдердің жұрнақты-жалғамалы (суффиксті-агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: халха; өз атауы – *халха*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Халха-моңғолдар – моңғол халықтары арасындағы ең үлкен және топтасқан этникалық топ. Халха тайпалары этникалық гетерогенді ежелгі моңғол, түркі және тұңғыс рулары мен тайпаларының араласуына әкеп соққан XIII–XIV ғғ. феодалдық соғыстар нәтижесінде пайда болған моңғолдардың тайпалық бірлестіктері болып табылады. Халха тайпаларының келесі этнографиялық топтарында айырмашылықтар сақталып қалды: хотогойттар, сартулдар, дариганга, элджигендер. Моңғолдар – Моңғолияның негізгі халқы, сонымен қатар моңғолдар Қытайда, Ауғанстанда және Ресейде тұрады.

2005 жылғы мәліметтер бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>) Моңғолия халқы 2791272 адамды құрайды, оның ішінде моңғолдар (халха) – 94,9%, қазақтар – 5%, басқалары (қытайлар мен орыстарды қосқанда) – 0,1%.

Моңғол тілі – Моңғолия Республикасының ресми тілі (Конституция 1995); Қазақстандағы моңғол диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның моңғол диаспорасы санының динамикасы: 542 (1970 ж.), 413 (1979 ж.), 309 (1989 ж.), 602 (1999 ж.) адам, негізінен екі облыста – Қостанай және Жамбыл облыстарында шоғырланған.

1999 жылғы санақта Қазақстан моңғолдарының көшілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 108 адам (17,9%), көшілділер – 494 адам (82,1%).

Халха-моңғолдар 1945 жылға дейін ескі моңғол жазуын қолданды. Кеңестік кезеңде орыс (кириллица) графикасы негізінде жазу құрылды.

Моңғол тілінің сыбыс-сыбыр (халхас, шилинголь, кукунор) және сыбыр (чахар, харачин, ордос) диалектілері ерекшеленеді. Моңғол әдеби тілі халха диалектісінің негізінде дамиды.

МОКША МОРДВА (МОКША-МОРДВА) ЖӘНЕ ЭРЗЯ МОРДВА (ЭРЗЯ-МОРДВА) ТІЛДЕРІ (Мокша-мордва тілі, Эрзя-мордва тілі, Moksha-mordvarian, Mordovin-Erzya languages) фин-угор тілдер отбасының фин-еділ тармағының мордва ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (қопарылма (флективтілік) және талдаушылық (анализизм) элементтері бар).

Референтті халық: *мордва*; өз атауы – *мордва, эрзя*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі уақытта эрзя мордва және мокша мордва Мордовиядан Қиыр Шығысқа дейінгі

аймақта шағын топтар болып тұрады. Мордва тайпалары – Ока, Сура және Орта Еділ өзендерінің автохтонды халқы. X ғ. мордва тайпаларының бірігуі басталды.

Мокша мордва және эрзя мордва тілдері – Мордовия Республикасының мемлекеттік тілдері (Конституция 1995¹⁰¹); Қазақстанның мордва диаспорасының экзогендік тілдері.

Қазақстанның мордва диаспорасы санының динамикасы: 34371 (1970), 31424 (1979), 29162 (1989), 16147 (1999) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 1073 мың мордованың 69%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 8%-ы осы тілді еркін меңгерген; 30,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 64,3%-ы орыс тілін еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан 31090 мордваның 59,7%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал тек 8%-ы оны еркін меңгерген; 40,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 57,8%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының мордваларының 4,1%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылғы санаққа сәйкес, Қазақстанда тұратын 30036 мордвалардың 45%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 5,4%-ы ғана осы тілді біледі; мордвалардың 0,08% қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,5%-ы қазақ тілін біледі; 55%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал мордвалардың 43%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан мордваларының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 10958 адам (67,9%), қостілділер – 5189 адам (32,1%).

Әр түрлі мордва диалектілеріндегі жазба ескерткіштері XVII ғасырдың аяғынан бастап белгілі (кириллица мен латынша), ал XVIII ғасырдың ортасынан бастап мокша мордва мен эрзя мордва тілдерінің жазуы орыс (кириллица) графикалық негізінде құрылған.

Екі тілдің арасындағы жақындық лексикалық құрамында да, фин-угор тілінің жалғамалы (агглютинативті) негізін үлкен дәрежеде сақтап қалған грамматикалық құрылысында да көрініс табады. Тілдер арасындағы айырмашылықтар фонетикада (вокалдық және консонанттық құрамның ерекшеліктері, екпін және т.б.), лексика мен грамматикада байқалады. Мокша мордва мен эрзя мордва тілдері көптеген ауыспалы және аралас сөйленістердің болуымен сипатталады. Мокша мордва әдеби тілі мен эрзя мордва әдеби тілі бір кездері біртұтас жалпы мордва тілінің мокша және эрзя диалектілерінің негізінде қалыптасты.

101. Мордва Республикасының Конституциясы бойынша «Мордва Республикасының мемлекеттік тілдері - орыс және мордва (мокша және эрзя) тілдері».

НАНАЙ ТІЛІ (Нанай тілі, Nanay language) тұңғыс-маньчжур тілдері отбасына кіреді; фузиясы және номинативті құрылысы бар жұрнақты-жалғамалы (суффиксті-агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *нанайлар*; өз атауы – *нанай* (ескір. – гольдтар); топтардың бірі *самагирлер* деп аталды.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Нанай этногенезіне Амур аймағының ежелгі тұрғындарының ұрпақтары, түрлі тұңғыс топтары, моңғолдар қатысты. Нанайлар Амурдың төменгі ағысы мен Усури (Хабаровск және Приморск өлкесі) өзендерінде қоныстанды. Нанайлардың шағын тобы (хэчжэ) Қытайда, Сунгари мен Усури өзендерінің арасында тұрады.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 12023 нанай болды, олардың барлығы дерлік (98,8%) Ресей Федерациясында тұрды.

Нанай тілі – Қазақстанның нанай диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның нанай диаспорасы санының динамикасы: 19 (1970 ж.), 48 (1979 ж.), 35 (1989 ж.), 19 (1999 ж.) адам.

1931 жылы КСРО-да тіл жүйесін қалыптастыру барысында латын әліпбиі негізінде нанай тілінің жазуы құрылды, 1963 жылы орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Нанай тілі келесі диалектілерге бөлінеді: орта амур сөйленісі, сунгар, уссурий және курурм диалектілері. Нанай әдеби тілі орта амур сөйленісінің негізінде қалыптасқан.

НГАНАСАН ТІЛІ (Нганасан тілі, Nganasan language) орал тілдер отбасының самодий тобына кіреді; жұрнақты аффикстенуі бар жалғамалы (агглютинативті) тіл.

Референтті халық: *нганасандар*; өз атауы – *ня* (а) (ескір. *самойед-тавгийлер*).

Негізгі тұратын елі және қоныстандыру тарихы. Нганасандар Ресей Федерациясының Таймыр автономиялық округінде тұрады; Солтүстік тундра халқы болып саналады. Кең таралған мәліметтерге сәйкес, нганасандар 6 мың жыл бұрын Таймырда қоныстанды, ал XV–XVIII ғғ. басында этнос ретінде қалыптасты.

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 1278 нганасан болды. Олардың барлығы дерлік Ресей Федерациясында тұрды.

1999 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда нганасан диаспорасының 6 өкілі тұрады.

Нганасан тілі – Қазақстандағы нганасан диаспорасының эндогендік тілі.

Нганасан тілі көптеген дереккөздерде жазуы жоқ (немесе кенжелеп қалған жазуы бар) тіл ретінде сипатталады. Нганасан әліпбиінің жобасын кириллица негізінде Н.М. Терещенко (1986 ж.) әзірледі. Нганасан жазуының қолданысы шектеулі, оны тек Санкт-Петербургтің А.И. Герцен атындағы университетінде оқығандар ғана қолданады.

Нганасан тілінде екі диалект бар: авам және вадеев, олардың арасындағы айырмашылықтар аз.

НЕГИДАЛ ТІЛІ (Негидал тілі, Negidal language) тұңғыс-маньчжур тілдері отбасына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (фузиямен бірге жұрнақты аффикстенуі бар); номинативті құрылысы бар тіл ретінде сипатталады.

Референтті халық: *негидалдар*; өз атауы – *элькан бэйэнин, набэйэнин* («жергілікті, осындағы»).

Негізгі тұратын елі және қоныстандыру тарихы. Негидальдардың шығу тегі нивхтермен, нанайлармен және ульчтармен араласып кеткен эвенкілермен байланысты. 1979 жылғы санақ бойынша КСРО-да 220 негидал болды. 1989 жылы Ресей Федерациясының Хабаровск өлкесінің Амгунь және Амур өзендерінің жағасында 622 негидал өмір сүрді.

Негильдаль тілі – Қазақстандағы негидал диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның негидал диаспорасы санының динамикасы: 4 (1970 ж.), тіркелмеген (1979 ж.), 6 (1989 ж.), 1 (1999 ж.).

Негильдаль тілі – жазуы жоқ (немесе кенжелеп қалған жазуы бар) тіл; негидал тілінің жазуын М.М. Хасанова (1992) құрған болатын, бірақ әлі күнге дейін негидал тіліндегі баспа басылымдары жоқ.

Негильдаль тілінде екі диалект бар (жоғарғы және төменгі), оның ішінде эвенк, ульч, нивх тілдерінің әсерінен туындаған фонетикалық және лексикалық өзгешеліктерімен ерекшеленетін Амгунь (және Амур) өзенінің төменгі және орта ағысының сөйленістері бар.

НЕМІС ТІЛІ (Неміс тілі, German language) үндіеуропалық тілдер отбасының герман тобының батыс герман ішкі тобына кіреді; аналитикалық-синтетикалық грамматикалық құрылысы бар қопарылма (флективті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *немістер*; өз атауы – *дойче; австриялықтар*; өз атауы – *остеррейхер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Неміс этносының негізін біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Германияның оңтүстік-батысы мен оңтүстігінде романдандырылған кельт халқымен және Альпідегі реттермен араласқан франктер, сактар, баварлар, алемандар және т.б. ежелгі герман тайпалық бірлестіктері құрады. Немістер – Германияның негізгі халқы; немістердің көптеген топтары АҚШ-та, Канадада, Ресей Федерациясында, Бразилияда және Еуропа мен Латын Америкасының басқа да елдерінде, Австралияда, Оңтүстік Африкада тұрады.

Неміс тілі – Германияның ресми тілі, Австрияның ресми тілі (Конституция 1920), Швейцария конфедерациясының ресми тілі (Конституция 1999), Люксембург Ұлы Герцогтігінің ресми тілі (Конституция

1868) (француз және люксембург тілдерімен бірге), Бельгия Корольдігінің ресми тілі (Конституция 1994) (нидерланд және француз тілдерімен бірге), Лихтенштейн князьдіктерінің ресми тілі (Конституция 1921); Еуропа Одағының¹⁰² 25 ресми тілдерінің бірі: әлем тілдерінің қатарына кіреді және (ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдерімен бірге) БҰҰ-ның ресми жұмыс тілдерінің бірі болып табылады; *lingua franca* ана тілдері әртүрлі адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін қолданылады; бүкіл әлемде, соның ішінде Қазақстанда мектепте және жоғары оқу орындарында екінші шет тілі ретінде кеңінен қолданылады.

Неміс тілі (неміс тілінің жоғарғы неміс және төменгі¹⁰³ неміс диалектілері) – Қазақстанның неміс және австриялық диаспораларының экзогендік тілі.

Қазақстанның неміс диаспорасы 200 жылдан астам уақыт ішінде қалыптасты: Столыпін аграрлық реформасы жылдарында 100-ге жуық неміс қоныстары құрылды; XV ғ. Балтық жағалауы, Польша, Швециядан әскери-әкімшілік лауазымдарды атқарған немістер Қазақстанға біртіндеп қоныс аударды; XIX ғ. соңында Ресейдің Самара және Таврия губернияларынан неміс-меннониттерінің алғашқы неміс қоныстары пайда болды; XIX ғ. соңында немістердің едәуір топтары аштық аймағына айналған Еділден, сондай-ақ Германия мен Австрия-Венгриядан қоныс аударды; XX ғ. басында Еділ аймағынан, Қара теңізден, Волын губерниясынан немістердің көші-қон қозғалысы айтарлықтай ұлғайды; Еділ бойындағы Немістер автономиялық республикасының құрылуымен қатар (астанасы – Энгельс қаласы) Қазақстанда неміс халқы бар ауылдар құрылды; 1941 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы «Еділдің аудандарында тұратын немістердің қоныс аударуы туралы» Жарлығына сәйкес Неміс автономиялық республикасының неміс халқының көп бөлігі Қазақстанға көшірілді. Неміс диаспорасы елдің жалпы халқының 1970 жылы – 6,6%, 1979 жылы – 6,1%, 1989 жылы – 5,8%-ын құрады. 1999 ж. неміс халқы соңғы санақ кезеңінде Қазақстандағы халық санының 7,7%-ға төмендеуімен елдің жалпы халқының 2,4%-ын (353,4 мың адам) құрады. Қазіргі уақытта немістердің көші-қонының баяулауы байқалады: Германия елшілігінің деректері бойынша бұрын кеткен 150 неміс отбасы тарихи отанына бейімделе алмады және 2003 жылы Қазақстанға оралды; қазіргі уақытта Шығыс Еуропа мен Қазақстан немістері үшін Германияға кіруге арналған квота мөлшері де қысқарды.

102. Неміс тілінің Еуропалық Одақтың жұмысшы тілі ретіндегі рөлі мен функциялары саяси сипатқа ие болуға, өйткені «оның шет тілі ретіндегі беделі мен тартымдылығы оның Еуропадағы ресми ұстанымына тікелей байланысты» (Халеева 2003: 85).

103. Проф. А.Е. Карлинскийдің айтуынша, Қазақстан немістері неміс тілінің түрлі диалектілерінде, аға буын көбінесе жоғарғы неміс тілінде, сирек түрде төменгі неміс тілінде сөйлейді. Бұл жағдайда диалектілер негізінен тұрмыстық тілдер ретінде пайдаланылып, неміс әдеби тілі – оқу және оқыту тілі ретінде қолданылады.

Қазақстандағы неміс және австриялық диаспоралар санының жалпы динамикасы:

- 858077 (1970), 900207 (1979), 946855 (1989), 353441 (1999) неміс;
- 76 (1970), 45 (1979), 41 (1989), 45 (1999) австриялық.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын немістердің 54,4%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың неміс тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; немістердің 0,07%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,64%-ы қазақ тілін біледі; 45,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, немістердің 50,6%-ы оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан немістерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 234051 адам (66,2%), қостілділер – 119390 адам (33,8%).

Неміс тілінің Қазақстанның басқа диаспораларының тілдерінен айырмашылығы бар. Бұл тіл тек неміс диаспорасының тілі ғана емес, сонымен бірге оны шет тілі ретінде оқып жатқандардың саны бойынша ұзақ уақыт бойы бірінші болып, қазіргі уақытта екінші орында тұр (1999 жылғы санақ бойынша ел халқының 0,3%-ы неміс тілін меңгерген).

Неміс тілінің жазуы латын графикасы негізінде құрылған, аламан және басқа диалектілерде ежелгі жазба ескерткіштері (VIII ғ.) сақталған.

Неміс тілінің келесі диалектілері бар: Германияның оңтүстік таулы бөлігінің жоғарғы неміс (*Hochdeutsch*) диалектісі, Германияның жазық бөлігінің төменгі неміс (*Plautdietsch* немесе *Niederdeutsch*) диалектісі, сондай-ақ неміс тілінің оңтүстік-батыс бөлігіндегі аламан диалектілері (Швейцария); оңтүстік неміс немесе баварлық (Австрия), мозель-франк (Люксембург) және т.б. Диалектілер арасындағы айырмашылықтар бар, оның ішінде фонетикалық айырмашылықтары айтарлықтай байқалады; Германиядағы неміс әдеби тілі мен Австриядағы неміс тілі арасындағы айырмашылықтар да артып келеді (жеке нормативті бекітілген грамматикалық айырмашылықтарда, зат есімдердің көпше түрін қалыптастыруда, кейбір сөздердің сөзжасамдық құрылымында, кейбір сөздердің айтылуы мен жазылуында, көп мағыналы сөздердің семантикасында және т.б.).

Этномәдени бірлестік: 1989 жылдан бастап, Қазақстанда энтузиастардың күш-жігерінің арқасында «Возрождение» республикалық немістер қауымдастығымен қатар, облыстық, аймақтық, қалалық деңгейдегі неміс қоғамдары мен ұйымдары құрылуда (Дымов – 2004, 516). Қауымдастық қызметінің шеңберінде жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы Қазақстан Заңын іске асыру бойынша әлеуметтік жұмыс жүргізілуде. 1996 жылы Қазақстанның неміс жастарының одағы құрылды. Осы кезеңде немістердің этникалық жаңғыруын қолдау жөніндегі бағдарламалық құжаттар қабыл-

данды («Қазақстан Республикасында тұратын немістердің этникалық жаңғыруының кешенді бағдарламасы», 1993 ж.; ҚР Үкіметінің «Қазақстан Республикасында немістерді этникалық қайта өрлету жөніндегі қосымша іс-шаралар туралы» қаулысы, 1997 ж.), Қазақстанда тұратын немістердің мәселелері жөніндегі Үкіметаралық қазақстан-герман комиссиясы құрылды, Германия қаржыландыратын, ересек тұрғындарға арналған және Қазақстан Республикасы мен Германия Үкіметтерімен мақұлданған «Тіл» (1996 ж.) бағдарламасы қабылданды және т.б. Неміс тілінде толық оқытатын мектептер Қазақстанда 20–30-жылдары жұмыс істеді; 1957 жылы ҚазКСР Министрлер Кеңесінің Қаулысына сәйкес неміс халқы шоғырланған жерлерде неміс тілін ана тілі ретінде оқыту енгізілді; неміс тілі мұғалімдерін даярлау жүзеге асырылатын жоғары оқу орындарының, сондай-ақ неміс тілі ана тілі ретінде оқытылған жекелеген университеттердегі оқу топтарының саны артты; мұғалімдер Гете атындағы Неміс тілі институтында біліктілікті арттыру мүмкіндігіне ие болды. (Колос <http://www.samal.kz/german/info.html>). Қазіргі уақытта Қазақстанда неміс тілін тереңдетіп оқытатын 30 мектеп және Германиядан келген оқытушылар жұмыс істейтін 6 мектеп, неміс тілінің 110 тілдік курсы, 86 неміс жексенбілік мектебі жұмыс істейді. Оларда неміс тілі, неміс билері, Германия тарихы, салт-дәстүрлері, әдебиеттері, дін негіздері және т.б. оқытылады; 30 хор және вокалдық ұжым, 12 фольклорлық, 20 музыкалық ансамбль, 20 би ұжымы жұмыс істейді; еліміздің түрлі өңірлеріндегі мәдени орталықтарда 15 кітапхана, 10 мұражай бұрышы жұмыс істейді (Дымов – 2004, 526). Қазақстанда неміс тілінде «Гутен абенд» публицистикалық бағдарламасы (ред. Р. Штайнмарк), «Deutsche allgemeine Zeitung» газеті (ред. К. Эрлих) шығады, неміс хабарлары үшін «Хабар» радиосында арнайы уақыт бөлінді; «Феникс» әдеби-көркем альманахы (ред. жазушы-аудармашы Г. Бельгер) жарық көреді; 1997 жылы «Қазақстан немістерінің тарихынан» құжаттар жинағы жарық көрді.

НЕНЕЦ (ЮРАК-САМОЕД) ТІЛІ (Ненец тілі, Nenets language) орал тілдер отбасының самодий тобына кіреді; жұрнақты аффикстенуі бар тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтілік құбылыстары тән).

Референтті халық: *ненецтер*; өз атауы – *ненец, неней, ненець* «нағыз адам» дегенді білдіреді (ескір. *самоедтер, юрактар*).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ненецтердің ата-бабалары б.з. I мыңжылдықтың екінші жартысында көшпелі түрік тайпаларының қысым көрсетуінің нәтижесінде саян маңы аудандарынан солтүстікке қарай көшіп, жергілікті тайпалармен

араласып кетті. Ненецтер – Архангельск облысының Ненец ауданының, Тюмень облысының Ямало-Ненец ауданының және Ресей Федерациясының Красноярск облысының Таймыр (Долған-Ненец) округінің байырғы халқы. Ненецтердің шағын топтары Коми Республикасында, Ханты-Мансийск автономиялық округінде шоғырланған. Ненецтердің басым көпшілігі Ресей Федерациясында тұрады (98,6%) және Коль түбегінен Енисейдің оң жағалауына дейін үлкен аумақты мекендейді.

Ненец тілі – Ямало-Ненец автономиялық округінің мемлекеттік тілі (орыс тілімен қатар) (Жарғы 1998); Таймыр (Долған-Ненец) автономиялық округінің мемлекеттік тілі (орыс тілімен қатар) (Жарғы 1998); Қазақстанның ненец диаспорасының экзогендік тілі.

80-ші жылдардың соңында КСРО-да 34665 ненец болды, бұл Ресей Федерациясының солтүстігіндегі халықтар арасындағы ең үлкен этнос.

Қазақстанның ненец диаспорасы санының жалпы динамикасы: 52 (1970 ж.), 108 (1979 ж.), 72 (1989 ж.), 83 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан ненецтерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 14 адам (16,9%), қостілділер – 69 адам (83,1%).

Ненец тілінің жазуы 1932 жылдан бастап, бастапқыда латын тілінде, содан кейін 1938 жылдан бастап «йотты» дауысты дыбыстарды кеңінен қолдана отырып, орыс (кириллица) графикасы негізінде пайда болды.

Ненец тілінде екі диалект бар: тундралық және ормандық, оларды көптеген ғалымдар дербес тілдер санатына жатқызады. Ненец әдеби тілі тундралық диалект негізінде (Үлкен жер (большеземельский) сөйленісі) қалыптасты.

НИВХ ТІЛІ (ескірген. *гиляц тілі*) (Нивх тілі, Nivkh language) – палеоазияттық тілдер отбасының оқшауланған тілі; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (инкорпорация элементтері бар).

Референтті халық: *нивхтер*; өз атауы – *нивхгу* (амур диалектісі), *нивгун* (шығыс сахалин диалектісі) – адам, адамдар дегенді білдіреді, ескір. *гиляктар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Нивхтер – төменгі Амур мен Сахалиннің солтүстік бөлігінің байырғы тұрғындары. Екі этнографиялық топқа бөлінеді: амур және сахалин нивхтері.

Нивх тілі – Қазақстанның нивх диаспорасының эндогендік тілі.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 4673 нивх болды, олардың барлығы дерлік (99,1%) Ресей Федерациясында тұрды.

Қазақстанның нивх диаспорасы санының жалпы динамикасы: 5 (1970 ж.), 11 (1979 ж.), 16 (1989 ж.), 8 (1999 ж.) адам.

Нивхтерге арналған жазу КСРО-да тілдік жүйені құру жылдарында (1932 ж.) латын графикасында құрылды, 1953 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Нивх тілі үш диалектімен ұсынылған: амур, солтүстік сахалин және шығыс сахалин.

НИДЕРЛАНД (ГОЛАНД) ТІЛІ (Нидерланд тілі, Dutch (Netherlandic) тілі)¹⁰⁴ үндіеуропалық тілдер отбасының герман тармағының батыс герман ішкі тобының төменгі неміс тармағына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *нидерландықтар*; өз атауы – *холандерс*.

Негізгі тұратын елі. Нидерландтың негізгі халқы жақын туыстық байланысы бар үш халықтан құралған: *голландықтар*, *фламандықтар*, *фриздер*. Олар біртіндеп мемлекет ішінде біртұтас нидерланд этносына біріктіріледі. Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында Нидерландтың қазіргі территориясын кельттер мекендеді; біздің заманымыздың басында – *фриздер* мен *батавтардың* герман тайпалары; б.з. III ғ. уақыт өте келе *кельттер* мен *батавтарды* ассимиляцияланған франктер мен сакстар қоныстанды. Голланд және фламанд ұлыстарының қалыптасу процесі XV–XVI ғғ. болды. Бірінші ұлыстың құрамына фриздердің, батавтардың, сакстардың, франктер және кельттердің ұрпақтары кірді; фламандиялықтардың құрамына кельт, фриз және саксондармен араласқан франктердің ұрпақтары кіреді. Осы уақытқа дейін голландықтардың, фламандықтардың және фриздердің арасында тілдік және этнографиялық айырмашылықтар сақталған.

Нидерланд тілі – Нидерланды Корольдігінің ресми тілі (фриз тілімен қатар); Бельгия Корольдігінің ресми тілдерінің бірі (француз және неміс тілдерімен қатар); Суринам және Нидерланд Антиль аралдарының ресми тілі; Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы нидерланд диаспорасының экзогендік тілі.

2006 жылдың соңында Нидерландыда 16,5 миллион нидерландық, ал әлемде 22 миллионнан астам нидерландық болды (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook>). Нидерланд тілі 21 млн адам үшін ана тілі болып табылады.

1989 жылы КСРО халық санағы 794 нидерландықты тіркеді, олардың жартысынан көбі Ресей Федерациясында тұрды.

1989 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда 126 нидерландық тұрды. Қазақстан Республикасындағы нидерландықтар саны соңғы

104. Нидерланд тілі көбінесе голланд және фламанд деп аталады, дегенмен бұл атаулар диалектілердің тиісті топтарына (мысалы, Бельгияда оны фламанд (Фландрия атауы бойынша), Нидерландыда – голланд (аймақтың атауы бойынша) жатады. XVII ғасырдан бастап нидерланд тілінен африкаанс тілі пайда болды. Бұл тілді 1806 жылға дейін Оңтүстік Африкада өмір сүрген голланд, неміс, француз отаршыларының ұрпақтары қолданды (Ұлыбритания бұл аумақты басып алғанға дейін).

30 санақ жылында мынадай түрде азайды: 1970 ж. – 211, 1979 ж. – 131, 1989 ж. – 123, 1999 ж. – 21 адам.

Стандартты әдеби голланд тілі – бұл әлеуметтік және ресми мақсаттар үшін, соның ішінде мектептер мен университеттерде білім алу үшін қолданылатын ежелгі дәстүрлі әдеби тілі.

Нидерланд тілінде көптеген диалектілер бар, олар тұрмыстық жағдайда бейресми қарым-қатынас жасау үшін кеңінен қолданылады. Диалектілердің келесі топтары бар: солтүстік-орталық (оңтүстік голланд және утрехт), солтүстік-батыс (солтүстік голланд), оңтүстік-орталық (брабант, шығыс фламанд), оңтүстік-батыс (батыс фламанд және зеланд), солтүстік-шығыс (саксон), оңтүстік-шығыс (лимбур). Фландрияда екі жарым мыңға жуық диалект бар деп саналады.

Нидерланд тілінің жазуы латын графикасының негізінде құрылған.

НОҒАЙ ТІЛІ (Ноғай тілі, Noghay language) алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *ноғайлар*; өз атауы – *ноғай*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ноғайлар – алтынордалық Ноғай түменбасының ұлысына кірген және түркітілдес сары қыпшақтармен араласып, олардың тілін қабылдаған түрлі түркі және моңғол тайпаларының ұрпақтары. Ноғайлықтардың қараноғайлықтарға, ақноғайлықтарға және ачикулақтарға бөлінуі әлі де байқалады.

Ноғай тілі – Қарашай-Черкес Республикасының бес мемлекеттік тілдерінің бірі (Конституция 1996, Тілдер туралы заң 1996¹⁰⁵); Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹⁰⁶); Қазақстан ноғай диаспорасының экзогендік тілі.

КСРО-да 1989 жылғы санаққа сәйкес, ноғайлардың саны 75181 адамды құрады, олар Дағыстан мен Ресей Федерациясының Ставрополь өлкесінде қоныстанды.

Қазақстанның ноғай диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 155 (1970 ж.), 236 (1979 ж.), 539 (1989 ж.), 350 (1999 ж.) адам, ноғайлардың басым бөлігі – 63,5%-ы Атырау облысында тұрады. Ресми түрде ноғайлар жер аударылған жоқ, бірақ олардың тарихи тұрғылықты жері бірнеше рет және ерікті түрде қайта құрылды

(Ноғайлар 1993: 24–26) (мыс., 1957 жылғы Жарлыққа сәйкес), бұл ноғайлықтарды Дағыстан, Шешен – Ингушетия және Ставрополь өлкесінде тұратын «бөлінген халықтардың» біріне айналдырды.

1989 жылғы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық деректер бойынша 74 мың ноғайдың 90,4%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ 0,5%-ы ғана ноғай тілін еркін меңгерген; 2,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 79,7%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L). 1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 2896 сұралған ноғайдың 88,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 3,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 87,7%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының ноғайларының 10%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1999 жылғы санақта Қазақстан ноғайларының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 97 адам (27,7%), қостілділер – 253 адам (72,3%).

Ноғай тілінің жазуы 1924–1928 жылдары алдымен реформаланған араб әліпбиі негізінде, содан кейін латын әліпбиінде, ал 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасы негізінде болған.

Ноғай тілінің үш диалектісі бар: ақноғай, ноғай және қараноғай.

ОРОЧ ТІЛІ (Ороч тілі, Oroch language) алтай тілдер отбасының тұңғыс-маньчжур тобының оңтүстік ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне (жұрнақты аффикстенумен) жатады, фузияның болуымен сипатталады, номинативті құрылысқа ие.

Референтті халық: *орочтар*; өз атауы – *нани* (амур нанайларынан алынған, аударғанда жергілікті тұрғын дегенді білдіреді), *орочиян*, *орочисел* (аудар. бұғышы).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Орочтар жергілікті және көшіп келген тұңғыс тайпаларының бірігуі нәтижесінде пайда болды. Олар көбінесе Ресей Федерациясының Хабаровск аймағында тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 907 адам болды. Ороч тілі – аға буын өкілдерінің бір бөлігінің күнделікті қарым-қатынас тілі.

Ороч тілі – Қазақстандағы ороч диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы ороч диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 19 (1970 ж.), 27 (1979 ж.), 8 (1989 ж.), 4 (1999 ж.) адам.

Ороч тілінде жазу жоқ.

Ороч тілі екі этнос үшін де біртұтас әдеби тіл ретінде жіктелген удәгей тілімен жақындастырылады. Бұрын ороч тілі үш диалектімен ұсынылған болатын: тумин, хадин, хунгар.

ОСЕТИН ТІЛІ (Осетин тілі, Ossetin language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік шығыс иран тобына

кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады (агглютинация элементтері бар).

Референтті халық: *осетиндер*; өз атауы – ирон, *дигорон*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Осетиндердің ата-бабалары – Солтүстік Кавказдағы ежелгі автохтонды халық, олар басқа жерден келген келесі тайпалармен араласып кеткен: скифтер, сарматтар және әсіресе аландар (б.з.д. I-V ғғ.), олардың тілдерін абorigендер пайдаланған. Осетин халқының қалыптасуы XVIII ғасырда аяқталды.

Осетин тілі – Солтүстік Осетия-Алания Республикасының мемлекеттік тілі¹⁰⁷ (орыс тілімен қатар) (Конституция 1994¹⁰⁸); Оңтүстік Осетия Республикасының мемлекеттік тілі (грузин тілімен қатар) (Конституция 1992¹⁰⁹); Қазақстанның осетин диаспорасының экзогендік тілі.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 597998 осетин болды, олардың көпшілігі Солтүстік Осетия-Алания Республикасында (Ресей Федерациясы) және Оңтүстік Осетия Республикасында (Грузия) тұрады.

Қазақстанның осетин диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 3491 (1970 ж.), 4029 (1979 ж.), 4209 (1989 ж.), 2039 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 402 мың осетиннің 93,2%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 1,1%-ы оны еркін меңгерген; 6,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 83,2%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының сұралған 23131 осетинінің 93,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал тек 1,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 6,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 83,5%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының осетиндерінің 9%-ын құрайды (Сонда: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын 4308 осетиннің 60%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 2,6%-ы осетин тілін

біледі; 0,1% осетин қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,5%-ы осы тілді біледі; осетиндердің 39%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 56%-ы оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан осетиндерінің көпшілік дәрежесі келесідей анықталды: біртүлділер – 1145 адам (56,2%), көпшілік – 894 адам (43,8%).

Реформаланған кириллицаға негізделген осетин тілінің жазуы 1923 жылға дейін пайдаланылды, содан кейін латын тіліне аударылып, қайтадан орыс (кириллица) графикасының базасына қайтарылды (1938). 1938 жылы Оңтүстік Осетияда осетин тілі үшін қысқа уақыт ішінде грузин графикасы енгізілді.

1954 жылы орыс (кириллица) графикасына негізделген бірыңғай осетин жазуы қалпына келтірілді.

Осетин тілі екі негізгі диалектіге бөлінеді: ирон және дигор. Жазу екі диалектінің негізінде пайда болып дамыды, ол осетин әдеби тілінің екі нұсқасының – ирон және дигор тілінің негізіне айналды.

ПАРСЫ (ФАРСИ) ТІЛІ (Парсы тілі, Persian language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының оңтүстік-батыс тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) (агглютинация элементтері бар) түріне жатады және изафеттің болуымен сипатталады.

Референтті халық: *парсылар*, фарслар; өз атауы – *ирани*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Иран тайпалары (Орта Азиядан немесе Закавказиядан келген) қазіргі Иран территориясында б.з.д. II және I мыңжылдықтар тоғысында қоныстана бастады. Парсылардың қалыптасу процесіне араб, түркі және моңғол тайпалары қатысты. Парсылардың этнос болып қалыптасуы XIX ғ. аяқталды.

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Иранда (97,2%) тұратын 21,91 миллион парсы болды, онда олар халықтың жартысына жуығын құрайды. Сонымен қатар парсылар Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан, Ирак, Біріккен Араб Әмірліктері елдерінде өмір сүреді. Парсы тілі КСРО-да (Кавказ бен Орта Азияда) таралған, 1989 жылғы халық санағы бойынша 40176 адам өмір сүрді.

2005 жылғы деректер бойынша Иран Ислам Республикасы халқының саны (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) 68017860 адамды құрайды. Олар келесі этникалық топтарға бөлінеді: парсылар (51%), әзірбайжандар (24%), күрдтер (7%), арабтар (3%), лурлар (2%), балочи (2%), түрікмендер (2%), басқалар (1%). Иран Ислам Республикасында тілдердің таралуы: парсы және парсы диалектілері – 58%, түркі тілдері – 26%, күрд тілдері – 9%, лури – 2%, балочи – 1%, араб тілдері – 1%, түрік тілдері – 1%, басқалары – 2%. Ауғанстанда сол дереккөз бойынша 29928987 адам тұрады, олардың ішінде паштундар 42%, тәжіктер – 27%, хазарлар – 9%, өзбектер – 9%, аймақтар – 4%, түрікмендер – 3%, балочи – 2%, басқалары – 4%.

107. Солтүстік Осетия-Алания Республикасының қолданыстағы Конституциясында осетин тілінің екі негізгі диалектісімен байланысты осетин әдеби тілінің ирондық және дигорлық нұсқалары тең деп танылды (15-бап).

108. Солтүстік Осетия-Алания Республикасының Конституциясында: «Солтүстік Осетия-Аланияның мемлекеттік тілдері осетин және орыс тілдері» делінген (15.1-бап). «Осетин тілі (ирон және дигор диалектілері) осетин халқының ұлттық сана-сезімінің негізі болып табылады. Осетин тілін сақтау және дамыту мемлекеттік билік органдарының маңызды міндеттері болып табылады» (15.2-бап). «Солтүстік Осетия-Алания Республикасында өз аумағында тұратын халықтарға ана тілін сақтау, оны үйренуге жағдай жасау құқығына кепілдік беріледі» (15.3-бап).

109. Оңтүстік Осетия Республикасының Конституциясы бойынша Оңтүстік Осетия Республикасының мемлекеттік тілдері осетин, орыс және грузин тілдері болып табылады.

Ауған парсы (немесе дари) 50%), пушту 35%), түркі (негізінен өзбек және түрікмен) тілдері – 11%, 30 миноритарлық тіл (олардың ішінде балочи) халықтың 4%-ын құрайды. Қостілділік кең таралған.

Парсы тілі – Иран Ислам Республикасының ресми тілі; ұлтаралық қатынас тілі (Конституция 1989¹¹⁰); Ауғанстан Ислам Республикасының ресми тілі (пушту тілімен қатар) (Конституция 2004); Қазақстан парсы диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның парсы диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 2983 (1970 ж.), 2916 (1979 ж.), 3125 (1989 ж.), 2869 (1999 ж.) адам, негізінен Шымкент облысында тұрады (80,0%).

1989 жылы Қазақстанда тұратын парсылардың 43%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың парсы тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; парсылардың 4%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, парсылардың 8%-ы қазақ тілін біледі; парсылардың 61,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал парсылардың 40%-ы оны меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан парсыларының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 610 адам (21,3%), қостілділер – 2259 адам (78,7%).

Парсы тілінің жазуы қосымша дәйекші (диакритикалық) белгілері бар араб әліпбиіне негізделген. Парсы тілі ежелгі жазба дәстүріне, IX ғасырдың бірінші жартысындағы ең құнды ескерткіштерге ие.

Парсы диалектілерінің ішінде тегеран диалектісі ең танымал және жақсы зерттелген диалект болып табылады.

ПОЛЯК ТІЛІ (Поляк тілі, Polish language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының батыс славян ішкі тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) синтетикалық түріне жатады, номинативті құрылыспен сипатталады.

Референтті халық: *поляктар*; өз атауы – *поляктар, поляцтар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Б.з.д. I мың. қазіргі Польша аумағында славяндардың ата-бабалары саналатын лужицк мәдениетінің тайпалары қоныстанды. Б.з. басында осында батыс славян тайпалары – венедтер өмір сүрді. Поляк этносының қалыптасуы X ғ. басталады, сол кезде поляктар этнонимі пайда болады. Поляктардың этникалық негізін полян, гоплан, вислян, слензан, мазовшан, ленчан, поморян тайпалары құрады. Сонау XIX ғ. диалектілерімен,

110. Иран Ислам Республикасы Конституциясының «Ресми тіл» 15-бабында және «Араб тілі» 16-бабында былай делінген: «Парсы тілі – Иранның ресми тілі мен жазуы, сондай-ақ lingua franca. Ресми құжаттар, хат алмасу және мәтіндер, сондай-ақ оқулықтар осы тілде жазылып, жүргізілуі керек». Сонымен қатар парсы тілімен бірге баспасөзде, бұқаралық аппарат құралдарында және мектепте осы тілдердегі әдебиеттерді оқу үшін аймақтық және «трайбалистік» (рулық) тілдер қолданылады. Араб тілі – Құран, ислам мәтіндері тілі және оқу тілі. Араб тілін үйрену мектептің барлық сыныптарында бастауыш деңгейден кейін және елдің барлық аймақтарында жүзеге асырылуы керек.

мәдениеттерімен және тұрмыстарымен ерекшеленген поляктардың келесі этнографиялық топтары сақталды: *великополяндар, куявяндар, ленчицандар, серадзяндар, мазовшандар, курптар, малополяндар, силездер, мазурлар, вармяктар, кашубтар*.

80-жылдардың аяғында әлемде 43,3 млн поляк болды. Негізгі бөлігі (85,7%) Польша халқына құрады. Поляк диаспорасының үлкен топтары АҚШ-та, Канадада, Бразилияда, Аргентинада, Францияда, Ұлыбританияда, Германияда және басқа елдерде тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да (негізінен Беларусьта, Литвада және Украинада) 1126334 поляк өмір сүрді.

Поляк тілі – Польша Республикасының ресми тілі (Конституция 1997); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы поляк диаспорасының экзогендік тілі.

Саяси жер аударылғандар Қазақстанда XIX ғасырда пайда болды (1926 жылы 1807 поляқтың тұратын жері тіркелген). Поляктарды Қазақстанға Украина мен Белоруссиядан жаппай жер аудару 1936 жылы басталып, 1937 жылы жалғасты; жер аудару мен қоныс аударудың кезекті толқыны екінші дүниежүзілік соғыстың басында жүзеге асырылды (осы жылдары 200 мыңға жуық поляк жер аударылды (Дымов – 2004, 529–530). Қазақстанның поляк диаспорасы санының жалпы динамикасы: 61445 (1970 ж.), 61136 (1979 ж.), 59354 (1989 ж.), 47297 (1999 ж.) адам. Поляк диаспорасының негізгі бөлігі (73,7%) бұрынғысынша Қазақстанның солтүстік облыстарын мекендейді.

1989 жылғы КСРО халық санағына сәйкес, Қазақстанда тұратын 59956 поляқтың 12,1%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда поляктардың ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; поляктардың 0,03%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,4%-ы оларды меңгерген; 76,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал поляктардың 20%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан поляктарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 37064 адам (78,4%), қостілділер – 10233 адам (21,6%).

Поляк жазуы латын графикасына негізделген.

Поляк тілінің негізгі диалектілері: великополяк, померан, силез, малополяк, мазовец, кашуб. Кашуб диалектісінің жіктелімінде қайшылықтар бар: бірде ол дербес тіл ретінде, ал басқа жағдайда поляк тілінің диалектісі ретінде танылады.

Этномәдени бірлестік: Қазақстанда Қазақстан поляктар одағына біріккен 15 облыстық поляктар қоғамы жұмыс істейді. Бұл қоғамдар Қазақстан халқы Ассамблеясы мен үкіметтік мекемелерде поляк халқының мүдделерін білдіреді. Қазақстанда балалар мен ересектерге арналған 22 жексенбілік мектеп жұмыс істейді, онда поляк тілі мен мәдениеті оқытылады. Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде және Ш. Уәлиханов атындағы

Көкшетау мемлекеттік университетінде «Поляк тілі мен әдебиеті» мамандығы бар. Қазақстанда «Степовэ квяты» поляк халық ансамблі (Көкшетау қ.), балалар би ансамблі (Алматы қ.) кеңінен танымал.

ПУШТУ (ПАШТО, АУҒАН ТІЛІ) (Пушту тілі, Pushtu language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының шығыс иран тобына кіреді; қопарылма (флективті) тіл; эргативті құрылымдарда объектілік жіктеу кең таралған.

Референтті халық: *ауғандар*; өз атауы – *пуштундар, паштандар, пахтандар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ауғандар (пуштундар) Ауғанстан Ислам Республикасында (Кандагар, Желалабад, Газни, Хоста, Кабул, Фарах провинциялары), Пәкістан Ислам Республикасында (Вазиристан, Белуджстан, Дир, Свата, Баджаура, Пешавар), Иран, Үндістанда тұрады.

Пушту – Ауғанстанның ресми тілі (дари тілімен қатар) (халықтың 35%-ы пушту, 50%-ы дари, 11%-ы өзбек және түрікмен тілдерінде, 4%-ы 30-дан астам миноритарлық тілде сөйлейді); Қазақстанның ауған диаспорасының экзогендік тілі.

Әлемде 30 миллионнан астам ауған болды, олардың көпшілігі көстілділер.

Қазақстандағы ауған диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 128 (1970 ж.), 94 (1979 ж.), 208 (1989 ж.), 491 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан ауғандарының көстілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 187 адам (38,1%), көстілділер 304 адам (61,9%).

Пушту араб әліпбиі мен дифтонг, аффрикат және ретрофлекті дыбыстардың арнайы белгілеріне негізделген ұзақ және үздіксіз жазу дәстүріне ие.

Пуштудың көптеген диалектілері әдеби тілдің негізін құрайтын екі топқа (шығыс немесе пешавар-желалабад және батыс немесе кандагар) біріктірілген.

РУМЫН ТІЛІ (дако-роман тілі) (Румын тілі, Romanian language) үндіеуропалық отбасы тілдерінің роман тармағының балқан-роман (шығыс-роман) тобына кіреді; аналитикалық жүйесі бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *румындар*; өз атауы – *румын, ромынь*, лат. *romanus-римдік* (яғни рим азаматы).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Румын этносының негізін б.з.д. II мың. бастап қазіргі Румыния аумағында өмір сүрген гето-дак (фрако-гетт) тайпалары құрайды. Б.з. II ғасырда Румынияның

қазіргі аумағын Рим басып алып, Римнің екі провинциясының – Даккия мен Мезияның құрамына кірді. Бұл кезде латын тілі кеңінен тарала бастады (мыс., халық латыны). Дунайдың солтүстік жағалауындағы романдандырылған халықтан славян және басқа тайпаларды қамтитын гето-дак тайпаларының негізінде румын этносы («влахтар», «волохтар») құрылды. Бұл этнос әлі күнге дейін диалектілерге сәйкес келетін этнографиялық топтардың іздерін сақтап қалды.

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Румынияда тұратын 21,02 миллион румын болды (98,5%). Румындар АҚШ-та, Канадада, Венгрияда және басқа да елдерде тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 146071 румын болып, негізінен Украина аумағында өмір сүрді (92,3%).

Румын тілі (дако-роман) – Румынияның ресми тілі (Конституция 1991); Сербия мен Черногорияның ресми тілі; Воеводинаның ресми тілі (серб, хорват, венгр, словак және орыс тілдерімен бірге); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы румын диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы румын диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 872 (1970 ж.), 846 (1979 ж.), 941 (1989 ж.), 594 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан румындарының көстілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 389 адам (65,5%), көстілділер – 205 адам (34,5%).

Румын тілінің жазуы бастапқыда кириллица негізінде, 1860 жылы латын тіліне ауыстырылды.

Румын тілінің негізгі диалектілері: банат, кришан, валаш, мунтян, мурамуреш, молдаван.

Румындар мен молдавандардың бірігуіне тілдердің, мәдениеттердің, діндердің генетикалық және құрылымдық жақындығы себеп болды. Румын-молдаван қауымдастығы ана тілін, ата-бабаларының салт-дәстүрлерін үйрену бойынша үлкен жұмыс жүргізуде.

РУТУЛ ТІЛІ (Рутул тілі, Rutulian language) иберий-кавказ отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтілік белгілері бар).

Референтті халық: *рутулдықтар, рутулдар*; өз атауы – *мых абдыр, мыхадар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Дағыстанның байырғы халқы. Рутулдықтар ежелгі дәуірден бастап Самур өзенінің жоғарғы ағысының алабында тұрады. Материалдық және рухани мәдениеті жағынын лезгиндерге ұқсас. 1989 жылғы КСРО халық санақ бойынша негізінен Дағыстанның Рутул ауданында тұратын 20388 рутул тіркелді.

Рутул тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹¹¹); Қазақстанның рутул диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның рутул диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 8 (1970 ж.), 52 (1979 ж.), 249 (1989 ж.), 113 (1999 ж.) адам.

СЕЛЬКУП ТІЛІ (Селькуп тілі, Selkups language) орал тілдер отбасының самодий тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *селкуптер*; өз атауы – *селкуптер* (ескір. самойедтер).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Селькуптер Обь өзенінің орта ағысының алабының байырғы тұрғындарының біздің дәуіріміздің басында Саян аймағынан осында келген самодий тайпаларымен ұзақ уақыт өзара әрекеттесу және бірігуі нәтижесінде пайда болды. Селькуптер екі этнографиялық топқа бөлінеді: оңтүстік немесе нарым және солтүстік.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 3612 селькуп болды, олар негізінен Ресей Федерациясының Томск, Тюмень облыстары мен Красноярск өлкесінде өмір сүрді.

Селькуп тілі – Қазақстандағы селькуп диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның селькуп диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 7 (1970 ж.), 8 (1979 ж.), 13 (1989 ж.), 3 (1999 ж.) адам. 1989 ж. КСРО халық санағының деректері бойынша селькуп тілін селкуптардың жартысына жуығы біледі, қалғандары орыс тілін ана тілі деп санайды.

Селькуп тілінің жазуы 1930 жылдары КСРО-да тілдік жүйені қалыптастыру барысында латын әліпбиі негізінде құрылды, содан кейін орыс (кириллица) графикасына ауыстырылды. Селькуп тілі іс жүзінде қолданылмай, 1950 жылдардың ортасынан бастап селькуп тілінің жазуы қажет болмай қалды.

Селькуп тілі өте күрделі диалектикалық бөлініске ие. Селькуп тілінде төрт негізгі диалект бар (солтүстік, орталық, шығыс, оңтүстік), олар өз кезегінде сөйленістерге бөлінеді. Әр түрлі диалектілердің және сөйленістердің сөйлеушілері көбінесе бір-бірін түсінбейді.

СЕРБ ТІЛІ (Серб тілі, Serbian language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян кішкі тобына кіреді; тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *сербтер*; өз атауы – *сербтер, србтер*.

111. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ногай, агул, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі сербтердің ата-бабалары б.з. VI-VII ғасырларда Балқан түбегінде қоныстанды, олар ішінара осында өмір сүрген иллириялықтармен және фракиялықтармен араласады. *Сербтер* этнонимі IX ғасырда пайда болды. Бүгінгі күнге дейін серб этносының жекелеген бөліктері арасындағы кейбір айырмашылықтар сақталған. Сербтердің келесі этнографиялық топтары белгілі: *шумадиялықтар, валеволықтар, шапчандар, ужичандар, мачвандар, Воеводина сербтері*.

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Сербияда тұратын 9,12 миллион серб болды. Сербтердің үлкен тобы (шамамен 230 мың) АҚШ-та тұрды. КСРО-да 2502 серб өмір сүрді.

*Серб тілі*¹¹² – Сербияның (Воеводина, Косово, Метохия провинциялары) және Черногорияның ресми тілі; Босния және Герцеговина Республикасының ресми тілі (босния және хорват тілдерімен бірге) (Конституция 1995); Қазақстандағы серб диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы серб диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 92 (1970 ж.), 93 (1979 ж.), 179 (1989 ж.), 1 (1999 ж.) адам.

Серб тілінің жазуы кириллица графикасы негізінде жасалған.

Серб әдеби тілі стокава диалектісіне негізделген.

СЛОВАК ТІЛІ (Словак тілі, Slovak language) үндіеуропалық отбасының славян тобының батыс славян ішкі тобына кіреді; тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *словактар*; өзін-өзі тану. – *словактар, словацтар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Словак тайпалары қазіргі Словакия аумағында б.з. IV–V ғасырларда пайда болды. Словактар шығу тегі жағынан чехтерге жақын. Словак этногенезінде шығыс славян компоненттері маңызды рөл атқарды. VI–VIII ғғ. словак тайпалары аварлардың күшті ықпалында болды.

80-жылдардың аяғында әлемде 5,3 миллион словак болды. Негізгі бөлігі (86,8%) Словакия мен Чехияда тұрды, көптеген словактар (10,0%) АҚШ-та тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 8946 словак өмір сүрді.

Словак тілі – Словакия Республикасының ресми тілі (Конституция 1992¹¹³); Сербия мен Черногорияның ресми тілі (Конституция 1992); Воеводинаның ресми тілі (серб, хорват, венгр, румын және орыс тілдерімен қатар); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстанның словак диаспорасының экзогендік тілі.

112. XX ғ. соңы мен XXI ғ. басына дейін серб және хорват тілдері біртұтас сербохорват тілі ретінде анықталып, Югославия Социалистік Федеративтік Республикасының ресми тілдерінің бірі болды.

113. Словакия Республикасы Конституциясының 6-бабында былай делінген: «1. Словак Республикасының аумағында словак тілі мемлекеттік тіл болып табылады. 2. Ресми қатынастарда мемлекеттік тілден басқа тілдерді қолдану заңмен реттеледі».

Қазақстанның словак диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 72 (1970 ж.), 59 (1979 ж.), 123 (1989 ж.), 48 (1999 ж.) адам, көбінесе Жамбыл, Ақмола және Қарағанды облыстарында тұрады.

Словак тілінің жазуы латын графикасы негізінде жасалған, словак жазуының алғашқы ескерткіштері XV–XVI ғасырларға жатады.

Словак тілі үш диалектіге бөлінеді: батыс словак (чех тіліне ең жақын диалект), орта словак (қазіргі әдеби тілдің негізін қалаушы) және шығыс словак (поляк және украин тілдеріне ішінара ұқсастығы бар).

СЫҒАН ТІЛІ (Сыған тілі, Gipsy / Romany language) үндіеуропалық тілдер отбасының үнді (үнді-арийлік) тобына кіреді; тілдердің қопа-рылма (флективті) түріне жатады (агглютинацияға бейімділікпен).

Референтті халық: *сығандар*; өз атауы – *рома* (адамдар).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Сығандардың ата-бабалары Үндістан жерінен шыққан, олар өз отанын б.з. I мың. соңында тастап кетті. Бастапқыда олар Иран мен Египетте қоныстанып, II мың. басында Балқан түбегі мен Африканың солтүстігіне қарай жылжыды. XII–XV ғғ. сығандар Еуропаға, XIX ғ. Солтүстік және Оңтүстік Америка мен Австралияға қоныстанды. Отырықшы және жартылай отырықшы сығандар бірге тұратын халықтардың діни рәсімдерін орындайды; көшпелі сығандар ата-бабалардың діндеріне байланысты дәстүрлі рәсімдерді ұстанады. Сығандар әлемнің барлық дерлік елдерінде үлкен немесе шағын топтар болып, сығандарды кезбе өмір салтына байланысты есепке алу өте қиын. Кейбір мәліметтер бойынша сығандар саны 2–3 миллион адамнан асады.

80-жылдардың соңында 1,31 млн сыған тіркелді, олар негізінен Чехия мен Словакияда (17,6%), Болгарияда (15,3%) тұрды. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 262015 сыған болды.

Сыған тілі – Қазақстандағы сыған диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның сыған диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 7775 (1970 ж.), 8626 (1979 ж.), 7061 (1989 ж.), 5130 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын сығандардың 87%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, бірақ олардың тек 1,6%-ы сыған тілін біледі; сығандардың 0,04%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,4%-ы қазақ тілін біледі; сығандардың 11,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 80%-ы орыс тілін біледі.

1999 жылғы санақта Қазақстан сығандарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 1723 адам (33,6%), қостілділер – 3407 адам (66,4%).

Сыған тілінде жазу жоқ.

Сыған тілі көптеген диалектілерге бөлінеді. Сыған тілі шет тілдік ортада қолданылып және дами отырып, онымен байланыста болатын тілдер өз ықпалын тигізетініне қарамастан, үндіарийлік сөздік қорын және байырғы белгілерін сақтап қалды.

ТАБАСАРАН ТІЛІ (Табасаран тілі, Tabasaran language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тобының лезгин ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне (флективтілік белгілері бар) жатады; номинативті және эргативті құрылыстың сипаттамаларын біріктіреді.

Референтті халық: *табасарандар*; өз атауы – *табасаран*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Табасарандар мәдениеті мен тұрмысы жағынан лезгиндерге жақын, олар Дағыстанның оңтүстік-шығысында қалыптасты. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 97531 табасаран болды.

Табасаран тілі – Дағыстан Республикасының он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹¹⁴); Қазақстанның табасаран диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның табасаран диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 225 (1970 ж.), 407 (1979 ж.), 1131 (1989 ж.), 298 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық деректер бойынша 94 мың табасаранның 96,7%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ 0,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 2,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 62,5%-ы орыс тілін еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының сұралған 6185 табасаранның 97,9%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,3%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 78,5%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының табасарандарының 29,3%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын 1131 табасаранның 80%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда тек 1%-ы табасаран тілін біледі; 0,2% табасаран қазақ тілін ана тілі деп таныды, табасарандардың 0,5%-ы қазақ тілін біледі; табасарандардың 18%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал табасарандардың 68%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан табасаранының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 132 адам (44,3%), қостілділер – 166 адам (55,7%).

Табасаран жазуы 1932 жылы латын әліпбиі негізінде құрылды, ал 1938 жылы орыс (кирилл) графикасына ауыстырылды.

Табасаран тілі екі диалектіге бөлінеді: оңтүстік және солтүстік, олардың әрқайсысы сөйленістерге бөлінеді.

ТӘЖІК ТІЛІ (Тәжік тілі, Tajik language) үндіеуропалық тілдер отбасының ирандық тармағының оңтүстік-батыс тобына кіреді;

114. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, эзирбайжан, шешен, ноғай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

аналитикалық құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *тәжіктер*, өз атауы – *тоджик*; *ортаазиялық еврейлер*, өз атауы – *исроил немесе яхуди*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Тәжіктердің этногенезі б.з. II мың. басында Орта Азияға Еуразиялық даладан келген иран тілді тайпалар жергілікті байырғы тұрғындармен ассимиляцияланған кезде басталады. Тәжіктер арасында үш негізгі этнографиялық топ ерекшеленеді: солтүстігінде согди, солтүстік-шығыста ферғана және оңтүстігінде тохар.

80-жылдардың аяғында әлемде 7,57 млн тәжік болды. Тәжіктердің едәуір бөлігі Тәжікстанда, Өзбекстанда, Ауғанстанда тұрады (Ауғанстанның солтүстік аймақтарының халқы көбінесе тәжіктер болып табылады). Тәжіктердің шағын топтары Иранның солтүстік-шығысында және Қытайдың солтүстік-батысында тұрады. КСРО-да 1989 жылғы халық санағы бойынша 4215372 тәжік болды, олар негізінен Тәжікстанда (75,3%) және Өзбекстанда (22,2%) өмір сүрді.

Тәжік тілі – Тәжікстан Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994¹¹⁵); Қазақстанның тәжік диаспорасының экзогендік тілі және ортаазиялық еврейлер диаспорасының эндогендік тілі.

1926 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанның Сырдария губерниясында 7579 тәжік тіркелді. Бұдан әрі тәжіктер (тәжік диаспорасының 80%-ға жуығы) Қазақстанның оңтүстік облыстарында, дәлірек айтқанда, Шымкент облысында тұруды жөн көрді. Қазақстанның тәжік диаспорасы санының жалпы динамикасы тұрақты өсу үрдісін көрсете отырып, мынадай түрде болды: 15981 (1970 ж.), 19293 (1979 ж.), 25319 (1989 ж.), 25659 (1999 ж.) адам.

Тәжік (еврей-тәжік) тілінде негізінен Өзбекстанда (Бұхара ауданында), Тәжікстанда, Қазақстанда тұратын ортаазиялық (бұхарлық) еврейлер де сөйлейді. Ортаазиялық еврейлер – еврей этнолингвистикалық қауымдастығы, ол туралы алғашқы сенімді деректер б.з. VIII–IX ғасырларға жатады, дегенмен бірқатар жанама мәліметтер бойынша еврейлер мұнда б.з.д. VIII ғасырда пайда болуы мүмкін деп болжауға болады. Қазіргі уақытта бұхарлық еврейлерінің негізгі тұрғылықты жері Бұхара, Самарқан, Ташкент, Душанбе, Қоқан, Андижан, Маргилан, Хатырчи, Шәхрисәбз болып табылады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 36152 ортаазиялық еврей өмір сүрді. Қазақстанның ортаазиялық еврейлерінің диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 481 (1970 ж.), 316 (1979 ж.), 772 (1989 ж.), 28 (1999 ж.) адам.

115. Тәжікстан Республикасы Конституциясының 2-бабында былай делінген: «Тәжікстанның мемлекеттік тілі - тәжік тілі. Орыс тілі - ұлтаралық қатынас тілі. Республика аумағында тұратын барлық ұлттар мен ұлыстар өз ана тілін еркін пайдалануға құқылы».

1999 жылғы санақта Қазақстан тәжіктерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 7680 адам (29,9%), қостілділер – 17979 адам (70,1%).

Тәжік тіліндегі алғашқы жазба ескерткіштері IX ғ. жатады, оларда араб графикасы қолданылды. 1930 жылы тәжік тілі үшін латын әліпбиі қабылданып, ол 1940 жылы орыс (кириллица) графикасына аударылды.

Тәжік тілінде төрт диалектілік топ ерекшеленеді: солтүстік (Бұхара және Самарқан, Ферғана алқабы, Ура-Төбе, Пенджикент сөйленістері және т.б.), орталық (жоғарғы еравшан), оңтүстік немесе қаратегин (қаратегин, куляб, рог және бадахшан сөйленістері), оңтүстік-шығыс (дарвоз сөйленістері).

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның тәжік мәдени-қоғамдық бірлестіктерінің «Сомониен» қауымдастығы 1999 жылы Әділет министрлігінде тіркелген.

ТАЛЫШ ТІЛІ (Талыш тілі, Talysh language) үндіеуропалық тілдер отбасының ирандық тармағының солтүстік-батыс тобына кіреді¹¹⁶; аналитикалық құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады; өткен шақта өтпелі етістіктері бар сөйлемнің эргативті құрылысына ие.

Референтті халық: *талыштар*; өз атауы – *толыштар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Талыштар – Әзірбайжанның қиыр оңтүстік-шығысында және Иранның солтүстігінде өмір сүрген иран тайпаларының ұрпақтары. Олар қазіргі кезде де осында тұрады.

Талыш тілі – Қазақстанның талыш диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның талыш диаспорасы санының жалпы динамикасы ұлғаю үрдісін көрсете отырып, мынадай түрде болды: 137 (1989 ж.), 691 (1999 ж.) адам, негізінен Жамбыл облысында тұрады.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан талыштарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 130 адам (18,8%), қостілділер – 561 адам (81,2%).

Талыш тілі – жазуы жоқ тіл. 30-шы жылдары жазуды құруға талпыныс жасалды.

Талыш тілінде негізгі төрт сөйленіс бар: ленкоран, астар, лерик, массалин.

ТАТАР ТІЛІ (Татар тілі, Tatar language) алтай тілдерінің түркі отбасының батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *татарлар*; өз атауы – *татар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Татарлар – Орта Еділ мен Орал өңірінің түркітілдес халқы. Татарлардың қалыптасу

116. Соңғы уақытта талыш тілі Әзірбайжанның ежелгі тілі болды деген болжамдар пайда болды (<http://simurg-art.by/art/language.php>).

процесіне астрахань, сібір, қырым, литва татарлары және т.б. татарлар¹¹⁷ қатысты. «Татарлар» этнонимі алғаш рет Байкал көлінің оңтүстік-шығысында өмір сүрген моңғол тайпаларының арасында пайда болды. XIII–XIV ғасырларда моңғол–татар шапқыншылығынан кейін Алтын Орданың құрамына кірген кейбір халықтар, XVI – XIX ғғ. Ресейдің шетінде тұрған түркітілдес халықтар (әзірбайжандар, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Орта Азия және Сібірдің кейбір халықтары) татарлар деп атала бастады. Олардың көпшілігі татарлар этнонимін өз атауы ретінде қолдана бастады. Олардың ішіндегі саны көп татарлар – Орта Еділ мен Орал татарлары. Олар XX ғасырдың басында ерекше этникалық топты құрып, этнографиялық тұрғыдан қазан татарлары мен мишар татарлары, касим татарлары мен крящен татарлары болып бөлінді.

80-жылдардың аяғында әлемде 6,71 млн татар болып, негізінен (99,1%) КСРО-ның жерінде тұрды. Қазіргі уақытта татарлар Татарстан Республикасында (2 миллионнан астам), Башқұртстан Республикасында (1 миллионнан астам), Болгарияда (шамамен 11 мың), Румынияда (24 мың) (Voeschoten – 1998, 13–14), Чуваш Республикасында, Өзбекстанда, Қырғызстанда және басқа мемлекеттерде тұрады.

Tatar dili – Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі (Тіл туралы заң 1992¹¹⁸); Қазақстан татар диаспорасының экзогендік тілі.

Татар диаспорасы Қазақстанның батыс және солтүстік-батыс аймақтарында XVIII ғ. қалыптаса бастады: Қазақстанның Ресейге қосылу процесі тек орыстардың ғана емес, сонымен бірге татар слободаларын құра отырып және керуен жолдарын кесіп өтетін қалаларда орналасып, аудармашылар мен саудагерлер ретінде қызмет еткен татарлардың қоныс аударуымен қатар жүрді; көші-қон ағындары XIX ғасырда да жалғасты (Ражепаева – 1999, 27–32; Каримова <http://www.wd.kz/index.php?m=2&s=3>). XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағында татарлардың саны едәуір өсті, олар саны бойынша этникалық диаспоралардың арасында үшінші орынға шықты. 1897 жылғы Ресей империясының халық санағына сәйкес, Қазақстанның барлық халқын құраған 4177910 адамның 1,34%-ы (55984 адам) татарлар болған. 1926 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстанда негізінен елдің солтүстік-шығысында қоныстанған 79758 татар болды. Қазақстанның татар диаспорасы санының жалпы динамикасы келесідей: 285689 (1970 ж.), 312626 (1979 ж.), 320747 (1989 ж.), 248954 (1999 ж.) адам.

117. Діндар татарлар - сунниттік мұсылмандар. Ішінара XVI ғасырда (ескі шоқынған татарлар) және ішінара XVIII ғасырда (жаңа шоқынған татарлар) күштеп шоқындыру рәсімінен өткен және православиені уағыздайтын шоқынған татарлар ерекше топты құрайды.

118. Татарстан Республикасының «Татарстан Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңында: «Татарстан Республикасында екі тең құқықты мемлекеттік тіл: татар және орыс тілдері қолданылады» делінген (3.2-бап).

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 5522 мың татардың 85,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санады, бірақ тек 3,6%-ы оны еркін меңгерген; 14,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санады, бірақ 72,7%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L). 1994 жылғы іріктелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 276238 сұралған татардың 85,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал олардың тек 2,9%-ы оны еркін меңгерген; 14,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 76,1%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының татарларының 12,5%-ын құрайды (Сонда: LI).

1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тұратын 327982 татарлардың 69%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда олардың тек 3,2%-ы ғана оны біледі; татарлардың 3,4%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 3,2%-ы ғана қазақ тілін біледі; 27,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 64,3%-ы орыс тілін меңгерген.

Қазақстан Республикасындағы санақ деректері бойынша 1999 жылы 92,5 мың татар (37,1%) ана тілін, 158,3 мың (63,6%) қазақ тілін, 241,3 мың (96,9%) орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан татарларының көпшілігі дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 72865 адам (29,3%), көптілділер – 176089 адам (70,7%).

Барлық түріктерге ортақ руникалық жазу көне түркі әдеби тілінде (VII–XIX ғғ.) көрініс тапқан. Жалпы түрік тіліне араб графикасын қолданатын көне түркі жазба ескерткіштері (XI–XV ғғ.) жатады. 1927 жылға дейін араб графикасының негізінде кеңінен таралған татар тілінің жазуы латын графикалық негізіне, ал 1939 жылы орыс (кириллица) графикасына аударылды.

Татар тілінде үш диалект бар: орта, батыс (мишар), шығыс (сібір татарларының диалектісі).

Этномәдени бірлестік: Қазақстанның татар және татар-башқұрт қоғамдық және мәдени орталықтарын біріктіретін «Идел» қауымдас­тығы жұмыс істейді. Ол татар мен башқұрт мәдениетін жаңғырту және дамыту, сондай-ақ тілдерді оқыту бойынша жұмыс жүргізеді, «Сарман» Алматы халық ансамблі кеңінен танымал. Қазақстанның түрлі қалаларында әншілердің, бишілердің, түрлі ұлт спортшыларының белсенді қатысуымен «Сабантой» мерекесі өткізіледі.

ТАТ ТІЛІ (Тат тілі, Tatian language) үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының оңтүстік-батыс тобына жатады; аналитикалық құрылысы бар қопарылма (флективті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *tatтар, тау еврейлері*; өз атауы – *tat*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Таттар Өзірбайжан мен оңтүстік Дағыстанның Каспий маңы аудандарында қоныстанған.

Татар тілі – Дағыстан Республикасының он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹¹⁹); Қазақстанның тат диаспорасының экзогендік тілі және таулы еврей диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның тат диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 48 (1970 ж.), 135 (1979 ж.), 175 (1989 ж.), 51 (1999 ж.) адам.

Қазақстанның таулы еврей диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 50 (1970 ж.), 118 (1979 ж.), 384 (1989 ж.), 14 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының 19 мың таттың 83,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 1,6%-ы оны еркін меңгерген; 14,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 78,1%-ы орыс тілін еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 408 сұралған таттың 75,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 2,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 19,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды және 79,2%-ы оны еркін меңгерген (Сонда 2000: LI).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанның қос тілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 21 адам (41,2%), қостілділер – 30 адам (58,8%).

Татар тілінің жазуы Дағыстанда ХХ ғ. 20-шы жылдары латын графикалық негізінде құрылды, 1939 жылы орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Тат тілінде екі диалект бар: оңтүстік және солтүстік. Тат әдеби тілі солтүстік диалектіге негізделген.

ТУВА (ТЫВА) ТІЛІ (Тува тілі, Tuvinian language) алтай тілдері түркі отбасының шығыс ғұн тармағының оғыз тобының ұйғыр-тува ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: тувиндықтар; өз атауы – *тыва*, *бұрын сойондар*, *сойоттар*, *урянхайлықтар*, *танну-тувиндықтар* деген атпен белгілі болған.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Тувиндықтар тілдік ерекшеліктерге сәйкес және антропологиялық түрі бойынша екі топқа бөлінеді: далалық және солтүстік-шығыс (тожиндықтар). Тувиндықтардың этногенезіне Орталық Азияның ежелгі түркітілдес тайпалары (негізінен түріктер мен ұйғырлар) және олар ассимиляциялаған моңғол тілді топтар қатысты. Тувин- тожиндықтар түрік тілді халықтың самодий және кет тайпаларының ассимиляциясы нәтижесінде пайда болды. Тувиндықтар – Тыва Республикасының негізгі

халқы, сонымен қатар Моңғолияда (6 мыңнан астам) және Қытайда (400) тұрады (Boeschoten – 1998, 13–14 қар.).

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да Ресей Федерациясының аумағында өмір сүрген 206629 тувиндық болды (99,8%).

Тува тілі – Тува Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1998, Тілдер туралы заң 1990¹²⁰); Қазақстанның тува диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның тува диаспорасы санының жалпы динамикасы: 85 (1970 ж.), 182 (1979 ж.), 129 (1989 ж.), 35 (1999 ж.) адам.

1989 жылы халық санағы материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 206 мың тувалықтың 98,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 0,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 14%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 59,1%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 10309 сұралған тувиндықтың 98,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,2%-ы ғана оны еркін меңгерген; 1,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 63,4%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының тувиндықтардың 6,7%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

Тува тілінің жазуы алдымен латын графикасына (1930 жылдан бастап), содан кейін орыс (кириллица) графикасына (1941 жылдан бастап) негізделген.

Тува тілі төрт диалектке бөлінеді: орталық, батыс, солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс. Тува әдеби тіл 1930–1950 жылдары қалыптасты.

ТҮРІК ТІЛІ (Түрік тілі, Turkish language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс ғұн тармағының оғыз тобының оғыз-селжұқ ішкі тобының құрамына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: түріктер, өз атауы – түрік; месхетин түріктері, өз атауы – ахысха тюрклері (ахалчих түріктері, ахыска түріктері), джаваха түріктері, кавказ түріктері.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы: Түріктер екі негізгі этникалық компоненттен құрылды: IV-XIII ғғ. Орта Азия мен Ираннан

120. Тува АКСР-нің «Тува АКСР-дағы тілдер туралы» Заңында (1990) тува тілі Республиканың мемлекеттік тілі болып жарияланды; орыс тілі - КСРО-ның ресми тілі, ұлтаралық қатынас тілі. Тыва Республикасының Конституциясы Тыва Республикасының мемлекеттік тілі ретінде тува тілін белгілейді. Тыва Республикасының Тува АКСР «Тува АКСР-дағы тілдер туралы» Заңына өзгерістер енгізу туралы Заңында: «Тыва Республикасының аумағында орыс тілі жалпы федералды мемлекеттік тіл ретінде қолданылады. Тыва мен орыс тілі заңмен реттелетін қарым-қатынастың барлық салаларында, оның ішінде барлық кәсіпорындарда, мекемелер мен ұйымдарда, сондай-ақ билік пен басқару органдарында тең қолданылады. Тува тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі және орыс тілінің жалпы федералды мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі Тыва Республикасында тұратын басқа ұлттық топтардың тілдерін қолдануға және дамытуға кедергі келтірмейді».

119. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лак, табасаран, әзірбайжан, шешен, ногай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

Кіші Азияға қоныс аударған түркі (оғыз) көшпелі тайпалар және осында бұрыннан өмір сүрген жергілікті байырғы тайпалар.

Түріктердің этногенезіне ауған, араб, оңтүстік славян тайпалары да қатысты. Түріктердің құрамында көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ішінара сақтаған этнографиялық топтар бар: юрюктар, түркмендер, тахтаджар, абдалдар, зейбектер. Қызылбашы (шиит мұсылмандары) және мухаджирлер (Балқан елдерінен келген түрік иммигранттары) бірқатар мәдени өзгешеліктерімен ерекшеленеді.

Месхетин түріктері – Грузияның оңтүстік-батысындағы Месхет-Джавахети тарихи аймағында өмір сүрген байырғы грузин месх тайпасының және Кіші Азия мен Закавказьеде XI ғасырда пайда болған түріктердің араласуы нәтижесінде пайда болған халық. XIII ғ. моңғолдардың басып кіруінен және 1395 ж. Тимурдың жорығынан туындаған жаппай көші-қон түріктердің санын арттырып, олардың Месхетияға (Ахалцих өңірі) ықпалын ұлғайтты, сондай-ақ месхетин түріктері этносының қалыптасуын жеделдетті. 1829 жылы Ахалцих Грузияның құрамында Ресейге қосылған кезде месхетин түріктері осы аймақтағы халықтың азшылығын құраған, содан кейін XIX–XX ғасырларда олардың үлесі біртіндеп өсті.

Түріктер (месхетин түріктері) бірнеше рет сынақтарға тап болып, нәтижесінде этникалық және тілдік санада түбегейлі өзгерістер болды: түрік тілінде сөйлейтін Грузияның месх-мұсылмандары 1937 жылдан бастап мектептерде грузин тілінде оқуға мәжбүр болды; 30-шы жылдары месхетин түріктерін ұлтын грузин ұлтына өзгертуге мәжбүрлеп, сәйкесінше фамилиялардың соңы грузин тіліне ауыстырды; 1944 жылы месхетин түріктері арнайы қоныс аударушылар ретінде Грузияның Ахалцих, Адиген, Аспиндз, Ахалкалак және Богданов аудандарынан Орта Азия мен Қазақстанға көшірілді; 1956 жылы арнайы қоныс аудару бойынша әкімшілік қадағалаудан босатылған месхетиндік түріктерге отанына (Грузияға) оралу мүмкіндігін болдырмады, олардың аз бөлігі Әзірбайжан мен Солтүстік Кавказға, негізінен Кабардин-Балкар АКСР-ға қоныс аударды; 80-жылдардың аяғында 300-ге жуық отбасы Грузияның әртүрлі аудандарында қоныстанды, бірақ 1989–1990 жж. олардың көпшілігі оның аймағынан шығарылды; 1989 жылы Өзбекстанның Ферғана облысында түрік халқы жаппай ойрандалды. Бұл көші-қонның кезекті толқынын тудырып, месхетин түріктері Ресей мен Қазақстан аумағына қоныс аударды.

Түріктердің негізгі бөлігі Түркияда (50 миллионнан астам), сондай-ақ Батыс Еуропада (2 миллионнан астам), Болгарияда (шамамен 1 миллион), Кипрде (140 мың), Македонияда (80 мың), Австралияда (40 мың), Грекияда (30 мың), Румынияда (шамамен 23 мың) тұрады (Voeshoten – 1998, 13–14).

Әр түрлі деректер бойынша бұрынғы Кеңес Одағының аумағында 260-тан 280 мыңға дейін түріктер тұрады, олардың 95% Грузияның Ахалцих өлкесінің түріктері, яғни месхетин түріктері болып

табылады: олардың ішінде Қазақстанда (шамамен 90 мың адам), Әзірбайжанда (шамамен 70 мың адам), Ресейде (50-ден 70 мыңға дейін), Қырғызстанда (шамамен 30 мың), Өзбекстанда (шамамен 15 мың), Украинада (шамамен 7 мың) түрік өмір сүреді.

Месхетин түріктері мен түріктердің сандық көрсеткіштеріндегі қарама-қайшылық көптеген жылдар бойы этникалық құрамын «жасыруға» мәжбүр болған осы халықтың тарихымен байланысты.

2005 жылғы мәліметтер бойынша Түркияның жалпы халқы (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) 69660559 адамды (80%) құрайды. 2005 жылы сол дереккөздің мәліметтері бойынша Кипр Республикасының халқы 780133 адамды құрайды, оның 18%-ы түріктер болып табылады.

Түрік тілі – Түрік Республикасының ресми тілі (Конституция 1982); Кипр Республикасының ресми тілі (грек тілімен қатар) (Конституция 1960). Түрік тілі – Қазақстандағы месхетин түріктері диаспорасының экзогендік тілі. Месхетин түріктерінің тілі түрік тілінің шығыс анатolia диалектісіне сәйкес келеді.

Қазақстанның түрік диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 18456 (1970 ж.), 25820 (1979 ж.), 49475 (1989 ж.), 75933 (1999 ж.) адам.

Қазақстанның месхетин түріктері диаспорасы санының жалпы динамикасы осы кезеңде тұру жағдайлары мен мүмкіндіктерінің өзгеруін, этникалық және тілдік өзін-өзі сәйкестендірудің күшеюін көрсетеді: деректер жоқ (1970 ж.), деректер жоқ (1979 ж.), деректер жоқ (1989 ж.), 2761 (1999 ж.) адам.

Месхетин түріктерінің Қазақстанда алғаш рет ресми түрде тұруы 1999¹²¹ жылғы санақта атап өтілді. Осылайша «социалистік ұлттар мен ұлыстар» тізімімен ресми айла-шарғы жасалды, оған жарна-маланбаған, еленбейтін, жасырын және қалаусыз халықтар кірмеді (Беликов – 1997, 18–19).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан түріктерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 11921 адам (15,7%), қостілділер – 64012 адам (84,3%); сол ресми құжат бойынша анықталған месхетин түріктерінің қостілділік дәрежесі алынған нәтижелері бойынша салыстыруға келеді: біртілділер – 445 адам (16,1%), қостілділер – 2316 адам (83,9%).

Түрік тілінің жазуы бастапқыда араб жазуының модификациясы болды. XIII ғасырдағы ескі түрік тілінің ескерткіштері араб графикасында жазылған және бастапқыда шығыс түрік қарахан-ұйғыр әдеби тілінің ықпалымен ерекшеленді. Түрік әдеби тілі XIX ғасырдың ортасынан бастап қалыптасты. 1928 жылдан бастап К. Ататүріктің реформаторлық

121. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы халық санағына дейін месхетин түріктері түріктер ретінде тіркелді және түріктердің ана тілін және басқа халықтардың тілдерін білуі туралы барлық мәліметтер түріктерге де, месхетин түріктеріне де қатысты.

қызметінің арқасында латын графикасы негізінде түрік тілінің қазіргі заманғы жазуы құрылды.

Түрік тілінде әзірбайжан тіліне ұқсас солтүстік-шығыс Анатолия диалектілері және Анатолияның қалған бөлігінің және шығыс Фракияның сөйленістері ерекшеленеді.

Этномәдени бірлестік: түрік ұлттық мәдени орталығы 1991 жылы құрылып, ол 1996 жылы «Түркия» түрік Қоғамының аймақтық бірлестігі болып өзгертілді. Қазақстан Республикасында мынадай қазақ-түрік оқу орындары жұмыс істейді: Демирел атындағы атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Демирел ауылы, Жамбыл есеп-экономикалық колледжі, «Достық» білім беру орталығы және 23 қазақ-түрік лицейі. Түріктер шоғырланған оңтүстік облыстардың 42 мектебінде түрік тілінде оқытатын бастауыш сыныптар құрылды. Қоғамдық бірлестік жанынан ана тілін оқыту курстары жұмыс істейді, қазақ-түрік лицейлері, түрік тілінде оқытатын колледждер құрылды. Қазақ радиосында түрік тілінде хабарлар таратылуда. 2000 жылдың қазан айынан бастап Қазақстанда қазақ, түрік, орыс тілдерінде «Ахысқа» газеті шығарылып, «Мико» музыкалық-комедиялық театры құрылды.

ТҮРІКМЕН ТІЛІ (Түрікмен тілі, Turkmen language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс-ғұн тармағының оғыз-түрікмен ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (аглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *түрікмендер*; өз атауы – *түрікмен*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі Түрікменстан аумағында б.з. I мың. ортасында ерте түріктер, кейінірек (IX–XI ғғ.) селжұқ (оғыз) түркі тайпалары пайда болды, олар жергілікті, негізінен иран тілді халықпен араласып, түрікмен этносының негізін құрады. Түрікмен ұлтының қалыптасу процесі XX ғасырдың басында аяқталды. Осы уақытқа дейін түрікмендер ру бойынша тайпаларға бөлінуді сақтап келеді. Олардың ішіндегі ең ірілері: текиндіктер (теке), иомуттар, эрсарылар, салырлар, сарықтар, гөклендер және чоудорлар.

80-жылдардың аяғында әлемде 4,02 миллион түрікмен болды. Түрікмендердің үлкен топтары Иранда (500 мың), Ауғанстанда (380 мың), Иракта (400 мыңнан астам) тұрды (Voeschoten – 1998, 13–14). 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 2728965 түрікмен өмір сүрді, олар негізінен (92,9%) Түрікменстан аумағында болды.

2005 жылы Түрікменстан халқы (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) 4,952,081 адамды құрады, оның ішінде түрікмендер – 85%, өзбектер – 5%, орыстар – 4%, басқа ұлттар – 6%; бұл ретте тілдер сөйлеушілердің келесі топтарымен ұсынылған: түрікмен тілі – 72%, орыс тілі – 12%, өзбек тілі – 9%, басқа тілдер – 7%.

Түрікмен тілі – Түрікменстан Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1992; 1995¹²²); Қазақстанның түрікмен диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның түрікмен диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 3265 (1970 ж.), 2241 (1979 ж.), 3718 (1989 ж.), 1729 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын түрікмендердің 72%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 0,6%-ы түрікмен тілін біледі; түрікмендердің 6,6%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 3,7%-ы қазақ тілін меңгерген; түрікмендердің 16,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал түрікмендердің 60%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан түрікмендерінің қостілділік дәрежесі келесідей анықталды: біртілділер – 671 адам (38,8%), қостілділер – 1058 адам (61,2%).

Түрікмен тілі үзіліссіз жазба дәстүріне ие: 1928 жылға дейін – араб, содан кейін – латын, 1940 жылдан бастап орыс (кириллица) графикасы қолданылды. Түрікмендердің ескі әдеби тілі негізінен поэзия тілі болды. Қазіргі түрікмен әдеби тілі кейінгі уақытта түрікмен диалектілерінің текин диалектісінің базасында бірігуі нәтижесінде пайда болды.

Түрікмен тілі бірқатар диалектілерге бөлінеді: текин, йомуд, эрсарин, салыль, сарык, чевдур. Ставрополь түрікмендерінің диалектісі трухмен тілі деп аталады.

Этномәдени бірлестік: Алматы қаласы мен Алматы облысының Түрікмен қоғамдық-мәдени орталығы 1995 жылы құрылды және Алматы қаласы мен Алматы облысында тұратын және оқитын 1000-ға жуық түрікменді біріктіреді. Орталық ана тілін жаңғырту және дамыту, түрікмен халқының салт-дәстүрлерін сақтау және дамыту бойынша мәдени-ағартушылық қызметті жүзеге асырады; орталықта «Уч Гыз» балалар би ұжымы жұмыс істейді.

УДИН ТІЛІ (Удин тілі, Udinian language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (аглютинативті) түріне жатады; эргативті және номинативті құрылыстарының үйлесімімен сипатталады (біріншісінің басымдығымен).

Референтті халық: *удиндер*; өз атауы – *уди, ути*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Удиндер Закавказияның ежелгі тайпаларының бірінің ұрпақтары болып саналады; удиндердің негізгі бөлігі Әзірбайжанда (76,8%), сондай-ақ Грузияда тұрады.

Удин тілі – Қазақстанның удин диаспорасының эндогендік тілі.

122. Түрікменстан Конституциясының 13-бабында (1995 ж.) былай делінген: «Түрікменстанның мемлекеттік тілі – түрікмен тілі. Барлық азаматтарға ана тілін пайдалану құқығына кепілдік беріледі».

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 7971 удин болды. Қазақстанның удин диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 33 (1970 ж.), 194 (1979 ж.), 363 (1989 ж.), 294 (1999 ж.) адам.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстандағы удиндердің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 91 адам (31,0%), қостілділер – 203 адам (69,0%).

Удин тілі – жазуы жоқ тіл.

Удин тілі екі диалектіге бөлінеді: нидж және варташен-октомбери.

УДМУРТ ТІЛІ (Удмурт тілі, Udmurt language) фин-угор тілдер отбасының пермь тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *удмурттар*; өз атауы – *удмурт*; ескірген. *вотяк*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Удмурттар – Вятско-Камск ауданының ежелгі тайпаларының ұрпақтары. Біздің заманымыздағы I ғасырдың аяғы мен II ғасырдың басында удмурт халқының қалыптасу процесіне еділ-кама болгарлары қатты әсер етті. XIII ғасырда удмурттар түріктердің ықпалында болды. XVI ғ. ортасына дейін олардың солтүстік бөлігі Вятка жерінің құрамына, ал оңтүстік бөлігі Қазан хандығының құрамына кірді. XVI ғ. удмурттар тұратын аумақ толығымен Ресей құрамына кірді.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да негізінен Удмуртияда тұратын 746793 удмурт болды.

Удмурт тілі – Удмурт Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1994¹²³); Қазақстанның удмурт диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның удмурт диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 15786 (1970 ж.), 15460 (1979 ж.), 15530 (1989 ж.), 9090 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша Ресей Федерациясының 714 мың удмурттың 70,8%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 5,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 29%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 62,3%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 35624 сұралған удмурттың 72,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 4,4%-ы ғана оны еркін меңгерген; 32%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 65,4%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының удмурттарының 2,9%-ын құрайды (Сонда 2000: LI).

1989 жылы Қазақстанда тұратын удмурттардың 47%-ы өз ұлтының

тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, алайда тек 4,4%-ы удмурт тілін біледі; удмурттардың 0,3% қазақ тілін ана тілі деп таныды, 0,7%-ы қазақ тілін біледі; удмурттардың 52% орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 44%-ы орыс тілін біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан удмурттарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 6075 адам (66,8%), қостілділер – 3015 адам (33,2%).

Удмурт тілінің орыс (кириллица) графикасына негізделген алғашқы жазбалары 1730 жылға жатады, удмурт тілінің алғашқы ғылыми грамматикасы 1775 жылы құрылды (1975 жылы қайта шығарылды).

Удмурт тілінің екі диалектісі бар: солтүстік (Чепец өз. алабының, Вятка саласының сөйленістері, сондай-ақ ерекше этникалық топтың тілі – бесермян) және оңтүстік (Удмуртияның оңтүстік аймағының сөйленістері, сондай-ақ завят және закам сөйленістері).

УДЭГЕЙ ТІЛІ (Удэгей тілі, Udegeian language) тұңғыс-маньчжур тілдер отбасына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (жұрнақты аффикстенуі, фузия құбылыстары бар); номинативті құрылысы бар тіл.

Референтті халық: *удэгейлер*; өз атауы – *удэ, удихэ*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Солтүстіктің шағын халқы; халықтың қалыптасу процесіне ежелден Усури мен Амур өзендерінің салалары бойында өмір сүрген халық, сондай-ақ кейінірек осы аумаққа келген тұңғыстар қатысты.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 2011 удэгей болды, олар негізінен Ресей Федерациясының Приморск және Хабаровск облыстарында өмір сүрді.

Удэгей тілі – Қазақстанның удэгей диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның удэгей диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 7 (1970 ж.), 33 (1979 ж.), 19 (1989 ж.), 47 (1999 ж.) адам.

Удэгей тілі – жазуы жоқ тіл; Кеңестік тіл жүйесін қалыптастыру кезінде кириллица графикасы негізінде жасалған жазу таралмай қалды.

Удэгей тілінде диалектикалық бөліну жоқ.

ӨЗБЕК ТІЛІ (Өзбек тілі, Uzbek language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс ғұн тармағының қарлұқ тобына кіреді; үндестігі жоқ тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады және аффикстердің бір нұсқалығымен сипатталады.

Референтті халық: *өзбектер*; өз атауы – *өзбек*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Өзбектердің ежелгі ата-бабалары иран тілді (соғдылықтар, хорезмдіктер, бактриялықтар, ферғандықтар) және сако-массагет тайпалары болған. Осы аумаққа енген иран тілді және түркітілдес халықтың біртіндеп жақындасуы және бірігуі б.з. VII ғ. басталып, XI–XII ғғ. өзбек ұлтының қалыптасуымен

123. Удмурт Республикасының Конституциясына сәйкес «Удмурт Республикасының Мемлекеттік тілдері – орыс және удмурт тілдері».

аяқталды. Өзбек этнонимі кейінірек, XV ғасырдың аяғы мен XVI ғасырдың басында пайда болды.

Өзбектер – Өзбекстанның байырғы халқы (16 млн), сондай-ақ Тәжікстанда (1,4 млн), Түрікменстанда (350 мың), Ауғанстанда (1,5 млн), Қытайда (15 мың) (Boeschoten – 1998, 13–14), Қазақстанда және басқа елдерде тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 16697825 өзбек тіркелді, олардың негізгі бөлігі (84,7%) осы кезеңде Өзбекстанда тұрды.

Өзбек тілі – Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1991; 1993¹²⁴); Қазақстандағы өзбек диаспорасының экзогендік тілі.

Негізінен Қазақстанның шекаралас оңтүстік облыстарында тұратын өзбек диаспорасы ежелгі заманда қалыптасып, оның саны тұрақты және айтарлықтай өсу үрдісін көрсетеді: өзбек диаспорасы ел халқының 1970 жылы – 1,7%, 1979 жылы – 1,8%, 1989 жылы – 2,0%, 1999 жылы – 2,5% құрады. Қазіргі уақытта өзбек диаспорасы туудың ең жоғары көрсеткіштеріне ие. Бұдан басқа, экономикалық себептерге байланысты Қазақстанға өзбектердің көші-қоны жалғасуда (тіркелетін және тіркелмейтін), бұл демографтарға Қазақстанның өзбек диаспорасының одан әрі едәуір өсуін болжауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның өзбек диаспорасы санының жалпы динамикасы ұлғаю үрдісін көрсете отырып, мынадай түрде болды: 216340 (1970 ж.), 263295 (1979 ж.), 331042 (1989 ж.), 370663 (1999 ж.) адам, негізінен Шымкент және Жамбыл облыстарында тұрады. 1989 жылы Қазақстанда тұратын өзбектердің 95,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды; өзбектердің 1,9%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 4,6%-ы қазақ тілін біледі; өзбектердің 2,8%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал оларың 52,2%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан өзбектерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 51637 адам (13,9%), қостілділер – 319026 адам (86,1%).

Қазіргі өзбек әдеби тілінің жазуы 1927 жылға дейін араб, содан кейін 1939 жылға дейін латын, содан кейін орыс (кириллица) графикасына негізделді. 1993 жылғы 2 қыркүйекте Өзбекстанда тілдің жаңа реформасы аясында «Латын графикасына негізделген өзбек әліпбиін енгізу туралы» Заң қабылданды және қазіргі уақытта кириллицадан латын графикасына біртіндеп көшу жалғасуда.

Өзбек тілі үш тілдік қауымдастық негізінде қалыптасты: қыпшақ, оғыз және қарлұқ-шегіл-ұйғыр; оған күрделі диалектілік бөліну тән, ал оның сөйленістері елеулі айырмашылықтарға ие. Ескі өзбек әдеби тілінің қалыптасуы (Әлішер Навои шығармашылығы) XV ғ.

124. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 4-бабында (1993) былай делінген: «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі – өзбек тілі. Өзбекстан Республикасы өз аумағында тұратын ұлттар мен ұлыстардың тілдеріне, салт-дәстүрлеріне құрметпен қарауды, олардың дамуына жағдай жасауды қамтамасыз етеді».

жатқызылады. Қазіргі әдеби тіл Ташкент пен Ферғана диалектілерінің негізінде қалыптасты.

Этномәдени бірлестік: 1996 жылы Қазақстан Республикасы өзбектер қоғамдық бірлестіктерінің «Достлик» қауымдастығы құрылып, ол үлкен мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізеді. Қазақстанда өзбек тілінде «Жанубий Козогистон», «Сайрам салоси», «Туркистон овози» газеттері шығарылады. Аптасына бір рет өзбек тілінде теледидар мен радиодан хабарлар таратылады (Халықтар – 2003, 303); өзбек мектептеріне арналған әдебиеттер мен оқулықтар шығарылады.

ҰЙҒЫР (ЖАҢА ҰЙҒЫР) ТІЛІ (Ұйғыр тілі, Uyghur language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс ғұн тармағының қарлұқ тобына кіреді, тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады, үндестік заңы сақтала бермейді және кейінді ықпалмен сипатталады.

Референтті халық: *ұйғырлар*; өз атауы – *ұйғыр*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Қазіргі ұйғырлардың ата-бабалары ежелден Шығыс Түркістанның өзен оазистерін мекендеген. Ұйғыр этнонимі XV ғ. қолданудан шығып, XVI–XX ғасырларда Шығыс Түркістанның халқы мұсылман сарты ретінде немесе белгілі бір жерлердің тұрғындары ретінде қашқарлық, хотандық, турфанлық және т.б. деп аталды. Қытайлар жоңғарларды талқандап және Құлжа өлкесін жаулап алғаннан кейін 1758 жылы мұсылман сарттардың бір бөлігі Қашғар мен Ақсу қалаларынан Іле өлкесіне көшірілді. Қоныс аударушылар «тараншы» (маньчжурлық: диканшылар) деп аталды. 1881–1884 жж. Санкт-Петербург бейбітшілік шарты жасалғаннан кейін 45 мыңнан астам тараншылар Жетісуға қоныс аударды. 1921 жылы қашқарлық және тараншы зиялыларының съезінде ұйғырлар ұйғыр этнонимімен атала бастады.

Ұйғыр тілі – Қазақстандағы ұйғыр диаспорасының эндогендік тілі¹²⁵.

Қазіргі уақытта ұйғырлардың негізгі бөлігі ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында (1990 жылғы ҚХР халық санағы бойынша 7093,8 млн адам), Моңғолияда (1 мың) (Boeschoten – 1998, 13–14) тұрады. КСРО-да негізінен Қазақстанда (70,6%), Қырғызстанда (14,0%) және Өзбекстанда (13,6%) тұратын 262643 ұйғыр өмір сүреді.

Қазақстан аумағындағы ұйғыр диаспорасы XIX ғ. соңына қарай Шығыс Түркістаннан (қазіргі ҚХР ШҰАА) шыққан ұйғырлардан қалыптасты. 1897 жылғы санақтың қорытындысы бойынша Қазақстандағы ұйғырлардың саны 55815 адамды құрады; 1910 жылы Жетісудың қалалары мен ауылдарында 86426 адам тұрды; 1926 жылғы халық санағы Қазақстанда 63434 ұйғырды тіркеді, бұл топқа санақта көрсетілген мынадай топтар біріктірілді: тараншылар (51803 адам), қашқарлықтар (1121 адам) және ұйғырлардың өзі (10510 адам), олардың саны 55815 адамды құрады, олар Жетісу губерниясында шоғырланды.

125. Қытайдың ресми құжаттарында (оның ішінде 1982 жылғы Конституцияда) ұйғырлар этникалық топтардың бірі, ұйғыр тілі – миноритарлық тілдердің бірі ретінде анықталған.

Қазақстанның ұйғыр диаспорасы санының жалпы динамикасы диаспораның ұлғайғанын дәлелдей отырып, мынадай түрде болды: 120881 (1970 ж.), 147943 (1979 ж.), 181526 (1989 ж.), 210365 (1999 ж.) адам, олар елдің оңтүстігінде тұрды.

Білім алушылар контингенті мен ұйғыр мектептерінің саны да тиісінше өзгерді: 1931 жылы сауатсыздықты жою (ликбез) мектептерінде 2500 ұйғыр, ал 1935 жылы Алматы облысында 1044 сауатсыздықты (ликбез) жою пунктінде 48220 адам оқыды; 1951–1952 жылдары 52 ұйғыр мектебі, 1969–1970 жылдары – 64, 1986–1987 жылдары – 11 және 38 аралас, 2006 ж. – 15 ұйғыр мектебі жұмыс істеді. Ұйғыр тілі мен мәдениетін дамыту үшін Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетінің филология факультетінде ұйғыр бөлімінің ашылуы үлкен маңызға ие болды. Ұйғыр мектептерінің жұмысын ұйғыр тілінде оқулықтар шығаратын «Рауан» баспасы да қолдайды. 1949 жылы Қазақстан Ғылым Академиясында ұйғыр-дүнген мәдениеті секторы құрылды, одан әрі Сектор ұйғыртану бөлімі болып қайта құрылды, оның негізінде 1986 жылы Ұйғыртану институты ұйымдастырылды.

1989 жылы Қазақстанда тұратын ұйғырлардың 95%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, алайда ұйғырлардың ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; ұйғырлардың 1,5%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 9,1%-ы оны біледі; 3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 62%-ы оны меңгерген. 1999 жылғы санаққа сәйкес 171,1 мың ұйғыр немесе 81,3%-ы ана тілін, 169,3 мың немесе 80,5%-ы мемлекеттік тілді, 160,2 мың немесе 76,1%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан ұйғырларының қостілділік дәрежесі былайша анықталған: біртілділер – 27859 адам (13,2%), қостілділер – 182506 адам (86,8%).

Ұйғыр тілінің жазуы араб графикасында XI ғ. бастап қолданылды, алайда кейіннен ұйғыр тілінің жазу дәстүрі бірнеше рет бұзылған: Қытайда латын негізіндегі жазуды енгізуге талпыныс жасалды (1960–1965 жж.), сондықтан 1965–1982 жж. екі жазба да қолданылды, 1982 жылдан бастап ұйғырлар арабталған жазбаны қайтадан қолдана бастады; Кенес Одағының аумағында тұратын ұйғырлар 1930 жылдан бастап латын әліпбиіне аударылған жазуды пайдаланды, 1946 жылдан бастап ұйғыр тілінің жазуы орыс (кирилл) жазуының негізінде болды.

Ұйғыр тілі үш диалектіге бөлінеді: орталық (сөйленістер: ими, турфан, кошгор, комуль, үрімші, қарашар, кучар, корлин, ақсу, яркенд), хотан (оңтүстік) және лобнор.

Этномәдени бірлестік: 1998 жылдан бастап Қазақстан Республикасында Ұйғыр мәдениеті қоғамы жұмыс істейді. Қазақстанда әлемдегі жалғыз Республикалық ұйғыр театры, Қазақстан Республикасы ҒА Шығыстану институты жанындағы Ғ.Сәдуақасов атындағы ұйғыртану ғылыми-зерттеу орталығы жұмыс істейді. «Ұйғыр

Авази» республикалық газеті, көптеген жеке меншік газеттер мен журналдар шығарылады. Телехабарлар таратылады және 68 мектеп, оның ішінде 14 ұйғыр тілінде оқытатын мектептер бар (Дымов – 2004, 590). Ұйғыр мектептері үшін оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар шығарылады. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ұйғыр бөлімінде мұғалімдерді даярлау жұмыстары жүргізіледі. 2003 жылы 10 облыстық филиалы бар «Қазақстан ұйғырларының республикалық мәдени орталығы» тағы бір ұйғыр қоғамдық бірлестігі құрылды.

Алматы қаласында жыл сайын Қазақстан ұйғырларының республикалық мәдени орталығының меценаттар клубымен тағайындалған білім, мәдениет және өнер саласындағы аса зор еңбегі үшін «Ильхам» сыйлығын тапсыру рәсімі өтеді.

УКРАИН ТІЛІ (Украин тілі, Ukrainian language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының шығыс славян ішкі тобына кіреді; синтетикалық құрылысы бар тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *украиндар*; өз атауы – *украиндар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Украина жергілікті мәдени және тұрмыстық белгілері бойынша үш этнографиялық ауданға бөлінеді: орталық-шығыс (немесе оңтүстік-шығыс), солтүстік (Полесье) және батыс (оңтүстік-батыс). Аудандар жергілікті кіші аудандарға бөлінеді. Сонымен, батыс аймақта украиндық таулықтар бар (гуцулдар, бойктер, лемкалар және т.б.). 2005 ж. деректері бойынша (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) Украинада 47425336 адам тұрады, олардың ішінде украиндар (77,8%), орыстар (17,3%), белорустар (0,6%), молдавандар (0,5%), қырым татарлары (0,5%), болгарлар (0,4%), венгрлер (0,3%), румындар (0,3%), поляктар (0,3%), еврейлер (0,2%), басқа ұлттар (1,8%) бар.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 44186006 адам болды, олар негізінен (84,7%) Украинада өмір сүрді. Украиндардың үлкен диаспоралары Канадада, АҚШ-та, Польшада тұрады.

Украин тілі – Украинаның мемлекеттік тілі (Конституция 1996¹²⁶); Приднестровьенің ресми тілі (Молдова Республикасының Конституциясы 1994; Приднестровье Конституциясы 1995); Қазақстандағы украин диаспорасының экзогендік тілі.

1897 жылы Қазақстандағы украин диаспорасының саны 86,7 мың украин болды, 30 жылдан кейін Қазақстандағы украиндардың саны 10 есеге жуық өсті. 1989 жылы украиндар саны 875,7-ге жетті, ал

126. Украина Конституциясының (1996) 10-бабында былай делінген: «Украинаның мемлекеттік тілі – украин тілі. Мемлекет Украинаның бүкіл аумағында қоғамдық өмірдің барлық салаларында украин тілінің жан-жақты дамуын және қолданылуын қамтамасыз етеді. Украинада орыс тілін, Украинаның ұлттық азшылықтарының басқа тілдерін еркін дамытуға, пайдалануға және қорғауға кепілдік беріледі. Мемлекет халықаралық қатынас тілдерін үйренуге ықпал етеді. Украинада тілдерді қолдануға Украина Конституциясы кепілдік береді және заңмен белгіленеді».

1999 жылы 547,1 мың адамға дейін қысқарды (Бекмаханова – 1986, 135–137). Украин диаспорасының көп бөлігі әрдайым Қазақстанның солтүстік облыстарында қоныстанды: украиндардың ең ірі этноаймақтық топтары Қостанай (130,4 мың), Қарағанды (78,8 мың), Павлодар (62,6 мың), Ақмола (62,2 мың), Солтүстік Қазақстан (47,0 мың), Ақтөбе (46,9 мың) облыстарында орналасқан, мұндай қоныс аудару украин диаспорасына тән болып қалып отыр (этностың 50%-дан астамы Қазақстанның солтүстік облыстарында тұрады). Қазақстандағы украин диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 933461 (1970 ж.), 897964 (1979 ж.), 875691 (1989 ж.), 547054 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын украиндардың 36,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, бірақ олардың тек 5,8%-ы ғана украин тілін біледі; украиндардың 0,02%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 0,9%-ы қазақ тілін біледі; 63,2%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 32,3%-ы орыс тілін біледі. 1999 жылғы санақ деректері бойынша 547,1 мың украиндардың 88,1 мыңы (16,1%) ана тілін біледі; 68,7 мыңы (12,6%) – мемлекеттік (қазақ тілін), 544,4 мыңы (99,5%) орыс тілін меңгерген¹²⁷.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан украиндарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 397890 адам (72,7%), қостілділер – 149164 адам (27,3%).

Украин тілінің жазуы ескі орыс жазуынан бастау алады, қазіргі украин әліпбиі орыс азаматтық қарпінің негізінде жасалған. Ежелгі жазба ескерткіштері XIV–XV ғасырларға жатады.

Украин тілінде үш диалект бар: солтүстік (сол жағалау-полиссия, оң жағалау-полиссия, вольт-полиссия сөйленістері), оңтүстік-батыс (вольт-подольск, галиц-буковин, карпат сөйленістері) және оңтүстік-шығыс (днепр және шығыс полтава диалектілері).

Этномадени бірлестік: қазіргі уақытта Қазақстанда 13 украиндық Қоғамдық бірлестік тіркелген; Украина Елшілігінің көмегімен 1999 жылы «Қазақстан украиндары» қауымдастығы құрылды (<http://ukrembassy.kepter.kz/embassy/text/diaspora>), 8 аймақтық украиндық қауым оның құрылтайшылары болды; Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті есебінен «Украинский новини» ұлттық газеті шығарылады; Павлодарда 1994 жылдан бастап, Қарағандыда 1999 жылдан бастап облыстық радиоарнада украиналық радиохабарлар шығады; Павлодар, Петропавл, Өскемен қалаларында ұлттық жаңғыру мектептерінде украин бөлімшелері, Астана, Алматы, Қарағанды, Семей, Екібастұз қалаларында украин жексенбілік мектептері мен факультативтері жұмыс істейді; 1995 жылдан бастап Астанада Орталық Азиядағы жалғыз украин оқу кешені ашылды, оның ішінде балабақша, гимназия,

жексенбілік мектеп бар; 11 хор, 8 вокалдық және вокалдық-аспаптық ансамбль, бір би ұжымы, 2 фольклорлық топ жұмыс істейді.

УЛЬЧИ ТІЛІ (Ульчи тілі, Ulch language) орал тілдер отбасының тұңғыс-маньчжур тармағының амур ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (жұрнақты аффикстенуі мен фузиясы бар); номинативті құрылыспен сипатталады.

Референтті халық: *ульчи*; өз атауы – *нани* (ауд. адамдар).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Ульчилер этногенезіне тайга тұңғыстары және төменгі Амурдың ежелгі байырғы халқы қатысты; ульчилердің этникалық тамырын нанайлармен де байланыстырады.

1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері бойынша КСРО-да негізінен Ресей Федерациясының Хабаровск аймағында тұратын осы ұлттың 2323 өкілі болды.

Ульч тілі – Қазақстандағы ульчи диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы ульчи диаспорасы санының жалпы динамикасы: 1 (1970 ж.), 4 (1979 ж.), 11 (1989 ж.), 3 (1999 ж.) адам.

Ульчи тілінің жазуы 1930 жылдары құрылып, алдымен латын графикасында, содан кейін орыс (кириллица) графикасында болды.

ФИН ТІЛІ (Фин тілі, Finnish language) – балтық-фин тілдерінің бірі (солтүстік топ); тілдердің жалғамалы (агглютинативті) (флективтіліктің елеулі белгілері бар) түріне жатады; номинативті құрылысы бар тіл.

Референтті халық: финдер; өз атауы – *суоми*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Финдер біздің заманымыздың басында қазіргі Финляндия аумағына келген ежелгі балтық-фин тайпаларынан шыққан. VIII ғасырға қарай олар солтүстікке қарай ығыстырылып, осында тұратын саамалармен араласып кетті. Карел тайпаларының бір бөлігі және сумь мен ямь (хяме) тайпалары фин этносының негізін қалады.

80-жылдардың аяғында әлемде 5,37 млн фин болды, олар негізінен Финляндияда (85,7%), сондай-ақ АҚШ-та (5,6%) және Швецияда (5,6%) тұрды. Финляндияда ел халқының 93%-ы фин тілінде және 6%-ы швед тілінде сөйлейді; саами (лапландия) тілінің сөйлеушілері 1700 адамды құрайды. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да Ресей Федерациясы мен Эстонияда тұратын 67359 фин болды.

Фин тілі – Финляндия Республикасының ресми тілі (швед тілімен қатар) (Конституция 1999); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы фин диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның фин диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 1259 (1970 ж.), 1074 (1979 ж.), 988 (1989 ж.), 547 (1999 ж.) адам. Ингерманланд финдерінің алғашқы арнайы қоныс аударушылары Қазақстанда соғыс алдындағы жылдары Карелияның шекаралық

127. Мысалы, Б.Ж. Құрманованың айтуынша, 2002 жылы Қазақстанның батыс аймағында тұратын украин диаспорасы мүшелерінің тілдерді меңгеру көрсеткіштері біршама өзгеше: 72,7%-ы өздерін біртілді деп таныды (орыс тілінде), ал 27,3%-ы екі тілді (орыс және украин тілінде) білгенін, тек 1,7%-ы қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгергенін көрсетті (Құрманова – 2002, 12).

аудандарын «тазарту» операциялары кезінде пайда болуы мүмкін. Кеңес-Фин соғысы аяқталғаннан кейін Карелия АКСР Карел-Фин КСР болып қайта құрылды, оның мемлекеттік тілдері орыс және фин тілдері болып жарияланды. 1942 жылы наурызда ингерманланд финдерінің бір бөлігі (25–30 мың) Сібір мен Қазақстанға арнайы қоныс аударушылар ретінде жер аударылды (Трагедия 1994).

1989 жылы Қазақстанда тұратын финдердің 36,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын айтты, алайда финдердің ана тілін меңгергені туралы мәліметтер жоқ; финдердің 0,2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, финдердің 1,3%-ы қазақ тілін біледі; финдердің 63%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал финдердің 31%-ы орыс тілді біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан финдерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 400 адам (73,1%), қостілділер – 147 адам (26,9%).

Фин тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

Фин тілі ерекше диалектілік бөлінуімен өзгешеленеді. Тек Финляндия аумағында сегіз негізгі диалект бар: оңтүстік-батыс (фин немесе суоми), емь, оңтүстік ботникалық, орта-ботникалық, солтүстік-ботникалық, солтүстік, саво, оңтүстік-шығыс.

ХАКАС ТІЛІ (Хакас тілі, Khakass language) алтай тілдер отбасының түркі тілдеріне жатады; жалғамалы (агглютинативті) тіл болып табылады.

Референтті халық: хакастар; өз атауы – *тадар, хоорай; ескір. минусин және абакан татарлары* немесе *түріктер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Хакастар бес этно-аймақтық ру-тайпалық топтарға бөлінді: качиндіктер, сагайлықтар, бельтирлер, койбалдар және этникалық шығу тегі күрделі болып келетін қызылдықтар. Олар әртүрлі түркітілдес, самодий және кет тілдес тұрғындардың араласуы нәтижесінде пайда болған. XX ғасырдың ортасына қарай бұл тайпалар Минусинск алабының байырғы тұрғындарының ежелгі қытай дереккөздерінде көрсетілген хакастар деген атауымен аталып, біртұтас ұлтқа біріктірілді.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 80328 хакасты тіркеді.

Хакас тілі – Хакасия Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1995; Тілдер туралы заң 1992¹²⁸); Қазақстандағы хакас диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның хакас диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 401 (1970 ж.), 475 (1979 ж.), 575 (1989 ж.), 355 (1999 ж.) адам.

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша хакастардың

76,7%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, алайда олардың тек 2,9%-ы ғана хакас тілін еркін меңгерген; 23,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 67,3%-ы орыс тілін еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының хакастарының 8,9%-ын құрайды (Жазбаша 2000: L).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан хакастарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 169 адам (47,6%), қостілділер – 186 адам (52,4%).

Хакас тілінің жазуы сагай және качин диалектілерінің негізінде құрылған, 1924–1929 жылдары орыс (кириллица) графикасы қолданған, 1929–1939 жылдары латын әліпбиіне, 1939 жылдан бастап қайтадан орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылған.

Хакас тілі төрт диалектіге бөлінеді: качин, сагай, қызыл және шор.

ХАНТЫ (ОСТЯК) ТІЛІ (Ханты тілі, Khanty language) орал тілдері отбасының фин-угор тобының обь-угор тармағына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (артикуль бар).

Референтті халық: *хантылар*; өз атауы – *хантэ* (адам); ескір. *остяктар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Хантылардың қалыптасуының этникалық негізін (манси сияқты) жергілікті ормандық тайпалардың мәдениетін және оңтүстіктен келген дала угор тайпаларының мәдениетін қабылдаған ежелгі тайпалар құрады; олар негізінен Ресей Федерациясының Тюмень және Томск облыстарында тұрады.

1989 жылы КСРО халық санағы бойынша елдегі хантылардың саны 22251 адам болған.

Ханты тілі – Қазақстандағы ханты диаспорасының эндогенді тілі.

Қазақстанның ханты диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 35 (1970 ж.), 49 (1979 ж.), 53 (1989 ж.), 24 (1999 ж.) адам.

Ханты тілінің жазуы КСРО-да тілдік жүйені құру кезеңінде құрылды: алдымен латын графикасы негізінде (1930) болып, содан кейін 1937 жылы орыс (кириллица) графикалық негізіне ауыстырылды.

Ханты тілінің екі негізгі диалектісі бар: батыс және шығыс, олар өз кезегінде сөйленістерге бөлінеді.

ХОРВАТ ТІЛІ (Хорват тілі, Croatian language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына кіреді; тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады;

Референтті халық: *хорваттар*; өз атауы – *хорваттар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Хорваттар славян тайпаларының (*качичтер, шубичтер, свачичтер* және т.б.) негізінде қалыптасты, олардың пайда болу тарихы IX ғ. Хорват мемлекетінің құрылуымен байланысты. Хорватияның XII ғ. басынан бастап әр

128. Хакасия Республикасының «Хакасия Республикасы халықтарының тілдері туралы» Заңы бойынша орыс және хакас тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Сонымен қатар «орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып табылады» (3-бап).

129. XX ғ. соңы мен XXI ғ. басында хорват және серб тілдері біртұтас сербохорват тілі – Югославия Социалистік Федеративтік Республикасының ресми тілдерінің бірі ретінде белгіленді.

түрлі мемлекеттік құрылымдардың құрамында болуы (Венгрия, Габсбург монархиясы, Австрия, Австрия-Венгрия), діндегі айырмашылықтар және басқа да факторлар хорваттардың сербтерден оқшаулануына ықпал етті.

Хорваттар – Хорватия Республикасының, Боснияның, Герцеговинаның негізгі халқы; хорваттар сонымен қатар Сербияда, Венгрияда, Австрияда, Италияда, Боснияда және Герцеговинада және басқа елдерде тұрады. 80-жылдардың аяғында әлемде 5,36 миллион хорват болды, КСРО-да 1989 жылғы халық санағы бойынша 780 адам өмір сүрді.

*Хорват тілі*¹²⁹ – Хорватия Республикасының ресми тілі (Конституция 1990); Босния мен Герцоговинаның ресми тілі (босния және серб тілдерімен қатар); Қазақстандағы хорват диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы хорват диаспорасы санының жалпы динамикасы: 10 (1970 ж.), 7 (1979 ж.), 42 (1989 ж.), 39 (1999 ж.) адам.

Хорват тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

ЦАХУР ТІЛІ (Цахур тілі, Tsaxur language) иберий – кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтілік белгілері бар); номинативті және эргативті құрылыстардың белгілерін біріктіретін тіл.

Референтті халық: *цахурлар*; өз атауы – *цыхбы*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Цахуралар – Шығыс Кавказдың ежелгі халқы; Дағыстанның Рутул ауданында және Әзірбайжанның іргелес аудандарында тұрады.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да цахурлардың саны 19972 адам болды, олар негізінен Әзірбайжан мен Ресей Федерациясында тұрды.

Цахур тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹³⁰); Қазақстандағы цахур диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстандағы цахур диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 31 (1970 ж.), 68 (1979 ж.), 31 (1989 ж.), 17 (1999 ж.) адам.

Тарихи ескерткіштер бойынша цахур тілінің жазуы XIII ғасырда араб графикасының негізінде пайда болды. Алайда бұл дәстүр үзілді. Цахурлардың өз жазуы жоқ, олар орыс және әзірбайжан тілдерінің жазуын кеңінен қолданды. Қазіргі уақытта цахур әліпбиі орыс (кириллица) графикалық негізінде жасалды және цахур тілін оқыту пәні ретінде енгізуге талпыныс жасалуда.

130. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лақ, табасаран, әзірбайжан, шешен, ногай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

ШЕШЕН ТІЛІ (Шешен тілі, Chechen language) иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (флективтіліктің күшті белгілері бар).

Референтті халық: *шешендер*; өз атауы – *нахчо*; VII ғасырдағы армян дереккөздерінде *нахчаматъян* атаумен кездеседі.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Шешендер – Солтүстік Кавказдың байырғы халқы. Бастапқыда шешендер тауларда өмір сүріп, аумақтық топтарға бөлінді (*качкалыковтар, ауховтар, мичиковтар, ичкериндер, шатуевтар, чантинтер, чеберлоевтар* және т.б.). XVI ғ. олар жазыққа, Терек өзенінің аңғарына және Сунжи мен Аргун өзендерінің салаларына қоныс аудара бастады. Осы уақытқа дейін тауларда және жазықта тұратын шешендер арасындағы кейбір мәдени, тұрмыстық және диалектикалық айырмашылықтар сақталған.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 956879 шешен өмір сүрді. Негізгі бөлігі (93,9%) Шешенстанда, Ингушетияда және Дағыстанда, Ресей Федерациясында тұрды. 2002 жылы Шешенстанда 1031,6 мың шешен (93,5%), 40,6 мың орыс (3,7%), құмықтар (8,9%), аварлар (4,1%), ногайлар (3,6%), ингуштар (2,9%), татарлар (2,1%), түріктер (1,7%) тұрды.

Шешен тілі – Шешенстан Республикасының мемлекеттік тілі (Шешенстан Республикасы Парламентінің шешімі 1997; Шешенстан Республикасының Конституциясы 2003¹³¹); Дағыстан Республикасының он төрт мемлекеттік тілдерінің бірі (Дағыстан Конституциясы 1994; 1998¹³²); Қазақстандағы шешен диаспорасының экзогендік тілі.

1926 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тек қана үш шешен тіркелді; 1939 жылы республикадағы шешендер саны 2639 адамға дейін өсті, Қазақстанның шешен диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 3265 (1970 ж.), 2241 (1979 ж.), 3718 (1989 ж.), 1729 (1999 ж.) адам.

Шешендердің Қазақстанға жаппай қоныс аударуы Сталиндік жер аудару кезеңінде басталды. 1944 жылғы 23 ақпанда КСРО ПХК жедел мәліметтеріне сәйкес барлығы жарты миллионға жуық шешендер көшірілді. Қоныс аударушылардың негізгі бөлігі (477809 адам) Қазақстанға жер аударылды. Арнайы қоныс аударушылардың тұру режимін бақылау үшін ПХК-нің 429 арнайы комендатурасы құрылды (Дымов – 2004, 604). 80-ші жылдардың аяғына дейін Қазақстанда КСРО республикалары арасында саны ең көп шешен диаспорасы өмір сүрді. Шешендер республиканың оңтүстік облыстарында өмір сүруді жөн көрді.

131. Шешенстан Республикасының Конституциясында былай делінген: «10-бап. 1. Шешенстан Республикасындағы мемлекеттік тілдер – шешен және орыс тілдері. 2. Шешенстан Республикасындағы ұлтаралық қатынас және ресми іс-қағаздарын жүргізу тілі – орыс тілі».

132. Дағыстан Республикасының Конституциясы бойынша авар, даргин, құмық, лезгин, орыс, лақ, табасаран, әзірбайжан, шешен, ногай, ағұл, рутул, тат, цахур тілдері мемлекеттік тіл мәртебесіне ие.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары шешендер Солтүстік, Орталық және Батыс Қазақстанда қоныстанды. 1957 жылы Шешен-Ингуш АКСР-ы қайта қалпына келтірілгеннен кейін шешендер өздерінің этникалық отанына орала бастады, бірақ едәуір бөлігі Қазақстанда өмір сүрді. Шешенстандағы соғыс Қазақстанның шешен диаспорасының көбеюіне әкелді (бірақ қазіргі уақытта Қазақстанда тұратын шешендердің саны туралы нақты мәліметтер жоқ).

1989 жылғы санақ материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, Ресей Федерациясының шешендерінің 98,8%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ тек 0,4%-ы оны еркін меңгерген; 1,1%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 82,1%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі халық санағының нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының сұралған 3328 шешенінің 89,0%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,9%-ы ғана оны еркін меңгерген; 10,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 73,4%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының шешендерінің 24,3%-ын құрайды (Сонда: LI).

1989 жылғы КСРО халық санағы бойынша Қазақстанда тұратын шешендердің 89,6%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, алайда шешендердің тек 0,6%-ы ғана шешен тілін біледі; шешендердің 0,6%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 2,5%-ы қазақ тілін біледі; 9,6%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал шешендердің 75%-ы орыс тілін біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан шешендерінің қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 8715 адам (27,4%), қостілділер – 23084 адам (72,6%).

Шешен тілінің жазуы алдымен латын графикасы негізінде жасалды, содан кейін 1938 жылдан бастап орыс (кириллица) графикалық негізіне аударылды.

Ұлттық шешен тілі бірнеше аумақтық диалектілерге бөлінеді: жазық (әдеби тілдің негізін қалаушы), акки (аухов), галанчаж, итумкала, кистин, чеберлоев, шароев; сонымен қатар көптеген сөйленістер бар (Исаев – 2001, 164).

Этномәдени бірлестік: XX ғғ. 80-жылдарының екінші жартысында «Вайнах» шешен-ингуш этномәдени орталығы тіркелді. 1995 жылы «Вайнах» шешен және ингуш халықтарының мәдениетін дамытудың жалпы республикалық қауымдастығы құрылды. (төрағасы А. Д. Яндаров), 1997 жылы «Вайнах» қауымдастығы қайта тіркелді. Қазақстанда тұратын шешен халқының мәдениетін дамытуға «Вайнах» республикалық қауымдастығының қызметі арқылы, сондай-ақ облыстық мәдени орталықтардың тарапынан қолдау көрсетіледі. Шешендердің халық шығармашылығы ұжымдары құрылып, табысты жұмыс істеуде.

Қазақстанның әртүрлі облыстарында ана тілін оқытатын мектептер құрылды (Дымов – 2004, 614; Гунашев – 2003).

ЧЕХ ТІЛІ (Чех тілі, Czech language) үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының батыс славян ішкі тобына кіреді; тілдердің копарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *чехтер*; өз атауы – *чехтер*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Б.з. III ғасырда қазіргі Чехия аумағында славян тайпалары пайда болып, олар V–VI ғасырларға дейін үстем жағдайға ие болды. X ғасырда шашыранқы чех тайпалары (чехтер, дулебтер, хорваттар, лучандар, зличандар, дегандар, пшовандар, литомерлер, хебандар, гломачтар) Чехия мемлекетіне бірікті. XIII ғасырдан бастап Чехияны немістердің отарлауы басталды, XVI ғасырдың басынан бастап 1918 жылға дейін Чехия жерлері Австрия-Венгрияның қол астында болды, сонымен бірге неміс мәдениеті қатты әсер етті.

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Чехия мен Словакияда (93,2%), АҚШ-та (4,7%) тұратын 10,62 млн чех болды. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 16102 чех өмір сүрді, олардың көпшілігі Украинада тұрды (56,6%).

Чех тілі – Чех Республикасының ресми тілі (Конституция 1992); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы чех диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның чех диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 1218 (1970 ж.), 1140 (1979 ж.), 1157 (1989 ж.), 945 (1999 ж.) адам.

1989 жылы Қазақстанда тұратын чехтердің 36%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын айтты, бірақ чехтердің ана тілін білуі туралы мәліметтер жоқ; чехтердің 0,8%-ы қазақ тілін біледі; чехтердің 61%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 35%-ы орыс тілін біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан чехтарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 502 адам (53,1%), қостілділер – 443 адам (46,9%).

Чех тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

Чех тілінің бірнеше диалектілері бар. Олар орталық (чех), орта және шығыс моравиялық топтарға бөлінеді. Чех әдеби тілінің жазбаша түрі орталық диалектіге (прага диалектісіне) негізделген.

ШУВАН ТІЛІ (Шуван тілі, Tchouvan тілі) (юкагир тіліне жақын) – палеоазияттық тілдер отбасының оқшауланған тілі (юкагир-шуван тілдері); жалғамалы (агглютинативті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *шувандар*; өз атауы – *этель, этал*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Шувандар – юагир тайпаларының бірі; XVIII ғасырға дейін Анадырь өзенінің жоғарғы ағысында және Аной өзенінің бойында көшіп жүрді. XVIII ғасырда чукчалардың қысымымен шувандардың бір бөлігі Колым өзеніне қарай ығысып, сол жерде орыстанып кетті. Шувандардың қалған бөлігі коряктармен және чукчалармен ассимиляцияланды. Чукча тілі мен мәдениетін қабылдаған шувандардың ұрпақтары өздерін ерекше халық деп санайды.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 1511 шуван болды.

Шуван тілі – Қазақстандағы шуван диаспорасының эндогендік тілі.

Қазақстанның шуван диаспорасы санының жалпы динамикасы оның қарқынды өсуін айғақтай отырып, мынадай түрде ұсынылған: деректер жоқ (1970 ж.), деректер жоқ (1979 ж.), 22 (1989 ж.), 375 (1999 ж.) адам¹³³.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан шувандардың қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 239 адам (63,7%), қостілділер – 136 адам (36,3%).

ЧУВАШ ТІЛІ (Чуваш тілі, Chuvash language) алтай тілдер отбасының түркі тобының болгар тобына (болгар және хазар тілдерімен қатар) кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *чуваштар*; өз атауы – *чаваш*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Чуваш этносы б.з. I мың. соңғы ширегінде Еділдің оң жағалауындағы аудандарда басым болған түркітілдес еділ-кама болгарларының жергілікті фин-угор тайпаларымен араласуы нәтижесінде пайда болды. Еділ-Камалық Болгарияның жеңілісі болгар-суварлардың немесе суваздардың (чуваш этнонимі осы атаудан пайда болған) Еділдің оң жағалауында қоныс аударуына себеп болды, бұл жергілікті тайпалардың түріктену процесін жеделдетті. Чуваштар екі этнографиялық топқа бөлінеді: жоғарғы немесе вирьял (солтүстік-батыс Чувашия) және төменгі немесе анатри (солтүстік-шығыс және оңтүстік Чувашия). Аралық аумақта орта-төменгі чуваштардың өтпелі тобы (анат енчи) қоныстанды. Бұл топ тілдік жағынан вирьялам тобына, ал тұрмыстық жағынан анатри тобына жақын болды. Чувашиядан тыс жерде тұратын чуваштардың көп бөлігі төменгі топқа жатады.

1989 жылғы халық санағы КСРО-да негізінен Ресей Федерациясының аумағында, Чувашияда тұратын 1842346 чувашты тіркеді. Саны бойынша чуваштардың келесі үлкен тобы Қазақстанда тұрды.

133. Шуван диаспорасының күрт өсуін шувандардың этникалық және тілдік санасының жоғарылауымен және олардың ұлты туралы еркін айту мүмкіндігімен байланыстыруға болады. «Қазақстандағы тілдік жағдаят» бөліміндегі «тілдік жағдаяттың экзоглыстығы: тілдердің саны, олардың генетикалық және типологиялық сипаттамалары» бөлімін қараңыз.

X. Бушотеннің мәліметінше, Чуваш Республикасында шамамен 1 миллион чуваш, Татарстанда – 135 мың чуваш, Башқұртстанда – 119 мың чуваш, Өзбекстанда – 1 мыңға жуық чуваш тұрады (Boeschoten – 1998, 13–14).

Чуваш тілі – Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі (Тілдер туралы заң 1990¹³⁴); Қазақстандағы чуваш диаспорасының экзогендік тілі.

1926 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда 2267 чуваш болды, оның ішінде Ақмола (61,9%) және Семей (23,7%) губернияларында тұратын чуваштар тіркелді. Солтүстік және орталық өңірлерде қоныстану үрдісі іс жүзінде сақталды. Қазақстанның чуваш диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 22871 (1970 ж.), 22310 (1979 ж.), 21730 (1989 ж.), 11851 (1999 ж.) адам.

1989 жылғы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтерге сәйкес, 1773 мың чуваштың 77,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 4,5%-ы ғана чуваш тілін еркін меңгерген; 22,3%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың 65,9%-ы орыс тілін еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртілділер Ресей Федерациясының чуваштарының 10,7%-ын құрайды (Жазбаша 2000: LI).

1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда тұратын 22305 чуваштың 50%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындарын мәлімдеді, бірақ олардың тек 4,6%-ы ғана чуваш тілін біледі; чуваштардың 0,4%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, 2%-ы қазақ тілін біледі; 49,5%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, чуваштардың ал 47%-ы орыс тілін біледі.

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан чуваштарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 7306 адам (61,6%), қостілділер – 4545 адам (38,4%).

Чуваш тілінің жазуы XVIII ғ. орыс (кириллица) графикасы негізінде құрылды, 1870 жылдары чуваш тілінің жазуы И.Я. Яковлевпен реформаланған, кеңестік кезеңде чуваш тілінің әліпбиі айтарлықтай жаңғыртылған.

Чуваш тілі екі диалектіге бөлінеді: төменгі («у» деп сөйлейтіндер) және жоғарғы («о» деп сөйлейтіндер), олар өз кезегінде бірқатар сөйленістерге бөлінеді. Чуваш тілінің тарихында төрт кезең ерекшеленеді: арғы болгар (праболгар), ежелгі болгар, орта болгар және жаңа болгар немесе чуваш.

ЧУКЧА ТІЛІ (ескір. луораветлан) (Чукча тілі, Chukchi language) палеоазияттық тілдер отбасының чукот-камчат тілдеріне жатады; полисинтетикалық (инкорпорациялық) түр болып табылады.

Референтті халық: *чукчалар*; өз атауы – *бұғышы*, чукчалар – *чавчу*

134. Чуваш Республикасының «Чуваш Республикасындағы тілдер туралы» Заңында чуваш және орыс тілдері мемлекеттік тіл деп жарияланды.

(бұғылық), жағалаудағы – ан-калын (теңіздік); жалпы өз атауы – луораветлан (нағыз адам) жалпы этноним ретінде еңбеген.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Чукча этносының қалыптасуы бұғышы чукчалардың, эскимостардың бір бөлігінің және юкагирлердің ассимиляциясы нәтижесінде пайда болды. Этнографиялық тұрғыдан чукчалар екі топқа бөлінеді: көшпелі бұғы өсірушілер және теңіз жағалауындағы отырықшы аңшылар.

1989 жылғы халық санағы КСРО-да негізінен Ресей Федерациясының Магадан облысында тұратын 15184 чукчаның тұруын тіркеді. Тарихи отанынан тыс орналасқан чукчалардың ең үлкен тобы Қазақстанда тұрады.

Чукча тілі – Саха Республикасының (Якутия) жергілікті ресми тілдерінің бірі (Заң 1992¹³⁵); Қазақстандағы чукча диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы чукча диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 16 (1970 ж.), 4 (1979 ж.), 24 (1989 ж.), 19 (1999 ж.) адам.

Чукча тілінің жазуы 1931 жылы КСРО-да тілдік жүйені қалыптастыру кезеңінде латын графикалық базасында құрылды, содан кейін 1936 жылы орыс (кириллица) графикасына ауыстырылды.

ШВЕД ТІЛІ (Швед тілі, Swedish language) үндіеуропалық тілдер отбасының герман тармағының скандинав тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *шведтер*; өз атауы – *свенскар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Шведтер Швецияның негізгі халқы болып табылады, сонымен қатар АҚШ-та, Канадада, Финляндияда, Данияда, Норвегияда және басқа елдерде тұрады. Швед халқының негізін XI–XII ғасырларда швед мемлекетінің құрылуы кезінде шоғырланған герман тайпаларының ата-бабалары – свейлер мен еттер құрады.

Швед тілінде Швецияда және Финляндия жағалауында – Эстерботтен (Вааса) және Нуланд (Уумимаа) аудандарында, сондай-ақ Балтық теңізінің көптеген аралдарында, соның ішінде Эстония жағалауындағы кейбір аралдарда тұратын 9 миллионнан астам адам сөйлейді. Швед тілі Финляндияның шамамен 3000 мың тұрғыны үшін негізгі тіл болып табылады және білімді финдер арасында екінші тіл ретінде қолданылады.

135. Саха (Якутия) Республикасының «Саха (Якутия) Республикасындағы тілдер туралы» (1992) Заңында: «Саха Республикасы (Якутия) кез-келген ұлт азаматтарының ана тілі мен мәдениетін еркін дамытудың ажырамас құқығын, барлық азаматтардың олардың ұлттына қарамастан заң алдындағы теңдігін таниды» делінген. «Саха тілі Республикаға өз атауын берген байырғы ұлттың тілі ретінде Саха Республикасының (Якутия) мемлекеттік тілі болып табылады». «Саха (Якутия) Республикасындағы орыс тілі – мемлекеттік тіл және ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолданылады». «Эвенкі, эвен, юкагир, долган, чукча тілдері осы халықтар тұратын жерлерде жергілікті ресми тілдер ретінде танылады және мемлекеттік тілдермен қатар қолданылады».

Швед тілі – Швеция Корольдігінің ресми тілі (Конституция 1974); Финляндия Республикасының екінші ресми тілі (Конституция 1999); Алан аралдарының мемлекеттік тілі (Финляндия автономиялық провинциясы); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасындағы швед диаспорасының экзогендік тілі.

1999 жылға дейін халық санағы бойынша шведтердің Қазақстанда тұруы тіркелмеген. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда осы этностың 24 өкілі тұрады. Соңғы санақпен атап өтілген шведтер 1940 жылы Мурманск облысынан және Карел-Фин КСР-ден қоныс аударған «шетелдік азаматтардың» (финдер, латыштар, эстондар, шведтер, литвалықтар, норвегиялықтар және т.б.) ұрпақтары болуы мүмкін. Осы болжамды растау үшін шведтердің Қазақстан облыстары бойынша қоныс аудару фактісін келтіруге болады: Атырау – 1 адам, Шығыс Қазақстан – 5 адам, Қарағанды – 2 адам, Павлодар – 2 адам, Солтүстік Қазақстан – 7 адам, Оңтүстік Қазақстан – 4 адам, Алматы қаласы – 3 адам тіркелген. Басқа нұсқасы бойынша, Қазақстанның шведтері – бұл соңғы санақта тіркелген швед иммигранттары¹³⁶.

Швед тілінің жазуы V ғасырдан бастау алады, ең көне ескерткіштер негізінен металға, тасқа немесе ағашқа ойып жазылған руникалық жазулар (рундар) болып табылады. Олар ерекше сүйірленіп сызылған кескіндер түрінде кездеседі. Содан кейін жазу латын әліпбиінің негізінде жасалды, оған үш ерекше әріп қосылды.

Швед тілінде алты диалект тобы бар (свей, ет, норланд, шығыс швед, гутни сөйленісі, оңтүстік швед). Финляндия аумағында кең таралған швед диалектілері шығыс швед деп аталады. Швед әдеби тілінің жазбаша түрі, ең алдымен, Упсала, Стокгольм және Седерманланд қалаларының орталық диалектілеріне негізделген.

ШОР ТІЛІ (Шор тілі, Shor language) алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс ғұн тармағының ұйғыр-оғыз тобының хакас ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады.

Референтті халық: *шорлар*; өз атауы – *шор, шоркижи; ескір. кузнецк, кондом* және мрас татарлары.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Шорлар угор, самодий, кет және түркі тайпаларының ұзақ уақыт бойы араласуы нәтижесінде пайда болды. Шорлардың ата-бабалары б.з. I мыңжылдықтың екінші жартысында түркіленген. Мәдениеті мен шығу тегі бойынша шорлар солтүстік алтайлықтарға және хакастардың кейбір этникалық топтарына жақын.

1989 жылғы халық санағы КСРО-да негізінен Ресей Федерациясының Кемерово облысының оңтүстігінде 16652 шордың тұруын тіркеді. *Шор тілі* – Қазақстандағы шор диаспорасының эндогендік тілі.

136. Бұл нұсқа екіталай болып көрінетінін есте ұстаған жөн. Егер ол расталса, онда швед тілі иммигранттық тіл ретінде жіктелуі керек.

Қазақстанның шор диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 215 (1970 ж.), 381 (1979 ж.), 382 (1989 ж.), 212 (1999 ж.) адам, негізінен республиканың солтүстік облыстарында қоныстанды.

1999 жылғы санақта Қазақстан шорларының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртілділер – 113 адам (53,3%), қостілділер – 99 адам (46,7%).

Шор тілі – жазуы жоқ тіл, соңғы жылдары жазба жасауға талпыныс жасалуда. Шор тіліндегі алғашқы әліппе 1999 жылы жарық көрді.

ЭВЕНКИ (ТҰҢҒЫС) ТІЛІ (Эвенки тілі, Evenki language) алтай тілдері отбасының тұңғыс-маньчжур тармағына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (жұрнақты аффикстенуі және фузиясы бар); номинативті құрылысы бар тіл.

Референтті халық: *эвенкілер*; өз атауы – *эвэнк*; ескірген. – *тұңғыстар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Эвенкілер, шамасы, Прибайкаль және Забайкаль аудандарында пайда болған. Осы жерден олар қазіргі уақытта мекендеп жатқан жерлерге орналасты: батыста – Енисейдің сол жағалауында, солтүстігінде – Енисей мен Лена арасындағы арктикалық тундраға дейін, шығыста – Охотск жағалауының оңтүстік бөлігіне дейін, оңтүстігінде – Амур мен Бурятияның солтүстік аймақтарына дейін қоныстанды.

1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 30163 эвенк болды.

Эвенки тілі – Саха Республикасының (Якутия) жергілікті ресми тілдерінің бірі (Тілдер туралы заң 1992¹³⁷); Қазақстандағы эвенк диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның эвенк диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 42 (1970 ж.), 93 (1979 ж.), 47 (1989 ж.), 30 (1999 ж.) адам.

XX ғасырдың басында Кеңес Одағында тілдік жүйені қалыптастыру жылдарында эвенки тілінің жазуы орыс (кириллица) графикасы негізінде құрылды. Эвенки тілі – дайындық сыныптарындағы оқу тілі және бастауыш мектепте оқыту тілі.

Эвенки тілінде шығыс, батыс және орта диалектілер және бірқатар сөйленістер бар.

ЭВЕН (ЛАМУТ) ТІЛІ (Эвен тілі, Even language) – алтай тілдері отбасының тұңғыс-маньчжур тармағына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (жұрнақты аффикстенуі мен фузиясы бар); номинативті құрылысқа ие.

Референтті халық: *эвендер*; өз атауы – *эвэи, орогел, орочен* (бұғылық тұйық көшесі); ескір. – *ламуттар*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Эвендердің шығу тегі мен мәдениеті эвенкілерге жақын. Эвендердің арасында бірнеше этнографиялық топтар ерекшеленеді: орои, мэнэ және т.б.

1989 жылғы халық санағы КСРО-да 17199 эвеннің тұруын тіркеді. Олар негізінен Ресей Федерациясының Якутия, Магадан және Камчатка облыстарында тұрды.

Эвен тілі – Саха Республикасының (Якутия) жергілікті ресми тілдерінің бірі (Заң 1992¹³⁸); Қазақстандағы эвен диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы эвен диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 13 (1970 ж.), 9 (1979 ж.), 32 (1989 ж.), 28 (1999 ж.) адам, негізінен республиканың солтүстік облыстарында қоныстанды.

Эвен тілінің жазуы 1931 жылы латын графикасы негізінде жасалды, 1936 жылы орыс (кириллица) графикасына аударылды.

Эвен тілінде шығыс, батыс және орта диалектілер, сонымен бірге бірқатар сөйленістер ерекшеленеді. Эвен әдеби тілі шығыс диалектінің негізінде қалыптасты.

ЭСКИМОС ТІЛІ¹³⁹ (Эскимос тілі, Eskimo language) палеоазиятық тілдер отбасының эскимос-алеут тілдерінің бірі; жалғамалы (агглютинативті) тіл; полисинтетикалық тіл, эргативті құрылысы бар тіл ретінде сипатталады.

Референтті халық: (азиялық) эскимостар; өз атауы – йупигыт («нағыз адамдар»), ун ‘азим юпига, нывук’ ам юпига және т.б.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Эскимостар – Чукот түбегінің солтүстік-шығысы мен оңтүстік-шығысындағы байырғы халық, бұл аумақтарда кемінде 2 мың жыл бұрын қоныстанған. Бұрын эскимостар Солтүстік Мұзды мұхит жағалауы бойымен Чаун шығанағына дейін және Чукотканың оңтүстік жағалауынан Анадыр лиманына дейін, Аляска түбегіне, Канада мен Гренландияның арктикалық аймағына дейін кең аумақта қоныстанды.

Н.Л. Гондатидің мәліметінше, эскимостардың саны 1895 жылы 1307 адам, 1926 жылы – 1251 адам, 1970 жылы – 1265 адам, 1979 жылы – 1510 адам, 1989 жылы – 1704 адам, 1999 жылы 1719 адам

137. Саха (Якутия) Республикасының «Саха (Якутия) Республикасындағы тілдер туралы» (1992) Заңында: «Саха Республикасы (Якутия) кез-келген ұлт азаматтарының ана тілі мен мәдениетін еркін дамытудың ажырамас құқығын, ұлтына қарамастан барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін таниды» делінген. «Саха тілі Республикаға өз атын берген байырғы ұлттың тілі ретінде Саха Республикасының (Якутия) мемлекеттік тілі болып табылады». «Саха (Якутия) Республикасындағы орыс тілі – мемлекеттік тіл және ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолданылады». «Эвенкі, эвен, юкагир, долған, чукча тілдері осы халықтар тұратын жерлерде жергілікті ресми тілдер ретінде танылады және мемлекеттік тілдермен қатар қолданылады».

139. «Азиялық эскимостардың тілі» және «Гренландия эскимостарының тілі» ерекшеленеді.

болды. 1989 жылғы Ресей Федерациясының халық санағы бойынша эскимос тілінде шамамен 0,5 мың адам сөйледі.

Эскимос тілі – Азиялық эскимос диаспорасының эндогендік тілі.

Азиялық эскимостарының қазақстандық диаспорасының саны – 8 адам (1999 жылғы Қазақстан Республикасы халық санағының деректері бойынша).

Эскимос тілінде екі үлкен диалектикалық қауымдастық бар: юит (юпик) және инуит (инупик), олар дербес тілдердің ерекшеліктеріне ие. Азиялық эскимос тілінің үш диалектісі бар: чаплин (оның негізінде әдеби тіл құрылды), науқан, сиреник эскимосының жойылып бара жатқан диалектісі.

Эскимос (азиялық) тілінің жазуы 1932 жылдан бастап латын тілінде, 1937 жылдан бастап кириллица негізінде қолданылды. Тіл бірқатар мектептерде, Анадыр педагогикалық училищесінде, Герцен атындағы мемлекеттік педагогикалық университетінің Солтүстік халықтар институтында оқытылады. Радиохабарлар жүргізіліп, газетте материалдар басылып шығады.

ЭСТОН ТІЛІ (Эстон тілі, Estonian language) орал тілдер отбасының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының оңтүстік тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады (агглютинацияның елеулі құбылыстары бар).

Референтті халық: *эстондықтар*; өз атауы – *эстлased*.

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Эстондықтардың ата-бабалары (фин тілді тайпалар) қазіргі Эстония аумағында б.з.д. III мың. пайда болды. Кейінірек олардың құрамына балтық, скандинав және шығыс славян топтары қосылды. Эстон халқының қалыптасуы XIII ғ. басында жеделдеді.

80-жылдардың аяғында әлемде 1,11 миллион эстон болды, олардың 93,2%-ы КСРО-да, 2,3%-ы Канадада, 1,8%-ы АҚШ-та тұрды. 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша Эстонияда КСРО эстондықтарының 93,8%-ы өмір сүрді.

Эстон тілі – Эстония Республикасының мемлекеттік тілі (Конституция 1992); Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы эстон диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстандағы эстон диаспорасы санының жалпы динамикасы: 4083 (1970 ж.), 3505 (1979 ж.), 3331 (1989 ж.), 1819 (1999 ж.) адам, негізінен Қарағанды, Ақмола, Шығыс Қазақстан облыстарында және басқа да облыстарда тұрады.

1989 жылы Қазақстанда тұратын эстондықтардың 37,5%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтындықтарын мәлімдеді, алайда олардың тек 5%-ы ғана эстон тілін біледі; эстондықтардың 0,2%-ы қазақ тілін ана тілі деп таныды, олардың 1,2%-ы қазақ тілін біледі; эстондықтардың 37,4%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал олардың 34%-ы орыс тілін меңгерген.

1999 жылғы санақта Қазақстан эстондықтарының көстілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 1295 адам (71,2%), көстілділер – 524 адам (28,8%).

Эстон тілі – ескі жазба тілі, бұл тілдегі алғашқы жазбалар XIII ғасырға жатады.

Эстон тілінің жазуы латын графикасына негізделген.

Эстон тілінде үш диалект тобы бар: солтүстік эстон, оңтүстік эстон және солтүстік-шығыс. XVI ғасырда екі эстон әдеби тілі пайда болды: біреуі солтүстік эстон диалектісі негізінде, екіншісі оңтүстік эстон диалектісі негізінде қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап біртұтас эстон әдеби тілі қалыптаса бастады, оның нормалары XX ғасырдың бірінші жартысында қалыптасқан болатын.

ЯКУТ (САХА) ТІЛІ (Якут/саха тілі, Yakut language) алтай отбасының түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз тобының якут ішкі тобына кіреді; тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады (агглютинативті аффикстенуді аналитикалық тәсілдермен және тұтастырылған формаларда флексиямен бірге қолданады).

Референтті халық: *якуттар*; өз атауы – *саха* (ауд. мен).

Негізгі тұратын елі және қоныстану тарихы. Якуттар Лена өзенінің орта ағысының алабында жергілікті палеоазияттық және тұңғыс тілді тайпаларының оңтүстік түркітілдес қоныс аударушылармен (Байкал түбегінен келген болуы мүмкін) сіңісіп кетуінің нәтижесінде пайда болды. Якуттар Лена, Яна, Индигарка өзендерінің аңғарларына қоныстанып, онда тұратын халықтарды ассимиляциялады. Мәдени және тұрмыстық ерекшеліктеріне сәйкес якуттар қазіргі уақытқа дейін келесі жергілікті топтарға бөлінеді: амгинолен, виллой, олекмин, верхоян, солтүстік.

Якуттар негізінен Якутияда, сондай-ақ Ресей Федерациясының Красноярск өлкесінде, Магадан, Сахалин және Амур облыстарында тұрады. Деректер бойынша (Boeschoten – 1998, 13–14) Якутияда (Саха) 400 мың якут тұрады. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 381922 якут тұрды.

Якут тілі – Саха Республикасының (Якутия) мемлекеттік тілі (Конституция 1992, Тілдер туралы заң 1992¹⁴⁰); Қазақстандағы якут диаспорасының экзогендік тілі.

Қазақстанның якут диаспорасы санының жалпы динамикасы мынадай: 175 (1970 ж.), 438 (1979 ж.), 303 (1989 ж.), 115 (1999 ж.) адам.

140. Саха (Якутия) Республикасының «Саха (Якутия) Республикасындағы тілдер туралы» (1992) Заңында: «Саха Республикасы (Якутия) кез-келген ұлт азаматтарының ана тілі мен мәдениетін еркін дамытудың ажырамас құқығын, ұлтына қарамастан барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін таниды» делінген. «Саха тілі Республикаға өз атын берген байырғы ұлттың тілі ретінде Саха Республикасының (Якутия) мемлекеттік тілі болып табылады». «Саха (Якутия) Республикасындағы орыс тілі – мемлекеттік тіл және ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолданылады». «Эвенкі, эвен, юкагир, долган, чукча тілдері осы халықтар тұратын жерлерде жергілікті ресми тілдер ретінде танылады және мемлекеттік тілдермен қатар қолданылады».

1989 жылы КСРО халық санағының материалдарын өңдеу нәтижесінде алынған қосымша статистикалық мәліметтер бойынша 380 мың якуттардың 94%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, бірақ олардың тек 1,3%-ы якут тілін еркін меңгерген; 5,9%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, бірақ 65,0%-ы оны еркін меңгерген (Жазбаша 2000: L).

1994 жылғы іріктемелі санақтың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының 22058 сауалнамаға қатысқан якуттың 96,3%-ы өз ұлтының тілін ана тілі деп санайды, ал 0,7%-ы ғана оны еркін меңгерген; 3,7%-ы орыс тілін ана тілі деп санайды, ал 67,7%-ы оны еркін меңгерген. Тек өз этносының тілінде сөйлейтін біртүлділер Ресей Федерациясының якуттарының 29%-ын құрайды (Сонда: LI).

1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан якуттарының қостілділік дәрежесі мынадай түрде анықталды: біртүлділер – 55 адам (47,8%), қостілділер – 60 адам (52,2%).

Якут тіліндегі жазба ескерткіштері XVIII ғасырда пайда болды, 1705 жылы Амстердамда Н. Витзен дұғаның якут тіліндегі аудармасын жасады, 1819 жылдан бастап көптеген аудармалар, кейінірек фольклорлық мәтіндердің жазбалары жарық көрді. Орыс (кириллица) графикасындағы жазу 1922 жылы құрылды, 1924 жылы жетілдірілді, 1929 жылы латын графикасына ауыстырылды, 1939 жылдан бастап жазу орыс (кириллица) графикалық негізіне қайтарылды.

Якут тілінде төрт сөйленіс тобы бар: орталық, вилюй, солтүстік-батыс және таймыр.

6-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИММИГРАНТТЫҚ ТІЛДЕРІ

АҒЫЛШЫН ТІЛІ (Ағылшын тілі, English language) үндіеуропалық тілдер отбасының герман тобының батыс герман ішкі тобына кіреді; аналитикалық тілдерге жатады.

Референтті халықтар: *ағылшындар, американдықтар* және т.б.

Негізгі тұратын елі. Ағылшын тілді халықтар Ұлыбританияның, АҚШ-тың, Канаданың, Жаңа Зеландияның, Австралияның, Ирландияның, Үндістанның, Африканың, Еуропаның, Азияның және т.б. көптеген мемлекеттердің негізгі халқын құрайды.

Ағылшын тілі – Ұлыбритания Біріккен Корольдігінің, Австралияның, Жаңа Зеландияның ресми тілі¹⁴¹; Канаданың (француз тілімен қатар), Солтүстік Ирландияның (ирланд тілімен қатар), Үндістан Республикасы (хинди тілімен бірге), ОАР-дың, Нигерия Федеративтік Республикасының, Уганда Республикасының, Кения Республикасының,

141. 2006 жылы 19 мамырда АҚШ Конгресінің Сенаты көпшілік дауыспен ағылшын тілі туралы заң жобасын мақұлдады, онда ағылшын тілі елдің ресми тілі ретінде жарияланды. Келесі кезеңде заң жобасы Конгресте қаралып, оны көптеген адамдар мемлекеттің иммиграциялық саясатын қатандатудың және американдық азаматтық алуға үміткерлерге қойылатын талаптардың (ағылшын тілін меңгеру, тарихты, әдет-ғұрыпты, ұлттық әнұранды білу және т.б.) артуының көрінісі ретінде қарастырады.

Біріккен Танзания Республикасының және т.б. ресми тілдерінің бірі¹⁴²; халықаралық әлемдік тіл; БҰҰ-ның бес ресми және жұмыс тілдерінің бірі; Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

Ағылшын тілі 322 млн адам үшін ана тілі болып саналады; 180 млн адам екінші тіл ретінде қолданады. Сөйлеушілердің жалпы саны бойынша ағылшын тілі әлемде төртінші орынды алады (қытай, хинди және испан тілдерінен кейін): 400 млн-нан астам адам ағылшын тілін ана тілі деп санайды, 700 млн астам адам ағылшын тілін екінші тіл ретінде қолданады.

Қазақстандағы референттік халықтар санының жалпы оң динамикасы мынадай: (1) ағылшындар: 1970 ж. – 5, 1979 ж. – 15, 1989 ж. – 12, 1999 ж. – 81; (2) американдықтар: 1970 ж. – 9, 1979 ж. – 0, 1989 ж. – 8, 1999 ж. – 98.

Ағылшын тілінде сөйлейтін адамдарды шартты түрде үш топқа бөлуге болады:

- ағылшын тілінде сөйлеушілер (native speakers деп аталады), ағылшын тілін ата-анасынан (аға буыннан) ана тілі/бірінші тіл ретінде қабылдаған сөйлеушілер;

- ағылшын тілін екі тілді қоғамда екінші тіл ретінде меңгергендер, бұл қоғамда ағылшын тілі қандай да бір дәрежеде қолданады;

- Қазақстанның және ағылшын тілді елдердің оқу орындарында (мыс., «Болашақ» бағдарламасы бойынша және т.б.) кәсіби қызмет үшін қажетті көлемде немесе білім берудің әрбір деңгейі үшін білім беру стандартында көзделген көлемде ағылшын тілін меңгергендер¹⁴³.

Ағылшын әдеби тілі Лондон тіліне негізделген, оның диалектілік негізі әдеби тілдің қалыптасуының алғашқы кезеңінде X–XVI ғғ. шығыс-орталық диалектілердің оңтүстік диалект формаларын ығыстыру нәтижесінде өзгерді. Ағылшын әдеби тілінің тарихын ескі ағылшын (450–1066), орта ағылшын (1066–1500), қазіргі заманғы ағылшын (1500 жылдан бастап – біздің уақытқа дейін) кезеңдеріне бөлу қабылданған.

Ағылшын тілі Ұлыбританиядан тыс жерлерде таралып, басқа тілдермен тікелей және жанама тілдік байланысқа түсудің нәтижесінде АҚШ-та, Канадада, Австралияда және т.б. елдерде ағылшын тілінің әр түрлі нұсқалары қалыптасады, олар айтылуы мен лексикалық құрамы бойынша ерекшеленеді.

142. Ағылшын тілі – Африканың 15 мемлекетінің ресми тілі.

143. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 7 маусымдағы Білім туралы Заңының 5-бабында былай делінген: «Меншік нысанына қарамастан барлық оқу орындары қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде білуді және дамытуды, сондай-ақ білім берудің әрбір деңгейі үшін мемлекеттік жалпы білім беру стандартына сәйкес орыс тілі мен шет тілдерін үйренуді қамтамасыз етуі тиіс». Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев елдің тілдік дамуының стратегиялық бағыты ретінде ағылшын тілін үйрену қажеттігін атап өтіп, жаңа ұрпақ «қазақ, орыс және ағылшын тілдерін бірдей меңгеретінін» айтады (Назарбаев – 1998, 28). «Қазақстан Республикасының білім беру саласы ағылшын тілінің көп ұлттық сипатына, жаһандығына және әлемдік ақпараттық кеңістікке қолжетімділікті қамтамасыз етуге байланысты ағылшын тілін таңдау мен оқуға нақты және біртүрлі бағдармен сипатталады. Жоғары білім беру жүйесіндегі ағылшын тілі тек оқу пәні ретінде оқытылатын тілдің функцияларын ғана емес, сонымен қатар оқыту және тіпті тәрбиелеу функцияларын да орындайды» (Сарыбай – 2003, 67-69).

Қазіргі ағылшын тілінің көптеген аумақтық диалектілерінің арасында британдық ағылшын диалектілері (шотланд, солтүстік, орталық, оңтүстік, оңтүстік-батыс және т.б.) және американдық ағылшын диалектілері (Калифорниялық, Нью-Йорктік, Миссисипилық және т.б.) ерекшеленеді.

Ұлыбританияда білімді адамдар сөйлеудің жалпы қабылданған BRP стандартын (жалпы қабылданған британдық айтылым) пайдаланады, ал АҚШ-та IN стандарты (орталық-солтүстік) қолданылады, ол әдетте Great American (жалпы американдық) деп аталады. Екі елде де айтылымның басқа да нұсқалары қолданылуы мүмкін.

Ағылшын тілінің жазуы латын графикасына негізделген; көптеген сөздердің дәстүрлі (XV ғ. бастап) жазылуы сақталады. Айтылу нормаларының айтарлықтай өзгеруіне байланысты ағылшын тілінің емле ережелерін реформалауға бірнеше рет әрекет жасалды және орфографияға шамалы өзгерістер енгізілді.

ВЬЕТНАМ (АННАМ) ТІЛІ (Вьетнам тілі, Vietnamese language) австразиялық тілдер құрамындағы монкхмер тобының вьетмыонг тармағына кіреді; тілдердің оқшауланған түріне жатады.

Референтті халық: *вьетнамдықтар*; өз атауы – *вьет*, кин.

Негізгі тұратын елі. Біздің дәуірімізге дейінгі I мың. ежелгі вьетнам тайпалары Оңтүстік Қытайдан монкхмер тайпалары мекендеген Вьетнам аумағына келді. Б.з.д. XI–XV ғасырларда оңтүстікке қарай жылжи отырып, вьетнамдықтар мұнда мекендеген Тямпа (Чампа) мемлекеті халқының бір бөлігін (тьямдарды) ассимиляциялады. Вьетнам тілі қытай-тибет тілдеріне, ең алдымен тай тілдеріне жақын, сонымен бірге онда көптеген монкхмер тілінің элементтері сақталған.

Вьетнам тілі – Вьетнам Республикасының ресми тілі, Лаоста, Камбоджада, Таиландта, Жаңа Каледонияда, Францияда, АҚШ-та (1,1 млн-нан астам), Австралияда, Канадада қолданылады; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

2006 жылы шамамен 84,5 миллион вьетнам (вьет) болды, олардың басым көпшілігі Вьетнам халқы болып табылады (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/vm.htm>).

XX ғасырдың 80-жылдарының соңында КСРО-да 3396 вьетнам тұрды, олардың 63,1%-ы Ресей Федерациясында өмір сүрді.

Статистикалық деректерге сәйкес, Қазақстан Республикасындағы вьетнамдықтардың саны мынадай түрде өзгерді: 1970 ж. – 258, 1979 ж. – 14, 1989 ж. – 88, 1999 ж. – 29, бұл ретте вьетнамдықтардың негізгі бөлігі Жамбыл және Қарағанды облыстарында тұрады.

Вьетнам әдеби тілінің қалыптасуы XVIII ғасырдан бастау алады; XIX ғасырдың екінші жартысында қытай тілі мен мәдениетінің әсерінің әлсіреуіне байланысты вьетнам әдеби тілінің дамуы қуатты серпін алды (осы кезеңге дейін қытай тілі елде ресми тіл ретінде қолданылды).

Вьетнам тілінде үш диалектілік қауымдастық бар (солтүстік, орталық, оңтүстік), олар көптеген диалектілер мен сөйленістерге бөлінеді және негізінен фонетикалық және лексикалық айырмашылықтармен сипатталады. Орталық диалектілерде көне белгілер сақталған. Қазіргі әдеби вьетнам тілі солтүстік диалектінің ханой сөйленісі негізінде қалыптасқан.

Жазуы: бастапқыда кең таралмаған және ресми түрде мойындалмаған тыын (халықтық жазу) иероглифтік жазуы қолданылды; 1910 жылдан бастап тыркуок-нгы латын әліпбиіне (ұлттық жазу) аударылды, онда мағына ажыратушы тондарды белгілеу үшін дәйекші (диакритикалық) белгілер қолданылады.

ИСПАН ТІЛІ (Испан тілі, Spanish language)¹⁴⁴ үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының иберий-роман ішкі тобына кіреді; копарылма (флективті)-синтетикалық тілдерге жатады

Референтті халық: *испандықтар*; *кубалықтар*.

Негізгі тұратын елі. Испан тілді халықтар Испания, Мексика, Колумбия, Аргентина, Перу, Венесуэла, Бразилия, Чили, Куба, Эквадор, Боливия, Гватемала және т.б. елдердің негізгі халқын құрайды (шамамен 60 ел). Испания халқының қалыптасуына ибер, кельт, свев, вандал, алан, вестгот тайпалары, сондай-ақ Пиреней түбегін римдіктер (б.з.д. II ғ. – б.з. V ғ.) мен арабтардың (б.з. VIII–XIII ғғ.) жаулап алуы үлкен әсер етті. XV ғ. соңында испандықтарды, каталондықтарды, басқтарды (өз атауы – эускалдунак) және галисиялықтарды (өз атауы – гальегос) және т.б. біріктіретін орталықтандырылған мемлекет құрылды. Испан тілінің қалыптасуына «тірі» халықтық латын тілі айтарлықтай әсер етті.

Испан тілі – Испания Корольдігінің, Аргентинаның, Боливияның, Венесуэланың, Гватемаланың, Гондурастың, Доминикан Республикасының, Батыс Сахараның, Колумбияның, Коста-Риканың, Кубаның, Мексиканың, Никарагуаның, Сальвадордың, Панаманың, Парагвайдың, Перудың (кечуамен қатар), Пуэрто-Риконың (ағылшын тілімен қатар), Уругвайдың, Эквадордың, Боливияның (кечуа және аймара тілдерімен қатар), Экваторлық Гвинеяның және т.б. елдердің ресми тілі. Испан тілі АҚШ-тың оңтүстік штаттарында (Нью-Мексико, Пуэрто-Рико және т.б.) кең таралған және онда ағылшын тілімен қатар ресми тіл ретінде қолданылады. Испан тілі – БҰҰ-ның алты ресми және жұмыс тілдерінің бірі, Еуропалық Одақтың, Америка мемлекеттері ұйымының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

Испан тілі 358 млн адам үшін ана тілі болып табылады, 100 млн астам адам екінші тіл ретінде қолданады. XX ғасырдың соңында әлемде шамамен 30 млн испандық (олардың 92,3% Испанияда), 7,9 млн

144. Испан тілін кейде оның шығу аймағының атауымен кастилия тілі деп атайды (испан тілінде *español o castellano*).

каталондық (Испанияда 92%), 4,1 млн галисиялық (Испанияда 76,1%) және басқалар болды; 106 млн астам мексикалық, 46 млн колумбиялық, 41 млн аргентиналық, шамамен 20 млн бразилиялық, шамамен 16 млн чилилік, 11 млн астам кубалық, 11 млн эквадорлық және т.б. болды. Сөйлеушілердің саны бойынша испан тілі әлемде үшінші орынды алады (қытай тілі мен хинди тілінен кейін).

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 3172 испандық тұрды; оның ішінде 41-і Қазақстанның тұрғыны болды (Шығыс Қазақстан облысы – 9, Семей – 6, Алматы – 6, Шымкент – 5, Гурьев – 4, Қарағанды – 4, Көкшетау – 2, Талды-Қорған-2, Жезқазған-да, Қостанайда, Солтүстік Қазақстанда 1 адамнан болды).

80-жылдардың аяғында әлемде негізінен Кубада (91,8%) және АҚШ-та (7,4%) тұратын 10,92 млн кубалық болды. 1989 жылғы халық санағы бойынша КСРО-да 2811 кубалық болды. Қазақстанда 86 кубалық (Алматы қаласында – 26, Целиноград облысында – 13, Қостанай облысында – 12, Жезқазған – 8, Талдықорған – 7, Қызылорда – 7, Павлодар – 3, Орал – 3, Қарағанды – 2, Солтүстік Қазақстан – 2, Шымкент – 2, Шығыс Қазақстан – 1) тұрды.

Қазақстандағы референттік халықтар санының жалпы динамикасы:

(1) испандықтар: 1970 – 68, 1979 – 33, 1989–41, 1999–34;

(2) кубалықтар: 1970 – 0, 1979 – 97, 1989 – 83, 1999 – 50.

Испан тілінде көптеген диалектілер бар: арагондық, астуриялық, кастилиялық, леондық және т.б. Сонымен қатар испан тілінің көптеген аумақтық нұсқалары бар (кубалық испан тілі, филиппиндік испан тілі (чебакано), доминикандық испан тілі, мексикалық испан тілі, чилилік испан тілі және т.б.), олар техникалық прогрестің қарқынды дамуымен және жаһанданумен байланысты алшақтықтың күшті тенденциясымен сипатталады.

Испан тілінің жазуы латын графикасы негізінде құрылған; кастилия тіліндегі ең көне ескерткіштерге «Сиде туралы ән» (1140–1155 жж.) жатады.

ИТАЛЬЯН ТІЛІ (Итальян тілі, Italian language) үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының итало-роман ішкі тобына кіреді; копарылма (флективті)-синтетикалық тілдерге жатады.

Референтті халық: *итальяндықтар*.

Негізгі тұратын елі. Италияндықтар – Италияның негізгі халқы, сонымен қатар Францияда, Германияда, Швейцарияда, Бельгияда, Ұлыбританияда, АҚШ-та және т.б. елдерде тұрады. Италияндық этностың негізін ежелгі итальяндық тайпалар құрады. Олардың арасында б.з.д. VI–II ғасырларда қалған барлық итальяндық тайпаларды жаулап алған латындар (кейінірек римдіктер) ерекшеленді. Римнің Италиядағы билігінің нығаюы кейіннен Еуропа халықтарының тарихында үлкен рөл атқарған романдандырудың негізін қалады. Көптеген ғасырлар бойы Апеннин түбегінің романдандырылған тұрғындарының Римді

жаулап алуға тырысқан әртүрлі тайпалармен қарқынды араласуы болды. Италиян халқының жоғары мәдениетінің арқасында жаулап алушылар әрдайым дерлік итальяндықтармен ассимиляцияланған болатын. XIII–XIV ғғ. Италияда біртұтас әдеби тіл қалыптасады, елдің барлық халқының ортақ мәдени ерекшеліктері пайда болады. Алайда біртұтас ұлттың құрылуы XIX ғ. соңында, Италияның барлық жерлерін бір мемлекетке біріктіргеннен кейін болды. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін мәдениет пен тілдердегі айтарлықтай айырмашылықтар сақталған (*сардиндықтар, сицилиялықтар, окситандықтар* және т.б.).

Итальян тілі – Италия Республикасының, Ватиканның (латын тілімен қатар), Сан-Марино Республикасының және Швейцария Конфедерациясының (неміс, француз және ретороман тілдерімен қатар) ресми тілі; Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

80-жылдардың аяғында әлемде шамамен 65,5 млн итальяндық өмір сүрді. Олар негізінен Италияда (82,3%), АҚШ-та (7,6%), Аргентинада (2,1%), Францияда (1,7%) тұрады. 2006 жылғы мәліметтер бойынша тек Италияда 58 133 509 млн адам тұрады.

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 1337 итальяндық тұрды, оның ішінде Қазақстанда – 150 адам (Қарағанды – 55, Целиноград – 47, Ақтөбе – 12, Гурьев – 5, Жезқазған – 5, Қызылорда – 1, Көкшетау – 2, Қостанай – 4, Павлодар – 6, Солтүстік Қазақстан – 5, Семей – 3, Талдықорған – 3, Шымкент – 2) өмір сүрді.

Қазақстандағы итальяндықтар санының жалпы динамикасы: 1970 ж. – 152, 1979 ж. – 117, 1989 ж. – 146, 1999 ж. – 113.

Итальян тілінің жазуы латын графикасы негізінде құрылған.

Италияда диалектілер айтарлықтай айырмашылықтарға ие және солтүстік (пьемондық, лигуриялық, ломбардиялық, эмилиялық, венециандық), *орталық* (тосканиялық, умбриялық, римдік, корсикандық) және *оңтүстік* (неаполитандық, абруцтық, апулиялық, калабриялық, сицилиялық) топтарын құрайды; 100-ден астам сөйленіс бар. Диалектілердің әсерінен итальян тілінің аймақтық нұсқалары пайда болды.

ҚЫТАЙ ТІЛІ (қытай тілі, Chinese language) қытай-тибет тілдер отбасының шығыс тобына кіреді; тілдердің оқшауланған түріне жатады (бірнеше аффикстері агглютинативті сипатқа ие).

Референтті халық: *қытайлар*, өз атауы – *хан, хан-жэн*. Шетелде тұратын қытайлардың өз атауы – *хуажэн, танжэнь, хуацяо* (ауд. қытай қонағы немесе шетелде тұратын қытай).

Негізгі тұратын елі. Қытайлар Қытай Халық Республикасының негізгі халқын құрайды. Қытайлардың үлкен топтары Таиланд, Гонконг, АҚШ, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Вьетнам, Бирма, Малайзия, Сингапур елдерінде және т.б. тұрады. Қытайлар этносының қалыптасу процесіне қытай-тибет, малайя-полинезия, мон-кхмер және алтай

тілдерінде сөйлейтін әртүрлі халықтар қатысты. Ся, шан, чжоу, мань, жум, юэ және т.б. тайпалар қытайлардың арғы тегі болып табылады. Ежелгі қытай халқының қалыптасуы Хань әулетінің дәуіріне жатады (б.з.д. III ғасыр – б.з. III ғасыр), оның атауы кейіннен қытайлардың өз атауына айналды. Кейіннен мемлекет аумағының кеңеюі қытайлардың айтарлықтай қоныс аударуымен және Шығыс Азияның басқа халықтарымен (*маньчжурлар, туцзя, шэ, чжуан, бай* және т.б.) ассимиляциялануымен қатар жүрді. Қазіргі уақытта қытайлардың әртүрлі топтары арасындағы өзара байланыстар дамып келеді, сонымен бірге қытайлардың көптеген басқа халықтарды ассимиляциялауы жалғасуда.

Қытай тілі – Қытай Халық Республикасының, Сингапурдың, Тайваньның, Гонконгтың ресми тілі; БҰҰ ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

Сөйлеушілердің саны бойынша қытай тілі әлемде бірінші орын алады, 2006 жылы тек Қытайда 1313973713 (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ch.html>) адам болды.

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 11355 қытай тұрды; оның ішінде 3731 адам Қазақстанда өмір сүрді, бұл ретте 205 қытай – қазақ тілін, 1265 орыс тілін меңгерген.

Қазақстандағы қытайлар санының жалпы динамикасы: 1970 ж. – 4189, 1979 ж. – 3715, 1989 ж. – 3627, 1999 ж. – 3510 адам. Қазіргі уақытта елдегі қытайлардың саны артты, бірақ олардың саны туралы нақты мәліметтер жоқ.

Қытай жазуы – бұл иероглифтік жазу (дыбыстық жағынан бір иероглиф тонды буынға сәйкес келеді). Иероглифтің сызбасы әртүрлі комбинацияларда қайталанатын стандартты белгілерден (1-ден 28-ге дейін) тұрады; сөз 1–4 иероглифтердің тіркесімімен белгіленуі мүмкін. XVIII ғ. Қытайда дыбыстық әліпбилер жасауға талпыныс жасалды (мыс., 1958 жылы пошта индекстерінде, телеграфта және т.б. қолданылған 26 латын әріптерінен тұратын транскрипциялық әліпби қабылданды). Мәдени мұраны сақтау мәселесінің және күшті диалектикалық бытыраңқылықтың болуына байланысты жазу реформаларын жүзеге асыру барысында көптеген қиындықтар болды. Алайда иероглифтерді графикалық жеңілдету жұмыстары жалғасуда және қазіргі уақытта қытай иероглифтік жазудың екі нұсқасы бар: жеңілдетілген (материктік Қытай) және дәстүрлі (Тайвань және басқа елдер).

Қытай тілінде жеті негізгі диалект бар (*у, сянь, гань, хакка, юэ, мин*), олар бір-бірінен мүлдем өзгеше және тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен байланысты. Қазіргі қытай тілі солтүстік диалектілерге негізделген және Пекин айтылымы оның фонетикалық нормасы болып табылады (стандартты қытай тілі немесе путунхуа).

Қытай мәдени орталығы Қазақстанда 1997 жылы 13 маусымда құрылды; оны құрудың бастамашысы Л.Н. Лю болды. Орталықтың негізгі мақсаты – қытай тілін оқыту, халық арасында қытай дәстүрлерін,

мәдениеті мен әдет-ғұрыптарын сақтау және насихаттау, ұлтаралық келісімді, Қазақстан Республикасы халықтарының бірлігі мен ынтымақтастығын сақтау және қолдау болып табылады.

УРДУ ТІЛІ (Урду тілі, Urdu language) үндіеуропалық тілдер отбасының үнді тармағына кіреді; агглютинациясы бар қопарылма (флективті) тілдерге жатады.

Референтті халық: *пәкістандықтар*.

Негізгі тұратын елі. Пәкістандықтар Пәкістан мен Үндістанның негізгі халқын құрайды. 2006 жылғы мәліметтер бойынша Пәкістанда 165803560 адам тұрады және шамамен 15 млн (тек 8%) адам урду тілінде сөйлейді. Сөйлеушілер негізінен Карачи, Лахор, Равалпинди, Исламабад және т.б. қалаларда өмір сүреді; 1095351995 халқы бар Үндістанда урду тілінде шамамен 30 млн адам сөйлейді (Уттар-Прадеш, (Уттар-Прадеш, Бихар, Махараштра штаттары) (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>). Үндістанда урду тілі мұсылман діни азшылықтың негізгі тілі болып табылады.

Урду тілі XIII–XIV ғғ. сөйленістер (*кхари боли*) негізінде *хиндустани* (*рехта*) халық ауызекі тілі ретінде қалыптасты, сондықтан урду тілі хинди тілінің генетикалық және құрылымдық түрі болып саналады. Тілдің атауы түркінің *орда* сөзінен пайда болған деп санайды, бұл атаумен мұсылман жаулап алушылары аталған болатын. Урду тілі мен хинди тілінің айырмашылықтары негізінен лексикаға қатысты, фонетикада, морфология мен синтаксисте де айырмашылықтар бар.

Үндістанның бүкіл аумағында таралған урду тілі үшін хинди тілімен жақындасу үрдісі тән.

Урду тілі – Пәкістан Ислам Республикасының ресми тілі (ағылшын тілімен, элита мен әкімшіліктің өзіндік *Lingua franca* тілімен; Белуджистан провинциясындағы белудж тілдерімен қатар); Үндістанның ресми тілі (хинди, бенгали, телугу, маратхи, тамил, гуджарати, малай-ал, каннада, ория, пенджаби, ассам, кашмири, синдхи тілдерімен, сондай-ақ саяси және комерциялық коммуникацияның қауымдастырылған тілі мәртебесіне ие болған ағылшын тілімен қатар); Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

Әлемде урду тілін ана тілі ретінде 158 млн астам адам пайдаланады, шамамен 150–200 млн адам урду тілін екінші тіл ретінде қолданады.

Қазақстандағы Үндістан мен Пәкістан халықтары санының жалпы динамикасы келесідей: 52 (1070 ж.), 23 (1979 ж.), 28 (1989 ж.), 682 (1999 ж.) адам.

Урду жазуы араб немесе парсы жазуының дәйекші (диакритикалық) белгілерімен толықтырылған модификацияланған араб-парсы графикасы негізінде құрылған.

Қазіргі урду әдеби тілі XVIII–XIX ғғ. соңында қалыптасты. Урду әдеби тілінде хинди мен парсы тілдерінің ерекшеліктері сақталған, екі тілдегі сөздердің нұсқалары қолданылады, ал парсы сөздері жоғары

стильдегі сөздер ретінде сипатталады, сөйлемдерді хинди мен парсы тілдерінің синтаксис ережелеріне сәйкес құруға болады және т.б.

ФРАНЦУЗ ТІЛІ (Француз тілі, French language) үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының гало-роман тобына кіреді; тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады.

Референтті халық: *француздар*; өз атауы – *франсе*.

Негізгі тұратын елі. Француздардың ата-бабалары б.з.д. I мың. ортасында қазіргі Франция аумағында өмір сүрген галлдар болды. Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда Галлияны римдіктер жаулап алды, бұл галлдардың романдандырылуына әкелді. Б.з. III ғасырдан бастап келесі герман тайпалары Галлияға басып кірді: вестготтар, бургундтар және франктар. Б.з. VI ғасырда Франк мемлекеті құрылды, ол VIII ғасырда Ұлы Карлдың тұсында үлкен империяға айналды. IX ғасырда батыс – франк патшалығы ыдыраған Каролинг империясынан бөлініп, Франция деп аталды. Осы уақытқа дейін француздардың жеке топтары арасында, әсіресе, солтүстік пен оңтүстіктің тұрғындары арасында (*бургундықтар, оверндықтар, пикардиялықтар, гаскондықтар, провансальдықтар, эльзастықтар, бретондықтар, фламандтықтар, басктер, каталондықтар* және т.б.) айтарлықтай этнографиялық және тілдік айырмашылықтар бар.

Француз тілінде шамамен 130–200 млн адам сөйлейді. 80-жылдардың аяғында әлемде 47,87 миллион француз болды (бұл санға өз алдына бөлек халық болып саналатын 8,86 млн франкоканадықтар кірмейді), олардың көбісі Францияда (96,1%) және АҚШ-та (1,3%) тұрады. 2006 жылы Францияда 62752136 адам тұрады, оның ішінде 60876136 француз болды.

Француз тілі – әлемнің 29 елінің ресми тілі, оның ішінде Француз Республикасының, Бельгия Корольдігінің (нидерланд тілімен қатар), Швейцария Конфедерациясының (неміс және итальян тілдерімен қатар), Канаданың (ағылшын тілімен қатар), Гаити Республикасының, Монаконың (халықтың едәуір бөлігі бұл тілді ана тілі деп санайды) және басқа да мемлекеттердің ресми тілі; Еуропа Одағының 25 ресми тілдерінің бірі; Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша КСРО-да 701 француз болды, оның ішінде Қазақстанда – 33 адам тұрды: Қарағанды облысы мен Алматы қаласында – 10 адам, Талдықорған облысында – 6 адам, Қостанай облысында – 2 адам, Алматы мен Семей қалаларында – 1 адамнан болды.

Қазақстандағы француздар санының жалпы динамикасы мынадай: 1970 ж. – 70, 1979 ж. – 56, 1989 ж. – 32, 1999 ж. – 31 адам.

Француз тілінің жазуы латын графикасына негізделген (26 әріп және дәйекші (диакритикалық) белгілер).

Диалектілер: *франс* (Иль-де-Франс диалектісі, қазіргі француз тілінің тарихи негізі), *солтүстік* (норманд, пикард, Бельгиядағы

валлон), *батыс* (анжу, галло және т.б.), *оңтүстік-батыс* (пуатевин және т.б.), *орталық, оңтүстік-шығыс* (бургунд, франш-конте), *шығыс* (лотаринг, шампан), француз және окситан тілдері арасындағы аралық орынды алатын *франко-провансаль*.

ХИНДИ ТІЛІ (Хинди тілі, Hindi language) үндіеуропалық тілдер отбасының үнді тармағына кіреді; қопарылма (флективті) түрге жатады, агглютинативті аффикстенуі бар.

Референтті халық: *үндістер*.

Негізгі тұратын елі. Үндістер Үндістанның негізгі халқын құрайды. 2006 жылғы мәліметтер бойынша 1095351995 адамды құрайтын Үндістан халқының 30%-ы хинди тілін ана тілі деп санайды (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>). Үндістанда шамамен 330 млн адам хинди тілін ана тілі деп санайды; хинди тілінде сөйлейтін әлемдегі адамдар саны бойынша (600 млн астам адам) бұл тіл әлемнің алғашқы бестігіне кіреді.

Хинди тілі санскрит тілінен шыққан, оның қалыптасуына парсы, фарсы, араб, португал, түрік және әсіресе ағылшын тілдері қатты әсер етті. Хинди тілінің атауы әдеби тілдің атауы ретінде де, туыстас тілдер тобын да (17-ден 23 тілге дейін) білдіру үшін қолданылады.

Хинди тілі – Үндістан Республикасының ресми тілі¹⁴⁵ (урду, бенгали, телугу, маратхи, тамил, гуджарати, малайалам, каннада, ория, пенджаби, ассам, кашмири, синди, санскрит тілдерімен қатар; ағылшын тілі – саяси және коммерциялық коммуникациядағы өз позициясын сақтайтын қауымдастырылған тіл); Қазақстан Республикасының иммигранттық тілдерінің бірі.

Қазақстандағы Үндістан мен Пәкістан халықтары санының жалпы динамикасы келесідей: 52 (1070 ж.), 23 (1979 ж.), 28 (1989 ж.), 682 (1999 ж.) адам.

Хинди тілінің жазуы *деванагариге* (devanagari) – қазіргі үнді жазу жүйесінің негізін қалаған түпнұсқалық *гупт* (*брахми* әліпбиі) жазуына негізделген. Деванагари үшін әріптердің жоғарғы бөлігіндегі жолдың бүкіл ұзындығы бойынша үздіксіз көлденең үтіршелердің болуы тән, жазу бағыты солдан оңға қарай болады. Деванагаридің зайырлы түрі нагари деп аталады, оның *каятхи* (*кайтхи*), *сурафи* (*магажани*) тез жазылатын формалары бар.

Хинди диалектілері екі топқа бөлінеді: батыс (*браж, канауджи, бундели, бангару* және т.б.) және шығыс (*чхаттисгархи, багхели, авадхи, байсвари* және т.б.), олардың айтарлықтай құрылымдық айырмашылықтары бар. Қазіргі хинди әдеби тілі XIX ғ. басында *кхари боли* диалектісі негізінде қалыптасты.

145. Хинди тілінің мәртебесін анықтау кезінде келесі міндетті талап көрсетіледі: «хинди тілінің деванагари жазуын қолдануы» (Үндістан Республикасы Конституциясының 343-бабы). Хиндустани, хинди және урду тілдерінің танымал нұсқасы, негізінен Үндістанның солтүстігінде қолданылады, бірақ ресми мәртебесі жоқ (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/pk.html>).

**7-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН
ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛІПБИЛІК ЖІКТЕУІШ**¹⁴⁶

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
1	Абазин тілі	Абазиндер	Иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобының абхаз-абазин ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрі Абазин диаспорасының экзогендік тілі
2	Абхаз тілі	Абхаздар	Иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрі Абхаз диаспорасының экзогендік тілі
3	Авар тілі	Аварлар	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының авар-андо-цез тобының авар-анд ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі; номинативті және эргативті құрылыстардың белгілерін біріктіреді Авар диаспорасының экзогендік тілі
4	Ағұл тілі	Ағұлдар	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі; эргативті және номинативті құрылыстардың белгілерін біріктіреді. Ағұл диаспорасының экзогендік тілі
5	Адыгей (кях)	Адыгейліктер	Иберий - кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрі Адыгей диаспорасының экзогендік тілі
6	Әзірбайжан тілі	Әзірбайжандар	Алтай отбасының түркі тобының оңтүстік-батыс тармағы Постпозитивті үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) тіл Әзірбайжан диаспорасының экзогендік тілі
7	Албан тілі	Албандар	Үндіеуропалық тілдер отбасының оқшауланған тобы Тілдердің қопарылма (флективті) синтетикалық түрі Албан диаспорасының экзогендік тілі
8	Алеут тілі	Алеуттер	Палеоазиятық тілдер отбасының эскимос-алеут тілдері Тілдердің жалғамалы (агглютинативті)-полисинтетикалық түрі Алеут диаспорасының эндогендік тілі
9	Алтай тілі	Алтайлықтар	Алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс ғұн тармағының қырғыз-қыпшақ тобы Езулік және ерінді үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) тіл Алтай диаспорасының экзогендік тілі
10	Ағылшын тілі	Американдықтар, ағылшындар	Үндіеуропалық тілдер отбасының герман тармағының батыс герман тобы Тілдердің аналитикалық түрі Иммигранттық тіл

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
11	Араб тілі	Арабтар	Афразиялық немесе семит-хамит макротуыстың семит тармағы Тілдердің жалғамалы-қопарылма (агглютинативті-флективті) түрі Араб диаспорасының экзогендік тілі
12	Армян тілі	Армяндар	Үндіеуропалық тілдер отбасының оқшауланған тілі Тілдердің қопарылма (флективті) -синтетикалық түрі Армян диаспорасының экзогендік тілі
13	Ассирия (жаңа ассириялық, айсорлық) тілі	Ассириялықтар	Семит-хамит тілдер отбасының арамей тобының солтүстік-орталық ішкі тобы Қопарылма-жалғамалы (флективті-агглютинативті) тіл Ассириялық диаспорасының эндогендік тілі
14	Башқұрт тілі	Башқұрттар	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ-болгар ішкі тобы Жалғамалы (агглютинативті) түрі Башқұрт диаспорасының экзогендік тілі
15	Белорус тілі	Белорустар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының шығыс славян ішкі тобы Қопарылма (флективті)-синтетикалық түрі Беларусь диаспорасының экзогендік тілі
16	Белудж (балочи) тілі	Белудждер	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік-батыс тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі, номинативті құрылысы бар Белудж диаспорасының эндогендік тілі
17	Болгар тілі	Болгарлар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобы Қопарылма (флективті) -синтетикалық түрі Болгар диаспорасының экзогендік тілі
18	Бурят тілі	Буряттар	Алтай тілдер отбасының моңғол тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі (ерін үндестігі бар) Бурят диаспорасының экзогендік тілі
19	Венгр тілі	Венгрлер	Орал тілдер отбасының фин-угор тобының угор тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Венгр диаспорасының экзогендік тілі
20	Вепс тілі	Вепстер	Орал тілдер отбасының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының солтүстік тобы Ішінара үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) тіл Вепс диаспорасының эндогендік тілі
21	Вьетнам (аннам) тілі	Вьетнамдықтар	Австроазиялық тілдер отбасының монххмер тобының вьетмьонг тармағы Тілдердің оқшауланған түрі Иммигранттық тіл
22	Ғағауыз тілі	Ғағауыздар	Алтай тілдер отбасының түркі тобының оңтүстік-батыс (оғыз) ішкі тобы Жалғамалы (агглютинативті) түрі Ғағауыз диаспорасының экзогендік тілі
23	Греческий	Гректер	Үндіеуропалық тілдер отбасының оқшауланған тілі Тілдердің қопарылма (флективті) түрі Грек диаспорасының экзогендік тілі

146. Тізімге Анықтамалықтың барлық төрт бөлімінің тілдері енгізілген: қазақ тілі, орыс тілі, диаспора тілдері, иммигранттық тілдер

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
24	Грузин тілі	Грузиндер, грузин еврейлері	Иберий-кавказ тілдер отбасының картвел тобы Қопарылма (флективтілік) белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, эргативті құрылысы бар Грузин диаспорасының экзогендік тілі
25	Даргин тілі	Даргиндер	Иберий - кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лак-даргин ішкі тобы Қопарылма (флективтілік) белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, эргативті құрылысы бар Даргин диаспорасының экзогендік тілі
26	Долған тілі	Долғандар	Алтай тілдер отбасының түркі тілі Үндестігі бұзылған жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Долған диаспорасының экзогендік тілі
27	Дунген тілі	Дунгендер	Қытай-тибет тілдер отбасының қытай тармағы Жалғамалылық (агглютинация) белгілері бар тілдердің окшауланған түріне жатады Дунген диаспорасының эндогендік тілі
28	Жапон тілі	Жапондар	Оқшауланған тіл (алтай немесе австрия тілдер отбасына жатуы мүмкін) Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, номинативті құрылысы бар Жапон диаспорасының экзогендік тілі
29	Иврит тілі	Еврейлер (Израильден шыққан)	Семит-хамит тілдер отбасының семит ішкі тобы Тілдердің жалғамалы-копарылма (агглютинативті-флективті) түрі Еврей диаспорасының экзогендік тілі
30	Идиш	Еврейлер (немістерден шыққан)	Үндіеуропалық тілдер отбасының герман тобының батыс герман ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі Еврей диаспорасының эндогендік тілі
31	Ижор тілі	Ижорлар	Фин-угор тілдер отбасының балтық-фин тармағының солтүстік тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Ижор диаспорасының эндогендік тілі
32	Ингуш тілі	Ингуштар	Иберий - кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тілдер тобының нах ішкі тобы Эргативтілік белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Ингуш диаспорасының экзогендік тілі
33	Испан тілі	Испандықтар, кубалықтар	Үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының иберо-роман ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті)-синтетикалық түрі Иммигранттық тіл
34	Итальян тілі	Итальяндықтар	Үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының итало-роман ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті)-синтетикалық түрі Иммигранттық тіл
35	Кабардин-черкес (черкес) тілі	Кабардиндер, черкестер	Иберий-кавказ тілдер отбасының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) полисинтетикалық түрі Кабардин-черкес диаспорасының экзогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
36	Қазақ тілі	Қазақтар	Алтай тілдер отбасының түркі тілдерінің батыс тобы Жалғамалы (агглютинативті) тіл, лингвал үндесімі бар Қазақстанның мемлекеттік тілі
37	Қалмақ тілі	Қалмақтар	Алтай тілдер отбасының батыс моңғол тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі (таңдай үндестігі бар) Қалмақ диаспорасының экзогендік тілі
38	Қарайым тілі	Қарайымдар	Алтай тілдер отбасының түркі тобының қыпшақ ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Қарайым диаспорасының эндогендік тілі
39	Қарақалпақ тілі	Қарақалпақтар	Алтай тілдер отбасының түркі тобының батыс тармағының қыпшақ-ноғай ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Қарақалпақ диаспорасының экзогендік тілі
40	Қарашай – балқар (балқар) тілі	Балқарлар, қарашайлар	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының сары қыпшақ ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Қарашай-балқар диаспорасының экзогендік тілі
41	Карел тілі	Карелдер	Орал отбасының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының солтүстік тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Карел диаспорасының экзогендік тілі
42	Қытай тілі	Қытайлар	Қытай-тибет тілдер отбасының шығыс тобы Тілдердің оқшауланған түрі Иммигранттық тіл
43	Коми-зырян тілі	Коми-зыряндар	Фин-угор тілдер отбасының фин-пермь тармағының пермь тобы Қопарылма (флективті) элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Коми-зырян диаспорасының экзогендік тілі
44	Коми-пермяк тілі	Коми-пермяктар	Фин-угор тілдер отбасының фин-пермь тармағының пермь тобы Қопарылма (флективті) элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Коми-пермяк диаспорасының экзогендік тілі
45	Корей (коре мар/юкчин/менчхон) тілі	Корейлер	Оқшауланған тіл (алтай тілдер отбасына жатқызылуы мүмкін) Жалғамалы (агглютинативті) тіл Корей диаспорасының экзогендік тілі
46	Коряк тілі	Коряктар	Палеоазияттық тілдер отбасының чуког -коряк тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, үндестігі бар Коряк диаспорасының эндогендік тілі
47	Қырым - татар тілі	Қырым татарлары, қырым-шақтар	Алтай отбасының түркі тілі таңдай және ерін үндестігі бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады. Қырым татарлары мен қырым еврейлері диаспораларының (қырымшақтар) экзогендік тілі
48	Құмық тілі	Құмықтар	Алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс ғұн тармағының сары - қыпшақ ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Құмық диаспорасының экзогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
49	Курд тілі	Курдтер	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік-батыс тобы Агглютинациясы, изафеттік және эргативті құрылымы бар қопарылма (флективті) тіл Курд диаспорасының экзогендік тілі
50	Қырғыз тілі	Қырғыздар	Алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс тармағының қырғыз-қыпшақ тобы Жалғамалы (агглютинативті) тіл, лабиальды үндестігі бар Қырғыз диаспорасының экзогендік тілі
51	Лак тілі	Лактар	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лак-даргин тобы Қопарылма (флективтілік) белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, эргативті құрылымы бар Лак диаспорасының экзогендік тілі
52	Латыш тілі	Латыштар	Үндіеуропалық тілдер отбасының балтық тармағы Тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады, номинативті құрылымы бар Латыш диаспорасының экзогендік тілі
53	Лезгин тілі	Лезгиндер	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах -дағыстан тармағының лезгин ішкі тобы Флективтілік белгілері және эргативті құрылымы бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Лезгин диаспорасының экзогендік тілі
54	Лив тілі	Ливтер	Фин-угор тілдер отбасының балтық-фин тармағының оңтүстік тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Лив диаспорасының эндогендік тілі
55	Литва тілі	Литвалықтар	Үндіеуропалық тілдер отбасының балтық тармағы Тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады, номинативті құрылымы бар Литва диаспорасының экзогендік тілі
56	Манси тілі	Мансилер	Фин-угор тілдер отбасының обь-угор тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, артикаль бар Манси диаспорасының эндогендік тілі
57	Мари таулық тілі	Марийлер	Фин-угор тілдер отбасының еділ тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады, езулік және лабиал үндестігі бар Мари (таулық) диаспорасының экзогендік тілі
58	Мари алқаптық тілі	Марийлер	Фин-угор тілдер отбасының еділ тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, езулік және лабиал үндестігі бар Мари (алқаптық) диаспорасының экзогендік тілі
59	Молдаван тілі	Молдавандар	Үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының балқан-роман ішкі тобы Номинативті құрылымы бар қопарылма (флективті) түрге жатады Молдаван диаспорасының экзогендік тілі
60	Моңғол (моңғол халха)	Моңғолдар	Алтай тілдер отбасының моңғол тармағы Тілдердің агглютинативті (жұрнақталған) түріне жатады, синтетикалық құрылымы бар Моңғол диаспорасының экзогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
61	Мокша мордва тілі	Мордва	Фин-угор тілдер отбасының фин-еділ тармағының мордва ішкі тобы Қопарылма (флективтілік) және талдаушылық (анализм) элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түріне жатады Мордва (мокша) диаспорасының экзогендік тілі
62	Эрзя мордва тілі	Мордва	Фин-угор тілдер отбасының фин-еділ тармағының мордва ішкі тобы Қопарылма (флективтілік) және талдаушылық (анализм) элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Мордва (эрзя) диаспорасының экзогендік тілі
63	Нанай тілі	Нанайлар	Тұңғыс - маньчжур тілдер отбасы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түріне жатады, фузиясы және номинативті құрылымы бар Нанай диаспорасының эндогендік тілі
64	Нганасан (тавгий, тавгий-самоед) тілі	Нганасан	Орал тілдер отбасының самодий тобы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түріне жатады Қазақстандағы нганасан диаспорасының эндогендік тілі
65	Негидал тілі	Негидалдар	Тұңғыс-маньчжур тілдер отбасы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түріне жатады, фузиясы және номинативті құрылымы бар Негидал диаспорасының эндогендік тілі
66	Неміс тілі	Австриялықтар	Үндіеуропалық тілдер отбасының герман тобының батыс герман ішкі тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады, аналитикалық-синтетикалық құрылымы бар, Неміс және австриялық диаспоралардың экзогендік тілі
67	Ненец (юрак-самоед) тілі	Ненецтер	Орал отбасының самодий тілдерінің солтүстік самодий тобы Флективтілік құбылыстары бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Ненец диаспорасының экзогендік тілі
68	Нивх тілі	Нивхтер	Палеоазияттық тілдер отбасының оқшауланған тілі Инкорпорация элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Нивх диаспорасының эндогендік тілі
69	Нидерланд (голланд) тілі	Голландықтар	Үндіеуропалық тілдер отбасының герман тармағының батыс герман тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түріне жатады Нидерланд диаспорасының экзогендік тілі
70	Ноғай тілі	Ноғайлар	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Ноғай диаспорасының экзогендік тілі
71	Ороч тілі	Орочтар	Алтай тілдер отбасының тұңғыс -маньчжур тобының оңтүстік ішкі тобы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түрі, фузиясы және номинативті құрылымы бар Ороч диаспорасының эндогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
72	Осетин тілі	Осетиндер	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік шығыс иран тобы Агглютинация элементтері бар копарылма (флективті) түрге жатады Осетин диаспорасының экзогендік тілі
73	Парсы (фарси) тілі	Парсылар (ирани, фарсылар)	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының оңтүстік-батыс тобы Агглютинация элементтері бар копарылма (флективті) түрге жатады, изафеттің болуымен сипатталады Парсы диаспорасының экзогендік тілі
74	Польский	Поляки	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының батыс славян ішкі тобы Копарылма (флективті) түрге жатады, номинативті құрылысы бар Поляк диаспорасының экзогендік тілі
75	Пушту (пашто, ауған) тілі	Ауғандар (пуштундар)	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының шығыс иран тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, эргативті құрылысы бар Ауған диаспорасының экзогендік тілі
76	Румын тілі	Румындар	Үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының балкан-роман тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, аналитикалық құрылысы бар Румын диаспорасының экзогендік тілі
77	Орыс тілі	Орыстар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының шығыс славян ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, номинативті құрылысы бар Орыс диаспорасының экзогендік тілі
78	Рутул тілі	Рутулдықтар (рутулдар)	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобы Флективтілік белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, номинативті және эргативті құрылыстары бар Рутул диаспорасының экзогендік тілі
79	Селькуп (самоед) тілі	Селькуптер	Орал тілдер отбасының самодий тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Селькуп диаспорасының эндогендік тілі
80	Серб тілі	Сербтер	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі Серб диаспорасының экзогендік тілі
81	Словак тілі	Словактар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының батыс славян ішкі тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі Словак диаспорасының экзогендік тілі
82	Сыған тілі	Сығандар	Үндіеуропалық тілдер отбасының үнді (үнді-арий) тобы Агглютинацияға бейімділігі бар копарылма (флективті) түрге жатады Сыған диаспорасының эндогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
83	Табасаран тілі	Табасарандар	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тобының лезгин ішкі тобы Флективтілік белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, номинативті және эргативті құрылыстары бар Табасаран диаспорасының экзогендік тілі
84	Тәжік тілі	Тәжіктер, ортаазиялық еврейлер	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының оңтүстік-батыс тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, аналитикалық құрылысы бар Тәжік диаспорасының экзогендік тілі
85	Талыш тілі	Талыштар	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының солтүстік-батыс тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, аналитикалық құрылысы бар Талыш диаспорасының эндогендік тілі
86	Татар тілі	Татарлар, қырым еврейлері	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қыпшақ тобының қыпшақ-болгар ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Татар диаспорасының экзогендік тілі
87	Тат тілі	Таттар, тау еврейлері	Үндіеуропалық тілдер отбасының иран тармағының оңтүстік-батыс тобы Тілдердің копарылма (флективті) түрі, аналитикалық құрылысы бар Тат диаспорасының экзогендік тілі
88	Тува тілі	Тувиндықтар	Алтай отбасының түркі тілдерінің шығыс ғұн тармағының оғыз тобының ұйғыр-тува ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Тува диаспорасының экзогендік тілі
89	Түрік тілі	Түріктер	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының оғыз тобының оғыз-селжүк ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Түріктер мен месхетин түріктерінің экзогендік тілі
90	Түрікмен тілі	Түрікмендер	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының оғыз-түрікмен ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, лабиальды үндестігі бар Түрікмен диаспорасының экзогендік тілі
91	Удин тілі	Удиндер	Иберий - кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобы Флективтілік белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, номинативті және эргативті құрылыстары бар Удин диаспорасының эндогендік тілі
92	Удмурт тілі	Удмурттар	Орал отбасының фин-угор тілдерінің пермь тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Удмурт диаспорасының экзогендік тілі
93	Удэгей тілі	Удэгейлер	Тұңғыс-маньчжур тілдер отбасы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түрі, фузиясы мен номинативті құрылысы бар Удэгей диаспорасының эндогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
94	Өзбек тілі	Өзбектер	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қарлұқ тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, үндестіктің болмауымен (аффикстердің бір нұсқалығымен) сипатталады Өзбек диаспорасының экзогендік тілі
95	Ұйғыр тілі/ жаңа ұйғыр тілі	Ұйғырлар	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының қарлұқ тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, үндестік заңы сақтала бермейді және кейінді ықпалмен сипатталады Ұйғыр диаспорасының эндогендік тілі
96	Украин тілі	Украиндар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының шығыс славян ішкі тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі, синтетикалық құрылысы бар Украин диаспорасының экзогендік тілі
97	Ульчи тілі	Ульчи	Орал тілдер отбасының тұңғыс-маньчжур тармағының амур ішкі тобы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түрі, фузиясы мен номинативті құрылысы бар Ульчи диаспорасының эндогендік тілі
98	Урду тілі	Пәкістан халықтары	Үндіеуропалық тілдер отбасының үнді тармағы Агглютинациясы бар жалғамалы (флективті) түрге жатады Иммигранттық тіл
99	Фин тілі	Финдер	Фин-угор тілдер отбасының балтық-фин тобының солтүстік тобы Жалғамалы (агглютинативті) тіл (флективтілік белгілері бар), номинативті құрылысқа ие Фин диаспорасының экзогендік тілі
100	Француз тілі	Француздар	Үндіеуропалық тілдер отбасының роман тармағының галло-роман тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі Иммигранттық тіл
101	Хакас тілі	Хакастар	Алтай отбасының түркі тілі Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Хакас диаспорасының экзогендік тілі
102	Ханты (остяк) тілі	Хантылар	Орал тілдер отбасының фин-угор тобының обь-угор тармағы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі (артикуль бар) Ханты диаспорасының эндогендік тілі
103	Хинди тілі	Үндістан халықтары	Үндіеуропалық тілдер отбасының үнді тармағы Агглютинациясы бар жалғамалы (агглютинативті) түрі Иммигранттық тіл
104	Хорват тілі	Хорваттар	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі Хорват диаспорасының экзогендік тілі
105	Цахур тілі	Цахурлар	Иберий -кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобы Флективтілік белгілері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады, номинативті және эргативті құрылыстары бар Цахур диаспорасының эндогендік тілі

№	Тіл (лингвоним)	Референтті халық (этноним)	Тілдік отбасы, түрі, сипаттамасы
106	Шешен тілі	Шешендер	Иберий-кавказ тілдер отбасының нах-дағыстан тармағы Флективті элементтері бар жалғамалы (агглютинативті) түрге жатады Шешен диаспорасының экзогендік тілі
107	Чех тілі	Чехтер	Үндіеуропалық тілдер отбасының славян тармағының батыс славян тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі Чех диаспорасының экзогендік тілі
108	Шуван тілі	Шувандар	Палеоазияттық тілдер отбасының оқшауланған тілі (юкагир-шуван тобы) Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Шуван диаспорасының эндогендік тілі
109	Чуваш тілі	Чуваштар	Алтай отбасының түркі тілдерінің болгар тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Чуваш диаспорасының экзогендік тілі
110	Чукча тілі	Чукчалар	Палеоазияттық тілдер отбасының чукот -камчатка тобы Тілдердің полисинтетикалық (инкорпорациялық) түрі Чукча диаспорасының экзогендік тілі
111	Швед тілі	Шведтер	Үндіеуропалық тілдер отбасының герман тармағының скандинав тобы Тілдердің қопарылма (флективті) түрі Швед диаспорасының экзогендік тілі
112	Шор тілі	Шорлар	Алтай отбасының түркі тілдерінің батыс ғұн тармағының ұйғыр-оғыз тобының хакас ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі Шор диаспорасының эндогендік тілі
113	Эвенки (тұңғыс) тілі	Эвенкілер	Алтай тілдер отбасының тұңғыс-маньчжур тармағы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түрі, фузиясы мен және номинативті құрылысы бар Эвенк диаспорасының экзогендік тілі
114	Эвен (ла-мут) тілі	Эвендер	Алтай тілдер отбасының тұңғыс-маньчжур тармағы Тілдердің агглютинативті (жұрнақты) түрі, фузиясы мен номинативті құрылысы бар Эвен диаспорасының экзогендік тілі
115	Эскимос тілі	Эскимостар	Палеоазияттық тілдер отбасының эскимос-алеут тармағы Тілдердің полисинтетикалық (инкорпорациялық) түрі, жалғамалы (агглютинативті) тіл Эскимос диаспорасының эндогендік тілі
116	Эстон тілі	Эстондықтар	Орал отбасының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының оңтүстік тобы Агглютинацияның елеулі құбылыстары бар Қопарылма (флективті) түрге жатады Эстон диаспорасының экзогендік тілі
117	Якут (саха) тілі	Саха	Алтай отбасының түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз тармағының якут ішкі тобы Тілдердің жалғамалы (агглютинативті) түрі, аналитикалық құрылысы бар, ерін үндестігі мен әуез үндестігі жүйелі түрде сақталған Якут диаспорасының экзогендік тілі

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА

ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА:
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ
СПРАВОЧНИК

УДК 908 (085)
КБЖ 81.2
С 89

Выпущено по программе «Повышение конкурентоспособности сферы культуры и искусства, сохранение, изучение и популяризация казахстанского культурного наследия и повышение эффективности реализации архивного дела», по подпрограмме «Приобретение, издание и распространение социально-важных видов литературы» Комитета языковой политики Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

ISBN 978–601–7988-21-0

Ответственные редакторы:

доктор филологических наук, профессор Ж.К. Туймебаев
доктор филологических наук, профессор Э.Д. Сулейменова

Рецензенты:

доктор филологических наук, профессор О.Б. Алтынбекова
доктор Ph.D., доцент М.М. Аймагамбетова

С 89 Э.Д. Сулейменова, Д.Х. Аканова, Н.Ж. Шаймерденова **«Языки Казахстана: социолингвистический справочник»:** Кітап. – Алматы: «Издательство Золотая Книга» ЖШС, 2020 жыл – 480 бет.

ЭОЖ 908 (085)
КБЖ 81.2

ISBN 978–601–7988-21-0

© Э.Д. Сулейменова
© Д.Х. Аканова
© Н.Ж. Шаймерденова
© «Издательство Золотая Книга» ЖШС

Справочник содержит очерк языковой ситуации современного Казахстана с точки зрения демографической неравновесности, экзогlossenности, полисубъектности; уточнены актуальные термины языковой политики (этнический язык, титульный язык, мажоритарный язык и др.); языки систематизированы с позиций генеалогической и типологической классификаций; описываются особенности языкового планирования в стране.

В справочнике осуществлена систематизация языков этносов Казахстана, согласно которой дано описание государственного казахского языка, русского языка, экзогенных и эндогенных языков, а также иммигрантских языков.

Справочник включает «Глоссарий», а также «Алфавитный классификатор языков Казахстана», в котором содержатся следующие сведения о языках: референтный этнос, статус языка (государственный, экзоглоссный/эндоглоссный этнический язык, иммигрантский язык), генетическая и типологическая принадлежность языка; а также глоссарий, содержащий толкование основных терминов.

Издание подготовлено в лаборатории «Социолингвистика, теория и практика перевода» Казахского национального университета имени аль-Фараби и адресовано социолингвистам, специалистам в области языковой политики, преподавателям, аспирантам, магистрантам, студентам, а также всем, кто интересуется языковой жизнью в Казахстане и мире.

В сентябре в Казахстане отмечается День языков, ставший общим праздником для всей страны. Объединяющей идеей праздника стало осознание непреходящей ценности каждого языка и каждой культуры, понимание того, что любой язык – это частица духовного наследия всего человечества, а культура всякого народа – это бесценный вклад в мировую цивилизацию.

В такой полиэтнической, многоязычной, мультикультурной стране, как Казахстан, подобная идея не могла не найти горячих сторонников во всех слоях общества, авторов же настоящей книги она вдохновила на создание Социолингвистического справочника, в котором содержались бы сведения обо всех языках Казахстана¹.

Сколько же этносов на самом деле живет в нашей стране? Сколько и какие языки используются ими? К каким генетическим и типологическим классам относятся разные этнические языки? Каждому ли языку соответствует свой референтный этнос? Используются ли эти языки в образовании, средствах массовой информации, центральных и местных административных органах?

В какой-то мере данная книга представляет собой попытку как можно полнее ответить на эти и другие вопросы, продолжить работы по социолингвистическому описанию языков Казахстана, упорядочению и дефинированию терминологического аппарата социолингвистики, созданию систематических учебных текстов.

Социолингвистическая идентификация и описание языков Казахстана осуществлялись в условиях, когда динамично преобразались основные переменные, характеризующие языковую ситуацию и осуществлявшееся языковое планирование в Казахстане. Это потребовало осмысления широкого круга проблем, которые неизбежно отразились в содержании представленного справочника, а также других работах авторов. Сложность многих понятий социолингвистики, противоречивость их трактовки и употребления, в первую очередь, потребовала их дефинирования².

1. Несмотря на имеющиеся в ряде монографических работ социолингвистические характеристики функционирования казахского, русского, корейского (коре мар), уйгурского и других языков Казахстана (Алтынбекова 2006; Баскаков и др. 1995; Досмухамбетова 2002; Касымова 1995; Ким 2003; Курманова 2002; Пак 2004; Сон 1999; Сулейменова, Смагулова 2005; Хасанов 1992; Хасенов 2006; Шаймерденова, Авакова 2005 и мн.-мн. др.), все еще следует с сожалением признать их недостаточность для получения целостной и полной картины языкового состояния в современном Казахстане. Систематизированные сведения о языках Казахстана содержатся в первом издании настоящей книги (Сулейменова, Шаймерденова, Аканова 2007).

2. Такая работа была проделана авторами «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов» (Сулейменова, Шаймерденова, Смагулова, Аканова 2002; 2007; 2008; 2020), где содержатся важнейшие сведения об основных социолингвистических терминах, отражено современное состояние социолингвистических исследований, охарактеризованы методы социолингвистики и пр. Концептуально-терминологический аппарат, лексикографированный в словаре, с некоторыми уточнениями использован в настоящем справочнике.

Социолингвистикой накоплен богатейший опыт описания языковых ситуаций в разных регионах мира, определены многосторонние связи и зависимости языковой ситуации, языковой политики и языкового планирования.

В разное время перед социолингвистами ставились конкретные задачи, нуждавшиеся в теоретическом осмыслении, напр., перед советской социолингвистикой 20–30-х гг. стояла задача создания письменности для бесписьменных языков, которая потребовала решения вопроса о степени и возможностях сознательного вмешательства в процессы функционирования языков.

Идея социальной обусловленности языка разрабатывалась и в последующие годы, при этом идеологический крен «увлекал» лингвистов то в утверждения безусловного и абсолютного влияния общества на язык, то в доказательства мифа о равноправии языков социалистических наций, то в поиски аргументов в пользу тезиса о русском языке как втором родном и т.п. Идеологизированность советской социолингвистики привела к тому, что проблематика социолингвистики на длительное время была значительно политизирована и сужена.

Появление новых независимых государств на месте Советского Союза, в котором в рамках единых принципов формулировалась языковая политика и осуществлялось языковое планирование, потребовало осмысления новой языковой ситуации, определения приоритетов и направлений языковой политики и языкового планирования. В новом контексте стали осмысливаться декларативные утверждения советской социолингвистики о языковой политике, и с позиций вновь объявленных государственных языков началось регулирование языковых ситуаций, пришло ясное понимание, что языковое планирование – это важнейшая составляющая национальной государственной политики, во многом определяющая сохранение государственности.

Все вместе привело к осознанию широкого круга теоретических и практических вопросов, которые встали перед казахстанской социолингвистикой:

- определение юридического и фактического статуса языков;
- содержание и этапы статусного и корпусного языкового планирования;
- этническая и языковая идентификация личности, этнических групп и населения страны в целом;
- этническое и языковое сознание и самосознание;
- возможность и средства предотвращения языковых конфликтов;
- определение сущности и типологии казахстанской языковой политики и языкового планирования;
- способы реализации языковой политики и эффективность мероприятий языкового планирования;

– динамика функционального развития государственного языка;
– возрождение языка и проблема витальности языка в зависимости от его статуса и осуществляемой государством поддержки языка и мн.-мн. др³.

Отдельно следует оговорить включение в круг актуальных вопросов казахстанской социолингвистики проблемы витальности и возрождения языка, поскольку именно сегодня социолингвистика приступила к «классифицированию и измерению употребления и функционирования языков с точки зрения витальности или с точки зрения категоризации употребления языка» (МакКоннелл 2000: VIII). Накопленный в мире богатейший эмпирический опыт описания витальности различных языков в рамках изучения языковых ситуаций стал нуждаться в теоретическом переосмыслении, обобщении и систематизации применительно к языковой ситуации в Казахстане.

Новая языковая политика осуществляется в республике в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Законами о языках (от 22 сентября 1989 г. и 11 июля 1997 г.), Концепцией языковой политики Республики Казахстан (4 ноября 1996 г.), Государственной программой функционирования и развития языков (5 октября 1998 г.), Государственной программой функционирования и развития языков на 2001–2010 гг. (17 февраля 2001 г.), Государственной программой функционирования и развития языков на 2011–2019 гг. (29 июня 2011 г.), Государственной программой реализации языковой политики на 2020–2025 гг. (21 декабря 2019 г.) и другими документами, регулирующими государственно-правовые аспекты языковых отношений.

Языковая политика определяется как неотъемлемая часть национальной политики, как теория и практика сознательного и целенаправленного воздействия определенных субъектов (государственной власти, общественной группировки, партии, класса и др.) на ход языкового развития, как целенаправленное и научно обоснованное руководство функционированием существующих языков, созданием и совершенствованием новых языковых средств общения (Сулейменова, Шаймерденова 2002: 129–130).

Языковая политика в Казахстане проводится с соблюдением основного принципа формирования равновесного языкового состояния в стране, направленного на:

– осуществление языкового строительства по трем стратегическим направлениям: расширение и укрепление социально-коммуникативных

функций государственного языка, сохранение общекультурных функций русского языка, развитие других этнических языков Казахстана;

– создание ситуации благоприятствования процессам языковой нормализации, урегулирования функциональных взаимоотношений между государственным казахским и русским языками;

– целенаправленное и последовательное воздействие на функциональный статус и стандартизацию казахского языка, расширение сфер его применения, проведение широких мероприятий по модернизации и кодификации корпуса казахского языка, нормализации и унификации терминологии и др.

В настоящей книге учитывается факт существования в Казахстане различных языков, носители которых по объективным и субъективным причинам поселились и живут на его территории, поэтому по возможности в ее текст включены описания всех языков, независимо от их статуса, численности носителей, особенностей и объема выполняемых языком социальных функций, генетической и типологической принадлежности к тому или иному классу.

Решающим моментом для включения языка в данный список является добровольная и декларативная фиксация в переписях населения Казахстана гражданами страны уровня владения казахским, русским и этническим языками.

Вместе с тем авторами сознается вся сложность поставленных вопросов и тот факт, что окончательного ответа на многие из них нет. Объективные трудности социолингвистической идентификации и подсчета языков связаны с рядом обстоятельств.

Во-первых, отсутствует полный список этнонимов и лингвонимов. Известно, что количество этнонимов и лингвонимов значительно превышает количество этносов (этнических групп, наций, народностей, народов и проч⁴), идентификация которых осуществляется с помощью языков.

Во-вторых, не совпадают по названию, содержанию и объему лингвонимы и этнонимы, напр., орокский язык – это язык этноса, который называет себя ульта; пушту (пашто) – это язык афганцев; кабардино-черкесский – это язык кабардинцев и черкесов; карачаево-балкарский (или балкарский) – это язык карачаевцев и балкар; татарский – язык татар и крымских евреев⁵; татский – язык татов и горских евреев; таджикский – язык таджиков и среднеазиатских евреев; иврит и идиш – язык евреев и т.п. Отсутствие однозначного соответствия

3. Названные и многие другие аспекты языковой ситуации, языковой политики и языкового планирования в Казахстане рассматриваются в работах казахстанских (К.М. Абишева, Б.А. Абдыкаримов, А.Е. Агманова, О.А. Айтбаев, О.Б. Алтынбекова, С.А. Асанбаева, М. Аренов, З.К. Ахметжанова, Р.Р. Баркибаева, Г.А. Досмухамбетова, М. К. Исаев, Г. И. Исимбаева, А. Кайдаров, С. Калмыков, А.Е. Карлинский, Д. Ж. Касымова, М. М. Копыленко, Б. Ж. Курманова, Н.М. Нысанбаева, Н.С. Пак, С.Т. Саина, Ж.С. Смагулова / J.S. Smagulova, С.Ю. Сон, Э.Д. Сулейменова, Б.Х. Хасанов, Е.А. Хасенов, К.Ш. Хусаин, А.А. Чукуев, Н.Ж. Шаймерденова и мн. др.) и зарубежных (В.М. Алпатов, А.Н. Баскаков, У.М. Бахтикереева, В.Н. Белоусов, Е.М. Верещагин, М. Давлатназаров, М.И. Исаев, МакКоннелл, В.Ю. Михальченко, К. Мусаев, О.Д. Насырова, В. П. Нерознак, В. М. Солнцев, Хо Сун Чхол, Sh. Akiner, B. Anderson, D. Bhava, B. Comrie, S. Crisp, M. Dickens, W. Fierman, E. Goodman, N. Grant, M. Kirkwood, A. Kuzhabekova, I. Kreindler, D. Laitin, C. Lee, G. Lewis, M. Olcott, W. Rivers, B. Schlyter, B. Silver и мн. др.) социолингвистов.

4. С одной стороны, не все языки мира имеют соответствующий лингвоним (вместо него могут использоваться названия реки, долины, гор, местности, таковы многие языки банту в Африке), с другой, – не всегда языку соответствует одно название (напр., названия немецкого языка: Deutsch, German, Tadesco, Allemand, немецкий, алемания и др.). По мнению Х. П. Граймса (Grimes B.F. 1992), 37 тыс. названий языков могут быть сгруппированы в 6528 живых языков; по данным Ethnologue (<http://www.ethnologue.com>), 39 тыс. названий языков соотносятся с 6703 языками 99 генетических классов.

5. Считается, что политика по возрождению иврита – древнееврейского языка как языка, консолидирующего евреев, привела к тому, что идиш – язык евреев (один из германских языков) в настоящее время «в значительной степени уже утратил свои позиции и ему грозит исчезновение» (Перехвальская 1997: 8).

между лингвонимами и этнонимами иллюстрируется формулами: «один лингвоним – два и более референтных этнонимов», «два и более лингвонима – один референтный этноним».

В-третьих, этническая идентификация при проведении переписей имеет специфические особенности: так, в СССР в 1926 г. переписью было зарегистрировано 194 национальности; к переписи 1979 г. был составлен список из 800 этнонимов, сгруппированных в 141 основную национальность, а итоги переписи были разработаны по 104 национальностям; в переписи 1989 г. присутствовало уже 128 национальностей и т.д.

В.А. Тишков называет три причины столь значительных расхождений: далеко не все самоназвания (или просто названия) – это языковые и местные варианты обозначения одной и той же группы; часть названий могла присутствовать в одной переписи и исчезнуть из другой вследствие ассимиляционных процессов или ассимиляционных установок организаторов переписей; есть названия, которые могут «кочевать» от одного списка к другому в силу господствующего (предпочтительного) названия в данный исторический момент (горские евреи – таты, лопари – саамы, инуиты – эскимосы) или в результате изменившихся научных переквалификаций (Тишков 2003: 224). Несмотря на различия политики и идеологии переписей 1989 и 1999 гг., они проводились с помощью заданного списка основных национальностей, и это давало возможность манипулировать этническим составом населения, включая одни этнонимы и исключая другие, напр., андо-цезские народы Дагестана. Так решающей становилась роль и научная позиция этнографов. В.А. Тишков, анализируя расширение переписного списка народов в 2002 г. за счет двух-трех десятков до этого не выделявшихся этнических идентификаций, говорит о вызванной этим решением политической напряженности, а также спорах и сумятице среди экспертов и статистиков (Тишков 2003: 175–222).

В-четвертых, нарушение этноаттитудной классификации за счет введения в переписи вместо этнонимов объединяющих наименований, напр., в переписи населения Республики Казахстан 1999 г. имеется одна строка для народов Индии и Пакистана (аналогично группировкам «народности Дагестана», «народности Севера», «латыши и латгалцы», «адыгейцы и черкесы», которые выделялись переписью 1939 г. (Всесоюзная 1992).

В-пятых, трудности, возникающие при разграничении языков и диалектов (как территориальных, так и социальных разновидностей языка). В частности, нерешенным является вопрос о вариантах английского языка в Великобритании, США, Новой Зеландии, Индии и др., общность которых подтверждается единой литературной базой и стандартным письменным языком, а различия обнаруживаются в произношении, словарном составе, сочетаемости и проч. В этом же ряду оказываются противоречия между политической, религиозной, литературной и пр. идентификацией народов, которые заставляют считать разными языками хинди и урду, бенгали и ассамский, сербский и хорватский и проч.

В-шестых, расплывчатость используемых в переписях терминов, напр., «родной язык». Такая неопределенность приводила к сбоям при этнической, а в дальнейшем – и языковой идентификации.

В-седьмых, отсутствие в итогах переписи данных о представительстве некоторых этносов, напр., горных и луговых марийцев; а также мокша и эрзя мордвы и пр., которые считают себя отдельными народами. Поэтому первичной при составлении списка языков Казахстана была избрана принятая в лингвистике дифференциация языков (марийский горный и марийский луговой, мордовский мокша и мордовский эрзя), а не этнонимы, использованные в переписи населения Казахстана 1999 г.

В-восьмых, особый статус некоторых народов, напр., татар и крымских татар; евреев, горских евреев, грузинских евреев, среднеазиатских евреев, крымчаков; молдаван и румын (отдельность молдавского языка по отношению к румынскому решалась в свое время политической волей).

В существующих списках этнонимов до сих пор сохранилось влияние советской идеологии, согласно которой некоторые народы считались официальными, другие попадали в разряд неофициальных (нежелательных, скрываемых, неафишируемых, игнорируемых и проч.) (Беликов – 1997, 18–19). Этим может быть объяснено «внезапное» появление или резкое увеличение численности среди населения Казахстана отдельных этносов, напр., турок-месхетинцев, талышей, чуванцев, энцев, ливов, рушанцев, ульчи и др.

В-девятых, отсутствие четких критериев определения вышедшего из употребления языка (умирающего или мертвого языка). Лингвисты отмечают, что скорость исчезновения языков (и референтных этносов) возросла в связи с распространением цивилизации и интенсивностью процессов глобализации. Так, за последние годы количество носителей почти половины языков уменьшилось более чем на 10000 носителей; в Австралии 100 из 250 языков коренного населения перешли в разряд мертвых и 100 находятся на этом пути; в 1926 г. в СССР насчитывалось 194 языка, сегодня мы говорим о 120–150 языках стран СНГ и т.п. Количество носителей 455 языков не достигает 100 чел. – такие языки, по мнению лингвистов, исчезнут в течение одного-двух поколений. Некоторые пессимистически настроенные лингвисты считают, что к концу XXI в. в мире уцелеет только 10% языков.

Однако, несмотря на перечисленные и некоторые иные трудности при социолингвистической инвентаризации языков Казахстана, авторы сочли возможным составить список языков Казахстана и, снабдив их соответствующими социолингвистическими, историческими и по возможности статистическими комментариями, представить его в виде настоящего справочника.

Социолингвистическая инвентаризация языков Казахстана и их характеристика в соответствии со статусным регулированием их отношений, распространением в Казахстане и в основной стране проживания референтных этносов позволили разделить языки

РАЗДЕЛ 1. ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

1. Демографическая неравновесность языковой ситуации

На формировании разнообразной и сложной этноязыковой ситуации Казахстана самым непосредственным образом сказались процессы, сопровождавшие присоединение Казахстана к России (1731–1865 гг.); неоднократный пересмотр государственных границ; особенности государственно-политического устройства до-советского, советского и постсоветского периодов и события последних лет, имевшие чрезвычайные последствия для всех этносов страны; кардинальные преобразования всей общественной системы, модернизация общества и экономики независимого Казахстана. Наиболее значимыми из них являются:

– изъятие в ходе аграрной столыпинской реформы более 30% общей земельной площади, выселение казахов и переселение на нее крестьян из различных губерний России и Украины сформировали большие славянские этнические поселения на северо-западе, севере, востоке и юго-востоке Казахстана, в результате русские и украинцы составили 29,4% общей численности населения;

– экономическая, военная, казачья колонизация;

– демографическая катастрофа 1921–1923 и 1929–1933 гг., сократившая население республики в 2,4 раза и в немалой степени способствовавшая превращению казахов в этническое меньшинство на своей исторической территории вплоть до 1966 г.;

– массовая этническая депортация в Казахстан репрессированных народов в предвоенные годы;

– эвакуация населения в военные и послевоенные годы, оргнаборы в промышленность;

– полиэтнизация Казахстана продолжилась в период освоения целинных и залежных земель, так произошли значительные изменения качественного и количественного состава населения страны, напр., численность русского населения в эти годы выросла на 21% (с 1279979 до 3974229 чел.), а доля казахов сократилась на 24,7% (с 3713394 до 2794966 чел.), что привело к уменьшению численности казахского населения до 30,0% и увеличению удельного веса русского населения с 19,9% до 42,6%;

– миграционный массовый отток населения в 1970–1979 гг., приведший к тому, что отрицательное сальдо казахов превзошло миграцию в 1979–1989 гг. в 2,2 раза, а русских – в 1,9 раза;

– возвращение в годы суверенитета русско-славянского и немецкого населения на историческую родину, в это время эмиграция составила более двух миллионов русских и полумиллиона немцев и привела к снижению численности населения страны и доли в нем данных на-

Казахстана на следующие группы, которые составили содержание соответствующих разделов настоящего Справочника: «Казахский язык» (раздел 3), «Русский язык» (раздел 4), «Экзогенные и эндогенные языки Казахстана» (раздел 5), «Иммигрантские языки Казахстана»⁶ (раздел 6).

Описания языков расположены в алфавитном порядке по названию языков, вне зависимости от их демографических или социально-функциональных характеристик. Объем статей о языках различен: более подробно представлены характеристики государственного казахского языка и русского языка, менее подробно – описания экзогенных и эндогенных языков диаспор, а также иммигрантских языков. Основная часть – статья о языке – представляет собой написанные по единой схеме очерки, включающие социолингвистические и лингвистические сведения:

– названия языка даются на русском, казахском и английском языках: русское название языка, являющееся одновременно названием статьи, выделено заглавными буквами и полужирным шрифтом; казахское и английское названия языка даются в скобках через запятую;

– квалификация языка и его место в генеалогической (указывается принадлежность языка к соответствующим подразделам генетического класса – группе, ветви, семье языков) и типологической (указывается принадлежность к морфологическому и/или синтаксическому типу) классификациях языков;

– название и самоназвание референтной этнической группы/этноса (название этноса дается курсивом, затем через точку с запятой указывается самоназвание этноса);

– основная(-ые) страна(-ы) проживания референтной этнической группы/этноса (указываются страна и по возможности районы расселения, приводятся статистические данные о величине этноса, дается краткая историческая или этнографическая справка; определяется социолингвистический статус языка);

– краткие социолингвистические, географические, культурно-исторические данные об этническом языке⁷;

– данные о этнокультурных центрах, зарегистрированных в Республике Казахстан (ассоциации, общественные организации, занимающиеся изучением языка и способствующие его развитию);

– лингвистические сведения о языке (время появления письменности; характер используемого алфавита; наличие диалектов).

Э.Д. Сулейменова

6. Определяя корпус языков Казахстана, авторы столкнулись с необходимостью особого подхода к данной группе. В настоящем справочнике они названы иммигрантскими языками, их носители с настоящим постоянством регистрировались как в переписях СССР, так и в переписи 2009 г., проведенной в Республике Казахстан. Теоретические аспекты выделения особой группы иммигрантских языков рассмотрены в подразделе «Языки диаспор и иммигрантские языки Казахстана»: к характеристике полисубъектности языковой политики» раздела «Языковая ситуация в Казахстане».

7. При описании казахского языка в раздел 3 включены социолингвистические и (по возможности) статистические сведения о языке казахских диаспор, проживающих в Китае, Афганистане, Иране, России и др. странах.

родов: численность населения страны снизилась с 17–17,5 (1989 г.) до 14,9 миллионов (1999 г.), в том числе немцев на 63,0%, украинцев на 38%, белорусов на 37%, русских на 26,6%, татар на 22%, поляков на 21,1%, азербайджанцев на 13,1% и т.д.⁸;

– наконец, геополитические изменения, сопровождавшие переход от СССР к СНГ, обусловили изменение самой концепции государственности, в том числе оценки роли этнического элемента в общественной жизни и государственно-политическом устройстве, и ярко выраженное стремление к возрождению этнических языков и культур.

Анализ данных переписей, проводившихся в СССР и Республике Казахстан, материалов Агентства статистики Республики Казахстан за 2000–2019 гг. и других вышеназванных источников показал:

– менялись характер, направления и причины миграции, но ее масштабы и последствия для страны всегда были значительными – сначала длительное время в Казахстан осуществлялось беспрецедентное массовое принудительное и добровольное перемещение народов, постепенно существенно изменившее этноязыковой ландшафт страны и приведшее к тому, что вместо приграничного в стране сформировалось массовое казахско-русское двуязычие;

– политические процессы последних десятилетий, напротив, привели к значительной эмиграции из Казахстана части населения страны, «и суверенный Казахстан, всегда являвшийся малонаселенной периферией, куда как бы «сбрасывалось» население из кризисных в демографическом отношении точек России, впервые в своей истории стал весьма своеобразным «резервуаром», исторгающим немалый слой эмигрантов» (Масанов и др. 2001: 417);

– численность референтных этнических групп носителей языков колеблется в весьма широких пределах – от почти 11 миллионов казахов до групп в несколько человек (подраздел 4 «Группы языков по этнодемографическим показателям» раздела 2 «Классификации языков Казахстана»);

– увеличение рождаемости казахов, их репатриация из Монголии, Китая, Ирана, Узбекистана и других стран на историческую родину, миграционные потоки из страны и другие процессы привели к существенным изменениям в демографической пропорции народа Казахстана. Казахи в 1999 г. составляли 40,0%, в 2019 – 67,9%; русские – 37,6% и 19,3% (Итоги 2000; Численность 2019). Это делает казахский и русский этносы, а также их языки главными «субъектами» этноязыковой ситуации, а подавляющее большинство языков, за исключением казахского и русского, – языками малочисленных этносов.

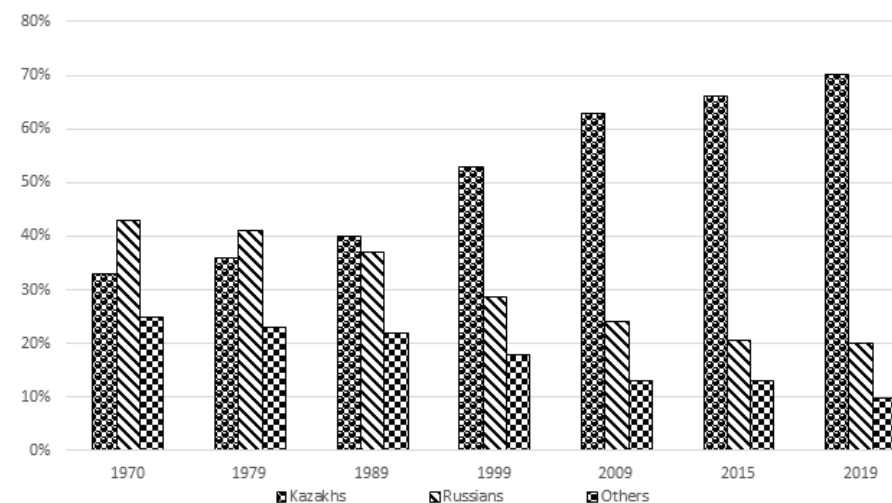
8. Несмотря на общие потрясения, пережитые этносами Казахстана, некоторые из них смогли сохранить и даже увеличить к сегодняшнему дню свою численность. Среди таких народов казахи, узбеки, чеченцы, уйгуры, корейцы, башкиры, турки, дунгане, ингуши, каракалпаки, курды и др.

Таким образом, сегодняшний Казахстан – это многоязычная, полиэтничная, мультикультурная и поликонфессиональная страна, в которой проживают этносы, говорящие на языках разных генетических групп и структурных типов.

Этноязыковой ландшафт современного Казахстана характеризуется, с одной стороны, высокой степенью языкового разнообразия, с другой, – тем, что два этноса (титульный казахский и русский) доминируют в количественном отношении над всеми остальными этносами, усиливая демографически неравносильный и несбалансированный характер языковой ситуации.

Данное обстоятельство хорошо иллюстрируется динамикой численности казахского, русского и других этносов с 1970 г. по 2019 г. (Рисунок «Этносы Казахстана: 1970–2019»).

Этносы Казахстана: 1970–2019 гг.
(по данным переписей и Комитета по статистике РК)

Рассчитано по: Итоги 1996; Демографический 1996; Национальный 2010; Численность 2015; Численность 2019.

Казахский и русский языки – языки-миллионники, принадлежат по количеству носителей к 4% языков мира и лидируют по количеству говорящих на них в республике, кроме того, в стране велико число билингвов со вторым казахским или вторым русским языком, что также значительно увеличивает поле софункционирования обоих языков.

Все вместе придает этноязыковому ландшафту диффузный характер, а языковая ситуация оказывается четко центрированной вокруг двух демографически и коммуникативно мощных партнеров – казахского и русского языков. Подобная характеристика языковой ситуации требует более детального и систематизированного рассмотрения

функционирования не только казахского и русского языков, но и положения других языков Казахстана.

2. ЭКЗОГЛОСНОСТЬ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ: число языков, их генетические и типологические характеристики

Многочисленность этносов и их языков в Казахстане практически не подвергается сомнению. При этом точная цифра не называется, говорят о 120, 130 или даже 140 этносах, проживающих в стране, и, соответственно, о таком же количестве их языков.

Lewis M. Paul, Gary F. Simons и Charles D. Fennig в книге «Ethnologue: Language of Kazakhstan», используя принятую в проектах Ethnologue методику, включили в описание многоязычной ситуации в Казахстане 44 языка, распределив их на две группы (Lewis 2015):

1. 14 языков / идиомов (2 институционализованных, 9 развивающихся, 2 находящиеся в опасности, 1 умирающий): дунганский, илийский тюрки (таранчи), ингушский, казахский, немецкий (стандартный), немецко-платский диалект (Plautdietsch / платдойч), цыганский (диалект синти рома), русский, таджикский, татарский, турецкий, узбекский (северный диалект), уйгурский / новоуйгурский, украинский;

2. 30 иммигрантских языков: азербайджанский (северный), армянский, аварский, башкирский, белорусский, греческий (понтийский), даргинский, марийский (восточный), гагаузский, грузинский, греческий, каракалпакский, карачаево-балкарский, корейский, кумыкский, кыргызский, лакский, лезгинский, литовский, курдский (северный), ногайский, осетинский, польский, румынский, табасаранский, туркменский, удмуртский, чеченский, чувашский, эрзя.

Несмотря на авторитетность «Ethnologue: Language of Kazakhstan», список языков и их систематизация оставляют без ответа многие вопросы. Нет объяснений, почему в списке отсутствуют языки с большим числом носителей (напр., болгарский, молдавский, мордовский, крымско-татарский и др.). Также неясно, каково основание распределения языков на две группы (напр., в первой группе находятся ингушский, стандартный немецкий и немецко-платский диалект, украинский и др., в то время как чеченский, каракалпакский, кыргызский, белорусский и др. отнесены к иммигрантским языкам) и т.д.

Хотя в целом объяснимо, что объективные трудности с социолингвистической идентификацией и подсчетом языков Казахстана связаны с рядом обстоятельств: несовпадением лингвонимов и этнонимов, особым статусом некоторых народов, нарушением принципов этноаттитудной классификации, «внезапным» появлением среди населения страны отдельных этнических групп и, напротив, отсутствием в итогах

переписи данных о представительстве некоторых этносов и проч.

Можно использовать прием приравнивания численности этносов и численности языков. В основе такого приема лежит весьма сильное допущение о том, что отношения этнической и языковой идентичности являются метонимичными в высокой степени. Естественно, что прямое соотношение этнической и языковой идентификации представителей в известной мере сомнительно. Тем более что демографическая статистика переписей «склонна показывать замедленный темп» утраты родного языка.

Принимая во внимание сложности идентификации языков, при составлении списка языков Казахстана за основу была принята дифференциация языков (напр., карачаево-балкарский, крымско-татарский и т.д.), а не этнонимов, традиционно используемых в переписях; по возможности были учтены все языки, независимо от их статуса, численности носителей и степени владения ими этническим языком, особенностей и объема функций языков, генетической и типологической принадлежности к тому или иному классу и проч., указанные в переписях.

Принятое предположение позволяет на первом этапе соотносить напрямую языки (отвлекаясь поначалу от владения ими) и их потенциально возможных этнических носителей. При предварительных подсчетах не учитывалась утрата и смена этнического языка, а также степень владения языками. О смене языка, по данным переписей, можно лишь косвенно судить по ответу на вопрос о родном языке: этнический, казахский, русский. Гражданам предлагался на выбор один из трех ответов.

Существенно, что экзогенность языковой ситуации существует на фоне многочисленной группы, которую составляют языки со статистически незначительным количеством представителей отдельных этнических групп, бережно поддерживающих, согласно данным переписи 1999 г., собственную этническую и языковую идентификацию. Среди них особую группу составляют языки с критическим (менее 10 чел.) числом носителей в Казахстане и в стране их основного проживания – Российской Федерации⁹, напр., алеутский, ительменский, кетский,

9. «Основная масса народов, переходящих на русский язык, – считают В.И. Беликов и Л.П. Крысин, – это те, кто не имеет в России компактной этнической территории. Из остальных в угрожающем положении находятся этнические языки карелов и вепсов, а также большинство языков народов Севера (в начале 1990-х годов к их числу были отнесены и шорцы). Настораживает положение мордовского, обоих коми, удмуртского. Что касается народов Севера, то сравнительно хорошие шансы на выживание имеют лишь долганский (в структурном отношении очень близкий к якутскому), ненецкий и нганасанский языки; несколько хуже положение чукотского. Направление языковой ассимиляции эвенков, эвенов и юкагиров зависит от места проживания: около половины их живет в Якутии (48% эвенков, 50% эвенов, 61% юкагиров), где уже достаточно далеко зашел процесс их перехода на якутский, который объявили родным соответственно 88, 56 и 31% представителей этих народов. Вне Якутии они переходят на русский» (Беликов, Крысин 2001: 405–406). К коренным малочисленным народам Российской Федерации относятся: алеуты, алоторцы, вепсы, долганы, ительмены, камчадалы, керекы, кеты, коряки, кумандинцы, манси, нанайцы, ненцы, нивхи, ороки (ульта), орочи, саамы, селькупы, сойоты, тазы, теленгиты, телеуты, тубалары, тувинцы-тоджинцы, удэгейцы, ульчи, ханты, челканцы, чуванцы, чукчи, чулымцы, шорцы, эвенки, эвены, энцы, эскимосы, юкагиры и др.

ливский, мансийский, негидальский, нивхский, орокский, ороцкий, саамский, селькупский, ульчский, энецкий, юкагирский языки. Выделяются также этносы и языки зоны высокого демографического риска со стремительно сокращающимся числом формально референтных носителей. Данный момент вызывает резонные вопросы.

Почему численность некоторых этнических групп резко сократилась?

И наоборот: почему численность некоторых этнических групп стремительно возросла?

Ответ на первый вопрос, очевидно, связан с мощными миграционными потоками из страны, которые «подхватили» не только большие, но и малые этносы.

Немаловажно также второе – подвижность самой этнической (а вслед за ней и языковой!) идентификации и самоидентификации (напр., коми, зарегистрированным в переписи 1999 г., при наличии другой этнической группы – коми-пермяков, очевидно, может быть приписан также коми-зырянский язык; мордве – мордовский мокша и мордовский эрзя; марийцам – марийский луговой и марийский горный).

Кроме того, при проведении советских переписей часто допускались манипуляции с перечнем национальностей: осуществлялось так называемое конструирование «социалистических наций и народностей». В. И. Беликов, анализируя этнодемографическую статистику в зависимости от того, насколько сведения о народах попадали в официальную статистику, выделяет несколько групп народов бывшего СССР: официальные и неофициальные, а среди неофициальных – неафишируемые, игнорируемые, скрываемые и нежелательные (Беликов – 1997, 18–19).

Спроецировав данную классификацию на Казахстан, получим следующую картину, которая, впрочем, оказалась не всегда полной без данных переписи 2009 г.:

– численность неафишируемых немцев была неточной во всех регионах их проживания;

– численность тальшей – одного из нежелательных народов – вдруг (!) возросла не только в России, но и в Казахстане: 1970 г. – 0; 1979 г. – 0; 1989 г. – 37; 1999 г. – 691;

– число турков-месхетинцев – одного из скрываемых народов – неожиданно оказалось в Казахстане весьма значительным: 1970 г. – 0; 1979 г. – 0; 1989 г. – 0; 1999 г. – 2761;

– возросло также число крымских татар, горских евреев, грузинских евреев и среднеазиатских евреев¹⁰;

10. Референциальная идентификация языков в прошлом «скрываемых» народов осуществлялась нами следующим образом: татский язык – язык татов и горских евреев, таджикский – таджиков и среднеазиатских евреев, крымско-татарский – крымских татар и крымских евреев (крымчаков), грузинский – грузин и грузинских евреев. Подчеркиваемая лингвистами особая близость крымчаковского языка к крымско-татарскому позволила (с некоторыми оговорками) считать их одним (крымско-татарским) языком.

– «необъяснимо» изменились количественные показатели других народов: удинов (1970 г. – 33; 1979 г. – 194; 1989 г. – 363; 1999 г. – 294 чел.), удэгейцев (1970 г. – 7; 1979 г. – 33; 1989 г. – 19; 1999 г. – 47) и многих других.

Очевидно, в результате подобных манипуляций, допускаемых во время переписных кампаний, возникают забавные социолингвистические артефакты, как, напр., с чуванским языком в Казахстане.

Чуванцы – носители чуванского языка, зарегистрированного во многих источниках как мертвый (!) диалект мертвого (!) юкагирского языка, – в Казахстане впервые были зарегистрированы в советской переписи 1989 г. в количестве 22 чел., а в первой казахстанской переписи 1999 г. их уже было 375, при этом из общего числа чуванцев 36,3% объявили себя билингвами, 4,5% заявили о знании родного чуванского языка (во многих российских источниках зарегистрированного как мертвый диалект мертвого юкагирского языка), 29,3% – казахского, 98,4% – русского, 0,3% – английского языка. В переписи 2009 г. было зарегистрировано 25 чуванцев.

По свидетельству В.И. Беликова, «чуванцы, исторически близкие к юкагирам, были частично истреблены чукчами, а их остатки в языковом отношении ассимилировались уже к началу нашего (т.е. двадцатого) века. В Чукотском автономном округе 4,3% чуванцев назвали родным «язык своей национальности», на других территориях РСФСР этот процент возрос до 48,9%, а для чуванцев других союзных республик – даже до 53,5%. <...> Появление лиц с родным чуванским языком – это методическая ошибка организаторов переписи, не разъяснивших, что такое родной язык. Появление 127 чуванцев¹¹ за пределами России – это, по моему твердому убеждению, «информационный шум» вследствие низкой квалификации переписчиков или низшего звена обработчиков переписных листов. Большинство «народов Севера» отнюдь не домоседы, но они, за редким исключением, не покидают своего традиционного ареала и уж точно не склонны менять свою среду обитания на Среднюю Азию, Закавказье или даже на европейские республики бывшего СССР. <...> Если высокий процент «дальних миграций» у крайне малочисленных энцев и ороков можно объяснить случайным выездом из РСФСР одной-двух семей, то для остальных <...> этот показатель представляется маловероятным, а для долган, удэгейцев, чуванцев и алеутов – просто фантастическим» (Беликов – 1997, 22–23).

Все названные народы (а также негидальцы, эвены, эвенки, юкагиры, ульчи и др.) представлены в Казахстане не только в последней

11. Напоминаем, что в Казахстане в 1999 г. 375 человек заявили о своей национальной принадлежности к чуванцам.

советской переписи 1989 г., но и в переписи 1999 г. Более того, в Казахстане зарегистрированы не только представители «малых народов Севера», но и представители малых народов других регионов России, среди них ливы, алтайцы, шорцы, даргинцы, кабардинцы, карачаевцы, кумыки, манси, нанайцы, цахуры, удины, таты, талыши, саамы и многие другие. Присоединяясь к мнению В. И. Беликова, «можно предположить, что за удэгейцами частично скрываются адыгейцы, а за чуванцами – чувашаи, но откуда взялись нероссийские долганы и алеуты – остается загадкой» (Беликов – 1997, 24).

В связи с приписыванием данных языков референтным народам могут возникнуть справедливые сомнения: насколько реально сохранение подобными этническими группами родных языков?

Действительно ли в Казахстане существуют чуванский и юкагирский языки, приписываемые отдельными лингвистами к мертвым языкам?

Понимая сомнительность прямой референциальной идентификации языков и народов, а также то, что лингводемографическая статистика «склонна показывать замедленный темп» утраты родного языка (Беликов, Крысин 2001: 407), сошлемся в качестве аргумента на данные, зафиксированные переписью 1999 г.: о владении языком своей национальности в переписи 1999 г. заявляли следующие малочисленные группы казахстанцев: абазинцы – 12,5%, абхазы – 11,9%, аварцы – 31,2%, агулы – 13,5%, адыгейцы – 22,3%, алтайцы – 14,5%, ассирийцы – 24%, балкарцы 26,4%, гагаузы – 15,2%, даргинцы – 27,3%, дунгане – 48,9%, евреи – 7,1%, ингуши – 58,2%, калмыки – 6,4%, каракалпаки – 21,4%, карачаевцы – 13,7%, карелы – 16,3%, коми-зыряне – 17,1%, коми-пермяки – 19,8%, корейцы – 25,8%, кумыки – 32,7%, курды – 68,8%, лакцы – 26,8%, лезгины – 37,2%, марийцы – 21,8%, мордва – 22%, ненцы – 51,8%, ногайцы – 20,9%, рутульцы – 30,1%, якуты – 7%, табасараны – 34,6%, талыши – 31,5%, татары крымские – 37,1%, таты – 27,5%, турки-месхетинцы – 84,7%, удины – 40,1%, удмурты – 21,1%, хакасы – 16,9%, черкесы – 13,2%, чеченцы – 58,6%, чуванцы – 4,5%, шорцы – 14,6%.

Конечно же, каждый казахстанец, отвечая на вопрос о владении языком своей национальности, мог завышать данные о владении родным языком. Здесь же хочется подчеркнуть замеченную особенность современной этнической идентификации для диаспор Казахстана, оторванных от метрополии, – они стремятся подчеркнуть свою связь с основным массивом этноса.

Обо всем этом можно судить, в частности, по тому, что впервые именно в переписи населения Республики Казахстан 1999 г. графа «не указавшие национальность» оказалась пустой (!), т.е. все казахстанцы,

прошедшие через процедуру переписи, определили свою этническую принадлежность (для сравнения можно привести данные переписи 2002 г. в Российской Федерации, в которой 1,5 млн чел. вообще не указали свою национальность).

Итак, несмотря на политические и иные влияния на процесс проведения и результаты переписей, материалы официальных переписей могут, тем не менее, дать определенные сведения о языках Казахстана. Каждый гражданин Казахстана, отвечая на вопрос о владении языком своей национальности, естественно, мог ненамеренно или намеренно исказить («приукрашивать») данные о себе и владении языком своей национальности, в первую очередь, из-за обострившейся в стране этнической и языковой идентификации. Несмотря на подвергаемые постоянной и справедливой критике недостатки переписей, которые усугубляются особенно в части данных о владении языками, их можно считать в известной степени достоверным источником. Ценность данных переписей увеличивается еще и потому, что в них регулярно (один раз в десять лет) фиксируется оценка казахстанцами своей этнической и языковой идентичности.

В таком случае оказывается, что, согласно переписям населения Республики Казахстан, в 1999 году в стране насчитывалось 136 этносов и их 126 потенциально возможных этнических языков, в 2009 (соответственно) – 127 этносов и 117 языков, включая языки нерасшифрованной строки переписи – «Народы Индии и Пакистана».¹²

В период между двумя переписями (1999–2009) перестали регистрироваться, несмотря на то, что их история с небольшим числом представителей (менее 30 человек) была последовательно представлена в переписях населения Казахстана (1970–1999), представители девяти малых этносов (ительмены, кеты, ороки / ульта, тофалары, энцы, рушанцы, саамы, шугнанцы, юкагиры), переселенные из Таджикистана и Дальнего Востока России.

Экзоглосность языковой ситуации в Казахстане демонстрируется не только количеством языков, но и разнообразием их генетических связей (в Казахстане представлены языки алтайской, уральской, индоевропейской, иберийско-кавказской, китайско-тибетской, семито-хамитской, палеоазиатской, аустроазиатской семей) и типологических характеристик (языки Казахстана относятся к агглютинативному, флективному, изолирующему, инкорпорирующему типам языков; к языкам аналитического, синтетического и полисинтетического типа, а также к языкам номинативного, эргативного строя) (см. раздел 2 «Классификации языков Казахстана»).

12. К группировке «Народы Индии и Пакистана» при идентификации языков нами были приписаны официальные языки этих стран – хинди и урду.

Экзоглоссность языковой ситуации Казахстана создается большим количеством генетически и типологически разнообразных языков, при этом для понимания особенностей сложившегося положения важно:

– самая многочисленная группа генетически родственных языков – это тюркские языки;

– по численности референтных народов тюркские и славянские языки в сравнении с языками иных генетических классов каждый в отдельности и в совокупности превосходят их;

– самый широко представленный тип языков – агглютинативный тип.

Экзоглоссность языковой ситуации в Казахстане создается языками разнообразных генетических и типологических классов. Однако этнодемографическая «мощность» всех языков, задающая особенности их присутствия в коммуникативном пространстве, варьирует в широчайшем диапазоне, во многом задавая социолингвистический статус языков и их распространение.

3. Понятия этнический язык, титульный язык, миноритарный язык, мажоритарный язык, язык диаспоры в применении к языкам Казахстана.

Термины, вынесенные в название данного раздела, достаточно широко распространены не только в социолингвистике постсоветских стран, но и за рубежом, используются в различных международных законодательных документах и актах, и их содержание было суммировано следующим образом?¹³

Титульный язык – язык этноса (нации, народа), именем которого названо данное государство, национально-государственное (национально-территориальное и др.) образование¹⁴.

Этнический язык – это язык данного этноса (нации, народности¹⁵), язык (само)идентификации с этносом¹⁶.

Миноритарный язык – язык национального меньшинства, язык малочисленного этноса (народа).

13. Определения приводятся согласно «Словарю социолингвистических терминов» (Сулейменова, Шаймерденова 2020).

14. Термин «титульный язык» обладает целым рядом эмоциональных коннотаций, однако вполне приемлемым для современных социолингвистических работ его делает ряд обстоятельств: а) несовпадение с объемом понятия «коренной язык» (indigenos language); б) противопоставленность термину «этнический язык», используемому в части социолингвистики для обозначения языка этнической группы (противопоставленной нации/этносу); в) достаточно широкое использование термина в современных работах по анализу языковой ситуации в странах СНГ (Hagendoorn 2001: 6–7).

15. Для целей настоящей работы вполне допустимо игнорирование различий, существующих в понимании нации, народности, народа, этноса.

16. Именно язык является главным признаком этничности, с одной стороны, позволяя человеку идентифицировать себя с определенным этносом, с другой – идентифицировать другого человека как члена иного, чем его собственный, этноса.

Мажоритарный язык – язык большинства, язык многочисленного этноса (народа).

Язык диаспоры – язык части этноса (нации, народности, этнической общности), проживающего вне страны его исторического происхождения или основного расселения¹⁷.

Сравнение рассматриваемых терминов позволяет увидеть, что все они определяются через принадлежность к этносу – и данный признак является у них постоянным¹⁸. Если *этнический язык* – это язык любого (данного) этноса независимо от числа его представителей и территории обитания, то *титульный язык*, *миноритарный язык* и *язык диаспоры*, напротив, напрямую зависят от данных признаков, а понятия *миноритарный язык* и *язык диаспоры* получают уточненное определение также в зависимости от отношения к *титульному языку*:

Титульный язык – это язык конкретного этноса, представляющего данное локализованное во времени и пространстве государство (или иное административно-государственное образование)¹⁹.

Миноритарный язык – это язык конкретного этноса, представленный меньшим числом носителей по отношению к *мажоритарному титульному языку* и сосуществующий с ним на территории данного локализованного во времени и пространстве государства.

Язык диаспоры – это язык части народа/этнической общности, проживающей вне страны исторического происхождения и представленной меньшим числом носителей по отношению к *титульному языку*, сосуществующему с ним на территории данного локализованного во времени и пространстве государства.

Однако даже после подобного терминологического уточнения остается множество вопросов, среди которых основными оказываются:

Может ли считаться титульным (а также официальным и государственным) язык этноса, не занимающий доминирующее место по численности носителей?

17. Данное определение должно напрямую соотноситься с общим пониманием диаспоры, определение которой, в свою очередь, связано с понятием этнообщины, т.е. объединения людей единого этнического происхождения, создавших свои институты и проживающих вне пределов своего первоначального обитания. В этом случае диаспора понимается как совокупность этнообщин, имеющая и поддерживающая интенсивные связи как между собой, так и с материнским этносом (если таковой существует) (Степанян 2004). Иногда под диаспорой понимается не любое расселение за пределы изначального этнического ареала, а лишь такое, которое происходило вынужденно под давлением каких-либо неблагоприятных обстоятельств (война, голод, насильственная депортация и пр.) и сопровождалось чувством национального унижения, горечи, отчаяния. Признавая важность подобных моментов, тем не менее вряд ли можно отнести их к конституирующим признакам диаспоры.

18. Язык является этнообразующим фактором, однако, язык может быть общим для нескольких этносов (напр., немецкий – для немцев, австрийцев, части швейцарцев и бельгийцев); этнос, сохраняя свою идентичность, может сменить язык (напр., у значительной части корейцев Казахстана, как и корейцев, живущих в других государствах СНГ, произошла смена языка, приведшая к угасанию диалекта юкчин (Сон 1999; Пак 2004).

19. Уточним еще раз, титульный язык – это язык, название которого одинаково с названием этноса и данного национально-государственного или национально-территориального образования.

Может ли титульный язык быть миноритарным?

Может ли быть титульным язык, которым не владеет большинство представителей данного титульного этноса?

Может ли считаться миноритарным язык, насчитывающий миллионы носителей, или существуют нижний и верхний пределы (1 чел. – 1 миллион?) числа носителей, позволяющие относить тот или иной язык к миноритарным?

Может ли считаться миноритарным язык диаспоры, имеющей основное территориально-государственное образование, в котором этот язык является титульным (государственным, официальным и/или является доминирующим)?

В поисках ответов и определений рассматриваемых терминов обратимся к опыту Европы и международным документам, регулирующим жизнь языковых меньшинств. Существует пакет международных документов в области прав региональных и миноритарных языков: Всеобщая декларация прав чел. (1948 г.), Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 г.), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.), Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965 г.), Декларация о правах народов, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам (1992 г.). Для государств – членов Совета Европы – главным документом является Конвенция о защите прав чел. и основных свобод (1950 г.); этот правовой акт был подтвержден в отношении стран СНГ (№1249 в 2001 г.); Гаагские рекомендации в отношении прав национальных меньшинств на получение образования (1996 г.); Рекомендации, принятые в Осло, о правах национальных меньшинств в области языка (1998 г.) и мн.др. Наиболее важным документом в рассматриваемой области признается Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств (1992 г.), принятая для защиты и продвижения региональных и миноритарных языков Европы и предлагающая современное понимание региональных и миноритарных языков.

В статье 1 Европейской хартии о региональных и миноритарных языках даются следующие связанные между собой определения:

– термины «*региональные языки*» и «*миноритарные языки*» (в отличие от официального(-ных) языка(-ов) данного государства) употребляются в отношении тех языков, которые традиционно используются на территории государства его гражданами и образуют группу, меньшую в численном отношении, чем остальное население; этот термин не распространяется на диалекты основного(-ных) языка(-ов) и на язык мигрантов;

– под термином «*территория, на которой используется региональный язык и миноритарный язык*», понимается географическое пространство, на котором этот язык служит средством общения достаточного числа лиц, чтобы оправдать принятие различных мер по защите и развитию языка, предусмотренных настоящей Хартией;

– под термином «*языки, не имеющие территории*», понимаются языки, используемые гражданами государства, отличные от языка(-ов), используемого(-ых) остальной частью населения, но эти языки, хотя и используются традиционно на территории государства, тем не менее не могут быть прямо привязаны в конкретному географическому пространству на этой территории (European Charter 1992).

Заметим, что термину «*миноритарный язык*» (*minority language*) соответствует также термин «*язык меньшинства*», который, на наш взгляд, усиливает неопределенность и спорность его содержания:

– во-первых, «меньшинство»²⁰ может оказаться субъектом права, которому общество или государство обязано гарантировать защиту только в том случае, если это общество или государство признает данное «меньшинство» таковым;

– во-вторых, не определены верхние и нижние количественные пределы «меньшинства», которые позволяли бы утверждать, что язык меньшинства – это миноритарный язык;

– в-третьих, не определен объем функций языка меньшинства;

– в-четвертых, не указывается, может ли язык меньшинства считаться таковым, если его статус в пределах данной страны не определен законодательно.

Кроме того, миноритарными называются только языки, традиционно используемые гражданами государств, отличающиеся от официального языка и/или языка большинства и имеющие территориальную основу в данном государстве. При подобном понимании такие языки, как идиш и цыганский, не могут быть признаны миноритарными, поскольку, будучи языками меньшинств, не имеют собственной территориальной основы, т.е. не являются языками коренного населения (<http://www.coe.ru/03conv-minlg.htm>).

Языковые ситуации в странах современного мира настолько разнообразны, что, как оказывается, практически даже не представляется возможным найти полное соответствие тому или иному пониманию миноритарных языков, или языков демографических/политических меньшинств. Приведем только один пример: наряду

20. Меньшинство – это малочисленная по отношению к остальной части населения страны группа, не занимающая доминирующего положения, обладающая языковыми, этническими или религиозными отличиями, объединяемая чувством солидарности и желанием сохранить свою культуру, традиции, язык.

с английским языком государственным и официальным языком Ирландии объявлен ирландский (гаэльский) язык (O'Callaghan 2004), которым владеет незначительная часть самих гаэльцев (причем число владеющих гаэльским языком постоянно сокращается). Тем не менее ирландский (гаэльский) язык получил сразу несколько квалификаций: государственный язык, официальный язык, титульный язык, миноритарный язык – и как таковой сразу оказался под защитой нескольких законов страны, а также документов Европейского Союза, членом которого Ирландия является.

В настоящее время в связи с образованием Европейского Союза многие этнические языки Европы заявляют о себе как об официальных языках ЕС, в частности, из 260 языков Европейского Союза 24 языкам был присвоен статус официальных.

Подобное повышение статуса многих языков малочисленных народов было связано с надеждой на то, что объединенная Европа сможет помочь региональным и миноритарным языкам, поскольку 40 млн (или 8%) европейцев являются их носителями. Вместо этого оказалось, что английский язык – практически второй язык любого европейца – оказался еще более востребованным и сферы его использования значительно расширились именно с образованием ЕС. Для использования 20 официальных языков на заседаниях ЕС требуется 380 пар переводчиков, 1% бюджета ЕС будет затрачиваться на каждый язык, каждый гражданин государства ЕС будет ежегодно платить 2 евро за право говорить на своем языке в Евросоюзе. Несмотря на это, судьба миноритарных языков будет оставаться неопределенной, поскольку английский язык продолжает широко изучаться в школах Европы в качестве второго языка (только 29% немецких, 27% итальянских и 24% испанских школьников изучают французский; лишь 31% французских, 8% итальянских и 1% испанских школьников – немецкий и т.д.) (Riding 2004; Хобсбаум 2005:40–41).

Итак, опираясь на определение миноритарных языков, которое дано в Европейской хартии о региональных и миноритарных языках, считаем необходимым сделать следующее дополнительное терминологическое уточнение: миноритарный язык – это язык конкретного этноса, представленный меньшим числом носителей по отношению к мажоритарному титульному языку, имеющий территориальную основу и сосуществующий с титульным языком на территории данного локализованного во времени и пространстве государства.

При таком понимании термина «миноритарный язык» ни один из языков Казахстана не может быть (в пределах территории данного локализованного во времени и пространстве государства) признан миноритарным (поскольку «эти языки, хотя и используются традиционно на территории государства, тем не менее не могут быть прямо

привязаны в конкретному географическому пространству на этой территории» (European Charter 1992), а должен квалифицироваться как этнический язык (язык диаспоры) или иммигрантский язык.

4. Языки диаспор и иммигрантские языки Казахстана: к характеристике полисубъектности языковой политики

Языковая политика в Казахстане характеризуется как полисубъектная, поскольку в ней участвуют различные субъекты, каждый из которых имеет собственные мотивы и интересы:

- главным субъектом языковой политики является государство (различные государственные институты), осуществляющее государственную поддержку казахского языка в соответствии со стратегическими интересами Казахстана;

- казахская интеллектуальная элита – писатели, деятели культуры и искусства, журналисты, редакторы, лингвисты, литературоведы и проч., вплотную занимающиеся осуществлением языкового планирования;

- представители «русскоязычной контрэлиты», стремящейся сохранить позиции русского языка в пределах коммуникативно-языкового пространства страны;

- представители многочисленных этносов Казахстана, главной задачей которых является сохранение собственных этнических языков и языковых прав.

Даже обобщенное перечисление субъектов языковой политики убеждает, что в их содержании и направлениях отразилась экзогенность языковой ситуации Казахстана, создаваемая многообразием языков различного статуса и коммуникативно-демографической силы.

Одним из важнейших субъектов языковой политики являются представители этнических языков Казахстана, описанию которых посвящен настоящий раздел.

Предваряя описание языков Казахстана, следует еще раз подчеркнуть, что каждый язык может получать квалификацию в зависимости от нескольких оговоренных выше параметров: территории государства, гражданами которого являются носители языка; «привязанности к конкретному географическому пространству» данной территории; численности носителей языка по отношению к остальному населению страны и т.п., напр.:

- *казахский язык* – титульный и государственный язык Республики Казахстан, вместе с тем, рассматриваемый вне пределов страны, – это язык казахов в России, Китае, Монголии, Турции, Афганистане, Иране и др.;

– *русский язык* – титульный²¹ и государственный язык Российской Федерации, язык русских в Финляндии, США, Канаде, Латвии, Литве, Таджикистане, Узбекистане, Казахстане и др.;

– *украинский язык* – титульный и государственный язык Украины; язык украинцев в Польше, Канаде, США, Финляндии, Латвии, Литве, Таджикистане, Узбекистане, Казахстане и др.;

– *татарский язык* – титульный и государственный язык Татарстана, язык татар в Башкортостане, Казахстане, Кыргызстане, США и других странах;

– *уйгурский язык* – титульный язык Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР, язык уйгур в Казахстане, Узбекистане, Кыргызстане, Туркменистане, а также в Афганистане, Саудовской Аравии, Турции и т.д.

подавляющее большинство языков Казахстана – это языки переселенных или депортированных народов, имеющих/имевших основную страну проживания. В зависимости от того, какой статус и/или распространение имеют эти языки Казахстана в основной стране проживания, они могут быть разделены на две группы.

– Для обозначения языков первой группы предлагается использовать термин *экзогенные языки*²², расширив его значение следующим образом: *экзогенным называется этнический язык (язык диаспоры), имеющий вне Казахстана основное территориально-государственное образование, в котором данный язык является титульным, государственным, официальным и/или мажоритарным.*

К экзогенным в Казахстане относятся абазинский, абхазский, аварский, адыгейский, азербайджанский, албанский, алтайский, армянский, башкирский, белорусский, болгарский, бурятский, венгерский, гагаузский, греческий²³, грузинский, даргинский, ингушский, кабардино-черкес-

ский, калмыцкий, каракалпакский, карачаево-балкарский, кыргызский, коми-зырянский, коми-пермяцкий, корейский²⁴, крымско-татарский, кумыкский, лакский, латышский, лезгинский, литовский, марийский горный, марийский луговой, молдавский, монгольский, мордовский мокша, мордовский эрзя, немецкий, ногайский, осетинский, персидский, польский, пушту, румынский, русский, сербский, словацкий, табасаранский, таджикский, татарский, татский, тувинский, туркменский, удмуртский, узбекский, уйгурский, украинский, финский²⁵, хакасский, хорватский, чеченский, чешский, чувашский, эстонский, якутский (саха) языки.

– Языки второй группы могут быть обозначены термином *эндогенные языки*²⁶: эндогенным называется этнический язык (язык диаспоры), имеющий вне Казахстана иной район расселения, в котором данный язык не является титульным, государственным, официальным и/или мажоритарным, напр., корякский язык Корякского национального округа (1939), Корякского автономного округа и Камчатского края.

К эндогенным в Казахстане могут быть отнесены агульский, алеутский, ассирийский (новосирийский), белуджский, вепсский, долганский, дунганский, ижорский, караимский, карельский, корякский, курдский, ливский, мансийский, нанайский, негидальский, ненецкий, нивхский, орочский, рутульский, селькупский, тальшский, турецкий (месхетинский), удинский, удэгейский, ульчский, хантыйский, цахурский, чуванский (диалект юкагирского языка), шорский, эвенкийский, эвенский языки. Как правило, эндогенные языки диаспор Казахстана – это языки малочисленных коренных народов Российской Федерации.

Конституцией Республики Казахстан (ст.7 п.3) гарантируется «создание условий для изучения языков народов Казахстана». Массовое государственное среднее образование осуществляется на пяти языках (казахском, русском, узбекском, уйгурском, таджикском), подготовка педагогических кадров на четырех языках (казахском, русском, уйгурском, узбекском).

Отдельно должен быть рассмотрен вопрос о квалификации языков этносов, проживание которых в Казахстане зафиксировано еще переписью населения СССР 1989 г., подкреплено переписью населения

24. В Казахстане представлены два диалекта корейского языка: юкчин и менчхон, входящие в койнезированный вариант корейского языка – коре мар (Пак 2004; Сон 1999). Коре мар – это язык корейцев, депортированных в Казахстан с Дальнего Востока.

25. Первые спецпереселенцы ингерманландских финнов могли появиться в Казахстане в предвоенные годы во время операций по «очистке» пограничных районов Карелии. После окончания советско-финской войны Карельская АССР была преобразована в Карело-Финскую ССР, государственными языками которой были объявлены русский и финский. В марте 1942 г. часть ингерманландских финнов (25–30 тыс. человек) была депортирована в качестве спецпереселенцев в Сибирь и Казахстан.

26. «Эндогенные миноритарные языки – это языки, на которых говорит языковое меньшинство в данной стране и которые также не являются мажоритарными в другой стране» (Trudgill 2003: 43).

21. Данная квалификация русского языка в Российской Федерации не считается бесспорной, поскольку, во-первых, она противоречит провозглашенному принципу равноправия языков в пределах страны, который исключает любую процедуру выделения одного языка по сравнению с другим (это касается не только признания языков титульными, но и государственными); во-вторых, на территории различных субъектов Российской Федерации титульными языками объявлены языки титульных же (но не русского) этносов (21 язык титульных наций признан в Российской Федерации государственными языками); в-третьих, реальность языковой ситуации в Российской Федерации такова, что многие субъекты Российской Федерации, исходя из общепринятого понимания титульной нации как части населения государства, «название которой определяет официальное название данного государства или национально-государственного образования», признали собственные титульные языки государственными языками (татарский, бурятский, коми и др.); в-четвертых, среди титульных языков Российской Федерации имеются и миноритарные языки, не получившие статуса государственных (коми-пермяцкий, корякский, ненецкий, чукотский и др.). Если же рассматривать соотношение титульных и государственных языков, то окажется, что разные субъекты Российской Федерации признают государственным русский язык и язык/языки титульной нации.

22. «Экзогенные миноритарные языки – это языки, на которых говорит языковое меньшинство в стране, но которое является мажоритарным в другой стране» (Trudgill 2003: 43).

23. Казахстанские греки, диаспора которых в Казахстане достаточно велика (1970 – 51161; 1979 – 49930; 1989 – 46267; 1999 – 12703), по большей части были депортированы из Краснодарского края и идентифицировали себя с греками-пантийцами. «У греков-пантийцев достаточно оснований, в том числе лингвистических, чтобы объявить свой идиом особым диалектом, даже особым пантийским языком. Однако в настоящее время, вероятно, в связи с возможностью репатриации в Грецию, определяющим оказалось не различие, а сходство» (Перехвальская 1997: 7–9).

Республики Казахстан 1999 г., но не полностью зафиксировано в переписи 2009 г. Можно предположить, что немногочисленные статистически незначимые представители некоторых народов, возможно, были учтены в строке «народы Индии и Пакистана», общее количество которых в 1999 г. составило 682 чел. (1999 г.). Предлагаем для определения статуса таких языков использовать опыт выделения иммигрантских языков (Trudgill 2003: 43) и обратимся к существующей во многих странах мира практике придания языкам статуса иммигрантских языков. В Бельгии это дает возможность не использовать понятие *миноритарный язык* (или *язык меньшинства*)²⁷.

По оценкам экспертов ЮНЕСКО, в странах Западной Европы более трети жителей в возрасте до 35 лет – иммигранты, самые большие иммигрантские общины в Европейском Союзе – турецкие и арабские (из стран Магриба – Тунис, Алжир, Марокко). В Германии (Северный Рейн – Вестфалия) в 2000 г. в школьную программу дополнительно включены 18 иммигрантских языков (турецкий, тамильский, арабский, испанский, русский и др.); такая же политика языкового плюрализма проводится в Австралии (штат Виктория), начальное образование в которой построено на двуязычной основе, включающей 41 иммигрантский язык (<http://www.unesco.org/bpi/rus/pdf/03-14-Russe.pdf>).

Особую группу языков Казахстана и составляют *иммигрантские языки* как языки других государств, носители которых недавно поселились в Казахстане на постоянное или временное (но достаточно длительное) жительство.

Существуют две возможности решения данного вопроса: игнорирование иммигрантских языков или включение иммигрантских языков в инвентаризационный список.

Первый путь, напр., избран при обработке итогов переписи населения Российской Федерации 2002 г. По данным переписи 2002 г., жители России разговаривают на 120 языках, 80 из них изучаются в школах и вузах (в 1985 г. изучалось только 44 языка); 7 народов насчитывают более миллиона чел. (русские – 116 млн, татары – 5,5 млн, украинцы – 2,9 млн, башкиры – 1,7 млн, чувашаи – 1,6 млн, чеченцы – 1,3 млн, армяне – 1,1 млн); существуют 60 малочисленных народов, из которых 39 – северные (общая численность коренных малочисленных народов – 500 тыс. чел., в том числе северных – 200 тыс.). Как видим,

иммигрантские языки исключены из общего списка языков Российской Федерации.

Второй путь использован в настоящей книге. Авторы сочли невозможным игнорировать иммигрантские языки, носители которых регистрировались переписями населения в течение нескольких десятилетий, поэтому иммигрантские языки включены в общий список языков Казахстана.

Вопросы выделения иммигрантских языков Казахстана в отдельную группу и квалификации того или иного языка как иммигрантского являются чрезвычайно сложными по ряду причин:

– иммигрантские языки – это языки референтных этносов, **регулярно** регистрируемых в переписях населения 1970–2009 гг.;

– теоретически не обосновано само понятие иммигрантских языков. По используемому в справочнике определению, иммигрантские языки – это языки народов других государств, **недавно поселившихся** в Казахстане на постоянное или временное (но длительное) жительство. Данное определение не содержит указания на иные (возможно, более существенные) признаки иммигрантских языков;

– иммигрантские языки Казахстана не получили в лингвистической литературе описания: нет сведений об особенностях появления в стране и расселения референтных этнических групп, функционировании, использовании их в качестве языков обучения и изучения. Все это придает квалификации языков как иммигрантских достаточно спорный характер;

– отнесение некоторых языков к группе иммигрантских является сомнительным из-за отсутствия данных о времени и причинах появления референтных народов в Казахстане, в их числе испанский и французский язык, референтные народы которых демонстрируют явную тенденцию к убыванию; напротив, некоторые этносы – носители иммигрантских языков – демонстрируют отчетливую тенденцию к увеличению (напр., китайцы, американцы, англичане, народы Индии и Пакистана);

– носители иммигрантских языков, несмотря на то, что они оказываются вне стратегий языкового планирования, демонстрируют лояльность к нему, которая проявляется в достаточно высокой степени **знания государственного языка**;

– «сбой» этноаттитюдного принципа проведения переписи в отношении «народов Индии и Пакистана» привел к тому, что не все народы и их языки из-за отсутствия достоверной информации могут быть описаны, поэтому в справочнике учтены только два основных официальных языка этих стран – хинди и урду.

Все вместе позволяет определить группу иммигрантских языков Казахстана в следующем составе: *английский язык, вьетнамский язык,*

27. Территория Бельгии разделена на четыре языковые области (франкоговорящая, голландскоговорящая, немецкоговорящая область и двуязычная (голландский и французский языки) область Брюсселя), не совпадающие с федеральными объектами. Все четыре языка Бельгии являются официальными языками областей, в то время как итальянскому, арабскому, испанскому, турецкому и португальскому, в отличие от официальных языков, придан статус иммигрантских языков (<http://informkiosk.com/Belgium.Luxembourg/background.html>).

испанский язык, итальянский язык, китайский язык, французский язык, хинди, урду. Описание иммигрантских языков осуществляется по общей схеме, использованной для казахского языка, русского языка, экзогенных и эндогенных языков диаспор Казахстана (см. «От редактора»).

Полисубъектность языковой политики Казахстана, создаваемая, помимо участия в ней государства и государственных институтов, активной деятельностью казахской, а также русской и иных интеллектуальных элит, объясняет некоторую противопоставленность трех групп языков: казахского, русского и иных этнических языков (языков диаспор), с одной стороны, и иммигрантских языков – с другой. Именно иммигрантские языки оказываются вне языковой политики и языкового планирования. Тем не менее, факт существования и регулярная регистрация иммигрантских языков в переписях заставляет учитывать их при социолингвистической инвентаризации языков Казахстана.

Подводя итоги краткого описания языков наиболее крупных диаспор и иммигрантских языков Казахстана, следует иметь в виду следующие важнейшие для понимания языковой ситуации моменты:

– устойчивый тюркский субстрат, сформировавшийся на территории Казахстана в виде широко распространенного казахского языка – ныне государственного языка Республики Казахстан, является основным и важнейшим компонентом языковой ситуации в стране;

– сегодня в Республике Казахстан представлено 117 языков, из которых автохтонным является казахский язык, остальные – это языки дисперсно проживающих представителей некоренных этносов ближнего (русский, узбекский, киргизский, таджикский, башкирский, татарский, азербайджанский, украинский и др.) и дальнего (польский, чешский, немецкий, болгарский, греческий, корейский и др.) зарубежья;

– демографические процессы естественным образом отразились на перераспределении веса крупных этносов в населении страны, легко заметить направление «демографического движения» – тюркские этносы уверенно переместились на места, которые занимали украинцы, немцы, белорусы:

• 1989 – русские, украинцы, немцы, татары, узбеки, белорусы, уйгуры, корейцы и др. [Национальный 1990];

• 1999 – русские, украинцы, узбеки, немцы, татары, уйгуры, белорусы, корейцы и др. [Национальный 2000];

• 2009 – русские, узбеки, украинцы, уйгуры, татары, немцы, корейцы, белорусы и др. [Национальный 2010];

• 2015–2016 – русские, узбеки, украинцы, уйгуры, татары, немцы, корейцы, азербайджанцы, белорусы, турки и др. [Численность 2015; Численность 2016];

– дисперсное расселение большинства этносов (в меньшей мере

это касается дунган, уйгуров, корейцев и отчасти узбеков) создает условия для их регулярного и длительного двустороннего взаимодействия с казахским и русским языками;

– соотношение этносов и языков в Казахстане стремительно меняется также на фоне возрастных изменений разных этносов, это позволяет прогнозировать увеличение в короткое время тюркоязычной части населения страны, которая, как и все страны СНГ, становится все более моноэтнической²⁸.

5. Языковое планирование в Казахстане

Сегодня можно со всей определенностью утверждать, что процессы языкового планирования в Республике Казахстан проходят успешно.

Если раньше (в советский период) планомерное регулирование со стороны официальной языковой политики привело к уменьшению казахского коммуникативно-языкового пространства (сужению сфер употребления казахского языка в административно-государственном управлении, официально-деловом и обиходно-деловом общении, науке, средствах массовой информации, в образовании и проч.) и массовому распространению казахско-русского двуязычия, то в настоящий момент происходит значительное и энергичное расширение сфер функционирования, ускоренная стандартизация, модернизация, реновация корпуса государственного казахского языка и плавное формирование русско-казахского двуязычия.

Для того, чтобы убедиться в справедливости утверждения об успешности языкового планирования (как в области стандартизации, модернизации и реновации казахского языка, так и планирования его усвоения и распространения), обратимся к причинам, обусловившим достаточно быстрые и успешные результаты языкового планирования:

– политическая и экономическая стабильность в обществе и улучшение социально-экономической ситуации в республике,

– изменение общей этнодемографической ситуации в стране, повлекшее расширение зон казахского присутствия казахского языка, и, как следствие, рост в городах казахской и заметное снижение русской языковой компетенции,

28. В СНГ наблюдается значительное увеличение удельного веса коренных национальностей, напр., доля азербайджанцев в населении Азербайджана составила 90,6% (1999 г.) против 82,7% (1989 г.); доля белорусов в Белоруссии повысилась до 81,2% (1999 г.) против 77,9% (1989 г.); доля киргизов в Кыргызстане выросла до 64,9% (1989 г.) против 52,4% (1989 г.) (Топилин 2002). В Российской Федерации за тринадцать межпереписных лет совокупная численность русских, украинцев и белорусов сократилась на 5,8 млн человек (4,6%), а численность крупных тюркоязычных народов (татар, башкир, чувашей, казахов, азербайджанцев, якутов и кумыков) возросла до 11,0 млн (на 7,2%), иначе говоря, доля славяноязычных (русскоязычных) сократилась с 85,3% до 82,4%, а удельный вес семи тюркоязычных народов увеличился с 6,98% до 7,58% (Губогло 2003: 54).

- демографическая и социальная активность казахов – самой подвижной части населения страны,
- изменение административно-территориального деления страны и северных областей, а также перенос столицы,
- действенность избранных инструментов языкового планирования,
- конструктивное использование законодательных механизмов,
- достаточно последовательная и продуманная языковая политика в сфере образования,
- системное осуществление квалификационно-аттестационных мероприятий,
- взвешенная деятельность различных субъектов языкового планирования,
- содействие общества проводимому языковому планированию и др.

Остановимся на нескольких из приведенных причин, которые, на наш взгляд, оказали наиболее сильное стимулирующее воздействие и на иные факторы, способствовавшие успешности языкового планирования в стране:

1. Стабильное и успешное политическое и экономическое развитие Республики Казахстан, обладающей богатыми ресурсами и наращивающей производство в различных областях, создало благоприятные условия для целенаправленного проведения государством языкового планирования. Кроме того, становление Казахстана как унитарного государства и последовательная государственная поддержка казахского языка, по оценке У. Фиермана, были критически важными в преодолении бюрократического сопротивления его распространению. Казахский язык «был счастлив также потому, что оказался в среде, в которой, благодаря опыту советской жизни, прочно укоренилось понятие, что этническая группа, территория и язык должны совпадать. <...> вылилось в широко распространенную идею, что казахи – уникальный народ с отличительным языком и культурой и что эти язык и культура каким-то образом связаны с его отличительной территорией, т.е. Казахстаном» (Фиерман 2005: 49-71).

2. Немаловажным является характер и направление демографических процессов, которые, как оказалось, начали поддерживать осуществляющееся распространение государственного языка. В числе таких демографических факторов, в значительной степени перекроивших этноязыковой ландшафт страны, следует назвать два главных. Во-первых, увеличение за послеперечисные годы (после 1999 г.) общей численности населения страны в основном за счет повышения рождаемости тюркоязычных этносов (казахов, узбеков, азербайджанцев, уйгуров и др.) и увеличение молодого поколения казахстанцев (по данным 2018 г., средний возраст казахстанца – 30,9 лет, при этом 26,1%

населения составляют казахстанцы до 14 лет, 13,5% – до 24 лет, 42,3% – до 64 лет, 7,9% – выше 65 лет <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>). Эти процессы происходили на фоне продолжающегося уменьшения числа немцев, русских, украинцев, белорусов и др. В конечном счете это привело к существенному изменению общего баланса между казахским и неказахским населением. Во-вторых, нельзя не учитывать высокую степень владения казахским языком крупными тюркоязычными этносами (тюркоязычными являются 23 этноса, без тофаларов, которые не зарегистрировались в переписи 2009 года), которые вследствие демографического перераспределения последних лет выдвинулись на первые позиции. С большим отрывом в этом списке лидируют узбекская, татарская, уйгурская диаспоры: казахским языком владеют 80,5% уйгуров, 80,0% узбеков, 63,6% татар. Учитывая, что демографические параметры тюркских диаспор с высокими показателями рождаемости быстро увеличиваются, следует ожидать, что среда, в которой находит поддержку осуществляющаяся политика распространения государственного языка, будет расширяться естественным образом. В-третьих, миграционные процессы внутри страны, обусловившие изменение во всех регионах страны соотношения между городским и сельским населением (стремительная урбанизация республики) и значительное увеличение представительства казахов с доминирующим казахским языком в этническом составе городов и, как следствие, в административных учреждениях, образовательных заведениях разного уровня (в первую очередь, студентов колледжей, бакалавриата и магистратуры), гостиничном бизнесе, банковской сфере, предприятиях сферы обслуживания, рынках и др. В конечном счете, все эти процессы сказались на расширении сфер использования казахского языка, увеличении степени его использования и возрастании в городах общей казахской языковой компетенции.

3. Активное и широкое участие в языковых процессах, происходящих в стране, всех групп субъектов языкового планирования:

1 группа. Правительство и авторизированные правительством агентства и институты, в том числе Правительственная комиссия по дальнейшему совершенствованию государственной языковой политики, Министерство образования и науки, Комитет по языкам Министерства культуры и информации, Ассамблея народа Казахстана (объединяющая и поддерживающая деятельность 471 этнокультурного объединения, 19 республиканских и региональных национальных газет, радио- и телепрограмм, 22 казахских, 12 русских, 3 смешанных театра, 1 корейский, 1 немецкий, 1 узбекский и 1 уйгурский театры), руководство и отделы по языкам всех министерств и ведомств, акиматов разного уровня, образовательных учреждений,

государственных масс-медиа, законодательные органы, Государственный терминологический комитет и Ономастическая комиссия, Институт языкознания им. А. Байтурсынова и др., т.е. все субъекты языкового планирования, которые обладают властью и способны внедрять решения сверху вниз: планомерно и открыто осуществлять поддержку всех мероприятий, делать официальные заявления и выступать с докладами, контролировать соблюдение паритетности по времени радио- и телевидения на казахском и русском языках, контролировать использование языков в рекламе, вывесках, объявлениях, наглядной агитации, сфере обслуживания и проч.

2 группа. Общественные неправительственные организации: общество «Қазақ тілі» и общественное движение «Мемлекеттік тіл», общественное объединение преподавателей русского языка и литературы «КАЗПРЯЛ», общественное славянское движение «Лад», «Русская община Казахстана», православное общество развития образования и культуры «Светоч», национальная ассоциация уйгуров Казахстана, организация этнических немцев Казахстана «Возрождение» и мн. др., иницирующие некоторые акции снизу вверх: мониторинг проводимых мероприятий и оценка их эффективности, проведение съездов, конференций, совещаний, симпозиумов и обсуждение насущных проблем языкового планирования, публичные выступления от имени общественных организаций с предложениями и рекомендациями к субъектам языкового планирования первой группы, организация и проведение занятий по изучению языков и культуры и мн. др.

3 группа. Частные лица (писатели, поэты, общественные лидеры, журналисты, ученые, преподаватели, учителя), обладающие не реальной властью, а влиянием и составляющие интеллектуальную элиту народа, отражают его позицию и устремления в своих художественных произведениях, научных трудах, выступлениях, статьях, повседневной работе в аудитории и классе. Данная группа субъектов языкового планирования распространяет и формирует общественное мнение и настроения в обществе снизу вверх. Как правило, субъекты данной группы могут быть включены в первую группу субъектов языкового планирования и являться авторами словарей (от переводных до специальных отраслевых), учебников и учебных пособий разного назначения. Все это делает данную группу чрезвычайно важным и влиятельным участником языковых процессов, которые происходят в современном казахстанском обществе.

4. Содействие общества языковому планированию. Неоднократная смена общественных настроений завершилась тем, что в настоящее время сопротивление общества проводимому языковому планированию ослабло и стало менее эксплицируемым. Изменения в

общественном настроении можно связывать со многими фактами и переменами в языковой ситуации, которые могут осознаваться или не осознаваться совсем. В частности, следует особо остановиться на изменении фокуса языкового планирования, объектом которого вначале были объявлены все национальные, все социальные, все возрастные группы казахстанцев. В действительности же, если обратиться ко всем группам казахстанцев, то, с одной стороны, обнаружится, что они чрезвычайно неоднородны с точки зрения восприимчивости к регулированию их языкового поведения. Естественно, что более пластичными оказываются те группы, которые в силу возраста (молодежь, дети), особенностей родного языка (носители родственных или неродственных языков), особенностей культуры или в силу производственной необходимости быстрее и лучше овладевают другим языком. С другой стороны, произошло стихийное перераспределение требований при осуществлении языкового планирования: большие ожидания и повышенные требования стали предъявляться к так называемой русскоязычной части казахов. Именно они, работая в государственных учреждениях и испытывая особые трудности из-за незнания казахского языка, были и по-прежнему остаются одним из центральных объектов языкового планирования. Нацеленность языкового планирования на казахов с доминирующим русским языком оказалась стратегически существенной для формирования языковой ситуации, поскольку, во-первых, она не вызывает у самих казахов особого недовольства из-за возросшего этнического и языкового самосознания; во-вторых, снижает давление на другие национальности и, в-третьих, в определенной степени снимает напряженность в зонах перекрещивания.

В целом, изменение общественных настроений, в первую очередь, по отношению к государственному языку можно обобщенно представить в виде трех периодов:

Первый период. Первыми в казахстанском обществе возникли романтические настроения национал-патриотов, которые были воодушевлены идеями радикального и быстрого изменения существующего положения казахского языка и считали, что, используя приказы и директивы, можно добиться успеха.

Эти идеи находили поддержку в повсеместном открытии казахских дошкольных учреждений и школ; казахский язык становится обязательным предметом в школах с русским языком обучения; на многих факультетах открываются казахские отделения; на страницах республиканских газет и журналов широко обсуждаются вопросы функционирования и культуры казахского языка; открыто (в том числе в газетах) объявляется требование о знании казахского языка при приеме на государственную

службу; возникает обостренный интерес к работе Государственного терминологического комитета и Ономастической комиссии; издаются академические грамматики и словари казахского языка разных типов; открываются курсы и вводится трехлетнее изучение казахского языка во всех вузах; усиливается издательская деятельность по подготовке словарей, учебников казахского языка и на казахском языке, энциклопедической, детской, научно-популярной и иной литературы на казахском языке; объявляется паритетность (50% на казахском языке и 50% на русском языке) эфирного времени на радио и телевидении; делопроизводство постепенно переводится на казахский язык и т.д. и т.п. Для данного периода в целом была характерна нечувствительность к сложностям существовавшей конкретной языковой ситуации, склонность к простым решениям и крайним средствам изменения языковой ситуации. Резкий разрыв с существующей традицией и ожидание быстрой победы – функционирования государственного языка во всех сферах в полном объеме – вдохновляли одних, другие в это же время высказывали нескрываемые опасения и страх за судьбу русского языка и будущее своих детей, а также муссировали суждения о том, что казахский язык якобы «не готов исполнять предназначенную ему роль государственного языка». В этот же период, в основном русофонами (в том числе даже частью этнических казахов), стало распространяться мнение о том, что недостает квалифицированных учителей и учебников, что терминологическая система казахского языка не соответствует новым обязанностям государственного языка и потребностям общества и проч.

Второй период. Вторым был период нетерпеливого ожидания, недоумения, обид, недовольства и обманутых надежд, когда оказалось, что взрослые русофоны не заговорили сразу по-казахски, документы создавались сначала на русском, а затем переводились на казахский язык, только часть населения (и даже не все казахи!) отдавала своих детей в школы с казахским языком обучения, СМИ на казахском языке не стали сразу популярнее... Неудовлетворенность многих результатами языкового планирования в стране выливалась в недовольствие, чаще всего выражаемое в форме «вот уже одиннадцать! тринадцать!! тридцать!!!.. лет прошло, а казахский язык все еще не...». Такое разочарование оказалось наиболее сильным и сохранилось в среде радикально (иногда даже части либерально) настроенного казахского населения.

Третий период. Одновременно с нетерпеливым ожиданием стремительного успеха языкового планирования появилось и стало распространяться взвешенное, лишенное политической ангажированности и пристрастности отношение к динамике происходящих в языковой жизни страны процессов. Постепенно в значительной степени осла-

бло эмоционально-напряженное отношение к осуществляющимся в стране переменам в языковой ситуации и мероприятиям языкового планирования, стала осознанной мотивация к изучению казахского языка²⁹, пришло понимание того, что никакие изменения в функционировании языков не декретируются, не происходят сами собой и в строго указанные сроки, а инерционность языковых процессов – это объективный фактор, который следует обязательно учитывать, что разные социальные и возрастные группы населения обладают разной языковой пластичностью, а сложившаяся в Казахстане общественная толерантность – это результат единодушно достигнутой и бережно охраняемой установки на согласие и сотрудничество. Стало очевидным, что дети, родившиеся и выросшие в независимом Казахстане, – это новая формация казахстанцев, относящихся к государственному языку не просто как символу, а как к существующей реальности, готовых к тому, что от них требуется знание и использование казахского языка в самых разных сферах деятельности.

Изменения в общественном настроении связаны также с переменной фокуса объектов языкового планирования. В самом начале ими были объявлены все этнические, социальные, возрастные и проч. группы казахстанцев. Постепенно произошло перераспределение требований: большие ожидания и повышенные требования стали предъявляться к казахам-русофонам и младшим поколениям казахстанцев. Нацеленность языкового планирования на казахов-русофонов оказалась стратегически правильной: она не вызывает у самих казахов особого недовольства из-за возросшего этнического и языкового самосознания, снижает давление на другие национальности, в определенной степени снимает напряженность в регулируемых и нерегулируемых сферах общения. В этой связи интересными оказываются официальные данные, на которые ссылаются и зарубежные источники: 83,1% казахстанцев понимают и говорят на казахском языке, 94,4% – на русском языке, трилингвами (казахский, русский, английский) являются 22,3% (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>).

Если статусное планирование проходило в целом безболезненно, то корпусное планирование (т.е. стандартизация, модернизация и реновация казахского языка), планирование усвоения (в отношении усвоения казахского языка как второго взрослыми русофонами, а также усвоения

29. Экспериментальное социолингвистическое описание мотивации изучения языков школьниками г. Алматы 2003 года убедительно показало, что инструментальная мотивация казахского языка составляет 32,5%, русского языка – 35,4%; интегративная мотивация казахского языка выражается в 20,5%, русского языка – 18,3%, результативная мотивация казахского языка – 20,9%, русского языка – 18,1%. Довольно значительное превышение уровня интегративной и результативной мотивации казахского языка над соответствующими типами мотивации изучения русского языка свидетельствует о вполне отчетливой положительной тенденции роста языкового самосознания респондентов всех этнических групп (Исимбаева 2005: 69).

утраченного этнического языка казахами-русификантами) и планирование пространства (расширение всех сфер, формирующих коммуникативное пространство казахского языка: семья, образование, работа, религия, сфера развлечений, способы и средства получения информации, административное управление и проч.) встречало на своем пути различные преграды.

В конечном итоге успешное преодоление этих преград привело, с одной стороны, к коррекции, смене приоритетов и направлений языкового планирования, которые повлекли за собой, напр., изменения в Государственных программах функционирования и развития языков 2001–2010 гг., 2011–2020 гг. и Государственной программе 2020–2025 гг., с другой стороны, обусловило более пристальное внимание субъектов языкового планирования к «болевым точкам» корпусного планирования, планирования усвоения и распространения государственного языка.

Успех корпусного планирования (стандартизация, модернизация, реновация и адаптация казахского языка к более широким коммуникативным потребностям и социальным функциям) опирался на наличие литературного стандарта казахского языка, длительную культурную традицию, стабильность языковой нормы, на внутривидовые параметры (ускоренное распространение инноваций, интенсивное развитие отраслевых терминологий, динамичное развитие лексикона), отсутствие сильных диалектных различий и т.д.

Вместе с тем состояние казахского языка, характер и результаты кросс-культурного влияния на него языка глобализации, отсутствие системного анализа происходящих в его грамматике процессов обнажилось в ситуации перевода казахского языка на латинскую графику и сделало еще острее вопросы стандартизации государственного казахского языка.

Отчего же вообще возникла проблема стандартизации казахского языка? Ведь имеется кодифицированный казахский литературный язык длительной культурной традиции, который достаточно богат, гибок и выразителен, чтобы обеспечить любые вновь возникающие коммуникативные потребности, и в корпусе казахского языка потенциально содержатся необходимые ресурсы, которые следует лишь правильно стимулировать и развивать.

Как известно, корпусное планирование, осуществляющееся во взаимосвязи со статусным планированием, включает в себя графикацию (создание письменности или совершенствование существующей письменности), стандартизацию (процесс создания стандартного литературного языка, включающий выбор языка-стандарта, его кодификацию, внедрение норм в общественную речевую практику, совершенствование языка-стандарта) и модернизацию (процесс приведения в соответствие с современными требованиями коммуникации языков).

Именно стандартизация связана с увеличением объема функций и развитием стилистического многообразия языка, так произошло,

напр., с развитием и совершенствованием официально-делового стиля казахского языка, который стал использоваться в ранее ограниченных для доступа сферах, в том числе государственном управлении³⁰. Успех корпусного планирования в сфере официально-делового общения был поддержан осуществляющимся переходом делопроизводства на казахский язык во многих областях и городах Казахстана.

Можно ли рассматривать данный факт как позитивный? Безусловно, да:

– во-первых, налицо явная, стремительная и успешная динамика расширения социальных функций казахского как государственного языка;

– во-вторых, происходит закономерное и успешное формирование казахского делового дискурса³¹, в котором существует относительно стабильная коммуникативная практика со своим набором жанров, подерживаемая появившимися словарями, справочниками, пособиями³²;

– в-третьих, появился и расширяется корпус квалифицированных участников делового сообщества, способных осуществлять сложные профессиональные задачи с помощью казахского языка;

– в-четвертых, казахский язык располагает развитым официально-деловым стилем – одним из функциональных стилей кодифицированного литературного языка, адекватно и полноценно обеспечивающим потребность деловых и официальных отношений между людьми и учреждениями в области права, законодательства, регулирования коммерческих и иных отношений и т.п.

Что же касается той части этнических казахов, которые утратили казахский язык и стали русификантами, то их абсолютное число, безусловно, сокращается. Этот процесс осуществляется в основном за

30. Вместе с тем, становясь все более и более стилистически разнообразным и вместе с тем все более и более кодифицированным и стандартизированным, язык используется и все прочнее внедряется уже как символ этнической и языковой идентичности. Стандартизация способствует распространению мысли о том, что мы имеем дело с единственно правильной системой языка, в которой недопустимы варьирование и изменения, а напротив, поощряется лишь следование норме и нетерпимость к ошибкам – так рождается и поддерживается идеология пуризма, в основе которой лежит заблуждение, что, препятствуя изменениям в языке, можно преодолеть страх перед социальными изменениями и т. п.

31. Известно, что официально-деловой стиль как осознанная обществом и функционально обусловленная совокупность языковых средств и приемов их употребления обладает собственными особенностями: общенародностью, традиционностью, точностью и стандартностью, подготовленностью, однозначностью, отсутствием образности и нейтральной оценочностью, строгим и сдержанным характером изложения, системой клише, терминов и устойчивых выражений, характерных символов и сокращений, употреблением слов в строгом словарном значении, композиционной и информативной заданностью структуры и др. Названные признаки официально-делового стиля являются универсальными, и сказанное позволяет говорить об успешном решении проблемы стандартизации и адаптации казахского языка к более широкому коммуникативным потребностям и социальным функциям официально-делового общения.

32. Процесс описания официально-делового языка по своей сути – это процесс стандартизации данного подязыка, в который включились различные субъекты языкового планирования, в первую очередь лингвисты, учителя, редакторы, журналисты. Следует отметить здесь, что научному и лексикографическому нормирующему описанию официально-делового казахского языка предшествовала практика создания различных учебников и пособий по деловому языку (Алдашева 2000; Алдашева 2001, 2003, 2004; Аканова 2002; Аканова 2004, 2010 и др.).

РАЗДЕЛ 2. КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВ КАЗАХСТАНА

1. Подходы и возможности классификации языков

Классификации³⁴ языков отражают современное состояние и перспективы развития языкознания, являются особыми способами организации знания о языках, служат основой для создания единой терминологии при описании языков, помогают правильному выбору метода и приемов анализа того или иного языка.

В языкознании накоплен большой объем информации о классификациях языков, издаются справочники и энциклопедии, предлагаются разнообразные интернет-ресурсы, наиболее известными из которых являются Ethnologue: Languages of the World (SIL <http://www.ethnologue.com>), The Linguasphere Register of the World's Languages and Speech Communities (www.linguasphere.net), Лингвариум (<http://linguarium>), http://www.primavista.ru/dictionary/lang_map.htm) и др., в которых к данным о классификациях языков иногда прилагаются лингвистические атласы.

Имеющиеся классификации языков основаны на различных (единичных или совокупных) признаках. Отношение к возможностям того или иного подхода к классификациям языков и оценка самих классификаций с точки зрения использования в них различных признаков неоднократно менялись. Изменялась и перспектива, которая «высвечивала» роль и значение того или иного признака классификации. Между тем в разряд важнейших классификационных категорий традиционно принято относить: генетическое родство (тождество); структурное сходство (изоморфизм); «средство» (благоприобретенное в результате длительных контактов сходство); характер и объем функций языка; количество говорящих и др.

В соответствии с наличием/отсутствием того или иного признака (или совокупности признаков) языки распределяются на классы (семьи, типы, союзы и пр.), поэтому в языкознании существует большое число классификаций языков: генеалогическая, типологическая (морфологическая, фонологическая, синтаксическая и др.), ареальная, социально-функциональная и др. Лучшее всего разработана генеалогическая классификация, использующая в качестве основания распределения по классам (семьям) генетическое тождество языков. Длительную и богатую историю имеет типологическая классификация, учитывающая при распределении на классы (типы) структурное сходство языков. Сравнительно недавно появилась ареальная классификация, основанная на сходстве, приобретенном языками в результате длительных контактов, и (в отличие от генеалогической и типологической классификаций)

34. Классификация – особый метод познания и упорядочения познаваемых объектов в соответствии с наличием или отсутствием определенных признаков; особый случай применения логической операции деления объема понятий, в результате которой множество изучаемых объектов на основе общих и специфических признаков разбивается на отдельные классы (группы, типы, семьи и т.п.).

счет уменьшения в ней доли молодого поколения (поскольку значительная часть казахов-русофонов стала отдавать своих детей и внуков в детские сады и школы с казахским языком обучения); кроме того, значительная часть казахов-русофонов, испытывающая давление осуществляемого языкового планирования и меняющейся языковой ситуации, стала изучать казахский язык (на курсах или самостоятельно и др.); происходит также естественная убыль казахов-русофонов; наконец, значительно изменилось процентное отношение казахов-русофонов в общем составе городского населения страны. Таким образом, можно видеть, что меняется как абсолютное число казахов-русофонов, так и их процентное соотношение среди населения страны.

Активным участником процессов языкового планирования стало молодое поколение, которое росло, социализировалось и развивалось в атмосфере эмоциональной и всеобщей рефлексии по поводу знания казахского языка и мотивов языкового поведения. Сегодня мы можем констатировать существенное изменение языкового самосознания и мотивации изучения казахского языка уже для поколения восьмидесятых, девяностых и нулевых³³. Это обуславливает поколенческое расслоение казахстанского общества по все возрастающему уровню владения казахским языком, подтверждая тем самым факт существования и формирования необходимой базы для полноценного функционирования государственного языка.

Современные социолингвистические данные дают возможность получить реальные представления об активных инновационных процессах, произошедших в языковой ситуации Казахстана, дать оценку эффективности самой языковой политики как объективной основы сознательного воздействия на функциональное развитие государственного казахского языка, а также осуществить необходимые концептуально-терминологические уточнения внутри социолингвистической теории.

За прошедшие годы в стране проведена значительная работа, ее результаты ощутимы во всех сферах функционирования государственного языка.

Языковое планирование, направленное на расширение функций государственного языка, оценивается как действенный инструмент возрождения национальной культуры и духовности в новой парадигме гуманистических ценностей XXI в. и осуществления дальнейшей модернизации, демократизации и устойчивого развития казахстанского общества как открытой системы.

33. В исследовании Г.И. Исимбаевой, эмпирической базой которого послужило массовое анкетирование школьников г. Алматы (2003 г.), приведены следующие данные, подтверждающие высказанное положение: средний показатель лояльности к казахскому языку и необходимости его изучения независимо от принадлежности к национальной группе составляет 98,3%, что расценивается как безусловный показатель осознанного положительного отношения к осуществляемой в стране государственной языковой политике и ее приоритетам и свидетельство действенности мероприятий по расширению сфер использования государственного языка (Исимбаева 2005: 8; 36–39).

учитывающая пространственное расположение языков. Интенсивно разрабатываются теоретические основания социально-функциональной классификации – назначение, объем и характер функций языков в различных сферах деятельности. Особое место занимают классификации, распределяющие языки на искусственные и естественные, а искусственные, в свою очередь, – на информационные и вспомогательные (международные).

Представляют интерес попытки применения типологического принципа к искусственным языкам.

Однако возможности построения классификаций на основе используемых в языкознании признаков различны, как различна и их объяснительная сила. Кроме того, несмотря на большое число существующих классификаций, ни одна из них не охватывает все языки без исключения и ни одна не отвечает полностью всем формально-логическим требованиям. Причины такого неудовлетворительного положения, характеризующегося разрывом между наличием большего количества классификаций самого разного плана и отсутствием достаточно непротиворечивой классификации языков, несмотря на все возрастающую и настоятельную потребность в ней, имеют вполне объективный характер:

– отсутствуют точные данные о количестве языков: в разных источниках можно найти приблизительные цифры, располагающиеся в диапазоне от 3500 до 7000 языков. Это связано с недостаточной изученностью обширных районов Земли, трудностями, возникающими при разграничении языка и диалекта, нерешенностью вопроса о статусе так называемых «креольских» и пиджин-языков, искусственных языков и мн. др.;

– причины иного рода кроются в проблеме сводимости различных лингвистических описаний и связаны с параметрами соизмеримости языков, а также методологическими и чисто методическими аспектами этой проблемы;

– существуют трудности, связанные с природой самого языка – полифункционального, многопланового и противоречивого явления, в котором трудно выделить адекватные признаки для высокоинформативной классификации, в основу которой будет положен единый таксономический критерий.

Неоднократно в языкознании предпринимались попытки преодолеть недостатки классификаций, основанных на использовании одного-двух признаков: за счет введения дополнительных признаков создавались различные модификации типологической морфологической классификации языков; в качестве основания классификации использовалась совокупность взаимосвязанных признаков; вводились количественные критерии, измеряющие степень обладания таксономическими признаками и пр. В частности, самая известная

концептуальная классификация Э. Сепира, учитывающая тип понятия, технику соединения и синтез, а также ее количественный вариант, предложенный Дж. Гринбергом, – это многомерные классификации, основанные на использовании нескольких параметров (у Э. Сепира – трем, у Дж. Гринберга – пяти параметрам соответствуют десять индексов) (Serig 2004; Гринберг 1963; 2004). Однако обобщающая способность классификации Э. Сепира оказалась недостаточной высокой, и классификация преобразовалась скорее в характерологию³⁵.

Основную информацию о языках Казахстана можно почерпнуть из генеалогической, типологической (морфологической и отчасти синтаксической) классификаций, а также с помощью классификации языков по численности референтных этносов.

2. Генеалогическая классификация языков Казахстана

Генеалогическая классификация – это распределение языков по классам (макросемьям, семьям, ветвям, группам) на основе общего происхождения из единого гипотетически реконструируемого праязыка. Установление генетического родства (тождества) языков осуществляется на основании морфологических, фонологических и морфонологических соответствий между ними, которые подтверждаются данными сравнительно-исторического метода, лексикостатистики (глотохронологии), лингвистической географии и др. Генетически тождественные (родственные) языки объединяются в семью языков. Некоторые семьи языков на основании еще более отдаленного родства объединяются в макросемьи.

Генеалогическая классификация языков занимает одно из важных мест по ряду причин, среди которых следует назвать исторический приоритет по сравнению с другими классификациями языков; широту охвата языков (масштабы генеалогической классификации сравнимы разве что с типологической классификацией); достаточно высокую точность и эмпирическую достоверность методики установления генетического тождества языков; открытость классов, позволяющую включать в них новые языки, и мн. др. Вместе с тем генеалогическая классификация имеет и ряд существенных недостатков: не всегда выдерживаются формально-логические требования к построению классификации; генеалогическая классификация, распределяя языки, ориентируется на генетическое сходство, восхождение языков к единому праязыку и др.

Именно в рамках генеалогической классификации получила широкое подтверждение идея дивергентного развития языков. В каждом

35. Характерологическое направление в языкознании не использует таксономических категорий и признаков для распределения по классам, а осуществляет описание языков таким образом, чтобы выявить своеобразие данного языка по сравнению с другими.

конкретном случае дивергенция языков имеет своеобразный вид, поэтому взаимоотношения и связи между языками выделенной группы становятся предметом специального изучения, и зачастую оказывается невозможным установить общую схему дифференциации всех языков, всех групп и всех семей языков. Этому препятствует также следующий фактор: по мере все большего временного отдаления от языка-основы различия между родственными языками, каждый из которых развивается по своим внутренним законам и в особых условиях, становятся все более явными. В таких условиях факт нахождения языков в одном классе (группе, семье) получает все меньше возможностей для содержательной интерпретации с позиций генетического тождества и все больше появляется специфических языковых явлений, несовместимых с общей классификационной схемой.

Генеалогическая классификация в противоположность классификациям, основанным на наблюдаемых соответствиях и несоответствиях между языками, оценивается как гипотетическая. Это вполне справедливо, т. к. осуществляемая генетическая ретроспектива лишь воспроизводит с той или иной степенью достоверности генезис языков в соответствии с моделью дивергентного развития. Между языками, попадающими в один класс в соответствии с генеалогической классификацией, могут наблюдаться или не наблюдаться структурные сходства и различия.

Иначе говоря, генеалогическая классификация не утверждает, но и не отрицает возможности сродства языков, находящихся в одном классе. Кроме того, среди многообразия языков могут быть обнаружены такие, которые обладают эмпирически наблюдаемыми чертами языков одного генетического класса³⁶.

Ненаблюдаемость генезиса, на основании которого осуществляется генеалогическая классификация языков, существенно ограничивает ее применение и содержательность интерпретации. Вместе с тем, несмотря на гипотетический характер, генеалогическая классификация уже много лет служит достаточно надежным ориентиром для лингвистических исследований, оказывая регулирующее

воздействие на построение иных классификаций (напр., типологических) и демонстрируя свою высокую эвристическую ценность. Кроме того, гипотетичность генеалогической классификации способствовала также распространению понятия «генетический тип», когда теоретическая мысленная конструкция (семья языков как класс генетически тождественных языков) отождествляется с эмпирической данностью – современными языками.

Упрощение представлений о развитии языков и ограничение его гипотетическим возведением к праязыку, а также идея использования праязыковой основы как схемы для классификации языков неоднократно подвергались критике и попыткам ревизии. Чаще всего они шли от сторонников конвергентной теории развития языка: на смену теории дивергенции и «схеме родословного дерева» предлагались теория непрерывности языковых изменений (Г. Шухардт), «теория волн» (И. Шмидт), теории итальянских неолингвистов, теория «языковых союзов» (Н.С. Трубецкой), типологические построения Э. Леви и др. Среди них особое место занимает теория Н.Я. Марра о едином глоттогоническом процессе, о родстве языков не как о восхождении к единому праязыку, а как об общности исторических путей, по которым шли носители родственных языков и достигали определенной общественной стадии. Родство языков складывалось исторически, и общность языков – не изначальное, а достигаемое явление, считал Н.Я. Марр. Эти идеи Н.Я. Марра своеобразно перекликаются со взглядами Н.С. Трубецкого: «Предположение, что индоевропейское семейство получилось благодаря конвергентному развитию первоначально неродственных языков (предков позднейших «ветвей» индоевропейского семейства), отнюдь не менее правдоподобно, чем обратное предположение, будто все индоевропейские языки развились из единого индоевропейского праязыка путем чисто дивергентной эволюции» (Трубецкой 1987: 50).

Ни концепция конвергентного сближения языков, ни противоположная ей гипотеза о дивергентном развитии языков не могут исчерпывающе и непротиворечиво объяснить все факты, которые предоставляет история развития различных языков. В частности, закономерное возрастание материального и структурного сродства по мере углубления в историю наблюдается у тюркских, угрофинских, семито-хамитских и др. языков и получает убедительную интерпретацию именно с позиций теории дивергенции. Задачи генеалогической классификации языков позже были сформулированы в терминах количественных методов. Мера сродства, определенная количественным способом для языков Европы, в основном совпадала с данными генеалогической классификации, осуществленной с помощью сравнительно-исторической методики (Шайкевич 1980).

36. В связи с этим можно привести пример, широко известный в языкознании. Н. С. Трубецкой в статье «Мысли об индоевропейской проблеме» описал шесть структурных признаков, которые присущи индоевропейским языкам. В отдельности они могут встретиться в любом языке, но в совокупности они характерны только для языков индоевропейской семьи (Трубецкой 1987: 44–59). Э. Бенвенист привел в качестве контрпримера язык такелма (индейский штат Орегон), в котором присутствуют все шесть признаков (отсутствие гласных; число согласных, допускаемых в начале слова, не меньше числа согласных внутри слова; слово не обязательно должно начинаться с корня; формы слова образуются не только с помощью аффиксов, но и посредством чередования гласных внутри основ; наряду с чередованием гласных при образовании грамматических форм известную роль играет свободное чередование согласных; подлежащее при переходном глаголе трактуется так же, как и подлежащее при непереходном глаголе) (Бенвенист 1963). Из этого следовало, что вопреки самой идее индоевропоцентризма язык такелма по своим структурным признакам вполне вписывается в индоевропейскую семью языков.

Установление родства языков в настоящее время осуществляется с помощью хорошо разработанной методики (как традиционной, так и количественной), успешно разработана также логическая структура классификационных групп, хотя не всегда точно установлены отношения между ними, не определены отношения между отдельными семьями и ветвями языков. Особенно наглядно это прослеживается на примере тюркских языков.

Э. Бенвенист, анализируя логику построения генеалогической классификации, выделяет пять логических признаков, характеризующих иерархические и хронологические отношения между языками одной семьи:

- каждый язык является частью совокупности иерархически расположенных классов и находится в каждом из них на различном уровне;
- каждый из следующих друг за другом классов является одновременно включающим и включенным;

- между классами, находящимися на одной ступени иерархии, не существует такого отношения, чтобы из знания об одном можно было вывести знание о другом (напр., знание итальянских языков не дает ни малейшего представления о языках германских);

- классы одного уровня не могут быть дополнительными: каждый из них не дает сведений о других частях группы;

- каждый класс, даже при допущении, что известны все входящие в него языки, включает в себя лишь часть тех языков, которые могут иметь место в его пределах (Бенвенист 1963: 56–57).

На основе этой логической модели Э. Бенвенист делает вывод о том, что невозможно предвидеть структуру каждого класса и что каждый член характеризуется наличием/отсутствием суммы признаков, отличающих его от членов другого класса. Логическая модель генеалогической классификации языков, описанная Э. Бенвенистом, представляет семью как класс соподчиненных языков (иерархию), и каждый класс охватывает совокупность низшего порядка. Крайние классы, между которыми располагаются остальные классы, имеют прямо противоположные свойства, напр., «провансальский язык» имеет наименьший объем и наибольшее содержание, а понятие «индоевропейский язык» имеет наибольший объем и наименьшее содержание.

Подобный подход справедлив и при расширении верхних границ генеалогической классификации, установленных понятием семьи как высшей классификационной категории. В языкознании предпринимаются попытки выйти за границы семьи и на основании более древних генетических связей объединить языки в макросемьи, которые будут обладать еще большим объемом, чем семья языков, и иметь еще меньшее содержание.

Однако объединение языков в более крупные, чем семья, классификационные единицы (макросемью) выводит

генеалогическую классификацию на иной уровень и связывает ее с проблемой моногенеза языков и чел. на Земле. М. Рулен, проводя аналогию между биологией и лингвистикой, обращает внимание на то, что если для биологии моногенетическое происхождение чел. является общепринятым, то для большинства лингвистов единое происхождение языков представляется в значительной степени сомнительным. «Если не в теории, то на практике лингвистический подход все еще остается додарвинским в том, что десятки или даже сотни лингвистических таксонов рассматриваются так, как будто они являются результатом исторически независимого развития» (Рулен 1991: 5).

Как уже говорилось, в языкознании предпринимались попытки связать между собой языковые семьи с позиций возможного общего праязыкового состояния:

- Ф. Бопп, основываясь на морфологических сходствах, предпринял попытку картвело-индоевропейских сопоставлений;

- Г. Меллер и А. Кюни объединяли индоевропейские и семитские языки;

- Н.Я. Марр описывал единый трехсложный корень в семитских и грузинских языках;

- Е.Д. Поливанов разрабатывал вопрос о родственных отношениях корейского и алтайских языков, индоевропейских и древнекитайского языков;

- Ф.Ф. Фортунатов говорил о родстве между собой алтайских и уральских языков;

- М. Рулен осуществил шесть попыток построения исчерпывающих классификаций языков;

- А. Тромбетти, Э. Сепир, М. Сводеш, В.М. Иллич-Свитыч, А.Б. Долгопольский, Дж. Гринберг на основе широких сопоставлений обосновывали возможность выделения различных макросемей.

Одной из таких макросемей является ностратическая макросемья, в состав которой входят шесть подгрупп: индоевропейская, картвельская, уральская, алтайская, дравидская, афразийская (семито-хамитская). А. Б. Долгопольский предложил включить сюда также эламский, нивхский и чукотско-камчатский языки, В. М. Иллич-Свитыч описал ряд закономерностей, связывающих шесть праязыков, и приступил к реконструкции некоторых существенных сторон языковой системы, лежащей в основе сравниваемых дочерних языковых семей (Иллич-Свитыч 1971).

Г.П. Мельников, продолжая изучение ностратических (борейских) языков, пришел к выводу, что на определенном этапе развития ностратические языки разделились на два больших подкласса: западно-борейские и восточно-борейские языки. В западно-борейских языках (индоевропейские, картвельские, семито-хамитские) важным средством смыслового изменения стало служить чередование гласных в

корне. Восточно-боре́йские (уральские, алтайские, дравидские) языки стали развиваться в таком способе передачи информации, при котором в предложении по возможности используются полнзначные слова, а конкретизация смысла и синтаксических значений осуществляется за счет порядка слов, контекста и формальных уточнителей, которые приобрили форму аффиксов (Мельников 1971: 121–137).

Критика ностратической теории, или гипотезы далекого родства языков, осуществлялась со стороны приверженцев конвергентной концепции развития языка. Более широкое признание ностратической теории зависит от адекватности методов и интерпретации результатов исследования. В этой связи представляют интерес выкладки В. Ф. Лемана: если допустить, что за тысячелетие языки утрачивают 15–20% лексического фонда (в соответствии с глоттохронологическими исследованиями), то за семь тысячелетий (по Т.В. Гамкрелидзе и Вяч. Вс. Иванову, праиндоевропейская общность существовала V тысячелетий) раздельного существования ностратических языков соответствует между ними будут крайне незначительными (Леман 1987). «Возраст всех перечисленных макросемей, – считает Вяч. Вс. Иванов, – может лежать в пределах от 10–15 тыс. до 30 тыс. лет до н. э. При этом во многих из них обнаруживаются общие слова в количестве, достаточном для того, чтобы вернуться на новом этапе к проверке гипотез Тромбетти и Сводеша о моногенезе всех языков человечества» (Иванов 1983: 158–159).

Б.А. Серебренников, рассматривая большую часть доказательств В.М. Иллича-Свитыча, останавливается на несоответствиях, многочисленных неувязках и логических парадоксах, обнаруживает ошибочные этимологии, гипотетические и совсем маловероятные соответствия. Все это, считает Б.А. Серебренников, проявляется в отношении к тюркским, монгольским, семито-хамитским языкам: необъясненным в рамках ностратической гипотезы остается сингармонизм тюркских языков, структура семитского корня и мн.др. (Серебренников 1974). Некоторые ученые отвергают существование алтайской семьи как единства, подобного индоевропейской или дравидской языковым семьям, однако факт вхождения всех упомянутых выше групп и языков в ностратическую надсемью сейчас практически ни у кого из лингвистов не вызывает сомнений (Дьячок, Шаповал 2002).

Скептическое отношение к сравнению различных семей не прервало попытку обосновать их родство, и к настоящему времени лингвистика располагает убедительными доказательствами родства между собой всех языковых семей, макросемей и ареальных общностей. А.С. Мельничук предлагает распространить на них название ностратических, в противоположность палеоафриканским (койсанским) языкам, которые изначально также являются родственными ностратическому праязыку и восходят к единому начальному праязыку человечества (Мельничук 1991).

Таким образом, обсуждение ностратической теории, как и гипотезы моногенеза языков, в современном языкознании продолжается достаточно интенсивно, и необходимость более тщательного и обоснованного доказательства отдаленного родства языков становится все более очевидной. Вместе с тем положение, сложившееся в языкознании в связи с отсутствием однозначного решения вопроса об отдаленном родстве, и, как следствие, установление более широких, чем семья, классов языков делает невозможной генетическую интерпретацию конкретных языков вне семьи.

Действительно, зная, что казахский язык относится к алтайским (и далее к тюркским), а русский – к индоевропейским (и далее к славянским) языкам, мы можем иметь в виду их генетические связи лишь на уровне индоевропейского и алтайского праязыков или на уровне гипотетического ностратического языка, или на уровне теории моногенеза языков Земли. Более содержательной будет интерпретация этих языков внутри семьи, группы, подгруппы, ветви, к которым они относятся, поскольку генетическое упорядочение языков способствует раскрытию тождественного в различном.

Согласно генеалогической классификации, языки Казахстана распределяются по восьми генетическим классам и подклассам, представляющим крупнейшие языковые семьи и макросемьи языков мира: алтайская, индоевропейская, уральская, китайско-тибетская, иберийско-кавказская, семито-хамитская (афразийская), палеоазиатская (чукотско-корякская, чукотско-камчатская), аустроазиатская семья³⁷.

АЛТАЙСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

- Тюркские языки: азербайджанский, алтайский, башкирский, гагаузский, долганский, казахский, караимский, каракалпакский, карачаево-балкарский, крымско-татарский, кумыкский, киргизский (киргизский), ногойский, татарский, тувинский, турецкий, туркменский, узбекский, уйгурский, хакасский, чувашский, шорский, якутский (саха).
- Монгольские языки: бурятский, калмыцкий, монгольский (халха монгольский).
- Тунгусо-маньчжурские языки: нанайский, негидальский, орочский, удэгейский, ульчский, эвенкийский, эвенский.
- Изолированные языки: корейский, японский.

ИНДОЕВРОПЕЙСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

- Славянские языки: белорусский, болгарский, польский, русский, сербский, словацкий, украинский, хорватский, чешский.
- Балтийские языки: латышский, литовский.
- Германские языки: английский, идиш, немецкий, нидерландский, шведский.
- Индийские языки: урду, хинди, цыганский.

37. В классификацию включены все языки Казахстана: автохтонный казахский, русский язык, языки диаспор, иммигрантские языки.

• Иранские языки: белуджский, курдский, осетинский, персидский, пушту, таджикский, талышский, татский.

• Романские языки: испанский, итальянский, молдавский, румынский, французский.

• Изолированные языки: албанский, армянский, греческий.

УРАЛЬСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Угрофинские языки: венгерский, вепсский, ижорский, карельский, коми-зырянский, коми-пермяцкий, ливский, мансийский, марийский горный, марийский луговой, мордовский мокша, мордовский эрзя, удмуртский, финский, хантыйский, эстонский.

• Самодийские языки: нганасанский, ненецкий, селькупский.

КИТАЙСКО-ТИБЕТСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Дунганский, китайский.

ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Абхазо-адыгские языки: абазинский, абхазский, адыгейский (кяхский), кабардино-черкесский.

• Картвельские языки: грузинский.

• Нахско-дагестанские языки: аварский, агульский, даргинский, ингушский, лакский, лезгинский, рутульский, табасаранский, удинский, цахурский, чеченский.

СЕМИТО-ХАМИТСКАЯ (афразийская) СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Семитские языки: арабский, ассирийский (новосирийский), иврит.

ПАЛЕОАЗИАТСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Чукотско-камчатские языки: корякский, чукотский.

• Эскимосско-алеутские языки: алеутский, эскимосский.

• Юкагирско-чуванские языки: чуванский.

• Изолированные языки: нивхский.

АУСТРОАЗИАТСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ

• Вьетмыонгские языки: вьетнамский.

3. Типологическая классификация языков Казахстана

Согласно типологической классификации, языки распределяются по типам в зависимости от сходств и различий наиболее важных структурных признаков, не зависящих от родства языков.

Тип языка – это наиболее общая и краткая характеристика строя языка, обобщенное представление об основных разновидностях языков, опирающееся на отдельные признаки (морфологическую структуру, способ выражения грамматического значения, способ выражения объекта и субъекта действия и др.).

Данное определение не является общепринятым, однако оно содержит самые существенные особенности типа языка: быть

определяемым в зависимости от наличия или отсутствия типологического сходства.

Обобщая понятие типа, которое используется в языкознании, можно наметить некоторые из его характерных особенностей:

1. *Динамичность*. Известно, что языки подвержены изменениям, при этом может меняться и соотношение между языком и идеальным типом. Изменяясь, язык в принципе может изменить и свое место в типологической классификации.

2. *Синхроничность*. Представления об идеальном типе языка создавались, в основном, на синхронных описаниях. В последнее время диахроническая типология наполнила понятие типа языка новым содержанием.

3. *Условность*. В каждом конкретном языке могут сочетаться признаки, характеризующие разные типы языков. Языки по своей природе политипологичны. Нет языка, который бы полностью соответствовал представлениям об идеальном типе, поэтому отнесение того или иного языка к определенному типу в известной степени условно, языкознание давно отказалось от иллюзии о «чистом» типе.

Помимо понятия «тип языка», используется термин «тип в языке». Чаще всего эти термины противопоставляются как обозначения общего и частного и как таковые помогают разрешить противоречие между положением о типе языка и политипологичностью каждого языка. Действительно, в каждом языке сосуществуют черты и признаки, свойственные разным типологическим классам, поэтому каждый конкретный язык в этом смысле оказывается уникальным, а не типичным представителем того или иного типа языка.

Структурное сходство языков может наблюдаться на различных уровнях языковой системы: фонологическом, морфемном, синтаксическом и др. Более того, на каждом из уровней для типологического распределения языков по классам могут выбираться разные признаки классификации, напр., структура слова и характер морфем; способы и средства выражения грамматического значения; способ выражения и семантическое противопоставление субъекта и объекта. Именно этим объясняется разнообразие способов типологического распределения языков на классы и появление в языкознании «перекрестных» типов: флективно-синтетических, флективно-аналитических, изолирующе-аналитических, агглютинативно-аналитических, а также характеристики морфологических типов языков с помощью распределения их на номинативные, эргативные и проч. Тем не менее, достаточная стабильность морфологических типов языков позволяет давать им вполне адекватную типологическую характеристику.

Наиболее распространенными типологическими классификациями языков, в соответствии с которыми дается классификационная характеристика языков Казахстана, являются:

1. Типологическая морфологическая классификация, распределяющая языки по особенностям структуры слова на *агглютинативные, флективные, изолирующие, инкорпорирующие*.

2. Типологическая классификация языков, основанная на противопоставлении способов выражения грамматического значения в пределах слова: *синтетические, аналитические и полисинтетические*.

3. Типологическая синтаксическая классификация языков, основанная на противопоставлении субъекта и объекта (*номинативный строй*), агентива, или производителя действия, и фактивита, или носителя действия (*эргативный строй*).

Наиболее распространенной является первая (классическая) типологическая морфологическая классификация языков, основные положения которой рассматриваются ниже.

При создании морфологической классификации языков были использованы представления об обязательной морфемной членности слова, и основанием морфологической классификации являются сходства и различия, обнаруживаемые в морфемной структуре слова и особенностях образования форм слова. Однако при этом игнорировалось то немаловажное обстоятельство, что даже в индоевропейских языках, послуживших основной эмпирической базой, морфемная членность слова не является универсальной (напр., в русском языке большинство иноязычных слов, предлоги, союзы, частицы и пр. морфологически нечленимы). Это привело к сверхгенерализации признака морфемной членности и соответствующих понятий. Понятие морфемы стало применяться по отношению к морфемно нечленимым словам при решении вопроса о возможности или невозможности совпадения слова и корневой морфемы. Подобная сверхгенерализация привела к логическим и терминологическим несоответствиям: единицы анализа структуры слова применялись к словам структурно неделимым, смешивались родовые и видовые понятия и т.д. К этому следует добавить недостаточную разработанность метаязыка осуществлявшейся морфологической классификации. В качестве классификационного критерия стал использоваться простой признак – техника (способ) соединения морфем в пределах слова (впоследствии – элементов внутри инкорпоративного комплекса). На фоне общетеоретической проблемы отдельности и тождества слова, общих и дифференциальных признаков слова как единицы языка, сопоставимости слова в типологически различных языках встает вопрос о правомерности использования подобного классификационного критерия.

Если следовать только этому критерию, то выделяемые в морфологической классификации типы языков получают такие обобщающие характеристики: флективный тип характеризуется фузионной аффиксацией, агглютинативный тип – агглютинативной, изолирующий тип – изоляцией (которая, собственно, не является техникой соединения

морфем), инкорпорирующий тип – инкорпорацией (т.е. специфическим агглютинативным соединением компонентов, которые не являются строгим аналогом морфем во флективных и агглютинативных языках, в комплексы, которые также нельзя отнести к словам).

Однако хорошо известно, что свойства всех четырех типов не ограничиваются приведенными характеристиками. Они гораздо шире, поскольку выделение каждого типа осуществлялось не только в соответствии с техникой соединения морфем. Этот критерий использовался наряду с другими сопряженными признаками: значением и характером морфем, способами и средствами выражения грамматического значения, фонетическими (сегментными и супraseгментными) характеристиками слова и др. Сформировавшееся к настоящему времени понятие типа в рамках морфологической классификации используется поэтому как сугубо абстрактное понятие, как своеобразная шкала признаков и общих характеристик.

Несмотря на ряд очевидных недостатков, морфологическая классификация продолжает удерживать свои позиции, поскольку ориентирована она на слово – единицу, в которой пересекаются парадигматические и синтагматические отношения, чисто формальные и семантические связи, в ней, как в фокусе, высвечиваются межуровневые отношения, связывающие разные единицы языка.

Представленный классический вариант морфологической классификации широко используется в языкознании, создаются также и многочисленные варианты этой классификации: выделяются так называемые «промежуточные» смешанные типы языков, сочетающие в себе признаки двух или более типов (напр., флективно-агглютинативный тип языков), причем внутри типа создаются параллельные группировки; типы языков проецируются на противопоставление аналитических и синтетических способов выражения грамматического значения в пределах слова и пр.

Особый интерес как для теоретических, так и для практических задач сопоставления представляет вопрос о возможностях морфологической классификации при оценке конкретных языков в свете идеи «чистых» типов. Известно, напр., что в изолирующих языках могут применяться агглютинативные способы, отдельные инкорпоративные формы и даже фузия (Бекбергенова 1999); во флективных языках может использоваться агглютинативная, а в агглютинативных языках – фузионная аффиксация и т.д. Совмещение разных типологических признаков особенно явно обнаруживается при описании отдельных языков. Об этом говорил еще И.И. Мещанинов: «Языковые типы ввиду частичного налегания характеризующих признаков в сложном процессе исторического движения пережиточных элементов предшествующего стадияльного состояния окажутся

безукоризненно выдержанными только в теоретических построениях», на практике же «чистых стадияльных представителей не окажется вовсе» (Мещанинов 1935: 14).

Часто языковой материал не подпадает ни под один тип, что свидетельствует о немотивируемом объединении исторически и логически не связанных признаков, произвольности и недостаточной объяснительной силе принципов морфологической классификации (Журина 1972: 512). Тем не менее, морфологическая классификация играет безусловно организующую роль, являясь определенным, достаточно устойчивым и в то же время гибким стержнем, направляющим типологические исследования, намечая при этом ориентиры, увязывая их между собой, а также фиксируя совпадения и несовпадения рассматриваемых характеристик конкретного языка и типологической дедуктивной схемы.

Флективные и агглютинативные языки занимают особое место в морфологической классификации языков прежде всего потому, что, в отличие от изолирующих и инкорпорирующих языков, именно эти два типа выделены на основании техники соединения морфем в слове. Понятия агглютинативного и флективного типов языков разрабатывались на основе широкого сопоставления фузии и агглютинации, и это, несомненно, положительным образом сказалось на обосновании существенных признаков обоих типов. Следует сказать, что ни в каких других типах морфологической классификации не имеется столь широких соответствий, какие наблюдаются между агглютинативными и флективными языками; и ни инкорпорация, ни изоляция не представляют таких же прямых и широких аналогий с фузией и агглютинацией, какие можно обнаружить, сопоставляя два специфических способа соединения морфем.

Все четыре типа языков (*агглютинативный, флективный, изолирующий, инкорпорирующий*), а также *аналитические, синтетические и полисинтетические языки*), выделяемых на основании нескольких признаков морфологической структуры слова, представлены языками народа Казахстана. Следует иметь в виду противоречивость отнесения некоторых языков к тому или иному классу (типу) в границах типологической классификации, которая объясняет присутствие некоторых языков (напр., семито-хамитских) в двух типах, а также сложную типологическую характеристику некоторых языков (напр., абхазский язык характеризуется как язык агглютинативного полисинтетического типа) и проч.

Агглютинативному типу языков свойственна развитая система словообразовательных и словоизменительных аффиксов, единый тип склонения и спряжения, грамматическая однозначность аффиксов, слабая связь между морфемами (отсутствие фонетических

изменений на стыке морфем), отсутствие фонетически не обусловленного алломорфизма.

К агглютинативному типу относятся языки Казахстана, представляющие алтайскую, уральскую, палеоазиатскую, иберийско-кавказскую семьи языков. Для удобства при перечислении языков сначала указывается их принадлежность к группам (ветвям), затем – семьям языков согласно генеалогической классификации.

– Тюркские языки (алтайская семья языков): *азербайджанский, алтайский, бакирский, гагаузский, долганский, казахский, караимский, каракалтакский, карачаево-балкарский, крымско-татарский, кумыкский, кыргызский, ногайский, татарский, тувинский, турецкий, туркменский, узбекский* (с отсутствием сингармонизма), *уйгурский, хакасский, чувашский, шорский, якутский (саха)*.

– Монгольские языки (алтайская семья языков): *бурятский, калмыцкий, монгольский (халха монгольский)*.

– Тунгусо-маньчжурские языки (алтайская семья языков): *нанайский, негидальский, ороцкий, удэгейский, ульчский (с фузией и номинативным строем), эвенкийский (с фузией), эвенский (с фузией)*.

– Изолированные языки (алтайская семья языков): *корейский, японский*.

– Угрофинские языки (уральская семья языков): *венгерский, вепский, ижорский, карельский, коми-зырянский (с чертами флективности), коми-пермяцкий (с чертами флективности), ливский, мансийский, марийский горный, марийский луговой, мордовский мокша, мордовский эрзя, удмуртский, финский (со значительными чертами флективности), хантыйский, эстонский (со значительными чертами флективности)*.

– Самодийские языки (уральская семья языков): *нганасанский, ненецкий (с чертами флективности), селькупский*.

– Чукотско-камчатские языки (палеоазиатская семья языков): *корякский, чукотский* (см. также *инкорпорирующий тип языков*).

– Эскимосско-алеутские языки (палеоазиатская семья языков)³⁸: *алеутский, эскимосский*.

– Юкагирско-чуванские языки (палеоазиатская семья языков): *чуванский, юкагирский*.

– Изолированные языки (палеоазиатская семья языков): *нивхский* (с элементами инкорпорирования).

– Абхазо-адыгские языки (иберийско-кавказская семья языков): *абазинский (с элементами инкорпорации), абхазский (с элементами инкорпорации), адыгейский (с элементами инкорпорации), кабардино-черкесский*.

38. Совмещение признаков агглютинативного и инкорпорирующего типа позволяет относить эскимосско-алеутские языки к агглютинативно-полисинтетическим языкам и объясняет также их присутствие в группе инкорпорирующих языков.

– Картвельские языки (иберийско-кавказская семья языков): *грузинский* (эргативный строй, с элементами флективности).

– Нахско-дагестанские языки (иберийско-кавказская семья языков): *аварский* (совмещает в себе также признаки номинативного и эргативного строя), *агульский* (совмещает в себе также признаки номинативного и эргативного строя), *даргинский* (эргативный строй, с чертами флективности), *ингушский* (с элементами эргативного строя), *лакский* (обладает сложной типологической характеристикой, совмещая в себе преимущественно признаки агглютинативного и флективного типа, а также эргативного строя), *лезгинский* (с элементами флективного типа, эргативный строй), *рутulьский* (с чертами флективности), табасаранский (с чертами флективности), *удинский* (с чертами номинативного и эргативного строя), *цахурский* (с чертами флективности), *чеченский* (с чертами флективности).

– Семито-хамитские языки³⁹: *арабский, ассирийский, иврит*.

Набор основных признаков агглютинативного типа языков был скомпонован А.А. Холодовичем в три группы: а) признаки, устанавливающие характер корня-основы. Корень-основа может функционировать как слово, а слово может одновременно выступать как корень-основа. Слово с суффиксом и без суффикса выполняет синтаксическую функцию; б) признаки, устанавливающие характер так называемых формальных элементов слова: близость формальных элементов к вещественным словам; изолированность и полная самостоятельность формального элемента; строгая дифференциация формальных элементов (отсюда форма в агглютинативных языках моносемантична, в отличие от флективных языков, где она полисемантична); в) признаки, устанавливающие характер отношений между корнем-основой и так называемым формальным элементом; отсутствие тесной связи между формальным и вещественным элементами слова (Холодович 1941: 62–82).

Б.А. Серебренников, рассматривая тенденцию агглютинативных языков к сохранению «ясных границ между морфемами», объясняет ее с позиций фонетических особенностей – незначительными звуковыми изменениями на стыке морфем, отсутствием сочетаний согласных в начале и конце слова, сингармонизмом (Серебренников 1982: 11–13). Зависимость агглютинативной техники и свойств морфем от фонетических особенностей также является типологической чертой агглютинативных языков. Следует подчеркнуть, что именно на материале агглютинативного типа особенно наглядно прослеживается сопряженность

39. Отнесение семито-хамитских языков к агглютинативному или флективному типу является в высокой степени условным, скорее их следует считать представителями промежуточного флективно-агглютинативного типа. Этим объясняется отнесение семито-хамитских языков и к агглютинативным, и к флективным языкам.

признаков, каждый из которых связан с другими признаками и немислим без целого набора (Реформатский 1965: 73).

К общим признакам языков агглютинативного типа относятся:

– *морфологические признаки*: прозрачность морфемной структуры слова; сохранение корневой морфемой своего постоянного фонетического облика; основа слова (корень) выступает в чистом виде и становится поэтому центром всей парадигмы склонения⁴⁰, способствуя сохранению четких границ между морфемами, препятствуя деформации основы слова и т.п.; удовлетворение потребностей словообразования и словоизменения в основном за счет агглютинативной аффиксации, при которой аффиксы практически не изменяются; однозначность (гаплосемия) и стандартность аффиксов; строгая последовательность присоединения аффиксов и др.;

– *фонетические признаки*: отсутствие (или минимальное количество) сочетаний согласных в начале и конце слова; относительно небольшое число (или отсутствие) дифтонгов; наличие сингармонизма; наличие сопутствующих сингармонизму фонетических характеристик (фиксированное ударение, действие ассимилятивных и диссимилятивных процессов, способствующих сохранению фонетической целостности слова и др.);

– *синтаксические признаки*: твердый порядок слов в предложении, при котором определение находится перед определяемым словом, дополняющее слово – перед дополнением, сказуемое – в конце предложения и др.

Флективный тип языков характеризуется тем, что в наборе его типологических характеристик имеются признаки корней и основ, признаки аффиксов и техники соединения морфем. При этом фузионная техника предопределяется характером иерархических отношений, в которых находятся слова, основа и корень, и особым характером аффиксов (Реформатский 1967; Солнцева 1985).

К флективному типу относятся языки Казахстана, представляющие индоевропейскую семью языков. Для удобства при перечислении языков сначала указывается их принадлежность к группам (ветвям) индоевропейской семьи языков согласно генеалогической классификации.

– Славянские языки (индоевропейская семья языков): *белорусский, болгарский, польский, русский, сербский, словацкий, украинский, хорватский, чешский*.

– Балтийские языки (индоевропейская семья языков): *латышский, литовский*.

40. Агглютинативные языки имеют аксиальную (от лат. axis ось) структуру парадигмы слов, осью которой становится основа слова (корень) в именительном падеже. Единый структурный стержень оказывает влияние на характер таких фонетических процессов, как тенденция к сохранению четких границ между морфемами, препятствие к деформации самой оси парадигмы, к деформации основы слова и т.д. (Гаджиева 1990: 528).

– Германские языки (индоевропейская семья языков): *английский* (аналитический строй), *идиш*, *немецкий*, *нидерландский*, *шведский*.

– Индийские языки (индоевропейская семья языков): *урду*, *хинди*, *цыганский* (с тенденцией к агглютинации).

– Иранские языки (индоевропейская семья языков): *белуджский*, *курдский* (с тенденцией к агглютинации), *осетинский*, *персидский* (с элементами агглютинации и изафета), *пушту*, *таджикский*, *талышский*, *татский*.

– Романские языки (индоевропейская семья языков): *испанский*, *итальянский*, *молдавский*, *румынский*, *французский*.

– Изолированные языки (индоевропейская семья языков): *албанский* (синтетический строй), *армянский* (синтетический строй), *греческий*.

– Семито-хамитские языки: *арабский*, *ассирийский*, *иврит* (см. агглютинативный тип).

К общим признакам языков флективного типа относятся:

– совмещение в одном словоизменительном аффиксе (напр., окончании) нескольких значений (многозначность аффиксов, или кумуляция нескольких значений в одной форме);

– нестандартность аффиксов (или омосемия аффиксов, когда для передачи одного значения используются разные аффиксы);

– наличие и широкое использование грамматически значимых, фонетически не обусловленных изменений корня (так называемой внутренней флексии), с которыми связаны неавтоматические чередования дополнительного и основного показателя грамматического значения и отсутствие постоянного фонетического облика корневой морфемы;

– непрозрачность морфемной структуры слова, нечеткость границ между морфемами, тесная спайка морфем (фузия);

– несамостоятельность основы слова (невозможность употребления ее в качестве отдельного слова);

– возможность использования нулевых аффиксов не только в исходных, но и косвенных формах;

– большое число фонетически и семантически не мотивированных типов склонений и спряжений;

– возможное отсутствие однозначного соответствия между служебными элементами и их значением.

Изолирующий (корневой, корнеизолирующий, основоизолирующий, ранее аморфный) **тип** языков характеризуется отсутствием словоизменения и частично – словообразования, незначительным противопоставлением знаменательных и служебных слов, грамматической значимостью порядка слов.

К изолирующему типу относятся языки Казахстана, представляющие китайско-тибетскую, аустроазиатскую семьи языков:

• Китайско-тибетские языки: *дунганский* (с чертами агглютинативной морфологии), *китайский*.

• Вьетнамские языки (аустроазиатская семья языков): *вьетнамский*.

Н.В. Солнцева выделяет два вида оформленности слова: а) общеграмматическая оформленность, грамматическая определенность слова, его принадлежность и к части речи, и к подклассу; б) специальная грамматическая оформленность. Оба вида оформленности присутствуют в изолирующих языках, но господствующей является общеграмматическая оформленность, которая проявляется в специфической сочетаемости и функциях. Иначе говоря, поскольку слова в изолирующих языках не приспособлены выражать синтаксические отношения, язык мобилизует для этого соответствующие служебные слова и порядок слов. Развивая идею Э. Сепира о дихотомическом распределении всех языков, Н.В. Солнцева предлагает новую схему морфологической классификации – двухмерную, когда языки оцениваются с точки зрения способов выражения отношений между словами (специальная грамматическая оформленность с помощью средств слова – неизолирующие языки; общеграмматическая оформленность с помощью порядка слов и служебных слов – изолирующие языки) и техники соединения морфем при образовании форм слова (фузионные и агглютинативные языки) (Солнцева 1985: 140–159).

Фузионные и агглютинативные языки как языки с высокоразвитой морфологией относятся к неизолирующим языкам. Это не значит, однако, что в неизолирующих языках совершенно не представлена общеграмматическая оформленность, напр., в русском языке общеграмматическая оформленность свойственна основной массе неизменяемых полнозначных слов (заимствованным существительным, наречиям), которые наряду с вещественным значением обладают общекатегориальным («частеречным») и грамматическим значением (напр., значение рода у неизменяемых существительных).

Инкорпорирующий тип языков характеризуется наличием, наряду со словами, сложных комплексов – инкорпораций, включающих в состав глагола-сказуемого объект, обстоятельство действия, изредка подлежащее. Иногда внутри комплекса происходит сопутствующее изменение основ (внутренняя флексия), отсюда появилось другое название – полисинтетический тип. Принцип объединения морфем внутри инкорпоративного комплекса – агглютинация.

К инкорпорирующему типу относятся языки Казахстана, которые включаются в палеоазиатскую семью языков.

– Чукотско-корякские языки: *чукотский* (см. также агглютинативный тип языков).

– Эскимосско-алеутские языки: *алеутский, эскимосский*.

Противоречивость природы инкорпоративного комплекса (наличие внутренней флексии и агглютинативной аффиксации – основных типологических признаков флективного и агглютинативного типа) вызывает у многих лингвистов справедливые возражения против выделения инкорпорирующих языков как отдельного типа в морфологической классификации языков. Инкорпорация свойственна агглютинативным языкам, она «используется наряду с агглютинацией, причем инкорпорация и агглютинация тесно связаны между собой и взаимообусловлены» (Скорик 1990: 193; см. также Солнцева 1985: 63–70).

4. Группы языков Казахстана по этнодемографическим показателям

Для распределения языков по группам были использованы два критерия: демографический и показатели витальности.

Первый критерий определялся абсолютным числом референтных этнических представителей (отождествлялись этническая и языковая идентификация казахстанцев, зафиксированная в переписях населения), при этом игнорировалась степень общего владения этническим языком. Данный критерий стал основным.

Второй критерий определялся совокупностью показателей витальности (этнокультурные, напр., наличие традиционных промыслов, театра, кино, различных видов литературы и т.д., социально-функциональные, напр., количество социальных функций, интенсивность использования языка в важных сферах жизни общества, науке, образовании и т.д., собственно лингвистические, напр., наличие литературного стандарта, стабильность нормы, наличие отраслевой терминологии и т.д.).

I. Первую группу составляют языки-миллионники с числом носителей более миллиона – это казахский и русский языки, обладающие в Казахстане самой высокой степенью витальности.

II. Вторую группу составили экзогенные и эндогенные языки малых этнических групп, которые не преодолели 10% порог населения страны. К этой группе относятся языки с высокой витальностью, в основном представляющие языки ирредент. Они постоянно пополняются за счет высокой рождаемости и трудовой миграции носителей: азербайджанский, дунганский, кыргызский, курдский, таджикский, турецкий, узбекский, уйгурский языки. Большая часть языков этой группы имеет вне Казахстана основное территориально-государственное образование, в котором они являются титульным, государственным, официальным и/или мажоритарным языком.

Таблица 1. Экзогенные и эндогенные (**)
языки малых этнических групп⁴¹

Язык и его статус	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Азербайджанский язык</i> Государственный язык Республики Азербайджан. Государственный язык Республики Дагестан Российской Федерации.	Азербайджанцы	57607	73240	88887	78325	85292
<i>Дунганский язык**</i>	Дунгане	17213	22385	29785	36945	51944
Кыргызский язык Государственный язык Республики Кыргызстан.	Кыргызы	9612	9352	13718	10925	23274
<i>Курдский язык**</i>	Курды	12259	17606	25245	32764	38325
<i>Таджикский язык</i> Государственный язык Республики Таджикистан.	Таджики	15986	19296	25301	25673	36277
	Евреи средне-азиатские	481	316	772	28	5
<i>Турецкий язык</i> Официальный язык Турции. Официальный язык Турецкой Республики Кипр. Региональный или локальный официальный язык Македонии, Румынии.	Турки	18377	25718	49219	78711	97015
<i>Узбекский язык</i> Государственный язык Республики Узбекистан. Региональный язык Республики Афганистан.	Узбеки	216258	262960	330417	370765	456997
<i>Уйгурский язык</i> Официальный язык Синьцзян- Уйгурского автономного района Китайской Народной Республики.	Уйгуры	120622	147676	181155	210377	224713

41 Источники: [Итоги 1973; Итоги 1996; Национальный 1990; Национальный 2000; Национальный 2010: 4–5].

Для этой группы характерна высокая степень владения этническим языком и низкие показатели языкового сдвига: на одном полюсе кыргызы (26.6% назвали родным другой язык), на другом – дунгане (3.7% назвали родным другой язык) [Национальный 2010; Smagulova 2015].

Все представители этой группы отличаются высокой степенью владения казахским языком. Именно эта группа может служить, во-первых, примером успешного использования казахского языка как инструмента интеграции казахстанского общества; во-вторых, – иллюстрацией успешного продвижения государственного языка с помощью доступных легитимных средств.

III. Третью группу составляют экзогенные языки с заметно (или плавно) сокращающимся числом формально референтных носителей, которые составляют 0.1%–2.1% от общего числа населения страны: армянский, башкирский, белорусский, греческий, корейский,

молдавский, мордовский, ингушский, польский, чеченский, немецкий, татарский, украинский, чеченский языки.

Таблица 2. Экзогенные языки с сокращающимся числом формально референтных носителей: 0.1% –2.1% населения страны⁴²

Язык и его статус	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Армянский язык</i> Официальный язык Республики Армения. Официальный язык Нагорно-Карабахской Республики.	Армяне	12814	14022	18458	14762	13776
<i>Башкирский язык</i> Государственный язык Республики Башкортостан.	Башкиры	21500	32577	41060	23247	17263
<i>Белорусский язык</i> Государственный язык Республики Белоруссия	Белорусы	198430	181821	178325	111924	66476
<i>Греческий язык</i> Официальный язык Греции. Официальный язык греческой части Республики Кипр. Официальный язык Европейского Союза. Региональный или официальный локальный язык Армении, Албании, Италии, Украины.	Греки	51330	50125	46448	12705	8846
<i>Ингушский язык</i> Официальный язык Республики Ингушетия.	Ингуши	18446	18337	19523	16900	15120
<i>Корейский язык</i> Официальный язык Корейской Народной Демократической Республики. Официальный язык Республики Корея.	Корейцы	81965	92516	101366	99944	100385
<i>Молдавский язык</i> Государственный язык Республики Молдова (de jure идентичный литературному румынскому языку в Румынии). Официальный язык непризнанной Приднестровской Молдавской Республики.	Молдаване	25990	30242	32352	19462	14245
<i>Мордовский эрзя и мордовский мокша</i> Государственные языки Республики Мордовия.	Мордовцы	34315	31403	29157	16145	8013

⁴² По свидетельству проф. А.Е. Карлинского, немцы Казахстана говорят на различных диалектах немецкого языка, старшее поколение большей частью – на верхнемецком, редко – на нижнемецком [Карлинский 1990]. При этом диалекты используются преимущественно как домашние языки, литературный немецкий язык – язык изучения и обучения [Национальный 2000].

⁴³ Источники: [Итоги 1973; Итоги 1996; Национальный 1990; Национальный 2000; Национальный 2010: 4-5].

Язык и его статус	Этноним	1970	1979	1989	1999	2009
<i>Немецкий язык</i> Мировой язык. Официальный язык ООН. Официальный язык Европейского Союза. Официальный язык Германии, Австрии, Швейцарии, Великого герцогства Люксембург, Королевства Бельгии, Княжества Лихтенштейн.	Немцы	857777	900343	946967	353462	178409
	Австрийцы	76	45	41	45	61
<i>Польский язык</i> Официальный язык Польши. Официальный язык Европейского Союза. Региональный или локальный официальный язык Боснии и Герцеговины, Румынии, Украины, Чехии.	Поляки	61385	61106	59321	47302	34057
<i>Татарский язык</i> Государственный язык Республики Татарстан.	Татары	286878	314065	322338	249052	204229
<i>Украинский язык</i> Государственный язык Украины. Официальный язык непризнанной Приднестровской Молдавской Республики. Региональный или локальный официальный язык Российской Федерации, Республики Крым, Румынии, Словакии, Сербии, Польши, Хорватии, Боснии и Герцеговины, США.	Украинцы	934952	900240	878184	547065	333031
<i>Чеченский язык</i> Государственный язык Чеченской Республики Российской Федерации.	Чеченцы	34532	38240	49007	31802	31431

Для всех экзогенных языков этой группы характерна та или иная степень языкового сдвига. Родным языком назвали иной, чем этнический, язык поляки – 90.7%, белорусы – 87.7%, украинцы – 84.2%, немцы – 83.0%, корейцы – 64.0%, татары – 49.0%, чеченцы – 22.2% и т.д. Языковой сдвиг, в основном, осуществился в сторону казахского и русского языка (соответственно): у 72.6% и 98.4% татар, 56.1% и 98.6% чеченцев, 43.4% и 98.0% корейцев, 24.7% и 99.0% немцев, 21.5% и 98.9% украинцев, 20.9% и 98.0% поляков, 19.0% и 98.9% белорусов и т.д. [Национальный 2010].

В эту группу отнесены языки, с которыми этносы идентифицируют себя, однако витальность этих языков в Казахстане не может быть оценена как благополучная. Напротив, они постепенно «теряют» своих носителей (миграция, резкое снижение естественного воспроизводства и проч.), утрачивая тем самым первичные и естественные условия сохранения языка.

Более того, оказавшись в условиях дисперсного расселения в отдаленном от основного ареала распространения, большая часть этих этнических языков лишается возможности участвовать во внутривнутрипоколенной и межпоколенной трансмиссии и постепенно исчезают.

Критическая численность носителей этих языков (1–200 чел.) обусловила языковой сдвиг в сторону казахского и русского языков: 72.6% и 98.4% татар, 56.1% и 98.6% чеченцев, 43.4% и 98.0% корейцев, 24.7% и 99.0% немцев, 21.5% и 98.9% украинцев, 20.9% и 98.0% поляков, 19.0% и 98.9% белорусов и т.д. [Национальный 2010; Сулейменова 2011а].

Эти процессы иногда идут параллельно с процессами в стране или регионе исхода (карачаево-балкарский, крымско-татарский, татский языки). Языковые процессы и, в особенности, процессы сохранения языков этносами, оторванными от материнского ареала, протекают особенно быстро и остро в ином социальном, культурном и политическом контексте при действии сложной совокупности релевантных факторов, влияющих на выбор и использование языка как индивидом, так и группой сокращающегося числа их носителей. Сохранение этих этнических языков весьма сомнительно: они «оторваны» от исконной территории, сферы их использования в лучшем случае сужены до пределов семьи.

Демографические риски и риски сохранения этнических языков в данной группе чрезвычайно высоки, их ожидаемую вероятность рассчитать невозможно. Поэтому, учитывая существование этих рисков, в Казахстане осуществляется целенаправленная поддержка языков и культур этносов данной группы. Как объект неотложного направления государственной, научной и общественной деятельности она стала наиболее заметной в Ассамблее народа Казахстана.

IV. Группа этносов и референтных языков зоны высокого демографического риска, к которой отнесены языки с сокращающимся числом формально референтных носителей.

Экзогенные и эндогенные языки высокого риска, формально референтные носители которых в процентном отношении к населению страны определяются как критические исчезающе малые величины (0.0...%), это: *абазинский**, *абхазский**, *аварский*, *агульский*, *адыгейский*, *албанский*, *алеутский*, *алтайский*, *английский*, *ассирийский**, *белуджи*, *болгарский*, *бурятский*, *венгерский*, *вепсский**, *гагаузский**, *грузинский*, *даргинский*, *долганский**, *ижорский**, *испанский*, *калмыцкий*, *караимский*, *каракалпакский*, *карачаево-балкарский*, *карельский*, *коми*, *коми-пермяцкий*, *корякский**, *крымско-татарский*, *кумыкский*, *лакский*, *латьшский*, *лезгинский*, *ливский**, *литовский*, *манси**, *марийский*, *монгольский*, *нанайский**, *нганасанский**, *ненецкий**, *негидальский**, *нивхский**, *ногайский*, *орочский**, *осетинский*,

румынский, *рутутьский**, *саха (якутский)*, *селькупский**, *сербский*, *словацкий*, *табасаранский**, *талышский*, *татский**, *тувинский*, *туркменский*, *удинский**, *удмуртский*, *удэгейский**, *финский*, *хорватский*, *хакасский*, *хантыйский (остяцкий)**, *цахурский*, *цыганский*, *чешский*, *чуванский**, *чувашский*, *чукотский**, *шорский**, *эвенкийский**, *эвенский**, *эскимосский**, *эстонский*, *японский* и другие языки⁴⁴.

Почти все языки этой подгруппы (в списке помечены звездочкой) относятся к малым исчезающим языкам коренных малочисленных народов в России [Единый перечень 2010] и странах, откуда их носители переселились в Казахстан.

Полноценное сохранение этих языков в Казахстане весьма и весьма сомнительно. Все они «оторваны» от исконной территории, сферы их использования в лучшем случае сужены до пределов семьи. Они испытывают давление со стороны доминирующих в политическом, экономическом, культурном и других отношениях (дисперсное расселение, невозможность полноценного общения на родном языке и т. п.) казахского и русского языков.

Критическая численность носителей этих языков обусловила языковой сдвиг, в основном, в сторону русского языка: так большей частью еще в советский период осуществлялась их «языковая интеграция» и так завершается процесс, запущенный со времен Российской империи и Советского Союза [Сулейменова 2011а; Ahn E., & J. Smagulova 2016].

44. Данная подгруппа включает более 70 экзогенных и эндогенных языков, потому сведения о них в связи с ограниченным объемом данной работы мы вынуждены опустить.

РАЗДЕЛ 3 КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Казахский язык⁴⁵ (Қазақ тілі, Kazakh language) в составе кыпчакско-ногайской подгруппы кыпчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков входит в алтайскую семью языков.

Кыпчакско-ногайская подгруппа тюркских языков включает также ногайский и каракалпакский языки, которым свойственна высокая степень сходства с казахским языком. Казахский язык выделяется внутри кыпчакско-ногайской подгруппы вследствие присущего ему ж-оканья и наличия некоторых специфических временных формантов.

Казахский язык относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: казахи (ранее: киргиз-кайсаки); самоназв. – казак.

Основная страна проживания и история расселения. Основной страной проживания казахов является Республика Казахстан. Вместе с тем казахские диаспоры имеются во многих странах мира, в настоящее время более трети казахов проживает вне этнической родины.

Казахстан занимает обширную площадь, равную 2724,9 тыс. кв. км к востоку от Каспийского моря и приволжских равнин до горного Алтая, от предгорий Тянь-Шаня на юге и юго-востоке до Западно-Сибирской низменности на севере. Казахстан отличается разнообразием географических и природно-климатических условий. Особой стратегией природопользования в течение почти трех тысячелетий было кочевое скотоводческое хозяйство, XX в. знаменовал собой промышленное производство и урбанизацию.

Территория Казахстана⁴⁶ начала осваиваться в эпоху нижнего палеолита (урочища Каратау), среднего и верхнего палеолита (Центральный и Восточный Казахстан, Мангышлак). В бронзовый период начали разрабатываться Жезказганские и Саякские медные месторождения, именно это время считается исходной точкой этногенетических процессов на территории Казахстана. Информация о племенах *туров, саков, дахов, ортокарибантиев, ятиев, массагетов, савроматов, сарматов, аланов, аорсов, исседонов, аримаспов* и др., проживавших на территории Казахстана в эпоху раннего железа, содержится в древнегреческих, ахеменидских и китайских письменных источниках. Однако этническая и языковая идентификация этих племен, а также их локализация в пространстве не может считаться точной. Тем не менее, в этих источниках говорится, напр., о принадлежности *юэджи* – к тохароязычным (иранским) племенам; *усуней* – или к индоиранским, либо к тюркским племенам; *сюнну* (хунов, гуннов) – или к тюркоязычным, или к монгольским, или к

палеоазиатским (кетским), или к индоиранским племенам. С конца II тыс. до н.э. и середины I тыс. н.э. этногенетические процессы на территории Центральной Азии осложнились в связи с вмешательством в них кочевых племенных группировок *сэ, юэджи* (возможно, либо тохары, либо массагеты), *усуни* (возможно, либо тюрки, либо индоиранцы) и *сюнну* (возможно, гунны; языковая принадлежность определяется либо как тюркская, либо монгольская, либо иранская и др.).

«Качественно новый этап в этнической и политической истории народов Центральной Азии и, в том числе, Казахстана начинается со времени возвышения монголов в период правления Чингисхана.

Среднемонгольская эпоха (XIII–XV вв.) оставила глубокий след в этнополитической истории казахского и других народов региона, в его культуре и языке. Если до рубежа XII–XIII вв. языковые интерференции были направлены от тюркского языкового мира в сторону монгольского, то с эпохи завоеваний Чингисхана потоки лексических интерференций резко меняют свое направление и монгольские заимствования устремляются в тюркские языки, заглушая встречные лексические потоки. Казахи стали одним из новых этнополитических сообществ, чье формирование как самостоятельной народности неразрывно связано с эпохой распада Великой Монгольской империи и консолидации новых государственных образований на ее развалинах. Этническую основу населения Казахского ханства XV века составляли пришедшие в Семиречье кыпчаки, аргыны, конграты и другие племена, а также местные семиреченские племена – канглы, уйсуну, джалаиры, керейты и другие» (Туймебаев 2008: 141).

В середине II тыс. завершается сложение древнетюркской этнической среды и древнетюркской государственности. Первыми в качестве тюрков назывались кочевники *телэ* и *тюрки* (ашина). Затем термин *тюрк* становится общепринятым и, окончательно утратив этнополитический смысл как обозначение племен Тюркского каганата (VI–VIII вв.), используется уже для обозначения народов тюркской семьи языков. *Телэ*, которых насчитывалось 15 племен, были многочисленными, входили в состав Тюркского каганата, однако затем, образовав Сеянтоский и впоследствии Уйгурский каганаты и расселившись на территории Казахстана, Средней Азии, Юго-Восточной Европы и Северного Кавказа, влились в сложные этнические процессы образования тюркоязычных народов. Возникший в Монголии Тюркский каганат, распавшись, дал начало Западно-тюркскому каганату в Джунгарии, Семиречье и степной зоне Средней Азии. Во второй половине VIII в. в этнические процессы вмешались карлуки, которые установили свое господство в Юго-Восточном Казахстане и вошли в состав государства Караханидов. В конце VIII в. на территорию Казахстана проникают огузы, в составе которых были карлуки, халаджи, жангра, чаруки

45. Социолингвистический анализ функционирования казахского языка в Республике Казахстан содержится в первом разделе настоящего справочника.

46. Подготовлено по: Аманжолов 2003; Масанов и др. 2001; а также <http://www.ethnologue.com>

и др.; во второй половине IX в. – кангаро-печенежские группы. По данным Словаря тюркских языков М. Кашгарского, в состав огузов входили: *кынык, кайнг, баяндур, йива, салгур, афшар, бектили, бугдуз, байат, язгыр, эймур, кара-булак, алка-булак, игдыр, тутырка, ула-йондлуг, тюгер, бедженек (печенег)* и др. Этноязыковую ситуацию того периода в известной мере отражает перечень тюркоязычных народов, содержащийся в этом же источнике: *бедженек, кифчак, огуз, иемек, башгирт, басмыл, каи, йабаку, татар, кыргыз, а также чигиль, тусхи, ягма, играк, джарук, джумул, уйгур, тангут, хитай.*

В IX–XII вв. после падения Уйгурского (Тогуз-Огузского) каганата *кидани*, образовавшие крупнейшее государство средневековья, продвигаются в Восточный Туркестан, затем в Восточный и Юго-Восточный Казахстан и далее на юг. До начала XIII в. на территории Казахстана вплоть до монгольского нашествия последовательно сменяли друг друга каганаты *огузов, караханидов, кимеков, кыпчаков.* Все это накладывало отпечаток на этнокультурную и языковую ситуацию в Центральной Азии, характеризующуюся длительными и повсеместными языковыми контактами древнетюркских, индоиранских и монгольских племен. В XII в. этноязыковые процессы на этой территории ознаменовались активным вмешательством *кипчаков* (или *половцев, куманов, кунов*), ставших политическими лидерами на обширной территории Казахстана и южных степей России. Будучи единой этнокультурной общностью с близкими языками и культурой (*ельбори, йемеки, баяндур, канглы, печенеги, огузы, югуры, каи, башкиры, байауты, кидани, карбориклы* и др.), кипчаки по мере продвижения на запад (степная зона Евразии Дешт-и-Кыпчак) положили начало формированию целой группы тюркоязычных народов: *казахов, кыргызов, башкир, татар* и др. После монгольского нашествия (в начале XIII в.) сложились улусы Монгольской империи Джучи, Удэгея и Чагатая, давшие затем жизнь Ак-Орде, Моголистану, а позже – Казахскому ханству (середина XV в.). Этнический состав создававшихся и распадавшихся государственных образований становился все более стабильным: *кипчаки, найманы, аргыны, керей, канглы, конрад, алишын, жалаир, уйсын, керейты, табын, алаш, тама* и др. Постепенно все они стали объединяться этнонимом «казах», называвшим сформировавшуюся этнокультурную общность с сильно выраженным этническим и языковым сознанием и самосознанием. В новое время сформировались три этнотерриториальных объединения – Старший, Средний и Младший жузы, которые отражали процессы дифференциации и интеграции в образовании казахского этноса (стремление к самостоятельности жузов, политическая разобщенность, междоусобная борьба и пр.), но практически не отразились на формировании единого языка общения.

«В связи с формированием самостоятельного Казахского ханства во второй половине XV века термин *qazaq* приобрел значение этнополитонима. Племена бывшего Узбекского улуса стали различаться: появились казахи (*qazaq*), собственно узбеки (*özbek*), мангыты (*noqaj*). С разграничением племен название *qazaq* «казахи» закрепилось за кыпчакоязычными племенами, которые после ухода узбеков-шейбанидов в Мавераннахр остались кочевать в степях Восточного Дешт-и-Кыпчака и Семиречья.

Таким образом, к рубежу XV–XVI вв. в основном завершился начальный этап формирования собственно казахского этноса. Образование на казахстанских землях огромной Монгольской империи Чингисхана и сформировавшихся после его распада целого ряда относительно более мелких государственных образований, таких, как Улус Джучи, Золотая Орда, Улус Чагатая, Моголистан, Ак-Орда, Узбекское ханство, Казахское ханство, Ногайская орда и проч., способствовали перегруппировкам, активному смешению и взаимной ассимиляции многочисленных тюркских, монгольских, иранских и других племен в рамках этих государственных образований и консолидации их в новые самостоятельные этноязыковые образования, давшие начало таким современным народам, как казахи, узбеки, каракалпаки, ногайцы и др.» (Туймебаев 2008: 143–144).

Современный казахский язык – государственный язык Республики Казахстан.

Пакет основных документов, регулирующих государственно-правовые аспекты языковых отношений в Республике Казахстан, включает в себя соответствующие статьи Конституции Республики Казахстан, Законы Республики Казахстан о языках (от 22 сентября 1989 г. и 11 июля 1997 г.), Концепцию языковой политики Республики Казахстан (4 ноября 1996 г.), Государственную программу функционирования и развития языков (5 октября 1998 г.), Государственную программу функционирования и развития языков на 2001–2010 годы (17 февраля 2001 г.), Государственную программу функционирования и развития языков на 2011–2019 гг., Государственную программу реализации языковой политики на 2020–2025 гг., в которых, в частности, говорится:

«В Республике Казахстан государственным языком является казахский язык» (Конституция Республики Казахстан, 1995. Статья 7);

«В Республике Казахстан государственным языком является казахский язык. Государственный язык – язык государственного управления, законодательства, судопроизводства и делопроизводства, действующий во всех сферах общественных отношений на всей территории» (Закон Республики Казахстан о языках в Республике Казахстан, 1997. Статья 4).

Казахский язык фигурирует также в «Законе о языках Республики Алтай» (1993 г., в редакции от 10.07.2012), в котором говорится:

«Государственными языками в Республике Алтай являются алтайский и русский языки». «Русский язык также используется как основное средство межнационального общения». «Казахский язык используется в официальных сферах общения в местах компактного проживания его носителей».

Казахский язык занимает 93 место среди языков мира по количеству говорящих (<http://www.sil.org/ethnologue>) и входит в 4% языков мира, т.е. в группу из 283 языков с числом носителей более миллиона⁴⁷.

Казахский язык – автохтонный язык Республики Казахстан, распространен также на территории сопредельных государств – в Кыргызстане, Узбекистане, Российской Федерации, Туркменистане, Афганистане, Иране, Китае, а также Монголии, Пакистане, Турции и других странах.

Казахский язык – язык автохтонного титульного этноса Республики Казахстан, численность и удельный вес которого по отношению к общей численности населения менялся значительным образом:

Таблица 3. Динамика численности казахов

Годы	Абсолютная численность	Доля, %
1897	3392,7	81,7
1926	3627,6	58,5
1939	2327,6	37,8
1959	2787,3	30,0
1970	4238,4	32,6
1979	5293,4	36,0
1989	6496,9	40,1
1999	8011,5	53,5
2005	8725,0	57,9
2009	10096,7	63,1
2013	11002,8	65,0
2019	18395,6	70,2

Рассчитано по: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т.8. Казахская АССР. – М., 1928; Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1992; Статистический 1991; Итоги 1996; Демографический 1996: 56–58; Қазақстан 2000; Национальный 2000; Численность 2010; Этнодемографический 2013; Численность 2019.

47. 25% из 6604 языков мира составляют языки с числом носителей более 1000 человек (1631 язык), 4% – языки с числом носителей более миллиона (The Encyclopedia 1992).

Сформировавшийся этноязыковой ландшафт страны обусловил некоторые существенные особенности современной языковой ситуации и положение в ней государственного казахского языка.

Во-первых, существенно изменились пропорции между различными этносами к 2019 г.

Во-вторых, устойчивый тюркский субстрат, существующий в виде автохтонного казахского языка, поддерживается многочисленной группой тюркских языков (22 языка, носители которых составляют подавляющую часть населения страны и характеризуются высокой степенью владения казахским языком).

В-третьих, расширяется массовое двуязычие, вторым компонентом которого является казахский язык: узбекско-казахское, уйгурско-казахское, русско-казахское и пр. двуязычие (этот процесс поддерживается расширением сфер функционирования казахского языка как государственного).

Владение казахским языком.

Как же экспертами и учеными на этом фоне оцениваются изменения в уровне владения казахским языком?

Сведения о количестве носителей казахского языка в самом Казахстане и мире противоречивы, это объясняется рядом причин: отождествляются данные о численности этнических казахов с количеством говорящих на казахском языке, отсутствуют точные данные в целом по стране о числе казахов, не говорящих на языке своего этноса, противоречивы данные об общем числе билингвов с казахским как первым и казахским как вторым языком и др. Приведем некоторые данные социолингвистических исследований:

– исчисление данных переписи 1989 г. по формуле Б. Сильвера, осуществленное Хо Сун Чхолом, показало, что степень двуязычия для казахов, проживавших еще в СССР, составляла всего 60,3%, а применение понятия доминирующего языка при двуязычии к классификации Б. Сильвера (Silver 1975), позволило распределить носителей казахского языка по отношению к русскому следующим образом: 36,9% – неассимилировавшиеся монолингвы, говорящие только на казахском языке; 60,05% – неассимилировавшиеся билингвы с доминирующим казахским языком; 0,25% – неассимилировавшиеся билингвы с доминирующим русским языком; 2,13% – ассимилировавшиеся монолингвы-казахи, говорящие только на русском языке (Хо Сун Чхол 2000: 381–391);

– по мнению А. Н. Баскакова, доля казахов, владеющих литературной формой родного языка, в начале 90-х не превышала 20–25% (Баскаков 1991: 20–21)⁴⁸;

48. Вместе с тем этот же автор отмечает, что часть сельского населения Казахстана не только пользуется просторечными и диалектными формами родного языка, но и не знает русского языка (Баскаков 1992).

– из 8 млн говорящих на казахском языке, по данным Б. Граймса, приблизительно 6,5 млн проживают в Казахстане, из них 98% говорят на казахском как на первом языке (Grimes 1992);

– в 1994 г., по сведениям К. Мусаева, на территории Казахстана на казахском языке говорили около 8 млн человек (Мусаев 1998: 13–15);

– по данным 1996 г., только 51,1% всего населения страны владели казахским языком, а число владеющих русским языком было в 2,4 раза выше, однако при этом порог владения казахским языком определялся как «свободно говорю, читаю, пишу». В расчетах М. Аренова и С. Калмыкова казахи-билингвы, которые «говорят, читают, но не могут писать» (14,4%), «понимают и с трудом могут объясниться» (6,2%), «понимают, но не могут говорить» (2,9%), «только читают текст со словарем» (0,8%), присоединены к тем, кто вообще не владеет казахским языком (1,0%), так еще 25,3% казахов попадали в число тех, кто не владеет казахским языком (Аренов, Калмыков 1997а: 21–22);

– в 1998 г., согласно Х. Бушетону, говорящих на казахском языке в Казахстане было 7,3 млн (Boeschoten – 1998, 13–15);

– А. Кайдар приводит следующие данные: 15% казахов совсем не владеют, 25% слабо владеют; 60% казахов владеют казахским языком (Кайдар 1999: 7);

– по данным переписи 2009 года, 74% всего населения страны понимают устную речь на казахском языке, 64,8% – свободно читают, 62% – пишут; доля указавших казахский язык в качестве родного составила 62,4% всего населения страны, 95% казахов указали казахский язык как родной;

– в Государственной программе реализации языковой политики на 2020–2025 гг. говорится, «что среди тюркоязычных народов Казахстана 95,5% узбеков, 93,7% уйгуров, 92,7% кыргызов владеют казахским языком на уровне разговорной речи, а 12% – на высоком уровне, позволяющем читать и писать на казахском языке. Среди представителей славянских диаспор устную речь на казахском языке понимают 25% русских, 21,05% украинцев, 19% белорусов, 20,9% поляков, а также 24% представителей немецкой диаспоры. Среди представителей вышеуказанных диаспор доля тех, кто умеет читать и писать на казахском языке, составляет 2,9%» (Государственная 2019).

Самая высокая степень владения казахским языком характеризует узбекскую, уйгурскую, кыргызскую и каракалпакскую диаспоры. Данный факт может служить свидетельством существующей в Казахстане тенденции поддержания казахского языка родственными тюркскими народами при столь же высокой степени сохранении ими своих языков.

Казахский язык как язык казахских диаспор. По данным различных источников (Мендикулова 1997; Boeschoten 1998;

<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), за пределами Республики Казахстан (в 14 государствах бывшего СССР и 25 странах мира) проживают более 4,5 млн казахов, по другим данным – более 3 млн человек. Собственно казахскими диаспорами являются 700 тыс. человек, остальные представляют казахскую ирреденту и проживают на граничащих с Казахстаном территориях России, Монголии, Китая, Узбекистана.⁴⁹ В 14 странах мира (Российской Федерации, Турции, Англии, Германии (Мюнхен и Кельн), Великобритании, Австрии, Швеции, Венгрии, Украине и др.) казахскими диаспорами созданы и успешно работают этнокультурные центры и общества, которые проводят разнообразные образовательные мероприятия, курсы по изучению казахского языка, культуры и истории Казахстана.

Активно работает Всемирная ассоциация казахов, которая также занимается проблемами репатриантов в Казахстане. Было проведено пять Всемирных курултаев казахов (Алматы 1992, Туркестан 2002, Астана 2005, Астана 2011, Астана 2017), а также регулярно собирается Малый курултай казахов (Стамбул, Омск, Мюнхен, Лондон и др.).

Связи между казахскими диаспорами и этнической родиной укрепляются благодаря CaspioNet, фундаментальной национально значимой государственной программе «Культурное наследие». При посольствах Республики Казахстан в разных странах созданы активно работающие центры по изучению казахского языка и культуры; в университете Индианы (Блумингтон, США) в 1996 г. была создана Казахская студенческая ассоциация, которая ежегодно организует празднование Наурыза, знакомит с традициями и обычаями казахского народа, проводит тематические конференции и др.

В Московском государственном лингвистическом университете в 2003 г. открыт Центр казахского языка и культуры, в котором работают преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби; в 2007 г. создан Международный институт языков СНГ, открыта

49. По мнению Г.М. Мендикуловой, только 800000 казахов составляют собственно диаспору, остальные казахи, проживающие на сопредельных с Казахстаном землях, оторванных от него и присоединенных к России, Китаю, Узбекистану в разные исторические периоды, – это казахская ирредента. К ирреденте, относятся казахи, проживающие в Астраханской, Оренбургской, Курганской, Омской, Горно-Алтайской автономной областях России, районах Алтая, Тарбагатая, Или, Кульджи, Еренкабырги, Барколь-Кумула Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая, Баян-Ульгинском аймаке Монгольской Народной Республики, районах Сырдарьи, Чирчика, Кызылкумов и Мырзашол в Узбекистане. Характер причин формирования и развития казахской диаспоры дифференцируется на политический (казахско-ойратские войны XVIII в., национально-освободительные восстания и войны казахов против царского самодержавия в XVIII–XIX вв., национально-освободительное движение 1916 г., гражданская война 1918–1920 гг., проведение коллективизации в Казахстане, антиправительственная борьба казахов в Восточном Туркестане (Синьцзяне) в 1930–1950-е гг., Вторая мировая война); религиозный (затруднения, связанные с совершением хаджа в Мекку и Медину в царский и советский периоды) и экономический (разрушение традиционной кочевой системы хозяйствования в Казахстане после присоединения его к Российской империи и в советский период во время коллективизации, трудовая иммиграция в страны Западной Европы и Америки в 1960–1990-х гг., нестабильность в первые годы суверенитета в экономике Казахстана, находившегося в состоянии перехода к рыночным отношениям после развала СССР) (Мендикулова 1997; Мендикулова 2003; Коржумбаев 2017).

кафедра казахского языка. Изучение казахского языка осуществляется в рамках учебного плана в качестве второго иностранного языка.

Казахам, проживающим в разных странах, в целом присуща высокая степень этнической и языковой идентичности. Несмотря на это, казахская диаспора не была консолидированной вплоть до приобретения Казахстаном независимости. Объявленный правительством курс на возвращение казахов на историческую родину проходит успешно: если, по данным Агентства по статистике РК, в 2005 г. увеличение числа казахов в стране на 75,1% обеспечивалось за счет естественного прироста, то на 24,9% – за счет положительного миграционного сальдо; если в 2005 г. в Казахстан переселилась 110591 семья репатриантов, и численность казахов в стране увеличилась на полумиллиона, ежегодная миграционная квота доведена до 15000 семей (Назарбаев 2005), то к 2019 г. число казахов-репатриантов превысило млн человек (Садовская 2002).

Процесс репатриации казахов в Республику Казахстан захватил многие казахские диаспоры в разных странах и получил поддержку не только со стороны правительства страны, но и со стороны Управления Верховного Комиссара ООН по делам беженцев, которое оказало экономико-гуманитарную помощь казахам-репатриантам из Ирана и Афганистана (1996 г.). Была разработана Государственная программа поддержки казахской диаспоры (1996 г.), приняты закон Республики Казахстан «О миграции населения» (1997 г.) и другие правительственные акты, постановления и инструкции, которые координируют деятельность Агентства по миграции и демографии Республики Казахстан.

Адаптация казахов-репатриантов на родине затрудняется в связи с рядом обстоятельств, среди которых следует назвать два важнейших: а) казахский язык оказался разделен графически, и в настоящее время для письменной фиксации казахского языка используются разные графические системы: кириллическая – в Казахстане, странах СНГ, Монголии; латинская – в Турции и Западной Европе; арабская – в Китае, Афганистане, Турции. Поэтому, являясь носителями казахского языка, некоторые группы казахов-репатриантов вынуждены заново обучаться письму уже на кириллической основе; б) не все казахи-репатрианты владеют русским языком (в некоторой степени исключение составляют монгольские казахи, изучавшие русский язык), и им необходимо овладеть также навыками устной и письменной русской речи, которые продолжают оставаться востребованными в Казахстане.

Витальность казахского языка.

Применительно к казахскому языку процесс усиления его витальности оказывается главным фокусом осуществляющегося в Казахстане статусного, корпусного планирования и планирования усвоения и распространения государственного языка.

Можно ли в целом говорить об угрозе витальности казахского языка и в чем она проявляется? Существуют ли объективные способы измерения витальности языка и можно ли их применить к казахскому языку? Наконец, можно ли с помощью государственной языковой политики усилить витальность языка и насколько эффективны мероприятия, осуществляемые в рамках новой языковой политики в Казахстане как объективной основы сознательного изменения витальности государственного казахского языка?

Не требуют комментариев этнокультурные показатели витальности казахского языка (традиционные промыслы, национальное искусство, а также театр, кино, религия, наличие художественной, философской, религиозной, деловой, учебной, терминографической, лексикографической литературы и пр.) как абсолютно благополучные и имеющие явную тенденцию к усилению. Более того, именно они создают прочную базу для полноценного функционирования казахского языка в тех сферах коммуникативно-языкового пространства Казахстана, которые являются в настоящее время главным фокусом планирования распространения и усвоения казахского языка.

Улучшение социально-политических показателей витальности казахского языка было начато с юридического урегулирования функционального статуса языков, при этом особенностью казахстанских Законов о языках является их полисубъектный характер, поскольку данные законы устанавливают порядок регулирования не только для языка титульной нации, но и для русского и других языков Казахстана.

Помимо этого существенно изменилось и само понятие государственности языка («язык государственного управления, законодательства, судопроизводства, действующий во всех сферах общественных отношений на всей территории государства <...> важнейший фактор консолидации народов Казахстана»), которое предопределило главное направление языкового регулирования – сознательное и целенаправленное создание условий для выполнения казахским языком тех функций в общественно значимых сферах, которые ранее были заняты русским языком.

Известно, если язык перестает использоваться в семейно-бытовой сфере (Сулейменова 2016), он умирает. Казахское народное поэтическое творчество, мифология, метафоры и весь образный ряд оказались недоступны части двух-трех поколений казахов, выросших в стихии русского языка. Практически невостребованными оказались и языковые умения в казахском официально-деловом, научном, медицинском, публичном (в том числе и масс-медиа) дискурсе. Так, для части казахов прервалась связь поколений, и родной казахский язык утратил для них свою исключительную роль связи народа во времени, а этническая идентификация стала осуществляться без родного языка. Основным языком общения в такой городской семье стал русский язык, и межпоколенная языковая трансмиссия оказалась

раздробленной, а в значительной своей доле безнадежно разорванной. Среди части городских казахов появились поколения, не вписывающиеся в традиционные отношения, когда знания передавались на казахском языке от старших к младшим, когда отношения между поколениями регламентировались строгими традициями и установленным порядком, когда опыт предков был главным авторитетом (Сулейменова 2016).

Более прочной и поддерживающей казахскую языковую трансмиссию между поколениями оказалась национально ориентированная информация, сопровождающая многочисленные обряды, традиции, семейные праздники (тұсау кесу, беташар, той бастар, қырқынан шығару и мн. др.), соблюдение которых сопровождает человека всю жизнь при смене возрастных или социальных состояний. Однако какой бы важной ни была подобная этнокультурная информация, связанная с обрядами и традициями, она одна не в состоянии полноценно поддерживать языковую трансмиссию, сохраняя и поддерживая витальность языка.

Вместе с тем наблюдаются разнообразие убедительные факты усиления витальности казахского языка:

– заметно расширилось казахское коммуникативно-языковое пространство, в первую очередь, в сфере делового общения, поддающегося сознательному и целенаправленному воздействию со стороны субъектов языкового планирования;

– молодые казахстанцы, испытывавшие на себе действенность языкового планирования по усвоению и распространению государственного языка, демонстрируют более высокий, чем ранее, уровень владения казахским языком, используя его практически во всех сферах общения;

– изменилось отношение к государственному языку как объективно существующей реальности.

Отмеченные изменения являются отражением общих процессов языкового планирования, направленных на усиление витальности казахского языка в ситуации благоприятствования, стимулирования процесса языковой нормализации, урегулирования функциональных взаимоотношений между казахским и русским языками, восстановления функционирования казахского языка в необходимом объеме в общественно значимых сферах, положительной эволюции социолингвистической ситуации и языкового состояния в республике. Широкое и регулярное использование казахского языка в публичной политической речи, рекламе, распространение научно-технических знаний стимулировали быстрые и наглядные изменения в нем: проводятся мероприятия по модернизации казахского языка, нормализации и унификации терминологии, устранению заимствований, пополнению словаря за счет общетюркской и диалектной лексики, перевода казахских слов из пассивного в активный словарь, создания новых слов по имеющимся моделям и с помощью средств самого казахского языка. Кроме того, ведется планомерная работа по пропаганде языковых

знаний, в которую включились средства массовой информации, отражающие сознательные и стихийные процессы практической работы по нормализации казахского языка, которая в целом может быть охарактеризована как борьба за функции и сферы использования, благоприятное сочетание которых необходимо для его полноценного существования.

Казахский литературный язык восходит к литературному чагатайскому языку (своеобразному «койне» многих тюркских языков, XV–XVI вв.) и сформировался на наддиалектной основе в XVIII–XIX вв. В казахском литературном языке широко представлена богатая, выразительная и постоянно пополняющаяся национальная идиоматика, отражающая культурно-исторический опыт народа, а также особенности исторического развития казахского языка. Казахский литературный язык впитал в себя богатое наследие общенародной устной поэтической речи акынов и жырау, вековые сокровища айтысов, героических эпосов «Кобланды-батыр», «Алпамыс», «Ер Таргын», «Камбар батыр», «Козы Корпеш и Баян Сулу», «Кыз-Жибек», произведений Казтугана Суюншыулы (XV век), Асана Кайгы и Доспамбета (XVI в.), Шалгеза, Жиембета; Бухар жырау Калкаманулы (XVII–XVIII вв.); Махамбета Утемисулы, Шернияз Жарлыгапулы, Суюнбая Ароуны, Дулата Бабатайулы, Шортанбая Канайулы, Мурата Монкеулы (XIX в.); Биржана, Сары, Асета, Рысжана, Майкота, Суюнбая, Шоже и др. Казахский литературный язык, в отличие от стандартизированных форм иных языков, пополнился большим количеством кодифицированных текстов казахских степных законов, а также официально-деловых документов различных жанров (материалы, найденные в мавзолее А. Яссауи, многочисленные письма и «Шежіре-ит-түрк» А. Бахадурхана, «Жамиғат тауариғы» К. Жалаира, документы, зафиксировавшие отношения с Россией и другими странами, и мн. др.). Как образцовая форма исторического существования национального языка, казахский литературный язык во многом сформировался благодаря деятельности классика Абая Кунанбаева, создавшего не только шедевры казахской поэзии и прозы, но и блестяще переводившего на казахский язык А.С. Пушкина, В. Гете, М.Ю. Лермонтова, Н.А. Крылова. Неоценим вклад в развитие казахского литературного языка И. Алтынсарина, Шакарима, А. Байтурсынова, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева, С. Кубеева, С. Донентаева, М. Сералина и др. Интенсивное развитие казахского литературного языка приходится на XX–XXI вв.: М. Ауэзов, С. Сейфуллин, И. Жансугуров, С. Муканов, Жамбыл, К. Аманжолов, С. Мауленов, Ж. Мулдағалиев, А. Нуршаихов, А. Нурпеисов, Г. Каирбеков, М. Хакимжанова, А. Кекильбаев, И. Есенберлин, А. Тажибаев, К. Мырзалиев и мн. др.

Исторически сложившаяся система средств казахского литературного языка, прошедшая длительную литературную обработку в многовековом

устном поэтическом дискурсе и письменных текстах различных жанров, оптимально обеспечивает все потребности коммуникации современного высокотехнологичного общества.

Формирование, функционирование, удельный вес и взаимодействие отдельных стилей; состояние нормы; активизация эволюционных процессов в словаре, лексической и грамматической семантике, фразеологии, словообразовании, орфоэпии; типология текстов; состояние и развитие различных видов дискурса (художественного, публицистического, научного, делового и проч.) и многое другое – напрямую определялось особенностями языковой ситуации, в которой развивался казахский литературный язык.

Функции казахского литературного языка в советский период ограничивались вследствие проводимой в стране политики русификации: казахский язык практически был оттеснен из сфер государственного управления, науки, деловой переписки и пр. В настоящее время идет процесс интенсивной стандартизации, модернизации, реновации и адаптации казахского литературного языка к более широкому коммуникативным потребностям и социальным функциям в соответствии с полученными им функциями государственного языка. Данный процесс корпусного планирования казахского литературного языка опирается на имеющийся литературный стандарт казахского языка, длительную культурную традицию, стабильность языковой нормы, на внутриструктурные параметры (ускоренное распространение инноваций, интенсивное развитие отраслевых терминологий, динамичное развитие лексикона), отсутствие сильных диалектных различий и т.д. Успех корпусного планирования, напр., в сфере официально-делового общения был поддержан переходом делопроизводства на казахский язык во многих областях и городах Казахстана и закономерным и успешным формированием казахского делового дискурса, в котором существует относительно стабильная коммуникативная практика с полным набором жанров, поддерживаемая разнообразными словарями, справочниками, пособиями, расширяющимся корпусом квалифицированных участников делового сообщества, способных осуществлять сложные профессиональные задачи с помощью казахского языка.

Кодификация казахского литературного языка как лингвистическое описание и фиксация его норм осуществлялась на всех уровнях и охватывала все единицы языка и их взаимодействие. Описание казахского языка, как и всех тюркских языков, поначалу осуществлялось в рамках общей тюркологии (М. Кашгари, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский и др.), чрезвычайно велик вклад И. Алтынсарина в составление учебных курсов и материалов по казахскому языку.

Последовательное и целенаправленное научное описание казахского языка было осуществлено А. Байтурсиновым, К. Жубановым,

С. Аманжоловым, Е. Омаровым, К. Кеменгеревым, Х. Досмухамедовым, С. Кенесбаевым, М. Балакаевым, А. Кайдаровым, Р. Сыздыковой, И. Мамановым, Н. Сауранбаевым, С. Исаевым, Ж. Туймебаевым, А. Жунисбеком, А. Курьшжановым, Ш. Сарыбаевым, Б. Абылкасимовым, М. Сергалиевым, Б. Хасановым, К. Хусаиновым, А. Алдашевой, Р. Сыздыковой, Т. Сайранбаевым, Р. Амировым. Н. Voeshoten, Е.А. Csato, L. Johanson, M. Kirchner, J. R. Krueger и мн. др.

Основными источниками кодификации казахского литературного языка являются нормативные словари разного плана (толковые и ортологические), грамматики, справочные пособия, пособия по культуре речи. Кодификация казахского литературного языка представляет собой один из важнейших факторов нормообразования, упорядочивая, систематизируя и регистрируя орфографические нормы, нормы произношения и ударения, грамматические и словообразовательные нормы, нормы словоупотребления, осуществляя нормализацию неологизмов (новых слов и выражений, новых значений и т. п.).

В Государственной программе реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 гг. чрезвычайное внимание уделено созданию Национального корпуса казахского языка, который, безусловно, будет способствовать усилению витальности казахского языка, оптимизирует процессы его кодификации и стандартизации, а также лексикографирования и лингвистического описания.

Структурно-типологическая характеристика казахского языка связана с его принадлежностью к агглютинативным языкам, для описания которых применяется набор признаков, учитывающих не только морфологические, но также синтаксические и фонетические особенности.

К общим типологическим признакам **агглютинативного строя казахского языка** относятся морфологические, фонетические и синтаксические признаки, которые традиционно используются для описания языков агглютинативного типа. При этом общие типологические признаки применительно к каждому языку отличаются не только своим содержанием, но и большим/меньшим объемом и явно выраженной взаимосвязью между собой. Поэтому, помимо названных общих типологических признаков агглютинативных языков как генетически общих свойств тюркских языков, казахский язык имеет ряд специфических особенностей.

В казахском языке используются только постпозитивные аффиксы (аффиксы, расположенные после корневой морфемы). Исключение составляет заимствованный префикс бей-(би-). Преобладание постпозитивных аффиксов придает своеобразный облик казахскому слову, наращивающему аффиксы только в одном направлении: бала-лар-ымыз-дан, сөз-дік-тер-іміз-дегі-ден и т. п.

Казахский язык обладает достаточно высокой степенью сложности морфемной структуры слова: количество морфем в слове может

достигать шести-восьми⁵⁰. Несмотря на то, что сферы применения агглютинативной техники различны, сам характер соединения морфем является принципиально единым – границы между ними остаются легко определяемыми. Прозрачность морфологической структуры слова обеспечивается в значительной степени тем, что морфемы в рамках агглютинативной техники практически не изменяются.

Агглютинативной аффиксации в казахском языке сопутствует строгая последовательность присоединения аффиксов в направлении от общего значения к конкретно-грамматическому, напр., к основе (корню) имени присоединяется в первую очередь аффикс множественного числа, затем притяжательный аффикс, затем падежный.

Расположение служебных слов, вспомогательных глаголов, послелогов, служебных имен и т.п., присоединяющихся к глаголам, именам и проч. при образовании аналитических форм, является постпозитивным. Количество вспомогательных единиц при этом большей частью не ограничивается и иногда может достигать, напр., четырех-пяти: *құлап қала жаздап кетіп еді*.

Статус частей речи, помимо имени существительного, прилагательного, числительного, глагола, местоимения, междометия, союзов и частиц, имеют также послелого и подражательные слова (идеофоны).

Своеобразен корпус грамматических категорий казахского языка, распределяемых по частям речи: существительные характеризуются отсутствием категории рода, и парадигма склонения включает в себя формы падежа, лица, числа и принадлежности; разные разряды местоимений по-разному проявляют себя в отношении категории принадлежности; некоторые группы имен числительных имеют формы падежа и лица; глагол имеет широкую систему временных форм, форм наклонения и залога и т.д.

Вопрос об агглютинативной технике в казахском языке имеет несколько аспектов: сама техника соединения морфем, характер и особенности морфем, соединяемых в слово посредством агглютинации, границы применения агглютинативной техники (сферы применения).

Все более распространенным становится мнение о том, что агглютинативная или фузионная техника может применяться ко всем типам морфем в слове. Поэтому возможным оказывается выделить три сферы применения агглютинативной техники (Солнцева 1985: 42):

а) между основой и словоизменительными аффиксами (А.А. Реформатский);

б) между основой (корнем) и словоизменительными, а также словообразовательными аффиксами (Э. Сепир);

в) между любыми типами морфем в слове и инкорпорации (В. фон Гумбольдт).

«В целом же процессы агглютинации характеризуются не простым сочленением морфем, но сложной структурой взаимозависимых между собой морфем, изоморфной структурой сложного словосочетания, состоящего из двух иногда весьма сложных по своему составу групп определения и определяемого» (Баскаков 1978: 48, 53).

Тенденция к сохранению казахским языком прозрачности морфологической структуры поддерживается также и признаками однозначности (гапloseмии) и стандартности аффиксов, которые придают им высокую (по сравнению с флективными языками) степень самостоятельности и легкости выделения. Относительная автономность агглютинативных аффиксов чаще всего понимается как возможность дистантного расположения аффиксов относительно корня (основы), когда аффикс может отделяться от основы и оформлять группу слов, напр., однородные члены предложения в казахском языке: *кітап, қалам, дәптерлеріңізді алыңдар* и т.п. Дистантное расположение аффиксов в казахском языке не нарушает традиционных представлений о цельности слова, хотя и демонстрирует существующую потенцию аффиксов к изолированному употреблению.

Агглютинативная аффиксация – это ведущий, но не единственный принцип аффиксации в агглютинативных языках (Т.А. Бертагаев, А.Н. Кононов, Ж. К. Туймебаев и др.). Описание фузионной аффиксации в казахском языке носит преимущественно диахронический характер.

Казахскому языку присущ лингвальный **сингармонизм** – артикуляционное сближение гласных основы и аффиксов по признаку ряда. Сфера действия лабиального сингармонизма (артикуляционного сближения гласных аффиксов с губными (лабиализованными) гласными корня) ограничена, в основном, разговорной речью и является относительно недавним явлением (Жунисбек 1972, Хусаинов 1981). Кроме того, действие лабиальной гармонии распространяется не далее, чем на третий слог, а не на любое количество слогов, как у лингвального сингармонизма.

Одним из ярких проявлений сингармонизма в казахском языке является наличие фонетических вариантов аффиксов, которые выбираются в соответствии с характером и типом основы. Стандартные аффиксы, фонологически строго соотнесенные с основой, под воздействием фонетических процессов предстают в виде частично произвольных алломорфов (фонетически обусловленных вариантов морфем), напр.: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер, или -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес* и т. п.

Палатальный сингармонизм казахского языка достаточно хорошо описан в основном в границах ассимилятивной модели и

50. Общепринятая концепция аналитизма и синтетизма исходит, однако, из слова, а не морфемы. Казахский язык, обладающий высокой морфемной сложностью слова, исходя из мнения о раздельном или слитном выражении грамматического значения в пределах слова, оценивается как синтетический. Это подтверждается методом исчисления индексов показателей различных типологических черт языка, поскольку казахский язык характеризуется индексом синтетичности в пределах от 2 до 3. Как известно, языки с величиной индекса ниже 2 называют аналитическими, а языки с величиной индекса выше 3 – полисинтетическими (Гринберг 1963).

интерпретируется как артикуляционное сближение по признаку ряда гласных основы и агглютинируемых аффиксов. За гласными переднего ряда основы (последний слог) во всех типах аффиксов следуют гласные переднего ряда: күндеріміз; за гласными заднего ряда следуют гласные заднего ряда: заңдарымыз.

Действие сингармонизма настолько своеобразно и наглядно, что типологическая оценка казахского языка существенным образом зависит от учета его функциональной нагрузки и реальных форм проявления.

В связи с рассматриваемыми особенностями казахского сингармонизма необходимо учитывать общую тенденцию фонетической системы казахского языка к относительной самостоятельности гласных и фонетической зависимости согласных.

Словесное ударение фиксировано на последнем слоге основы и передвигается по мере прибавления аффиксов на последний слог слова. Интенсивность ударения незначительна, поэтому гласные в безударном положении почти не подвергаются качественным изменениям (редукции).

Казахская письменность, как и у всех тюркских народов, восходит к самобытной рунической письменности (V–XIII вв.).

Арабская графика использовалась тюрками, начиная с VIII–X вв., письменные памятники Казахского ханства на основе арабского и наймонаско-уйгурского письма датируются X–XII вв.; арабская графика широко использовалась до 1929 г. и до сих пор сохранилась в казахских диаспорах Китая. В 1929–1940 гг. использовалась латинская графика; в 1940 г. был осуществлен перевод казахской письменности на кириллическую графику.

Письменность казахского языка тем самым оказалась разделена: в Казахстане, странах СНГ, Монголии используется кириллическая, в Европе, Турции, Америке – латинская, в Китае – арабская графика.

В 2017 г. был подписан Указ Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о переводе казахского языка с кириллического алфавита на латиницу. Латинизация письменности казахского языка рассматривается как модернизационный и интеграционный процесс. Завершение перевода казахского языка на латиницу планируется к 2025 году, в период адаптации к новому алфавиту по-прежнему будет использоваться кириллица.

Диалектное членение казахского языка связано с некоторыми фонетическими, лексическими и грамматическими особенностями, которые не затрудняют общения между собой носителей диалектов. Несмотря на отсутствие единой точки зрения на принципиальную возможность диалектного членения казахского языка, принято различать четыре диалекта казахского языка: южный, западный, центрально-северный и восточный.

Русский язык⁵¹ (Орыс тілі; Russian language) входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Русский язык относится к языкам флективного типа синтетического строя.

Референтный народ: *русские*, самоназв. – *русские*.

Основная страна проживания и история расселения. Этнические корни русских неразрывно связаны с общеславянской историей VII–VIII вв., когда происходило значительное расселение славянских племен (*ильменей, словеней, кривичей, северян, полян, древлян, вятичей* и др.) по Восточно-Европейской равнине. Истоки русского народа восходят к эпохе древнерусского государства – Киевской Руси, возникшей в IX в. в ходе консолидации восточнославянских племен, которые занимали во второй половине I тыс. н.э. территорию Украины, Белоруссии и европейской части современной Российской Федерации. После распада древнерусского государства (XII в.) из единой древнерусской народности сформировались три родственных народности: *русская, украинская и белорусская*.

Возникновение русской народности сопровождалось формированием централизованного русского государства вокруг Москвы в XIII–XV вв. и противостоянием монголо-татарским завоеваниям. В государство вошли северные и северо-восточные земли, в которых, помимо потомков славян (*вятичей, кривичей и словеней*), жили многочисленные переселенцы из других областей. В XIV–XV вв. эти земли стали называть Русью, с XVI в. – Россией. По мнению многих исследователей, наименования *русские, Русь, Россия* восходят к названию одного из славянских племен – *родиев, россов* или *руссов*, обитавших в среднем Приднепровье. В XV в. появились наименования *Великая Русь*, применяемое к землям, населенным русскими, *Малая Русь* – к украинским землям, *Белая Русь* – к белорусским, поэтому долгое время (до начала XX в.) русских продолжали называть великороссами. Образование единого русского государства сопровождалось постоянным расширением территории за счет восточных, северных и южных районов Евразии, поэтому немаловажную роль в развитии русского народа играли постоянные миграционные процессы, начиная со средних веков. В новое время они продолжали усиливаться и наращиваться. На протяжении XVIII в. территория русского государства уплотнялась и расширялась в сторону Южного

51. Социолингвистический анализ функционирования русского языка в Республике Казахстан содержится в первом разделе настоящего справочника.

Урала, Нижнего Поволжья, Крыма, Северного Кавказа, Кубани. Во многом этому способствовали успешно проведенные войны с Османской Турцией (Исаев – 2001, 130).

Основные этнографические группы русских, различающиеся по диалектам (окающий, акающий) и этнографическим признакам (одежда, постройки и т.д.), – это северные и южные группы. Промежуточное положение между ними занимает средневеликорусская группа, располагающаяся в центральных районах России (часть Волго-Обского междуречья (с Москвой) и Поволжья) и сочетающая в диалекте и культуре как северные, так и южные черты. Сохранились и более мелкие этнокультурные группы русских – *поморы* (на Белом море), *мещера* (северная часть Рязанской области), старообрядческие группы *каменщиков* (на р. Бухтарма в Казахстане), *поляков* (на Алтае и в Казахстане), *семейских* (в Забайкалье), старожильческое население Крайнего Севера, различные группы казаков и их потомков (на реках Дон, Урал и Кубань, а также в Сибири).

В конце 80-х гг. XX в. в мире насчитывалось около 147 млн русских (Население 1989: 409), 99,1% которых проживало в пределах СССР. По данным переписи населения 1989 г., в СССР жили 145155489 русских, в основном в пределах Российской Федерации – 82,6%, в Украине – 7,8%, Казахстане – 4,3%. Русские диаспоры в настоящее время проживают во всех странах СНГ, а также США, Канаде, Израиле и других государствах.

Массовая миграция русских в Казахстан проходила в несколько этапов и с начала XVIII в. была связана с направлениями и особенностями государственной национальной политики России, которая, принципиально не изменившись и при господстве иной идеологии, продолжалась при советской власти. Историю массового переселения русских в Казахстан принято делить на три периода (Народы 2003: 264):

– период военно-казачьего завоевания конца XVIII в. – начала XIX в., когда осуществлялась массовая миграция российских казаков и основание казачьих поселений и военных крепостей;

– период казачье-крестьянских переселений со 2-й половины XIX в. до начала XX в., связанный с государственной политикой переселения крестьян и изъятием у коренного казахского населения плодородных земель;

– период миграции советской эпохи, связанный с индустриализацией, развитием добывающей и перерабатывающей промышленности, а также освоением целинных и залежных земель.

В 1870 г. число русских в Казахстане достигло 245,9 тыс.; переписью населения 1897 г.⁵² зафиксировано уже 539,7 тыс. чел., при этом основная масса русских размещалась в Акмолинской (32,3%) и Уральской (29,8%) областях. Согласно переписи населения 1926 г., за неполные 30 лет численность русских в Казахстане увеличилась в 2,4 раза и составила уже 1275654 чел.,

Подобное массовое переселение русских – результат столыпинских реформ, одной из целей которых являлось заселение русскими окраин империи. Значительная часть русских (62,1%) сосредоточилась в Акмолинской и Семипалатинской областях. В дальнейшем концентрация русских на северо-востоке республики сохранилась, это легко прослеживается по данным переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 гг. (Всесоюзная 1939; Статистический 1991: 7–70; Демографический 1996: 60).

Степень владения русским языком и его распространение.

Использование русского языка в Казахстане, по данным на 2001 г. (Государственная 2001), характеризуется следующими показателями: государственные органы, правительство – 75%, дошкольное образование – 75%, школьное образование – 47,2%, высшее образование – 68%, газеты – 81,9%, журналы – 75,8%, иная печатная продукция – 66,7% и т.п.

Владение родным языком русскими, проживающими в Казахстане, отражено в материалах двух последних переписей. Согласно переписи 1989 г., из 6227549 русских, проживавших в Казахстане, 6224252 заявили, что они считают родным язык своей национальности; 580 русских объявили родным казахский язык. Казахским языком в качестве второго языка, по данным 1989 г., владеют 53483 русских, другими языками владеют 40567 русских.

Уровень владения русским языком всем населением Казахстана в 1997 г. был в 2,4 раза выше уровня владения казахским языком (Аренов, Калмыков 1997: 22), т.е. 84% населения (92,5% в городах и 74,9% в селах) владели русским языком. В этом же источнике указывается на увеличение количества русских, совсем не владеющих казахским языком (1994 г. – 8,5%, 1996 г. – 7,7%). Для сравнения можно привести данные 1992 г., когда казахов, владеющих русским языком, было 63%, а русских, владеющих казахским, – только 1% (Хасанов 1992: 11). Число владеющих двумя и более языками среди русских составляло всего 16,1%, остальные говорили только на русском языке. Именно русский язык, считает Б. Х. Хасанов, оказывает решающее влияние на формирование и развитие одноязычия в республике,

52. Следует иметь в виду, что перепись 1897 г. содержит не прямые сведения об этническом составе населения, а данные о распределении населения по родному языку.

и доля русского населения оказывается прямо пропорциональной степени одноязычия (Хасанов 2000: 158–159).

Данные об использовании русского языка в различных сферах позволяют говорить о сохраняющейся коммуникативной мощности, а значит, витальности русского языка. Знание русского языка остается лингвистическим капиталом, умножение которого гарантирует конкретные экономические выгоды. Русский язык, наряду с государственным языком, сохраняет весь объем функций, по-прежнему используясь как средство кумуляции и приобретения разнообразной информации, идеологического воздействия, средство и объект (дошкольного, среднего и высшего) образования, составная часть духовной культуры казахстанского общества и мощное коммуникативное средство. Осуществляющаяся политика и практика языкового планирования объясняется стремлением поддержать и сохранить межнациональный мир и согласие в полиэтническом Казахстане. Удовлетворение языковых прав, потребностей и требований всех казахстанцев, говорящих по-русски, – это эффективная политическая мера предотвращения языковых и этнических конфликтов (Suleimenova, Smagulova, Akanova 2004) и условие для успешной интеграции и консолидации казахстанского общества, сохранения единого культурного и образовательного пространства со странами СНГ. Полноценность функционирования русского языка непосредственно включается в общий контекст строительства стабильного и благополучного общества.

Статус русского языка в мире. Русский язык – государственный язык Российской Федерации на всей ее территории, а также республик – субъектов Российской Федерации (Республика Алтай, Татарстан, Республика Коми, Республике Саха и др.)⁵³. Русский язык – официальный язык (наряду с кыргызским) Кыргызской Республики, Белоруссии (наряду с белорусским), части Молдавии (Гагаузия, Приднестровская Молдавская Республика) и др.

Русский язык входит в число шести мировых языков. Международным мировым языком русский язык стал в качестве официального и рабочего языка многочисленных международных организаций (ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, ЮНИСЕФ, Всемирной федерации профсоюзов, Международного комитета за Европейскую безопасность и др.), получив тем самым подтверждение в том, что его коммуникативный ранг

чрезвычайно высок – русский язык перерос границы национального, межэтнического и межгосударственного языка.

Международным региональным языком русский язык стал благодаря лидирующему положению СССР в странах социалистического содружества. Но дело не только в геолингвистическом пространстве, которое «определяется преимущественно его культурно-духовным пространством. Если в геолингвистическом пространстве русский язык заметно уступает первому по степени распространения английскому, то он не уступает, пожалуй, ни одному языку в культурно-духовном пространстве. <...> Говоря в целом о русском языковом пространстве, его можно представить себе как многомерное. В это понятие включается и географическое распространение русского языка в мире, и овладение им разными социально-профессиональными группами за рубежом, и его роль как мощного орудия великой литературы и культуры, и его взаимодействие с языками, занимающими соседние языковые пространства» (Солнцев, Михальченко 2000: 12).

Распад СССР, появление новых независимых государств, образование Европейского Союза, распространение новых информационных и коммуникационных технологий и многое другое изменили не только политический расклад сил в мире, но и геолингвистическое и даже виртуальное русское коммуникативно-языковое пространство:

– значительно уменьшилось использование русского языка как международного мирового, поскольку процессы глобализации вовлекли русский язык в противостояние с английским языком – сильнейшим противником в борьбе за языковой приоритет в мире;

– в функционировании русского языка в странах Центральной и Восточной Европы «произошли буквально обвальные явления» (Русский 2003): русский язык стал факультативным и малоизучаемым предметом школьной и вузовской программ. В 2000–2002 гг. положение несколько стабилизировалось: увеличилось количество школ и классов с углубленным изучением русского языка; все больше студентов стали выбирать русский язык в качестве второго иностранного; растет интерес к овладению русским языком у будущих экономистов, управленцев, юристов;

– поддерживается русское образовательное пространство в государствах Азии, отмечается даже увеличение числа стран, в которых изучается русский язык (это не только Китай, Монголия, КНДР, Вьетнам, но и Индонезия, и Филиппины);

– формируется новая активно развивающаяся сфера функционирования русского языка: туристический бизнес потребовал от работников гостиниц, офисов, магазинов, ресторанов знания русского

53. В ст. 68 Конституции Российской Федерации (1993 г.) говорится: «1. Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык. 2. Республики вправе устанавливать свои государственные языки. В органах государственной власти, органах местного самоуправления, государственных учреждениях республик они употребляются наравне с государственным языком Российской Федерации. 3. Российская Федерация гарантирует всем ее народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития».

языка; так появился русский «рыночный язык» и русский «язык маркетинга», обеспечивающий коммуникативное удобство продавцов и покупателей;

– русская иммиграция во многих странах (а это достаточно большие массы русских и русскоязычных, напр., более 1 млн насчитывает русская диаспора только в Израиле, более 1,5 млн – в США и Канаде) создает для русского языка новое пространство функционирования (не только в качестве домашнего языка, но и языка комьюнити, концертов, газет, сайтов и проч., а также языка образования (в детских садах, воскресных школах, курсах русского языка и т. п.);

– внедрение русского языка в Интернет оказалось вполне успешным, и «русские сети» непрерывно расширяют собственное виртуальное пространство (это особенно заметно по использованию русскоязычных Интернет-ресурсов за пределами России, в том числе Казахстане);

– личностное и социально организованное межнациональное общение на русском языке в странах СНГ, регламентируемое Законами о языках, в которых государственными были провозглашены языки титульных народов, фактически оказалось не затронутым (исключением составляют страны Прибалтики, Украина, Грузия);

– сферы организованного и неорганизованного общения на русском языке по-разному «отреагировали» на осуществляющееся языковое планирование в странах СНГ и т.д.

Изменения русского языкового пространства сопровождалось и изменением мотивации его изучения. «Русский язык вызывал интерес в трех аспектах, которые можно условно обозначить так: это язык Ленина, язык Гагарина и язык Пушкина,» – пишет В. М. Алпатов. Однако теперь «влиятельность ленинских идей в мире резко упала», роль русского языка в науке и технике стала малозначимой, остается только русский как язык великой классической литературы. «Но апелляция к великому прошлому недостаточно, они должны подкрепляться международным влиянием современной русской литературы. За рубежом сейчас получили некоторую известность А. Маринина и В. Пелевин, но это явно не то! <...> Надежды на восстановление международной роли русского языка хотя бы в частичном объеме могут осуществиться лишь в том случае, если Россия сумеет преодолеть кризис последних десятилетий» (Алпатов 2003: 426–430).

В последние годы в Российской Федерации стала формироваться новая и совершенствоваться существующая система поддержки витальности русского языка⁵⁴ как в виде государственных структур,

так и в виде общественных организаций: в 2002 г. при Правительстве Российской Федерации был создан Совет по русскому языку; образована и действует Комиссия данного Совета «Русский язык в странах СНГ и ближнего зарубежья; русский язык как мировой; русский язык в дальнем зарубежье»; была принята Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2002–2005 гг.; вне пределов Российской Федерации активно работает Российский центр международного научного и культурного сотрудничества (Росзарубежцентр); в 1999 г. был учрежден Центр развития русского языка; в 1998 г. создано Российское общество преподавателей русского языка и литературы (РОПРЯЛ), являющееся коллективным членом Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ); правительство Москвы реализует ряд программ по поддержке русского языка в странах СНГ и т.д. Многочисленные мероприятия по распространению русского языка в зарубежных странах, совершенствованию его преподавания и укреплению позиций в значительной мере способствуют повышению витальности русского языка как в самой Российской Федерации, так и за рубежом.

Русский язык – язык-посредник государств-участников Содружества Независимых Государств (СНГ) и стран-участников Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС).

Русский язык – это язык обучения во многих государствах-участниках СНГ и ЕврАзЭС, это язык изучения (второй язык, иностранный язык) в школьном и вузовском образовании во многих странах мира, в том числе Казахстане. По данным Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ), в мире насчитывается около 180 млн чел., изучающих русский как второй язык. Во второй половине XX в. русским языком как родным, вторым и иностранным владело более 300 млн чел. К концу XX в. русский язык по числу владеющих им как родным и неродным занимал пятое место (после китайского, хинди и урду, английского и испанского языков).

Правовое регулирование русского языка в Казахстане. Приоритеты и императивы новой языковой политики независимого Казахстана определяются стремлением соответствовать потребностям полиэтнического населения страны, учитывать особенности языковой, демографической и политической ситуации и сохранить стабильность межнациональных отношений. Для этого, в первую очередь, необходима соответствующая правовая база и правовая защита каждого отдельного языка, даже такого коммуникативно мощного, как русский язык. Проблемы государственно-правового регулирования языковых отношений в независимом Казахстане имеют сложную историю, и в языковом законодательстве статус русского языка определялся следующим образом:

54. В этом отношении особое значение имеет закон о государственном языке Российской Федерации №53-ФЗ «О государственном языке Российской Федерации» (2005 г.), создание Фонда «Русский мир» (2007 г.).

Закон о языках 1989 г.:	Русский язык в Казахской ССР является языком межнационального общения. Казахская ССР обеспечивает свободное функционирование русского языка наравне с государственным.
Конституция Республики Казахстан, 1993 г.:	Русский язык в Республике Казахстан является языком межнационального общения.
Конституция Республики Казахстан, 1995 г., статья 7:	В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык. Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народов Казахстана.
Закон о языках 1997 г., статья 5:	В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык.
Закон о языках 1997 г., статья 6:	Каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на пользование родным языком, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков Казахстана.
Закон о языках 1999 г., статья 7:	В Республике Казахстан не допускается ущемление прав граждан по языковому признаку.

Объявленный в основных документах статус русского языка отражает его высокую востребованность в Казахстане как носителя значительного объема научной и культурной информации; использование русского языка имеет сложившуюся и непрерывную историко-культурную традицию среди нерусского населения: во второй половине XX в. русский язык стал языком общения для разных этнических групп в пределах Казахстана и в настоящее время, сохраняя прочные позиции, продолжает фактически оставаться таковым для всех народов, проживающих в стране (Аканова 2003: 31). Ведение документации осуществляется на государственном языке и русском языке; не допускается ущемление прав граждан по языковому признаку; в учебных заведениях русский язык является обязательным учебным предметом и входит в перечень дисциплин, включаемых в документ об образовании.

Русский язык в Казахстане – это важнейший компонент, с одной стороны, казахско-русского, уйгурско-русского, немецко-русского и проч. двуязычия, с другой, – русско-казахского, русско-уйгурского, русско-немецкого и проч. двуязычия.

Русский язык в Казахстане представлен в полном объеме своих форм существования: кодифицированный литературный язык, разговорный язык, просторечие, социальные диалекты. Территориальные диалекты перестают быть таковыми, поскольку носителями территориальных диалектов являются переселенцы из разных регионов России, которые могли селиться в Казахстане относительно компактно (небольшие районы, слободки, села и т. п.) или дисперсно. Диалектные

особенности в речи второго-третьего поколений в связи с обязательным средним образованием и оторванностью от диалекта метрополии постепенно стираются.

В докладе Министерства иностранных дел Российской Федерации «Русский язык в мире» (Русский 2003) отмечается, что корректное осуществление принятых в Казахстане документов по регулированию языковых отношений проводится через соответствующие государственные и общественные институты: Казахстан является добросовестной стороной в реализации программ по гуманитарному сотрудничеству в рамках СНГ, ряда международных конвенций по образованию, а также обеспечению культурных прав нацменьшинств; активно работает Ассамблея народа Казахстана, которая является консультативно-совещательным органом при Президенте РК; высокую привлекательность сохраняют стандарты российского образования (в вузах России обучаются около 11000 студентов из Казахстана, в их числе 420 – в МГУ им. М.В. Ломоносова, 32 – в МГИМО, количество государственных стипендий для студентов из стран СНГ из года в год увеличивается); в связи с введением на территории всего Казахстана единого образовательного стандарта, неотъемлемой составляющей которого является русский язык, в государственном масштабе предпринимаются усилия по решению проблемы обеспечения учебных заведений преподавателями русского языка за счет национальных кадров; с учетом региональной специфики ведется разработка учебников русского языка на основе методик казахстанских ученых; продолжается создание системы дистанционного образования с охватом отдаленных сельских районов; в стране и за рубежом весомым авторитетом пользуется ведущее активную творческую и организаторскую работу казахстанское общественное объединение преподавателей русского языка и литературы (КАЗПРЯЛ), являющееся отделением Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы (Русский 2003).

Русский литературный язык – старописьменный литературный язык с длительными культурными традициями. Периодизация истории русского литературного языка основана на наблюдениях над нормами русского литературного языка, его отношением к старой литературно-языковой традиции, к народно-разговорному языку и диалектам, на учете общественных функций и сфер применения русского литературного языка. Большинство лингвистов (Л.П. Якубинский, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Ю.С. Сорокин и др.) выделяют четыре периода в истории русского литературного языка:

1. Литературный язык древнерусской народности XI–XIV (или литературный язык Киевского периода, литературный язык Киевской Руси).

2. Литературный язык великорусской народности (язык Московского государства XIV–XVII вв.).

3. Литературный язык периода формирования русской нации (середина XVII – середина XVIII вв.) представлен петровской (конец XVII – 80-е гг. XVIII в.); ломоносовской и карамзинской эпохами (с 30–40-х гг. XVIII в. до конца XVIII в.).

4. Язык эпохи формирования общенациональных норм языка (середина XVIII – начало XIX вв.).

5. Язык русской нации (середина XIX в. – до наших дней) – период формирования современного русского национального литературного языка во всех формах его стилистического многообразия.

Наиболее значительными событиями для развития русского литературного языка считаются:

– принятие христианства на Руси (988 г.), приведшее к распространению письменности, церковнобогослужебных книг, проповеднической и религиозно-дидактической христианской литературы, написанной на старославянском языке – международном языке всего славянства с X в. (Языки 1966: 57). Позднее в Древней Руси существовало уже два литературных языка, близких по своей грамматической системе и лексическим формам – восточнославянский и старославянский (южнославянский), взаимодействие и взаимообогащение которых сопровождалось усиливающейся противопоставленностью. Сложное взаимодействие между книжно-славянской формой литературного языка, претерпевшей значительные изменения под влиянием живого разговорного языка, и народной русской формой, которая развивалась очень медленно, продолжалось и позже, в XIII–XVI вв.;

– процесс отделения книжно-славянской разновидности литературного языка от народной русской в результате «второго южно-славянского влияния» в XV–XVII вв., сопровождавшийся усиленным влиянием на нее разговорно-бытовой речи (напр., «Житие Протопопа Аввакума»);

– возникновение и влияние «теории трех штилей» М.В. Ломоносова, которая отразила итоги длительного перерождения двух литературных языков в единое синтетическое целое. Теория трех штилей, опираясь на реальную речевую практику, указывала возможности органического функционирования некогда разобщенных языковых средств;

– реформы Петра I (1708–1710 гг.) и Академии наук (1735–1758 гг.), унифицировавшие русский алфавит, упростившие процесс вхождения в русский язык заимствований из европейских языков;

– лингвокреативное художественное творчество А.С. Пушкина, которое положило конец дискуссиям о главенстве стилей и

синтезировало различные языковые течения в единую систему на основе литературно обработанной русской народной речи, а также стимулировало возникновение и оформление двух взаимосвязанных разновидностей литературного языка (письменной и разговорной) как начала кодификации литературных норм и привело к обогащению взаимосвязанных литературных стилей. Русский литературный язык становится полифункциональным и повсеместно распространенным средством общения во всех сферах жизни общества;

– введение всеобщего обязательного обучения, ликвидация неграмотности, приобщение широких трудящихся масс к культуре, приведшие к широкому функционированию нормативного литературного языка, исчезновению архаичных территориальных диалектов, быстрой смене социально-возрастных жаргонов.

Современный русский язык характеризуется эволюционным характером изменения грамматического строя, стабильностью всех основных категорий, историчностью норм, сохранением и передачей от одного поколения другому лучших образцов литературной речи в классической художественной литературе.

Структурно-типологическая характеристика русского языка в основном связана с его принадлежностью к флективному типу языков, что проявляется в следующих характерных чертах: а) *кумуляция* – постоянное совмещение в одном словоизменительном аффиксе нескольких грамем, принадлежащих к разным грамматическим категориям; б) *омосемия* словоизменительных аффиксов, т.е. наличие ряда параллельных аффиксов для передачи одного и того же грамматического значения или комплекса значений; в) *фузия*, т.е. взаимное наложение экспонентов контактирующих морфем; г) *частая несамостоятельность основы*, т.е. невозможность ее употребления в качестве отдельной словоформы и др. (Сулейменова и др. 1998: 316).

Помимо названных типологических признаков флективных языков и генетически общих свойств славянских языков, русский литературный язык имеет ряд специфических особенностей:

- в русском литературном языке и северновеликорусских говорах «г» произносится как взрывной звук;
- в русском литературном языке и южновеликорусских говорах распространено аканье, т.е. неразличение «о» и «а» в безударном положении;
- звук «ч» является мягким (часть, чист);
- звук «ц» – только твердым (целый, революция);
- сохраняется различие мягкого «р» во всех положениях (рад – ряд);
- старые редуцированные «ы», «и» в русском языке под ударением превратились в «о» и «у» (мою, ср. белорусское *мыю*);

• в первом и втором склонении заднеязычный согласный в конце основы не чередуется со свистящим (*по дороге, о пастухе*);

• распространение окончания – «-а» в именительном падеже множественного числа мужского рода;

• «г» произносится как «в» (*черного*) в окончаниях прилагательных, местоимений и др. в родительном падеже единственного числа мужского рода;

• «-ти» в инфинитиве сохраняется только под ударением (нести, вести, но макать, тереть) и т. п.

Наиболее ранние *письменные памятники*, отражающие особенности русской речи, относятся к XI в. (напр., Остромирово евангелие 1056–1057 гг., Изборник 1073 и 1076 гг.).

Кириллическая графическая основа, восходящая к IX в. (точнее, к деятельности славянских братьев-просветителей Кирилла и Мефодия), была введена на Руси в X–XI вв. в связи с христианизацией; вплоть до XVII в. состав и форма кириллицы изменялись (устав, полуустав, скоропись). Кириллица стала основой преобразованного при Петре II гражданского шрифта, который с некоторыми изменениями существует до сих пор, и в дальнейшем использовался в графике многих народов СССР. Главной особенностью русской графики является слоговой принцип: звуковое значение большинства букв существенно уточняется в зависимости от фонологических процессов.

Русистика в Казахстане как область филологии, занимающаяся изучением русского языка, русской литературы и фольклора, оценивается как национальная школа. Основным интересом исследователей-русистов Казахстана сосредоточен на изучении древнейших тюркско-славянских контактов, сопоставительном описании русского и казахского, русского и татарского, русского и английского и др. языков, исследовании культурно-этнографических и социолингвистических особенностей функционирования русского языка и др. Большим достижением казахстанской русистики следует считать фундаментальные труды в области лингвистической герменевтики, лингвистического источниковедения, истории русского языка, сравнительно-исторического языкознания, в изучении усвоения русского языка в инонациональной аудитории и мн. др. В Казахстане проблемы русского языка разрабатываются в трудах М.М. Копыленко, Х.Х. Махмудова, Х.М. Сайкиева, В.М. Никитевича, Е.А. Седельникова, В.Н. Поповой, З.К. Ахметжановой, Э.Д. Сулейменовой, Н.И. Гайнуллиной, Н.Ж. Шаймерденовой, З.К. Сабитовой, Л.К. Жаналиной, Р.С. Зуевой, Е.А. Журавлевой, З.К. Темиргазинной и мн.-мн. др. На материале русского языка интенсивно развиваются новые перспективные направления – психолингвистика, семантика, контрастная

лингвистика, прагматическая лингвистика, этнолингвистика, когнитивная лингвистика и др.

Этнокультурные и общественные объединения. «Русская община Казахстана» зарегистрирована в качестве республиканского общественного объединения в сентябре 1992 г. Открыты и функционируют региональные филиалы в различных областях Республики Казахстан, центр культуры и народного творчества «Русский дом» (г. Алматы), русский культурный центр в г. Риддер. Глава «Русской общины Казахстана» является представителем в национальном совете Республики Казахстан. На базе общества действует Академический хор, Ансамбль русской песни «Лада», кукольный театр «Арлекино», танцевальный ансамбль «Импульс», художественная студия «Арт-класс» и др.

В Казахстане активно работает Общественное объединение преподавателей русского языка и литературы Республики Казахстан – КАЗПРЯЛ, которое с 1998 г. является действительным коллективным членом Международной Ассоциации преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ, президент В. И. Толстой). В настоящее время членами этого объединения ведется большая работа по изучению русского языка как средства межнационального общения народа Казахстана, улучшению его преподавания как родного, второго и иностранного языка в школах и университетах. 29 апреля – 4 мая 2019 г. в столице Казахстана Нур-Султане при поддержке Министерства образования и науки, Министерства культуры и спорта Казахстана, а также усилиями членов КАЗПРЯЛ был проведен XIV Конгресс МАПРЯЛ «Русское слово в многоязычном мире». Конгресс стал крупнейшим событием в мировой русистике, в котором участвовало более 500 ученых из 47 стран. За право принимать конгресс, как и в олимпийском движении, состязались крупные культурные и научные центры разных государств. За 50-летнюю историю Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы конгрессы проводились в 12 городах 10 стран – Париже, Варшаве, Берлине, Праге, Будапеште, Регенсбурге, Братиславе, Санкт-Петербурге, Шанхае, Гранаде, Москве, Варне. На заседаниях по 14 научным направлениям прозвучали доклады по социолингвистике, культурологии, системно-структурному описанию русского языка, динамике языковых изменений, русской лексикографии, методике преподавания русского языка как родного, неродного и иностранного, компаративистике, переводоведению, литературоведению. На круглых столах обсуждались вопросы функционирования русского языка в суверенных государствах постсоветского пространства, дистанционного обучения, фразеологии. Отдельные круглые столы были посвящены билингвальному обучению и современной русской литературе.

РАЗДЕЛ 5. ЭКЗОГЕННЫЕ И ЭНДОГЕННЫЕ ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА

АБАЗИНСКИЙ ЯЗЫК (Абазин тілі, Abaza language) входит в абхазо-абазинскую подгруппу абхазо-адыгской (западно-кавказской) группы иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного полисинтетического типа.

Референтный народ: *абазины*; самоназв. – *абаза*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки абазин обитали на восточном побережье Черного моря, современные поселения образовались в XIV–XVI вв. В этнографическом отношении абазины делятся на две группы: тапанта и шкарада. Абазины главным образом проживают в Карачаево-Черкесской Республике, Кабардино-Балкарии, Адыгейской автономной области, Ставропольском крае, Кисловодске, а также в Турции, Сирии, Иордании.

Абазинский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики (Конституция 1996 г., Закон о языках 1996 г.⁵⁵); экзогенный язык абазинской диаспоры Казахстана.

По данным переписи 1989 г., на территории СССР проживали 33613 абазин, почти все (98,1%) – на территории Российской Федерации, 630 чел. – в странах СНГ.

Появление абазинской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы. В Казахстане за последние 30 переписных лет зарегистрировано проживание 60 (1970 г.), 119 (1979 г.), 97 (1989 г.), 64 (1999 г.) абазина.

По результатам подсчетов выборочной переписи 1994 г., абазины, проживавшие в Российской Федерации, считают родным язык своей национальности – 93,6%, русский язык – 4,95%, другие языки – 1,5%; при этом свободно владеют языком своей национальности – 0,3%, русским языком – 82,7%, другими языками – 7,6%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, согласно перерасчету данных о владении языками на основе материалов переписи 1989 г. в СССР и выборочной переписи 1994 г., является 12% численности абазин Российской Федерации (Письменные 2000: LI).

Степень двуязычия абазин Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 40,6% являются монолингвами, 59,4% – билингвами.

Письменность абазинского языка была создана в 1932–33 гг. на основе латинской графики, с 1938 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Абазинский язык представлен двумя диалектами – тапантским и ашхарским, которые входят в абхазо-абазинскую языковую

общность. Расхождения между диалектами имеются, в основном, в фонетике, частично – в грамматике.

АБХАЗСКИЙ ЯЗЫК (Абхаз тілі, Abkhaz language) входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного полисинтетического типа.

Референтный народ: *абхазы*; самоназв. – *апсуа*.

Основная страна проживания и история расселения. Этническую основу абхазов составили два крупных племенных союза абазгов и апсилов, образовавшихся к концу I тыс. до н. э. на территории современной Абхазии, которые впоследствии объединились и дали начало абхазской народности. Среди абхазов различаются три территориальные группы, восходящие к древнему территориально-племенному делению: гудаутская, или бзыбская, абжуйская и самурзаканская, которые сохранили некоторые диалектные и культурные особенности. Абхазы преимущественно проживают в Абхазии, частью в Аджарии, Российской Федерации, Турции, Сирии, Иордании.

Абхазский язык – государственный язык Республики Абхазия (Конституция 1995)⁵⁶; экзогенный язык абхазской диаспоры Казахстана.

По данным переписи 1989 г., в СССР проживали 115 тыс. абхазов, из них 91,0% – в Абхазии, значительные группы абхазов насчитывались также на территории Российской Федерации (6,9%), Украины (0,9%).

За последние 30 переписных лет в Казахстане проживали 187 (1970 г.), 237 (1979 г.), 326 (1989 г.), 185 (1999 г.) абхазов. Абхазская диаспора в Казахстане сформировалась в связи с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы.

Степень двуязычия абхазов Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 90 чел. (48,6%) являются монолингвами, 95 чел. (51,4%) – билингвами.

Письменность абхазского языка была разработана в 1862 г. П.К. Усларом на основе русской (кириллической) графики с добавлением элементов латинского и грузинского алфавитов и диакритических знаков, в 1926 г. был введен аналитический алфавит Н.Я. Марра, в 1928 г. письменность была переведена на латинскую, в 1938 г. – на грузинскую, с 1954 г. – на русскую кириллическую графическую основу. Действующий алфавит содержит 40 знаков смешанного характера (знаки кириллического письма дополнены латинскими буквами): 65 фонем абхазского языка выражается 56 буквенными начертаниями.

Абхазский язык представлен двумя диалектами – абжуйским и бзыбским, которые входят в абхазо-абазинскую языковую общность.

55. В соответствии с Конституцией Карачаево-Черкесской Республики (1996 г.) и Законом «О языках народов Карачаево-Черкесской Республики» (1996 г.), статус государственных языков имеют, помимо абазинского, также карачаевский, ногайский, русский, черкесский языки. Русский язык также получил статус «языка межнационального общения и официального делопроизводства».

56. Провозглашенная Абхазией независимость от Грузии (июль 1992 г.) официально не признана. В прошлом Абхазия – автономная республика в составе Грузии. В Конституции Грузии, принятой в 1995 г., говорится: «Государственным языком Грузии является грузинский, а Абхазии – также абхазский» (ст. 8).

Расхождения между диалектами имеются в основном в фонетике (бзыбский диалект имеет свистяще-шипящие спиранты и аффрикаты, вместо которых в абжуйском диалекте выступают свистящие спиранты и аффрикаты), частично – в грамматике.

АВАРСКИЙ ЯЗЫК (Авар тілі, Avarlanguage) входит в аваро-андийскую подгруппу аваро-андо-цезской группы нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа; совмещает признаки номинативного и эргативного строя.

Референтный народ: *аварцы*; самоназв. – *маарулал*.

Основная страна проживания и история расселения. Аварцы живут в нагорной части Дагестана, частично – на северо-западе Азербайджана, в Северной Осетии, Чеченской Республике, Калмыкии. Еще во второй половине XIX в. термин *аварцы* служил самоназванием только для жителей Хунзахского плато. Аварцы называли себя по имени «обществ», которые были исторически сложившимися территориальными группами. В последние десятилетия в состав аварцев влились немногочисленные народы: *андийцы, ботлихцы, годоберинцы, квамадинцы (или багулалы), ахвахцы, чемалалы, карагинцы, тиндалы, цезы, хваршинцы, гинухцы, гунзебцы, бежтинцы*, а также *аршинцы* (по языку относящиеся к лезгинской ветви). Все они используют в быту свои языки и сохраняют некоторые этнокультурные особенности.

Аварский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998⁵⁷); экзогенный язык аварской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. на территории СССР проживали 600 989 аварцев.

За последние 30 переписных лет в Казахстане насчитывалось 959 (1970 г.), 1602 (1979 г.), 2743 (1989 г.), 1407 (1999 г.) аварцев. Аварская диаспора в Казахстане сформировалась в связи с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 544 тыс. аварцев считали родным язык своей национальности 97,8%, однако свободно владеет им лишь 0,2%; считали родным русский язык 1,6%, свободно владели им 65,3% (Письменные 2000).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 29706 опрошенных аварцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 97,4%, а свободно владеют им только 0,3%; считают родным русский язык 1,8%, а свободно владели им 77,7%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 31,3% аварцев Российской Федерации (там же).

Согласно переписи 1989 г., из 2743 аварцев, проживавших в Казахстане, 73% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владели им только 0,8%; 0,9% аварцев признали родным казахский язык, владели казахским языком 1,0%; 23,2% считали родным русский язык, а владели им 65,5% аварцев.

Степень двуязычия аварцев Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 652 чел. (46,3%) являются монолингвами, 755 чел. (53,7%) – билингвами.

Во второй половине XIX в. П.К. Усларом была создана кириллическая азбука аварского языка; в 1918 г. для аварского языка была создана арабская графика и до 1928 г. использовался алфавит аджам – арабское письмо, адаптированное к особенностям аварского языка с помощью диакритических знаков; в 1928–1938 гг. использовался алфавит на латинской графике, содержащий дополнительные диакритические знаки; в 1938 г. было введено кириллическое письмо.

Аварский язык имеет два наречия: южное (диалекты – закатальский, анцухский, карахский, гидский, андалальский, кахибский) и северное (диалекты – хунзахский, восточный, салатавский; переходный диалект – батлукский). Диалекты аварского языка сильно различаются, их носители не всегда понимают друг друга.

АГУЛЬСКИЙ ЯЗЫК (Агул тілі, Aghullanguage) входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; язык агглютинативного типа; эргативный язык с признаками номинативного строя.

Референтный народ: *агулы*; самоназв. – *агул шуй, агулар* (в пер. жители Агула).

Основная страна проживания и история расселения. Агулы – народность, живущая на юго-востоке Дагестана (Агульский и Курахский районы). В этническом отношении близка к лезгинам. Существует деление агулов на четыре группы, именуемые по названиям соответствующих ущелий: *агулдере, курахдере, хушандере, хлюкдере*.

Агульский язык – государственный язык Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998⁵⁸); экзогенный язык агульской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. в СССР проживали 18740 агулов, большая часть (94,6%) – на территории Российской Федерации.

По результатам подсчетов переписи населения СССР в 1989 г., в Казахстане проживали 235 агулов. Появление агульской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы. Динамика численности агульской диаспоры в Казахстане: 7 (1970 г.), 142 (1979 г.), 235 (1989 г.), 126 (1999 г.) агулов.

57. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

58. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

Степень двуязычия агулов Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 67 чел. (53,2%) являются монолингвами, 59 чел. (46,8%) – билингвами.

Письменность агульского языка разработана на основе русской (кириллической) графики.

Агульский язык имеет четыре диалекта: тпигский, керенский, буркиханский, кошанский.

АДЫГЕЙСКИЙ (КЯХСКИЙ) ЯЗЫК (Адыгей тілі, Cherkess language) входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативно-полисинтетического типа.

Референтный народ: *адыгейцы*; самоназв. – *адыге*.

Основная страна проживания и история расселения. Адыги образуют коренное население Адыгейской автономной области в Краснодарском крае. До начала XX в. адыгейцы делились на сильно различавшиеся в культурно-бытовом отношении этнические группы: *шапсугов, натухайцев, абадзехов, бжедугов, демиргоевцев, бесленеевцев* и др. Очень близки по культуре и языку к кабардинцам и черкесам, самоназвание которых также *адыге*. Предки адыгов, как и других адыгских народов (кабардинцев и черкесов), являются автохтонным населением северо-западного Кавказа (*меоты, зихи, керкеты*). В V в. н. э. зихи возглавили союз адыгских племен, существовавший до X в. Со времени монгольского нашествия (XIII в.) на все племена распространилось наименование *черкесы*.

Адыгейский язык – государственный язык Республики Адыгея (Конституция 1995, Закон о языках 1994⁵⁹); экзогенный язык адыгейской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. в СССР проживали 124826 адыгейцев, почти все (98,5%) – на территории Российской Федерации.

Появление адыгейской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы. Динамика численности адыгейской диаспоры в Казахстане: 221 (1970 г.), 221 (1979 г.), 289 (1989 г.), 130 (1999 г.) адыгейцев.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 123 тыс. адыгейцев Российской Федерации считали родным язык своей национальности 95,3%, однако свободно владели им лишь 1,1%; считали родным русский язык 4,6%, но свободно владели им 82,2% (Письменные 2000).

59. В Конституции Республики Адыгея равноправными государственными языками названы русский и адыгейский языки. В Законе Республики Адыгея «О языках народов Республики Адыгея» (1994) статус русского и адыгейского как государственных языков утверждается таким же образом (ст. 3), установлены сроки для ввода в действие статей Закона.

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 7191 опрошенного адыгейца Российской Федерации считали родным язык своей национальности 95,9%, а свободно владели им только 0,8%; считали родным русский язык 3,9%, а свободно владели им 85,7%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являлись 13% адыгейцев Российской Федерации (там же 2000).

Степень двуязычия адыгейцев Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 79 чел. (60,8%) являются монолингвами, 51 чел. (39,2%) – билингвами.

Письменность адыгейского языка была разработана в 1917 г. на базе арабской графики, в 1927 г. переведена на латинскую графическую основу, с 1938 г. – на русскую (кириллическую) графическую основу.

Адыгейский язык распадается на четыре диалекта: темиргоевский, абадзехский, бжедугский и шапсугский.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК (Əzərbaycan dili, Azerbaijani language) входит в юго-западную ветвь тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа с постпозитивным сингармонизмом.

Референтный народ: *азербайджанцы*; самоназв. – *азербайджанлылар, азербилер*.

Основная страна проживания и история расселения. Составляя основное население Азербайджанской Республики, азербайджанцы также проживают в Украине, Кыргызстане, Грузии, Туркмении, Армении и небольшими группами – в Афганистане, Ираке, Турции.

В XIX – нач. XX вв. в исторической литературе и документах азербайджанцев иногда называли закавказскими или адейберджанскими татарами, или тюрками. Этническую основу азербайджанцев, по-видимому, составили древние племена Атропатены (Малой Мидии) и Кавказской Албании: манней кадусии, каспии, албаны, часть мидян и др. В I тыс. до н. э. и I тыс. н. э. на территорию Азербайджана вторгались многочисленные племена кочевников, которые смешивались с автохтонным населением. В IX–XIII вв. последовала сильная волна вторжений тюркоязычных народов (особенно *хазаров, огузов, сельджуков* и др.).

Среди азербайджанцев исторически сложились различные этнографические группы, отличавшиеся некоторыми этнографическими особенностями хозяйства, культуры и быта: *айрумы, карапахи, падары, шахсевены, карадагцы, афшары* и др. Наиболее известная этнографическая группа – карапахи, проживающая в западной части Азербайджана, значительное число их в конце 80-х гг. проживало в Грузии и Армении. Большинство же карапахов проживает в Иране и Турции. На западе Азербайджана расселены также айрумы, на востоке – падары, на юге – шахсевены, а

значительная их часть – в Иране. В основном в Иране проживают *карадагцы* и *афшары*.

Азербайджанский язык – государственный язык Азербайджанской Республики (Конституция 1995⁶⁰); государственный язык Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998⁶¹); экзогенный язык азербайджанской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось около 15 млн азербайджанцев, проживавших в Азербайджане (6 млн), Армении (40 тыс.), Грузии (300 тыс.), Иране (13 млн) и др. странах (Voeschoten 1998). По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г., на территории СССР проживали 6770403 азербайджанца. Основная масса (85,7%) составляла население Азербайджана. Большие группы азербайджанцев были расселены также в Грузии (4,5%), Российской Федерации (5,0%), Армении (1,2%).

Появление азербайджанской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы. Динамика численности азербайджанской диаспоры была следующей: 46 (1926 г.), около 13 тыс. (конец 30-х гг. XX в.), 57699 (1970 г.), 73345 (1979 г.), 88951 (1989 г.), 78295 (1999 г.).

Согласно переписи населения в СССР в 1989 г., 87% азербайджанцев, проживавших в Казахстане, заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владели им только 0,9%; 0,5% азербайджанцев признали родным казахский язык, владели казахским языком 5,7%; 10,4% считали родным русский язык, а владели им 65% азербайджанцев.

Степень двуязычия азербайджанцев Казахстана была определена переписью 1999 г. следующим образом: 18562 чел. (23,7%) являлись монолингвами, 59733 чел. (76,3%) – билингвами.

Письменность азербайджанского языка до 1928 г. существовала на основе арабской графики, затем в 1929–1939 гг. была переведена на латинскую графику; с 1939 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую основу; в 1991 г. азербайджанский язык был переведен на латиницу.

Азербайджанский язык имеет четыре диалектные группы:

- восточную (кубинский, бакинский, шемахинский диалекты, луганский и ленкоранский говоры);
- западную (казахский, карабахский, гянджанский диалекты, айрумский говор);
- северную (нухинский диалект и закатало-кахатский говор);

60. В статье 21 «Государственный язык» Конституции Азербайджанской Республики говорится: «1. Государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык. Азербайджанская Республика обеспечивает развитие азербайджанского языка. 2. Азербайджанская Республика обеспечивает свободное использование и развитие других языков, на которых говорит население».

61. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

- южную (нахичеванский, ордубанский, тавризский диалекты, ереванский говор).

Этнокультурный центр: в Министерстве юстиции Республики Казахстан зарегистрирован азербайджанский культурный центр «Туран», учрежденный в 1992 г. При центре работают семейные народно-инструментальные и фольклорные коллективы «Азербайджан», «Арзу», «Севиндж», «Озан». С 1992 г. еженедельно на казахском радио выходит передача «Азери».

АЛБАНСКИЙ ЯЗЫК (Албан тілі, Albanian language) составляет изолированную группу индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного синтетического типа.

Референтный народ: *албанцы*; самоназв. – *шкиттары*.

Основная страна проживания и история расселения. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 5,19 млн албанцев, проживающих в основном на территории Албании (57,4%), албанцы живут также в Косово, Метохии, Македонии, Италии, Греции, США и некоторых других странах. В СССР проживали потомки албанцев-переселенцев еще с конца VIII в.

Албанцы являются потомками древнего населения западной части Балканского полуострова – *иллирийцев* и отчасти *фракийцев*. Следы в языке и культуре оставило и римское господство (II в. до н. э. – IV в. н. э.). В средние века албанские земли непрерывно переходили из рук в руки византийцев, болгар, норманнов, сербов и др., что оказало влияние на этнический облик албанцев. В средневековую эпоху были заложены основы единого албанского народа, в это время на современной территории страны образовались межплеменные объединения, появляется общий для всего населения региона этноним *арберы* (у византийцев – *арваной*; у турок – *арнаут*; у славян – *арбанасы*). В период турецкого господства (конец XV в. – 1912 г.) албанцы разделились на этнические и диалектные группы. С конца XVIII в. старый этноним албанцы был вытеснен новым – *шкиттары* (шчиптары). В конце XVIII – начале XX в. сложились две постепенно сближающиеся этнические группы албанцев – *тоски* (область Тоскрия) на юге и *геги* (область Гегрия) на севере.

Албанский язык – государственный язык Республики Албания (Конституция 1998⁶²); экзогенный язык албанской диаспоры Казахстана.

По данным переписи населения 1989 г., число албанцев в СССР достигало 3988 чел., проживавших в основном (83,8%) в Украине. Динамика численности албанской диаспоры в Казахстане: 49 (1970 г.), 63 (1979 г.), 72 (1989 г.), 46 (1999 г.) албанцев. Появление албанской

62. В Конституции Республики Албания говорится: «Государственным языком в Республике Албания является албанский язык» (Ст. 14); «1. Представители национальных меньшинств на основе равенства перед законом пользуются всеми правами и свободами. 2. Они имеют право свободно, без запрета и принуждения, выражать свою этническую, культурную, религиозную и языковую самобытность. Они имеют право сохранять ее и развивать, обучать и учиться на родном языке, равно как и объединяться в организации и общества по защите своих интересов и своей самобытности» (Ст. 20).

диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы.

Письменность албанского языка основана на латинской графике.

Современный албанский язык имеет два основных диалекта: гегский и тоскский. В 1909 г. статус официального был придан литературному албанскому языку, основанному на гегском диалекте и использующему латинский алфавит; после Великой Отечественной войны официальным языком в Албании объявлен албанский язык на основе тоскского диалекта.

АЛЕУТСКИЙ ЯЗЫК (Алеут тілі, Aleut language) (устар. унанганский язык) входит в эскимосско-алеутские языки палеоазиатской семьи языков; относится к языкам агглютинативного полисинтетического типа.

Референтный народ: *алеуты*; самоназв. – *алеут*.

Основная страна проживания и история расселения. Алеуты – коренное население Алеутских островов (США). В 20-х гг. XIX в. часть алеутов была переселена на территорию России (Командорские острова). На территории США в конце 80-х гг. насчитывалось 702 алеута, основная часть алеутов (91,7%) проживает в Российской Федерации. В мире насчитывается около 3 тыс. алеутов.

Алеутский язык – эндогенный язык алеутской диаспоры Казахстана.

Динамика численности алеутской диаспоры в Казахстане: 1 (1970 г.), 9 (1979 г.), 6 (1989 г.), 8 (1999 г.) алеутов. Появление алеутской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы.

Алеутский язык включает три близких друг другу диалекта: уналашинский (восточный), аткинский и аттовский (западный).

И. Е. Вениаминовым и Я. Е. Нецветовым в XIX в. была создана алеутская письменность на базе русской (кириллической) графики, которая прервала свое существование после продажи Алеутских островов Америке (1867 г.). В 70-х гг. XX в. Алеутским центром по изучению коренного населения Российской Федерации было начато обучение на родном языке алеутов.

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК (Алтай тілі, Altaic language) входит в кыргызско-кипчакскую группу восточнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа с палатальным и губным сингармонизмом.

Референтный народ: *алтайцы*; самоназв. – *алтай кижжи*, устар. *ойрот*.

Основная страна проживания и история расселения. Алтайцы – автохтонное население Республики Алтай. В этнографическом отношении алтайцы делятся на северных и южных. Северные алтайцы сформировались в результате контактов древних самодийских, кетских, угорских и тюркских племен. К северным алтайцам (до 1917 г. их иногда именовали «черневыми татарами») относятся *тубалары*, *челканцы* (или *лебединцы*), *кумандинцы*. К южным алтайцам, именовавшимся ранее белыми, алтайскими, горными,

порубежными, бийскими «калмыками», принадлежат собственно *алтайцы*, или *алтайкижи*, *теленгиты*, *телесы* и *телеуты*. Южные алтайцы произошли от смешения потомков древних (VI–VIII вв.) тюркских племен Алтая, пришлых тюркских племен (XIII, XV–XVIII вв.) и некоторых монгольских племен.

Алтайский язык – государственный язык Республики Алтай (Закон «О языках» 1993⁶³); экзогенный язык алтайской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. в СССР проживали 70777 алтайцев, основная масса (98,1%) – в Алтайском крае Российской Федерации. Динамика численности алтайской диаспоры в Казахстане: 575 (1970 г.), 630 (1979 г.), 675 (1989 г.), 462 (1999 г.) алтайца.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 69 тыс. алтайцев считали родным язык своей национальности 85,1%, однако свободно владели им лишь 1,9%; считали родным русский язык 14,8%, но свободно владели им 65,6% (Письменные 2000).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 3328 опрошенных алтайцев Российской Федерации считали родным язык своей национальности 89,0%, а свободно владели им только 0,9%; считали родным русский язык 10,9%, а свободно владели им 73,4%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являлись 19,1% алтайцев Российской Федерации (там же). Вторая по численности диаспора алтайцев (1,0%) размещалась в Казахстане.

Степень двуязычия алтайцев Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 229 чел. (49,6%) являлись монолингвами, 233 чел. (50,4%) – билингвами.

Письменность алтайского языка была разработана в 1923 г. на основе русской (кириллической) графики, в 1928 г. алтайская письменность была латинизирована и в 1938 г. вновь переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Алтайский язык распадается на две группы территориальных диалектов, попадающих в разные группы тюркских языков: южная – кыргызско-кипчакская и северная – уйгурская группа.

АРАБСКИЙ ЯЗЫК⁶⁴ (Араб тілі, Arabic language) входит в семитскую ветвь афразийской, или семито-хамитской макросемьи языков; относится к языкам, совмещающим в себе признаки агглютинативного и флективного типов.

Референтный народ: *арабы*, самоназв. – *аль-араб*.

Основная страна проживания и территория расселения. Арабы – группа народов, проживающая в Северной Африке, на большей

63. В «Законе о языках Республики Алтай» статус государственных языков придан алтайскому и русскому языкам. В ст. 4 Закона говорится: «Русский язык используется также как основное средство межнационального общения. Казахский язык используется в официальных сферах общения в местах компактного проживания его носителей».

64. Идентификация вариантов арабского языка требует специальных исследований, поскольку, возможно, переписями зарегистрировано проживание в Казахстане среднеазиатских арабов.

части Аравийского полуострова и других частях Ближнего Востока. Современные арабские народы возникли в результате арабизации древних народов Передней Азии и Северной Африки – *арамеев, финикийцев, египтян, ливийцев (берберов)* и др. Считается, что семитские племена, из которых впоследствии сложился древнеарабский народ, являлись коренным населением Аравийского полуострова. С III тыс. до н. э. семиты Аравии стали расселяться в Двуречье и Сирии. Наиболее распространенным семитским языком здесь был аккадский, в VII–VI вв. до н. э. вытесненный арамейским языком. Почти все народы Сирии и Двуречья были ассимилированы арамеями. С конца I тыс. до н. э. и особенно в первые века н. э. арабские племена расселялись в Передней Азии. В IV–VII вв. н. э. на территории Аравии происходил процесс формирования арабской народности, составлявшей к тому времени значительную часть населения Палестины, Иордании, Южной Сирии, многих регионов Двуречья. Постепенно складываются большие политические союзы племен, из массы племенных диалектов вычлениаются два основных общеарабских языка – северо- и южноарабский. Таким образом складывались предпосылки для объединения арабских племен, образования государства и его религии – ислама. В скором времени североарабский диалект, на котором был составлен Коран, превратился в общеарабский язык. Наличие значительной группы арабского населения в Сирии и Двуречье способствовало арабо-мусульманскому завоеванию этих стран и постепенной арабизации их населения. В настоящее время основными арабскими племенами являются: в Северной и Центральной Аравии – *харб, бали, атийа, джухайна, хувайтат, шарарат, аназа, шаммар, атайба, мутайр, аджман, халид, сухул, субаи, давасир, мура, кахтан, йам, дахран*; в Южной Аравии – *зараник, хашид, бакил, захид, авамир, руашид, джананаба, харасис, кара, махра, йас, хаджир*; в Ираке – *шаммар, аназа, дафир, кааб, мунтафик, хазаил, тайи, дулайм, лам, зубайд, Абу-мухаммад*; в Сирии – *аназы, мували, хадидийин, фадл, акайдат*; в Иордании – *хувайтат, сахр*; в Египте – *тарабин, тайаха, джухайна, бали, мутайр, алайкат, хараби, мази*; в Судане – *кабабиш, кавакла, баккара*; в государствах Северной Африки – *арад, атийа, рийах, амур, талаба, макил, хувавида* (Масанов и др. 2001).

Арабский язык – официальный язык всех арабских стран, Сомалийской Демократической Республики и Республики Джубити. Один из официальных и рабочих языков ООН; экзогенный язык арабской диаспоры Казахстана.

В 1987 г. в мире насчитывалось около 185 млн арабов; в СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживали 7747 чел. Наиболее многочисленные группы арабов проживали в Узбекистане (36,2%), России (34,9%), Украине (16,0%). В Казахстане в это время жили 56 арабов: 23 – в г. Алма-Ате, 8 – в Чимкентской, 7 – в Гурьевской, 4 – в Целиноградской, 3 – в Кызыл-Ординской области, по 2 араба

проживали в Актюбинской, Карагандинской, Павлодарской областях, по 1 – в Алма-Атинской, Восточно-Казахстанской, Джезказганской, Кустанайской, Уральской областях.

Динамика численности арабской диаспоры в Казахстане: 178 (1970 г.), 164 (1979 г.), 54 (1989 г.), 533 (1999 г.).

Арабский язык является языком Корана (священной книги ислама) и представляет собой религиозный язык всех мусульман. Литературный арабский язык, обычно называемый *классическим языком*, по существу представляет собой форму языка, обнаруженную в Коране и содержащую некоторые изменения, необходимые для единообразного использования во всем арабском (мусульманском) мире. Разговорный арабский язык включает многочисленные диалекты, которые распадаются на следующие главные группы: *арабские, йеменские, иракские, сиродиванские, египетские, суданские, магрибские, хасакия, шува* и мн. др., в зависимости от региона распространения. За исключением алжирского диалекта все остальные подверглись значительному влиянию со стороны литературного языка.

Письменность арабского языка создана на арабской графической основе. Арабское письмо представляет собой консонантное буквенное письмо, используемое арабоязычными народами и др.; сложилось на основе набатейского письма (IV в. до н.э. – I в. н.э.) и восходит к арамейскому; в средние века широко распространялось среди неарабоязычных народов в результате арабских завоеваний и проникновения ислама. Более 20 народов Казахстана с 1910 по 1930 гг. использовали арабское письмо, которое позже было заменено на латинскую графическую основу, а затем на русскую (кириллическую) графику.

АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК (Армян тілі, Armenian language) – изолированный язык индоевропейской семьи; относится к языкам флективного синтетического типа.

Референтный народ: *армяне*; самоназв. – *хай*.

Основная страна проживания и история расселения. Предками армян, по-видимому, являлось население северо-восточной части Малой Азии, которая в хеттских надписях (XVI–XV вв. до н. э.) называется Арматана, а позже (XIV–XIII вв. до н. э.) – Хайаса. Предки армян, известные под названием *урумейцев*, в XII в. до н. э. вторглись в ассирийскую провинцию Шуприа. В VIII в. до н. э. под названием Арме эта провинция была присоединена к государству Урарту. Население областей Хайаса и Арме частично ассимилировало местные хурритско-урартские племена. Процесс национального формирования армян продолжался и во время греко-македонских завоеваний в IV в. до н.э. Уже в VI в. до н.э. в древнеперсидских текстах упоминается большая страна *Армина* (в древнегреческих источниках – *Армения*). В 1828 г. Армения была присоединена к России. До первой мировой войны большинство армян было расселено на территории исторической Армении; около 1,5 млн проживало в пределах России, остальные – на востоке Турции.

В результате геноцида, организованного в 1915–1916 гг. правящими кругами Османской империи, около 1,5 млн армян (из 2,5 млн) были уничтожены, а более 600 тыс. насильственно выселены в пустыни Месопотамии. Отсюда они позже расселились по странам Ближнего и Среднего Востока, Западной Европы и Америки. Свыше 300 тыс. армян нашли убежище в Закавказье – в пределах России.

Армянский язык – государственный язык⁶⁵ Республики Армения (Конституция 1995); экзогенный язык армянской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. XX в. в мире насчитывалось более 6,5 млн армян. Большая часть армян проживала в Армении (3083616 чел., по данным переписи населения 1989 г.). Крупные группы этнических армян проживают в США (около 700 тыс.), России (более 530 тыс.), Грузии (около 440 тыс.), Азербайджане (более 390 тыс.), Франции (около 250 тыс.), Иране (более 200 тыс.), Ливане (более 150 тыс. чел.). Всего в конце 80-х гг. за пределами СССР насчитывалось около 2-х млн армян, проживающих более чем в 60-ти государствах мира.

Армянская диаспора Казахстана начала формироваться еще в нач. XIX в. на Мангышлаке, затем шло постепенное расселение армян в торговых центрах восточных берегов Каспийского моря. Массовое переселение армян в Казахстан носило (полу)добровольный (промышленные оргнаборы специалистов на крупнейшие стройки страны) и насильственный характер (репрессивная депортация армян в 30-е и 50-е гг. XX в.). Наибольшее представительство армянская диаспора имела на юге республики (53,3%), хотя в последние годы и наметилась тенденция к их расселению по территории Западного, Центрального и особенно Северного Казахстана. Казахстанские армяне в основном – городские жители (так, по данным переписи населения 1989 г., в городах проживало 78,2% армян, в сельской местности – 21,8%).

Динамика численности армянской диаспоры в Казахстане: 12814 (1970 г.), 14022 (1979 г.), 18469 (1989 г.), 14758 (1999 г.) армян.

Согласно переписи 1989 г., 62% армян, проживающих в Казахстане, заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 3%; 0,1% армян признали родным казахский язык, владеют казахским языком – 0,7%; 37% считают родным русский язык, а владеют им – 56% армян.

Степень двуязычия армян Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 6125 чел. (41,5%) являются монолингвами, 8633 чел. (58,5%) – билингвами.

Письменность армянского языка создана великим деятелем армянской культуры Месропом Маштоцем в 405–406 гг. и без изменений используется в настоящее время.

По этнографическим особенностям и говорам в прошлом (до 1915–1916 гг.) армяне делились на четыре основные группы:

65. В ст. 12 Конституции Республики Армения говорится: «Государственный язык Республики Армения – армянский».

северо-западные, юго-западные, южные и юго-восточные, восточные. В настоящее время в большей степени подобное деление сохранилось скорее не в самой Армении, а среди армянских диаспор. Современный армянский язык делится на западный и восточный диалекты с множеством поддиалектов и говоров.

Этнокультурное объединение: на основании принятого в Республике Казахстан Закона «Об общественных объединениях» был создан Армянский культурный центр «Луис». На базе культурного центра с 1992 г. работают детская хореографическая школа «Экзерсис» и армянская воскресная школа, в которой дети изучают родной язык.

АССИРИЙСКИЙ (НОВОАССИРИЙСКИЙ, АЙСОРСКИЙ) ЯЗЫК (Ассирий тілі, Modern Assyrian language) входит в северо-центральную подгруппу арамейской группы семито-хамитской семьи языков; относится к флективным языкам, совмещающая в себе признаки агглютинативного типа.

Референтный народ: *ассирийцы (айсоры, асоры)*; самоназв. – *сураи*, также *халдеи*.

Основная страна проживания и история расселения. Предками ассирийцев являются арамеи. В результате арабских, позднее монгольских завоеваний в Передней Азии большинство ассирийцев были ассимилированы. Около 3 млн ассирийцев проживают главным образом в Иране, Ираке, Египте. В СССР, по переписи населения 1989 г., насчитывалось 26160 ассирийцев: наиболее значительные группы ассирийцев проживали в Российской Федерации (36,8%), Грузии (23,7%), Армении (22,8%), Украине (10,5%).

Ассирийский язык – эндогенный язык ассирийской диаспоры Казахстана.

Появление ассирийской диаспоры в Казахстане связано с насильственным переселением народов в предвоенные и военные годы: волны насильственной депортации с Северного Кавказа, Грузии, Крыма и Азербайджана в 50-е гг. XX в. принесли в Казахстан основную группу ассирийцев.

Динамика численности ассирийской диаспоры в Казахстане: 586 (1970 г.), 460 (1979 г.), 446 (1989 г.), 371 (1999 г.) ассирийцев. Ассирийцы в основном проживают в городах, напр., по данным переписи 1999 г., 235 из 371 ассирийцев проживают в г. Алматы.

Степень двуязычия ассирийцев Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 202 чел. (54,4%) являются монолингвами, 169 чел. (45,6%) – билингвами.

Письменность существует на основе сирийского письма в трех модификациях: эстрангела, серто и несторианской.

В ассирийском языке различаются ассирийский, урмийский и архаичный мосульский диалекты.

Этнокультурное объединение: на основании принятого в Республике Казахстан Закона «Об общественных объединениях» в 1991 г. был основан и зарегистрирован Ассирийский культурный центр. При

содействии Ассамблеи народа Казахстана открыта воскресная школа, в которой изучаются язык, культура, история, традиции и обычаи народа; создан танцевальный ансамбль «Ниневия»; подготовлена телевизионная передача об ассирийцах; в 2003 г. в Доме дружбы прошла презентация книги М. Бабаева «Месопотамия, Ассирия – страна бога Ашнура».

БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК (Башҡурт тілі, Bashkir language) входит в кипчакско-булгарскую подгруппу западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *башкиры*; самоназв. – *башкорт*.

Основная страна проживания и история расселения. Живут башкиры в основном в Республике Башкортостан (92,8% численности башкир бывшего СССР), Татарстане и других республиках Российской Федерации, а также в Узбекистане, Таджикистане и др. Общая численность башкир – 1449,2 тыс. Башкиры – обитатели Южного Урала в основном сформировались на базе местных племен. Значительное влияние на формирование башкир оказали иные этносы: тюркские кочевники Приуралья (I тыс. н. э.), огузо-печенежские племена, волжско-камские татары, кыпчаки (XI–XIII вв.), некоторые монгольские племена (XIII–XIV вв.). После разгрома Золотой Орды башкиры оказались под властью Казанского, Ногайского и Сибирского ханств. Впоследствии (в XVII–XIX вв.) башкирами были ассимилированы значительные группы казанских татар, мишарей, частично мари и удмурты.

Башкирский язык – государственный язык Республики Башкортостан (Закон о языках 1999⁶⁶); экзогенный язык башкирской диаспоры Казахстана.

Динамика численности башкирской диаспоры в Казахстане: 21442 (1970 г.), 32499 (1979 г.), 40949 (1989 г.), 23225 (1999 г.) башкир.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 1345 тыс. башкир считают родным язык своей национальности 72,8%, однако свободно владеют им лишь 1,8%; считают родным русский язык 10,1%, но свободно владеют им 72,6% (Письменные 2000:L).

Результаты выборочной переписи 1994 г., проведенной в Российской Федерации, свидетельствуют, что из 68789 опрошенных башкир считают родным язык своей национальности 73,8%, а свободно владеют им только 1,5%; считают родным русский язык 9,8%, а свободно владеют им 75,3%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, является 1,5% башкир Российской Федерации (там же 2000: LI).

Согласно переписи 1989 г., из 41847 башкир, проживающих в Казахстане, 68% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 2,1%; 2% башкир признали родным казахский язык, владеет казахским языком 3% башкир; 25% считают родным русский язык, а владеют им 67% башкир.

Степень двуязычия башкир Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 7754 чел. (33,4%) являются монолингвами, 15471 чел. (66,6%) – билингвами.

Письменность башкирского языка до 1928 г. была на основе арабской графики, с 1929 г. была переведена на латинскую графическую основу, а с 1939 г. возвращена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Этнокультурное объединение: функционирует Ассоциация «Идел», объединяющая татарские и татаро-башкирские общественные и культурные центры Казахстана, которая проводит работу по возрождению и развитию культуры татар и башкир, а также по изучению языков. В различных городах Казахстана проводится праздник Сабантуй с активным участием певцов, танцоров, спортсменов разных национальностей.

БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК (Белорус тілі, Belorussian language) входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективно-синтетического типа.

Референтный народ: *белорусы*; самоназв. – *беларусы*. Название белорусы связывают с Белой Русью, как уже в 1315 г. Ипатьевская летопись именует земли России. Возможно, это название могло возникнуть в противоположность Черной Руси – обозначению в XIII в. западной части белорусских земель, которые попали в зависимость от Литвы, как название вольной, непокоренной Руси (Языки 1966: 155).

Основная страна проживания и история расселения. Этническую основу белорусов предположительно составили восточнославянские племена (*дреговичи, юго-западные кривичи, радимичи, северяне, волямяне, древяне*), а также ассимилированные восточными славянами летто-литовские племена, вошедшие в IX в. вместе с другими восточнославянскими племенами в Киевскую Русь. В XIV в. белорусские земли были включены в Великое княжество Литовское (более древняя форма белорусского языка использовалась литовцами в качестве официального языка XIV в.), а в XVI в., по Люблинской унии 1569 г., вошли в Польшу. В составе белорусов имеются этнографические группы – полешуки (пинчуки и брещуки) и литвины с некоторыми специфическими особенностями быта и культуры. В XVIII в. Белоруссия была присоединена к России. Современные границы определены в 1939 г., когда в СССР вошла Западная Белоруссия.

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г., на территории СССР проживал 10036251 белорус. Основная масса (78,8%) составляла население Республики Беларусь. Большие группы белорусов

66. Законом «О языках народов Республики Башкортостан» (1999) статусом государственных языков наделяются башкирский и русский языки: «Башкирский язык как язык башкирской нации, реализовавшей свое право на самоопределение, русский язык как государственный язык Российской Федерации» (ст. 3).

расселены также в Российской Федерации (12,0%), Украине (4,4%), Латвии (1,2%). Значительное число белорусов является жителями Польши, Северной Америки.

Белорусский язык – государственный язык Республики Беларусь (Конституция 1996⁶⁷); экзогенный язык белорусской диаспоры Казахстана.

Белорусская диаспора Казахстана⁶⁸ формировалась в несколько этапов. Наиболее крупные группы белорусов появились в конце XIX в. (как результат операций по подавлению национально-освободительного движения); во время проведения столыпинской аграрной реформы (поэтому в 1926 г. белорусов в Казахстане насчитывалось уже 25584 чел.); в 3,4 раза выросла диаспора в период между переписями 1939–1959 гг.; в 50–60 гг. XX в. белорусское население целинных областей выросло в 7 раз.

Динамика численности белорусской диаспоры в Казахстане: 198275 (1970 г.), 181491 (1979 г.), 177938 (1989 г.), 111927 (1999 г.) белорусов. Уменьшение белорусской диаспоры и изменение процентного соотношения белорусов в населении страны было вызвано общими миграционными процессами в странах СНГ, вместе с тем следует отметить, что активная миграция из Семипалатинской и Акмолинской областей, где в основном проживали белорусы, началась еще в 70-х гг. в связи с окончанием кампании по освоению целинных земель.

Согласно переписи населения СССР в 1989 г., из 182601 белоруса, проживавших в Казахстане, 34,5% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 6%; 0,03% белорусов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,4%; 65,3% считают родным русский язык, а владеют им 32% белорусов.

Степень двуязычия белорусов Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 86355 чел. (77,2%) являются молингвами, 25572 (22,8%) – билингвами.

Письменность белорусов имела сложную историю: в XVI–XX вв. употреблялись польская модификация латинской графики и арабская графика (местные татары использовали ее для записи белорусских текстов, сохранившихся под названиями Аль-Китаб, Хамаил, Тавсир); в основе современного белорусского письма лежит кириллица (гражданский шрифт).

Белорусский язык имеет два основных диалекта: северо-восточный, состоящий из полоцкой и витебско-могилевской групп говоров, и юго-западный, включающий гродненско-барановичскую и слуцко-мозырскую группы говоров.

Этнокультурное объединение: этнокультурный центр «Беларусь» был зарегистрирован 24 марта 1992 г., и первым руководителем стал

67. В Статье 17 Конституции Республики Беларусь говорится: «Государственными языками Республики Беларусь являются белорусский и русский языки».

68. Информацию об образовании белорусской диаспоры Казахстана см. также в подразделе 4 «Языки диаспор и иммигрантские языки Казахстана: к характеристике полисубъектности языковой политики» раздела 1 «Языковая ситуация в Казахстане».

ректор Казахской Государственной архитектурной Академии проф. А.П. Атрушкевич – ученый, видный общественный деятель республики, заместитель Председателя Ассамблеи народа Казахстана, лауреат Президентской премии мира и духовного согласия, автор многочисленных научных работ. В мае 2002 г. было принято решение о создании Ассоциации белорусов Казахстана. Благодаря активной деятельности членов Ассоциации в регионах республики с компактным проживанием белорусов (Павлодар, Костанай, Петропавловск) открываются воскресные школы, проводятся различные культурно-просветительные мероприятия (Дымов – 2004, 402).

БЕЛУДЖСКИЙ (БАЛОЧИ) ЯЗЫК (Белудж (балочи) тілі, Balochi language) входит в северо-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков номинативного строя.

Референтный народ: *белуджи*; самоназв. – *балуи, балои*.

Основная страна проживания и история расселения. Родиной белуджи является Северный Иран. В результате нашествий эфталитов (VI в.), монголов (XIII в.), завоеваний Тимура (XIV в.) белуджи постепенно сдвигались на восток, где заняли обширную территорию, получившую географическое название Белуджистан (данная историческая область в настоящее время разделена между Пакистаном и Ираном). На всей территории белуджи живут в близком соседстве с пуштунами и дравидоязычными брагуи. Белуджи делятся на две группы племен: западную (или мекрани) и восточную (или сулеймани).

Белуджи (балочи) населяют часть Пакистана, Ирана, Афганистана, составляя условно выделяемый Белуджистан. Общее число белуджей в мире достигло 4,61 млн (1987 г.)⁶⁹: в Пакистане 3–3,5 млн, в Иране 1–1,5 млн, в Афганистане 250–300 тыс., в Объединенных Арабских Эмиратах ок. 100 тыс., в Туркмении 40 тыс. чел., куда белуджи переселились из Афганистана и Ирана еще в конце XIX – начале XX в.

Общая численность населения Пакистана (Конституция 2002), по данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) составляет 162419946 чел., представляющих следующие этнические группы: *пенджаби, сидхи, пуштуны (патаны), балочи* и др. Распределение языков населения Пакистана следующее: пенджаби (48%), а также вариант пенджаби – сираики (10%), синдхи (12%), пушту (8%), урду (официальный язык, 8%), балочи (3%), хиндко (2%). Английский язык является официальным языком и *lingua franca* элиты Пакистана и большинства правительственных организаций.

Численность населения Исламской Республики Иран (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) составляет 68017860 чел., распределяемых по следующим этническим группам: персы –

69. Точное число белуджей не установлено, сами белуджи называют цифру 20 млн, в различных источниках указывается около 5 млн человек.

51%, азербайджанцы – 24%, курды – 7%, арабы – 3%, луры – 2%, балочи – 2%, туркмены – 2%, другие – 1%. Распределение языков в Исламской Республике Иран: персидский и диалекты персидского языка (58%), тюркские языки (26%), курдский (9%), лури (2%), балочи (1%), арабский (1%), турецкий (1%), другие (2%).

В Афганистане проживают 29928,87 чел., из которых паштуны составляют 42%, таджики – 27%, хазары – 9%, узбеки – 9%, аймаки – 4%, туркмены – 3%, балочи – 2%, другие – 4%. Афганский персидский (дари) – официальный язык (50%), пашту – официальный язык (35%), (Конституция 2004 г.), тюркские языки (преимущественно узбекский и туркменский, – 11%), 4% референтных народов представляют 30 миноритарных языков (в их числе балочи). Широко распространен билингвизм (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>).

Белуджский (балочи) язык – эндогенный язык диаспоры белуджи Казахстана.

Динамика численности диаспоры белуджей Казахстана: 30 (1970 г.), 139 (1979 г.), 71 (1989 г.), 33 (1999 г.) чел.

Письменность белуджей Пакистана и Афганистана основана на арабско-персидской графике; в СССР (Туркмении) для белуджского языка в 30-е гг. была создана письменность на основе латинской графики, однако распространения она не получила в силу малочисленности народа и массового двуязычия. Не имея собственной письменности, белуджи – выходцы из Туркмении – пользуются туркменским письмом. Белуджский язык имеет богатейшую устную литературную традицию. С образованием Пакистана отмечается бурное развитие письменного литературного белуджского языка. В настоящее время только в Пакистане на белуджском языке регулярно издаются газеты и журналы, книги, ведется радио- и телевидение.

В белуджском языке выделяют два основных диалекта: западный и восточный; иногда выделяется южный диалект.

БОЛГАРСКИЙ ЯЗЫК (Болгар тілі, Bulgarian language) входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного синтетического типа.

Референтный народ: *болгары*; самоназв. – *болгары*.

Основная страна проживания и история расселения. Древнейшее население на территории современной Болгарии – фракийцы. В VI–IV вв. до н.э. Фракия входила в состав Македонского царства, в I–IV вв. н.э., во время римского владычества часть фракийцев была романизирована, в начале н.э. готы, гунны и другие народы смешались с местным населением, в VI–VII вв. на Балканы переместились славяне, которые постепенно ассимилировали местные фракийские племена. В 670 г. из южнорусских степей на Балканы вторглись тюркоязычные кочевники, родственные волжско-камским болгарам, и вместе со славянами, которые были гораздо многочисленнее, образовали в 681 г. славяно-болгарское государство. В VII–IX вв. постепенно славянский язык

и культура стали доминирующими. В Болгарии постепенно сложился болгарский славяноязычный этнос. В 1393 г. Болгария была покорена турками, часть болгар восточных районов страны влилась в состав поселившихся там турок. Значительная часть жителей Родопских гор приняла ислам, сохранив, однако, болгарский язык и обычаи.

В конце 80-х гг. XX в. в мире насчитывалось 9,29 млн болгар. В основном они проживали в Болгарии (93,6%). Отдельные группы болгар заселяют пограничные с Болгарией районы Турции, Греции, Румынии. Часть болгар являются жителями США, Канады, Аргентины. В СССР в конце 80-х гг. проживало более половины зарубежных болгар, главным образом в Украине и в Молдове, куда они переселились в конце XVIII – первой половине XIX вв.

Болгарский язык – официальный язык Республики Болгарии (Конституция 1991⁷⁰); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык болгарской диаспоры Казахстана.

Динамика численности болгарской диаспоры в Казахстане: 10420 (1970 г.), 10064 (1979 г.), 10228 (1989 г.), 6915 (1999 г.) болгар.

37% болгар, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако сведений о владении болгарскими родным языком нет; 0,6% болгар признали родным казахский язык, владеют казахским языком 4,4%; 62% болгар считают родным русский язык, а владеют им 34% болгар.

Степень двуязычия болгар Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 3953 чел. (57,2%) являются монолингвами, 2962 (42,8%) – билингвами.

Согласно данным, представленным О.Г. Дымовым, в 2004 г. 99,1% болгар владеют русским, 29% – казахским и только 18,6% – родным болгарским языком (Дымов – 2004, 420).

В основе графики современного болгарского письма лежит кириллица, созданная в 863 г. братьями Кириллом (Константином) и Мефодием.

В болгарском языке различаются восточные и западные группы диалектов, каждая из которых содержит определенное число говоров. В восточной группе – северо-восточные (или мезийские), балканские и рупские говоры, в западной – северо-западные, западные и юго-западные. В основу современного литературного болгарского языка, сложившегося ко второй половине XIX в., легли северо-восточные говоры.

Этнокультурное объединение: региональное Общественное объединение Болгарский культурный центр Казахстана имеет 4 филиала в Атырауской, Актюбинской, Павлодарской областях и в г. Темиртау. С 2002 г. в Павлодаре действует Болгарский общественный фонд «Славяне», в рамках деятельности этого фонда выпускается республиканская общественно-информационная газета «Славяне», которая распространяется на всей территории Казахстана. Традиционно в Казахстане болгары и другие славянские

70. Конституцией Республики Болгарии установлен статус болгарского языка как официального языка Республики Болгарии (ст. 3).

народы ежегодно 24 мая отмечают День славянской культуры и письменности, основанной равноапостольными Кириллом (Константином) и Мефодием. На базе культурных центров и университетов проводятся научно-теоретические конференции, студенческие праздники и другие мероприятия, связанные с языком, культурой, традициями славянских народов.

БУРЯТСКИЙ ЯЗЫК (Бурят тілі, Buryat language) входит в монгольскую группу алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с губным сингармонизмом.

Референтный народ: *буряты*; самоназв. – *бурят, буряад*.

Основная страна проживания и история расселения. Буряты составляют основное население Республики Бурятия, живут также в Читинской и Иркутской областях Российской Федерации. Небольшие группы бурят проживают в северной части Монголии и на северо-востоке Китая. Подавляющее большинство (99,1%) бурят, проживающих на территории СССР (по переписи 1989 г.), являлись жителями Российской Федерации. Бурятский народ сложился из различных монголоязычных племен: *булагатов, эхиритов, хомдогоров, хоринцев, табумутов (табамгутов)*. Кроме того, в состав бурят входили отдельные группы, жившие на нижней Селенге: *атаганы, сартолы, хатагины* и др. Постепенно бурятские племена сближались между собой и консолидировались в единую народность. По диалектным и культурным особенностям до сих пор сохранилось деление на западных бурят, в прошлом оседлых животноводов и земледельцев, исповедовавших православие, и восточных (забайкальских) бурят, в прошлом кочевых скотоводов, придерживавшихся ламаизма. И у западных, и у восточных верующих бурят долгое время сохранялись элементы шаманизма.

Бурятский язык – государственный язык Республики Бурятия (Конституция 1994, Закон о языках 1996⁷¹); экзогенный язык бурятской диаспоры Казахстана.

Динамика численности бурятской диаспоры в Казахстане: 535 (1970 г.), 914 (1979 г.), 1129 (1989 г.), 553 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 417 тыс. бурят считают родным язык своей национальности 86,6%, однако свободно владеют им лишь 2,5%; считают родным русский язык 13,3%, но свободно владеют им 72,4% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 22663 опрошенных бурят Российской Федерации считают родным язык своей национальности 87,2%, а свободно владеют им только 1,8%; считают родным

русский язык 12,7%, а свободно владеют им 77,1%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 14% бурят Российской Федерации (там же 2000: LI).

56% бурят, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 3,7% владели бурятским языком; 0,7% бурят признали родным казахский язык, владели казахским языком 2,3% бурят; 43% бурят считали родным русский язык, а владели им 51% бурят.

Степень двуязычия бурят Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 314 чел. (56,8%) являются монолингвами, 239 чел. (43,2%) – билингвами.

Буряты с конца XVII в. до 1930 г. пользовались старомонгольской письменностью, с 1931 г. – письменностью на основе латинской графики, с 1938 г. – на основе русской (кириллической) графики.

Бурятский язык имеет 4 диалекта: западный (эхирит-булаятский), промежуточный (аларо-тункинский), восточный (хоринский), южный (цонголо-сартульский).

ВЕНГЕРСКИЙ ЯЗЫК (Венгр тілі, Hungarian language) входит в угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *венгры*; самоназв. – *мадьяры*.

Основная страна проживания и история расселения. К 1987 г. в мире насчитывалось 14,38 млн венгров, проживавших в основном (73,4%) в Венгрии. Большие группы венгров живут в Румынии, США, других странах. На территории СССР, по данным переписи населения 1989 г., насчитывалось 171420 венгров.

Венгры имеют сложную этническую историю: во II–I тыс. до н.э. в задунайских областях жили иллирийцы, а в затисских областях – фракийцы, с IV в. до н.э. сюда переселялись кельтские племена, с начала нашей эры до VIII в. н.э. вторгались иранские кочевники сарматы, кельтские племена, готы, гунны, авары, в VI в. стали селиться и славянские племена. В конце IX в. области по среднему течению Дуная были завоеваны кочевыми угорскими племенами мадьяров, пришедшими сюда под натиском печенегов из причерноморских степей, в дальнейшем на территории современной Венгрии оседали и смешивались с венграми различные этнические группы (*валахи, валлоны, немцы, французы, итальянцы, печенеги, огузы, волжские болгары, аланы, половцы, румыны, цыгане*). Значительная часть их была ассимилирована венграми, в результате чего образовался ряд этнографических групп, что и объясняет наличие в венгерском языке большого числа диалектов. В первой половине XVI в. значительную часть страны завоевали турки, а северные и западные области Венгрии попали под власть австрийских Габсбургов. В конце XVII в. турки были изгнаны из Венгрии, а страна была включена в состав империи Габсбургов. Длительное османское и австрийское господство оказало сильное влияние на культуру и язык

71. Согласно Конституции Республики Бурятия, государственными языками Республики Бурятия являются бурятский и русский языки. В главе 1 Закона Республики Бурятия «О языках народов Республики Бурятия» говорится: «Статья 1. Государственными языками Республики Бурятия являются бурятский и русский языки. Придание статуса государственных бурятскому и русскому языку не ущемляет права иных наций и народностей, проживающих на территории республики, в употреблении ими родных языков. Статья 2. Республика Бурятия на своей территории решает все вопросы, связанные с языками, обеспечивает их экономическую, социальную и юридическую защиту».

венгров. В составе венгров сохранилось несколько этнографических групп, имеющих особенности материальной и духовной культуры: куманы, ясы, гайдуки, палочи, матьо, рабакез, хетеш, гечей.

Венгерский язык – официальный язык Венгерской Республики (Конституция 1994); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык венгерской диаспоры Казахстана.

Динамика численности венгерской диаспоры в Казахстане: 832 (1970 г.), 595 (1979 г.), 674 (1989 г.), 440 (1999 г.) венгров.

Степень двуязычия венгров Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 266 чел. (60,5%) являются монолингвами, 174 чел. (59,5%) – билингвами.

Письменность венгерского языка с XIII в. н.э. была основана на модифицированном латинском алфавите. Появление книгопечатания в XVI в. способствовало стандартизации орфографии венгерского языка. В венгерском языке различают 8 диалектов.

Этнокультурное объединение: в 1995 г. в Республике Казахстан организован Венгерский культурный центр. Именем известного ученого-тюрколога и крупного общественного деятеля Венгрии Иштвана Конира названа одна из улиц г. Алматы.

ВЕПССКИЙ ЯЗЫК (Veps тілі, Veps language) входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской языковой семьи; относится к языку агглютинативного типа с частичным сингармонизмом.

Референтный народ: *вепсы*; самоназв. – *вепса, бепса, лудникада, тя-галажет*.

Основная страна проживания и история расселения. Вепсы – потомки древнего восточно-финского племени *весь*, близки к *карелам*. Вепсы живут в Республике Карелия (49,6% от общего числа вепсов), небольшими группами – в Ленинградской, Вологодской областях Российской Федерации, в других республиках представителей вепсов было немного. В Республике Карелия предпринимаются шаги по сохранению и развитию вепского языка⁷², принята «Программа возрождения и развития языков и культуры карелов, вепсов и финнов Республики Карелия» (1995 г.).

---

72. В статье 5 Проекта Закона Республики Карелия «О языках в Республике Карелия» (1996) говорится: «Республика Карелия гарантирует право вепсов – коренного малочисленного народа Республики и финнов – реабилитированного народа на сохранение и развитие своих культур и языков, их право на получение образования на родном языке, выбор языка обучения в рамках возможностей, предоставляемых системой образования. Государственная поддержка вепского и финского языков реализуется через специальные государственные программы по возрождению, сохранению и развитию языков и культур. Эти программы предусматривают: развитие системы образования и получение образования на родных языках в рамках возможностей, предоставляемых системой образования, издание литературы, использование языков в средствах массовой информации, подготовку кадров, научно-исследовательскую деятельность и другое. Финансирование государственных программ по возрождению, сохранению и развитию вепского и финского языков осуществляется из средств государственного бюджета Республики Карелия, бюджетов органов местного самоуправления, а также добровольных пожертвований предприятий, организаций, общественных объединений и отдельных граждан».

Вепский язык – эндогенный язык вепской диаспоры Казахстана.

Динамика численности вепской диаспоры в Казахстане: 27 (1970 г.), 33 (1979 г.), 44 (1989 г.), 30 (1999 г.) вепсов.

В течение XIX–XX вв. предпринимались неоднократные попытки создания письменности, так, в 30-х гг. XX в. вепская письменность, созданная на основе латинской графики, безуспешно внедрялась в школьное обучение.

Вепский язык имеет три диалекта: северный (шелтозерский), средний (северо-восток Ленинградской и часть Вологодской областей), южный (ефимовский).

ГАГАУЗСКИЙ ЯЗЫК (Гагауыз тілі, Gagauz language) входит в юго-западную (огузскую) подгруппу тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *гагаузы*; самоназв. – *гагаузы*.

Основная страна проживания и история расселения. В настоящее время гагаузы в основном проживают на юго-западе Болгарии, в Республике Молдова, частично в Украине, на Северном Кавказе. Гагаузы предположительно возводятся к средневековым узам (торкам) или половцам, к отуреченным болгарам, сохранившим православие. В Россию гагаузы эмигрировали из Болгарии в начале XIX в., спасаясь от османского гнета.

По данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), в Республике Молдова проживают 4455421 чел., представляющих следующие этносы: молдаване (64,5%), украинцы (13,8%), русские (13%), евреи (1,5%), болгары (2%), гагаузы и другие (5,2%). Гагаузы проживают также в Болгарии (приблизительно 5 тыс.), Казахстане (меньше 1 тыс.), Молдове (150 тыс.), Румынии, Украине (по 32 тыс.).

Гагаузский язык – государственный язык Гагаузии (наряду с молдавским и русским) (Конституция Республики Молдовы 1994⁷³); экзогенный язык гагаузской диаспоры Казахстана.

Динамика численности гагаузской диаспоры в Казахстане: 772 (1970 г.), 752 (1979 г.), 954 (1989 г.), 678 (1999 г.) гагаузов.

Данные об уровне владения языком своей национальности и другими языками представителями гагаузской диаспоры в Казахстане отражены в Переписи населения 1999 г.

Степень двуязычия гагаузов Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 374 чел. (55,2%) являются монолингвами, 304 чел. (44,8%) – билингвами.

---

73. Молдавский язык наряду с русским является государственным языком Республики Молдова, а также наряду с украинским – в Приднестровье, наряду с гагаузским – в Гагаузии. Ст. 13 «Государственный язык, функционирование других языков» Конституции Республики Молдова (1994 г.) гласит: «1. Государственным языком Республики Молдова является молдавский язык, функционирующий на основе латинской графики. 2. Государство признает и охраняет право на сохранение, развитие и функционирование русского языка и других языков, используемых на территории страны. 3. Государство содействует изучению языков международного общения. 4. Порядок функционирования языков на территории Республики Молдова устанавливается органическим законом». См. также *Губогло 2006*.

Письменность гагаузского языка была введена в 1957 г. на основе русской (кириллической) графики; в 1993 г. Верховным Советом Гагаузии было принято решение о введении нового алфавита на основе латинской графики (как и алфавит на русской основе, он был разработан Л.А. Покровской).

Гагаузский язык имеет два диалекта: центральный (гадырлунгско-чадырско-комратский), ставший основой литературного языка, и южный (вулканештский).

ГРЕЧЕСКИЙ ЯЗЫК (Грек тілі, Greek language) – изолированный язык индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа.

Референтный народ: *греки*; самоназв. – *эллины*.

Основная страна проживания и история расселения. Греки составляют основное население Греции. В 1987 г. в мире насчитывалось 11,7 млн греков, большая часть которых (81,6%) являлась жителями Греции. Греки проживают также в США (4,7%), Германии (2,3%). Перепись населения 1989 г. зафиксировала в СССР 358068 греков, или 3% численности греков в мире. Наиболее компактно они проживали в Грузии (28,0%), Украине (27,5%), России (25,6%), Казахстане (13,1%).

Древнегреческий этнос начал складываться в начале II тыс. до н.э., когда на Балканы переселились протогреческие племена – ахейцы и ионийцы, а с XII в. до н.э. – дорийцы; эти племена ассимилировали живших здесь пеласгов, карийцев, лелегов и др.; в VIII–VI вв. до н.э. формируется общегреческое культурное единство под названием «эллины»; этноним *греки* первоначально принадлежал одному из эллинских племен Северной Греции, постепенно он стал применяться в отношении всех эллинов. После завоевательных походов Александра Македонского широкое распространение получил общегреческий язык – койне. В средние века этнический состав греческого населения сильно изменился: сюда переселяются романоязычные валахи, славяне (VI–VII вв.), албанцы (XIII–XV вв.), значительный след в материальной культуре, быте и языке греков оставило турецкое господство (XIV – начало XIX в.).

Общая численность населения Греции составляет, по данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), 10668354 чел., среди них греки – 98%, другие этносы – 2%. Численность населения Республики Кипр в 2005 г., по данным из того же источника, равна 780133 чел., в том числе греков – 77%, турок – 18%, других этносов – 5%.

Греческий язык – официальный язык Греции (Конституция 1986; 2001); официальный (наряду с турецким языком) язык Республики Кипр (Конституция 1985); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык греческой диаспоры Казахстана.

Динамика численности греческой диаспоры в Казахстане: 51161 (1970 г.), 49930 (1979 г.), 46267 (1989 г.), 12703 (1999 г.) грека. Греческая диаспора Казахстана сформировалась из греков, депортированных из

Краснодарского края (1942 г.), Крыма (1944 г.), Грузии (1949 г.), идентифицировавших себя не только с греками-понтийцами, но и с греками⁷⁴.

Согласно переписи населения СССР в 1989 г., 70% из 46267 греков, проживавших в Казахстане, заявили о том, что они считали родным язык своей национальности, однако о владении греками родным языком сведений нет; 0,03% греков признали родным казахский язык, владели казахским языком 0,6% греков; 30% греков считали родным русский язык, а владели им 64% греков.

Степень двуязычия греков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 6876 чел. (54,1%) являются монолингвами, 5827 чел. (45,9%) – билингвами.

Письменность греческого языка представляет собой алфавитное письмо, восходящее к XIII–VII вв. до н.э. Современный греческий язык имеет две формы: одна из них (кафаревуса) – это официальный литературный язык, восходящий к языку эпохи эллинизма, другая (димотика) – это общегреческий разговорный язык. Существуют также местные сельские диалекты – южногреческие и северогреческие. С 1976 г. димотика (народный язык) стала официальным языком государства, заменив собой язык кафаревуса как язык государственных документов, общественных сообщений, образования, газет и произведений литературы.

Этнокультурное объединение: Ассоциация греческих обществ Казахстана «Филия» учреждена в 1993 г. В 1994 г. Ассоциация расширилась с вступлением в нее греков Кыргызстана: так образовалась международная Ассоциация греческих обществ Казахстана и Кыргызстана «Филия». В 1996 г. при Ассоциации был создан широко известный ансамбль греческого танца «Афродита»; успешно работают фольклорный ансамбль «Селена» (г. Кентау), «Старый фаэтон» (г. Шымкент) и др. Ассоциация активно сотрудничает с Алматинской ассоциацией антиковедов Казахстана (през. К.П. Коржева), которая регулярно издает сборник «Античность и общечеловеческие ценности». В сборнике публикуются материалы по древнегреческому языку, античной культуре и истории. В КазНУ им. аль-Фараби при содействии посольства Греции долгие годы проходили занятия по изучению новогреческого языка. Исследования древнегреческого языка проводились казахстанским ученым-палеославистом проф. М.М. Копыленко.

ГРУЗИНСКИЙ ЯЗЫК (Грузин тілі, Georgian language) входит в картельскую группу иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с чертами флективности и эргативным строем.

Референтный народ: *грузины, грузинские евреи*; самоназв. – *картвели*.

Основная страна проживания и история расселения. Грузины являются жителями Грузии. Значительные группы грузин проживают в

74. Выше мы уже приводили мнение Е.В. Перехвальской о том, что этническая идентификация греков с греками-понтийцами затруднена из-за вполне объяснимых соображений: идентифицируя себя с греками, члены греческих диаспор получают реальную возможность репатриации (Перехвальская 1997: 7-9).

Российской Федерации, Украине, Азербайджане. Часть грузин обитает на северо-востоке Турции (в Лазистане) и Иране.

Грузинский этнос складывался на территории современной Грузии и в соседних районах Турции из трех близкородственных групп: *картов*, *мегрело-чанов(замов)* и *сванов*. В начале I тыс. до н.э. здесь образовались первые крупные племенные объединения (диаохи, колхи), в VI в. до н.э. в низменных районах Западной Грузии возникло Колхидское, а в III в. до н.э. на востоке – Иберийское государство, которое в I–II вв. н.э. распространило свою власть и на Западную Грузию, в IV–VI вв. здесь образовались мелкие государства, объединившиеся в XI в. в централизованную монархию. До сих пор сохранились территориальные племенные группы грузин: *картлийцы*, *кахетинцы*, *тушины*, *хевсуры*, *пиавы*, *мохецы*, *мтцулы*, *ингилойцы*, *месхи*, *кизыкцы*, *джавахи*, *имеретины*, *рачинцы*, *лечхумы*, *гурийцы*, *аджарцы*, *мегрелы*, *лазы (чаны)*, *сваны*. В 1801–1804 гг. Грузия была присоединена к России, что способствовало процессам этнической консолидации. Тем не менее, каждая из этнографических групп грузин сохраняет до сих пор определенные культурно-бытовые особенности: мегрелы, лазы и сваны отличаются также по языку, а аджарцы, лазы и часть ингилойцев – по религии (исповедуют ислам).

Грузинский язык – государственный язык Грузии (Конституция 1995⁷⁵); экзогенный язык грузинской диаспоры Казахстана.

Динамика численности грузинской диаспоры в Казахстане: 6883 (1970 г.), 7700 (1979 г.), 9019 (1989 г.), 5356 (1999 г.) грузин; численность диаспоры грузинских евреев, говорящих на грузинском языке, за этот же период изменялась следующим образом: 103 (1970 г.), 183 (1979 г.), 179 (1989 г.), 18 (1999 г.) грузинских евреев.

Из 9019 грузин, проживавших в Казахстане в 1989 г., 70% заявили о том, что они считали родным язык своей национальности, однако только 2% владели грузинским языком; 0,7% грузин признали родным казахский язык, владели казахским языком 1,2%; 28% грузин считали родным русский язык, а владели им 55,5% грузин.

Степень двуязычия грузин Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 2510 чел. (46,9%) являются монолингвами, 2846 чел. (53,1%) – билингвами.

Грузинский язык имеет древнюю письменность, которую предположительно возводят к одной из разновидностей восточно-арамейского письма. В развитии старописьменного (с V в.) грузинского языка выделяются три периода: древний (VII вв.), средний (XII–XVIII вв.) и новый (XIX в.).

В основе современного литературного языка лежит картлийский и кахетинский диалекты.

Этнокультурное объединение: Грузинский культурный центр создан в 2002 г. В соответствии с уставными задачами культурного центра с

первого года его деятельности функционирует грузинская воскресная школа, которую возглавляет Н.О. Кикнадзе-Чантурия.

ДАРГИНСКИЙ ЯЗЫК (Даргин тілі, Dargin language) входит в лакско-даргинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с чертами флективности и эргативным строем.

Референтный народ: *даргинцы*; самоназв. – *дарган*, *дарганти*.

Основная страна проживания и история расселения. Даргинцы – народ, населяющий горные и предгорные области среднего Дагестана. Выделяются несколько совпадающих с диалектами этнографических групп даргинцев (*кайтагцы* и *кубачинцы*, а также *акушинцы*, *хюркилинцы*, *цудахарцы*, *сирхинцы*, *мунринцы*).

В конце 80-х гг. в пределах СССР проживало 365038 даргинцев, почти все (96,8%) – в Российской Федерации.

Даргинский язык – один из государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998⁷⁶); экзогенный язык даргинской диаспоры Казахстана.

Динамика численности даргинской диаспоры в Казахстане: 636 (1970 г.), 969 (1979 г.), 1898 (1989 г.), 879 (1999 г.) даргинцев.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 353 тыс. даргинцев Российской Федерации считали родным язык своей национальности 98%, однако свободно владели им лишь 0,2%; считали родным русский язык 1,5%, но свободно владели им 68% (Письменные 2000:L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 17166 опрошенных даргинцев считают родным язык своей национальности 97,7%, а свободно владеют им только 0,3%; считают родным русский язык 1,9%, а свободно владеют им 80,7%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 28,5% даргинцев Российской Федерации (там же 2000: LI).

82% проживавших в Казахстане в 1989 г. даргинцев заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 0,7% владели даргинским языком; 0,5% даргинцев признали родным казахский язык, владели казахским языком 0,9%; 16,4% даргинцев считали родным русский язык, владели им 72%.

Степень двуязычия даргинцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 484 чел. (55,1%) являются монолингвами, 395 чел. (44,9%) – билингвами.

Письменность даргинского языка до 1928 г. существовала на базе арабской графики, с 1928 по 1938 гг. была переведена на латинскую графику, в 1938 г. – на русскую (кириллическую) графическую основу.

76. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

В даргинском языке выделяются диалекты: акцуншинский, цудахарский, урахинский, сирхинский и мн. др. Литературный язык сформировался на основе акцуншинского диалекта.

ДОЛГАНСКИЙ ЯЗЫК (Долган тілі, Dolgan language) – тюркский язык алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с разрушенным сингармонизмом.

Референтный народ: *долганы*; самоназв. – *долган (дулган), тыа-кихи, саха*, ранее были известны по названиям родоплеменных групп *донгот, адян (эдигэн), карынтую*.

Основная страна проживания и история расселения. В настоящее время долганы в основном проживают в Таймырском (Долгано-Ненецком) национальном округе Красноярского края. По данным (Voeschoten – 1998, 13–14), в Республике Саха (Якутия) проживают 5 тыс. долган. Незначительное число долган проживает за пределами Российской Федерации. Долганы сформировались в бассейне р. Хатанги в XVII–XVIII вв. в результате миграции и смешения якутов, эвенков, части энцев, эвенков.

Долганский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия)⁷⁷; экзогенный язык долганской диаспоры Казахстана.

Динамика численности долганской диаспоры в Казахстане: 17 (1970 г.), 18 (1979 г.), 56 (1989 г.), 25 (1999 г.) долган.

Письменность долганского языка разработана на основе русской (кириллической) графики, в 1973 г. была издана первая книга на долганском языке.

Долганский язык под влиянием эвенкийского языка отделился от якутского языка в процессе изолированного развития.

ДУНГАНСКИЙ ЯЗЫК (Дунган/дунген тілі, Dungan language) входит в китайскую ветвь китайско-тибетской семьи языков; относится к языкам изолирующего типа с чертами агглютинативной морфологии.

Референтный народ: *дунгане*; самоназв. – *лохуэй, хуэй, хуэйцзу*.

Основная страна проживания и история расселения. Дунгане неоднородны по этническому происхождению и религии; большая часть представляют хуэй, принявшие ислам, и китаизированные тангуты, в состав которых вошли ирано- и тюркоязычные группы. Часть хуэй, после подавления мусульманских восстаний, бежала в XIX в. в Россию, где и получила название дунгане. Группы хуэй, живущие в Южном и Юго-Западном Китае, предположительно являются потомками

арабских колонистов, поселившихся здесь в VII–X вв. и смешавшихся с китайцами. Часто к хуэй относят все китайскоязычное мусульманское население Китая.

В конце XX в. в мире насчитывалось 7,86 млн дунган, проживающих в основном (99,2%) в Китае. Жителями СССР, по данным переписи населения 1989 г., были 69323 представителя дунган, живших в Кыргызстане (53,3%) и Казахстане (43,5%). В других республиках численность дунган незначительна.

Дунганский язык – эндогенный язык дунганской диаспоры Казахстана.

Динамика численности дунганской диаспоры в Казахстане: 17284 (1970 г.), 22491 (1979 г.), 29956 (1989 г.), 36945 (1999 г.) дунган. В Казахстане дунгане появились в конце XIX в. Согласно Санкт-Петербургскому договору от 12 февраля 1881 г., в Семиреченскую область стали переселяться уйгурские и дунганские крестьяне. Количество дунган не превышало тогда 5 тыс. Ко времени проведения первой Всесоюзной переписи (1926 г.) число их почти удвоилось (8455 чел.).

95% дунган Казахстана, согласно переписи населения СССР в 1989 г., заявили о том, что они считали родным язык своей национальности, однако сведений о владении дунганцами родным языком нет; 2% дунган признали родным казахский язык, владели казахским языком 2%; 2,7% считали родным русский язык, а владели им 70% дунган.

Степень двуязычия дунган Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 13350 чел. (36,1%) являются монолингвами, 23595 чел. (63,9%) – билингвами.

Письменность дунганского языка в 1926–1928 гг. была на основе арабской графики, с 1928 г. – на основе латинской графики, с 1953 г. – на основе русской (кириллической) графики.

В дунганском языке различают два диалекта: ганьсуский и шэньсиский. Оба диалекта сохранили черты северо-западных диалектов китайского языка.

Этнокультурное объединение: Ассоциация дунган Казахстана координирует деятельность дунганских культурных центров Жамбылской, Акмолинской, Карагандинской, Западно-Казахстанской и Актюбинской областей. На средства Ассоциации и общественности были построены и сданы в эксплуатацию две средние школы в селах Сартобе и Масанчи. Ассоциация дунган Казахстана ведет активную работу по возрождению и развитию дунганского языка и культуры.

ИВРИТ (Иврит тілі, Modern Hebrew) входит в семитскую подгруппу семито-хамитской семьи языков; представляет собой современную модификацию древнееврейского языка, сформировавшуюся на базе языка мишнаистского периода; относится к языкам агглютинативного типа с чертами флективного типа, что дает основание относить иврит к языкам промежуточного агглютинативно-флективного типа.

Референтный народ: *евреи*; самоназв. – *иегудим*.

77. В Законе Республики Саха (Якутия) «О языках в Республике Саха (Якутия)» (1992) говорится: «Республика Саха (Якутия) признает неотъемлемое право граждан любой национальности на свободное развитие их родного языка и культуры, равенство всех граждан перед законом, независимо от их национальности». «Язык саха как язык коренной нации, давшей название республике, является государственным языком Республики Саха (Якутия)». «Русский язык на территории Республики Саха (Якутия) является государственным языком и используется как средство межнационального общения». «Эвенкийский, эвенкий, юкагирский, долганский, чукотский языки признаются местными официальными языками в местах проживания этих народов и используются наравне с государственными языками».

Основная страна проживания и история расселения. Евреи – общее название (на русском языке) народов этноконфессиональной группы, живущих в разных странах и исповедующих иудаизм. Еврейские племена появились на территории древней Палестины в XIII до н.э., в XI–X вв. до н.э. в горной Иудее ими было создано государство, через 100 лет распавшееся на два царства: Израильское и Иудейское. Израильское царство в VIII в. до н.э. было уничтожено Ассирией, а Иудейское в VI в. до н.э. – Вавилонией. После разгрома Вавилонии образовалось государство Иудея, в I в. до н.э. захваченное Римом, и евреи рассеялись по территории всей Римской империи и странам Средиземноморья. Позднее евреи расселились также по странам Центральной и Восточной Европы.

В конце XX в. в мире насчитывалось около 13,5 млн евреев, основная масса которых проживала в США (44%), Израиле (27%), СССР (13%). Значительные группы евреев имелись также во Франции, Великобритании.

Население Израиля в 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) составляло 6276883 чел., в их числе евреи – 80,1%, родившиеся в Европе и Америке – 32,1%, родившиеся в Израиле – 20,8%, родившиеся в Африке – 14,6%, родившиеся в Азии – 12,6%), другие – 19,9%.

Иврит – официальный (наряду с арабским) язык Израиля; экзогенный язык еврейской диаспоры Казахстана.

Древнееврейский язык к сер. I-го тыс. до н.э. стал мертвым языком, оставаясь языком религии, духовной и светской литературы. Во второй половине VIII–XIX вв. на его основе сформировался иврит – язык евреев Восточной Европы, язык просветительской и художественной литературы. Со второй половины XIX в. иврит стал также языком повседневного общения (Лингвистический 1990: 170), сохранив архаичные формы (в морфологии, корнеслове) и претерпев значительные лексико-семантические изменения под влиянием идиша, германских и славянских языков. Господствующей произносительной нормой иврита стала близкая к раннесредневековой сефардская норма.

В мире насчитывается более 20 языков, на которых говорят евреи разных стран: иврит, идиш, еврейско-таджикский (язык бухарских евреев), еврейско-татарский (крымчакский), еврейско-арабский, еврейско-берберский, еврейско-греческий, еврейско-испанский (ладино, или джудесмо), еврейско-персидский, еврейско-французский, еврейско-итальянский, еврейско-каталонский, еврейско-португальский, караимско-арабский, караимско-греческий, арамейский диалект евреев Курдистана и другие. Языки евреев, как никакие другие языки в мире, динамичны и переживали разные периоды реформирования. Как правило, «местные» еврейские языки диаспор были образованы с активным использованием языка-субстрата автохтонного населения, в который вносились грамматические и лексические элементы языка-суперстрата (иврита, арамейского или древнееврейского), а

для письменности использовался ивритский или латинский алфавит.

Образование многочисленных еврейских языков не означало, что древнееврейский язык – язык Торы – забыт. Он всегда оставался языком богослужения, молитвы, религиозных дискуссий, трактатов и языком древнейшей художественной литературы. Все это способствовало успеху возрождения иврита уже в качестве современного варианта древнееврейского языка – единого для всех евреев национального языка. В истории языкового строительства это была единственная столь масштабная, быстрая и успешная попытка перевести мертвый язык в родной язык для части еврейского народа, затем сделать его национальным языком, и следом – официальным языком государства Израиль, символом национального, культурного, исторического и государственного единства (Бугай 1993).

Динамика численности еврейской диаспоры в Казахстане: 27013 (1970 г.), 22762 (1979 г.), 17526 (1989 г.), 6743 (1999 г.) чел. По данным переписи населения 1926 г., в Казахстане проживало 3499 евреев, разбравшихся в основном в Сырдарьинской губернии. Определить количество носителей иврита среди них не представляется возможным из-за отсутствия достоверных данных (см. Идиш). Во всех областях Казахстана проживают также евреи среднеазиатские (см. *Таджикский язык*), евреи грузинские (см. *Грузинский язык*), евреи горские (см. *Татский язык*), евреи крымские (см. *Крымско-татарский язык*).

Степень двуязычия евреев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 4591 чел. (68,1%) являются монолингвами, 2152 чел. (31,9%) – билингвами.

Письменность иврита – это традиционное древнееврейское квазиалфавитное письмо, состоящее только из знаков, обозначающих согласные, а также произвольных/нулевых гласных; направление письма – справа налево.

Этнокультурное объединение: Ассоциация еврейских национальных организаций Казахстана «Мицва» активно работает с мая 1992 г. Под эгидой Ассоциации «Мицва» в Казахстане работают 12 филиалов благотворительной организации Хэсэд (в переводе с иврита «милосердие, забота»). При поддержке Ассоциации «Мицва» успешно работает лауреат первого Международного фестиваля еврейских драматических театров Еврейский театр «Семь-сорок» (Усть-Каменогорск), музыкальный коллектив «От Азой!» (Караганда); проводятся семинары и курсы по изучению родного языка и многочисленные культурно-массовые мероприятия.

ИДИШ (Идиш тілі, Yiddish language) входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *евреи*; самоназв. – *айд, айид*.

Основная страна проживания и история расселения. После массового переселения ашкеназских евреев из Германии в Польское

королевство основной областью распространения идиша стали Польша, Литва, Украина, Белоруссия. Эмиграция евреев из Австро-Венгрии и царской России в XIX–XX вв. привела к распространению идиша в США, Канаде, странах Латинской Америки, а также в Великобритании, Южной Африке и мн. др. (Лингвистический 1990: 171).

Идиш сложился в X–XIV вв. на базе одного из верхненемецких диалектов, который подвергся интенсивной гебраизации, а позже – славянизации. По ряду параметров идиш стал относиться к разряду исчезающих языков Европы (Sprachen 1999: 170). В Израиле идиш активно вытесняется ивритом и сегодня квалифицируется как бытовой и литературный язык ашкеназских (германских по происхождению) евреев.

Идиш – эндогенный язык еврейской диаспоры Казахстана.

Динамика численности еврейской диаспоры в Казахстане: 27013 (1970 г.), 22762 (1979 г.), 17526 (1989 г.), 6743 (1999 г.) чел. По данным переписи населения 1926 г., в Казахстане проживало 3499 евреев, размещавшихся в основном в Сырдарьинской губернии. Определить количество носителей языка среди них не представляется возможным из-за отсутствия достоверных данных (см. *Иврит*). Во всех областях Казахстана проживают также евреи среднеазиатские (см. *Таджикский язык*), евреи грузинские (см. *Грузинский язык*), евреи горские (см. *Татский язык*), евреи крымские (см. *Крымско-татарский язык*).

Степень двуязычия евреев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 4591 чел. (68,1%) являются монолингвами, 2152 чел. (31,9%) – билингвами.

Письменность языка идиш – традиционная древнееврейская, приспособленная для передачи фонетической системы. Наиболее важные диалекты языка идиш (польский, украинский, литовско-белорусский) имеют условное обозначение, поскольку границы диалектов не совпадают с границами указанных территориальных названий. Различия между ними обнаруживаются в лексике, грамматике, фонетике, однако с конца XIX в. усилился процесс сглаживания различий и сближения диалектов с литературным языком.

Этнокультурное объединение: Ассоциация еврейских национальных организаций Казахстана «Мицва» активно работает с мая 1992 г. Под эгидой Ассоциации «Мицва» в Казахстане работают 12 филиалов благотворительной организации Хэсэд (в переводе с иврита *милосердие, забота*). При поддержке Ассоциации «Мицва» успешно работает лауреат Первого Международного фестиваля еврейских драматических театров Еврейский театр «Семь-сорок» (Усть-Каменогорск), музыкальный коллектив «От Азой!» (Караганда); проводятся семинары и курсы по изучению родного языка и многочисленные культурно-массовые мероприятия.

ИЖОРСКИЙ ЯЗЫК (Ижор тілі, Izor language) входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской группы уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *ижорцы*; самоназв. – *ингры, инкерикот, харьяляйн, изури*.

Основная страна проживания и история расселения. Согласно договору 1617 г., Ижорская земля (Ингерманландия) отошла к Швеции и была возвращена России в 1702–1703 гг. Российские ижорцы проживают в основном в северо-западной части Ленинградской области, расселены также в Эстонии.

Ижорский язык – эндогенный язык ижорской диаспоры Казахстана.

Динамика численности ижорской диаспоры в Казахстане: 3 (1970 г.), 19 (1979 г.), 5 (1989 г.), 15 (1999 г.) чел. Ижорцы, очевидно, появились в Казахстане в качестве спецпереселенцев в предвоенные годы во время операций по «очистке» пограничных районов Карелии и Ленинградской области.

В 1930-е гг. письменность ижорского языка была основана на латинской графике.

Ижорский язык имеет четыре диалекта: сойкинский, нижнелужский, восточный (или хеванский) и оредежский.

ИНГУШСКИЙ ЯЗЫК (Ингуш тілі, Ingush language) входит в нахскую подгруппу иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа эргативного строя.

Референтный народ: *ингуши*; самоназв. – *галгалай*, по имени большого ингушского общества – *галагаевского*.

Основная страна проживания и история расселения. Ингуши живут в основном в предгорьях, плоскостной полосе и ущельях части Главного Кавказского хребта. После монгольского нашествия древнейшие поселения ингушей находились в горах, где они проживали отдельными обществами (Джераховское, Галагаевское, Феппинское/Кистинское/Мецхальское, Цоринское). Переселение ингушей в долины рек Сунжи и Терка началось в XVI–XVII вв. Этноним *ингуш* стал известен с XVII в. (Вахушти); его происхождение связывают с названием с. Ангушт (Ингуш), одного из первых поселений в Тарской долине.

Ингушский язык – государственный язык Республики Ингушетия (Конституция 1994; Закон о языках 1996⁷⁸); экзогенный язык ингушской диаспоры Казахстана.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 237438 ингушей, основная масса которых являлась жителями

78. В соответствии с Конституцией Республики Ингушетия, государственными языками в Республике Ингушетия признаны ингушский и русский языки; сохранение, защита и развитие ингушского языка является обязанностью государства. В Законе Республики Ингушетия «О государственных языках Республики Ингушетия» в ст. 3 говорится: «1. В Республике Ингушетия ингушский и русский языки имеют статус государственных языков и функционируют во всех сферах государственной и общественной деятельности. Ингушский язык в качестве государственного языка является символом суверенитета Республики Ингушетия. 2. Государственные языки имеют в Республике Ингушетия равные права на сохранение, развитие и совершенствование. Языки представителей других народов, проживающих на территории Республики Ингушетия, пользуются всесторонней поддержкой государства».

Российской Федерации (90,6%), в Казахстане проживало довольно значительное количество ингушей (8,4%). Динамика численности ингушской диаспоры в Казахстане: 18446 (1970 г.), 18337 (1979 г.), 19535 (1989 г.), 16900 (1999 г.) чел.

Расселение по республике в настоящее время примерно соответствует расселению ингушей в середине 40-х гг. XX в., когда осуществлялась депортация народа: 60% проживают на севере Казахстана, 14,3% переместились в г. Алматы.

Согласно переписи 1989 г., из 19914 ингушей, проживавших в Казахстане, 86% заявили о том, что они считали родным язык своей национальности, однако владели им только 1%; 0,3% ингушей признали родным казахский язык, владели казахским языком 0,4%; 13,4% считали родным русский язык, а владели им 79% ингушей.

Результаты выборочной переписи населения в Российской Федерации 1994 г. свидетельствуют, что из 12649 опрошенных ингушей считают родным язык своей национальности 98%, а свободно владеют им только 0,4%; считают родным русский язык 1,2%, а свободно владеют им 87,5%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 3% ингушей Российской Федерации (Письменные 2000: LI).

Степень двуязычия ингушей Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 5629 чел. (33,3%) являются монолингвами, 11251 чел. (66,7%) – билингвами.

Алфавит для ингушского языка в новое время был создан на основе латинской графики в 1821 г. миссионером Де Блаем, который обучал грамоте ингушских детей в созданной им школе до закрытия шотландской католической миссии в Пятигорске. В 1847 г. был создан «Самоучитель, содержащий в себе разговоры и словарь на Российском и Назрано-Ингушевско-Чеченском языках, составленный служащим в осетинской Духовной комиссии благочинным Григолом Цацмиевым», включающий 10 разговорников с приложенным словарем из 1188 слов, кириллическими текстами на ингушском языке. С середины XIX в. появляется письменность на основе арабской графики, а в 1902 г. Васан-Гиреей Джабагиев создал азбуку ингушского языка на арабской основе. В 1909 г. Ф. Горепекиным был разработан ингушский алфавит на основе кириллицы, им же в 1918 г. составлен букварь «Искра знания». В 1920 г. была принята письменность на основе латинского алфавита З. Мальсагова, который создал также букварь «Neapamott».

Переход графики на кириллическую основу был осуществлен в 1938 г.

Этнокультурное объединение: Ассоциация развития культуры чеченского и ингушского народов «Вайнах» (ингушское отделение) создана и зарегистрирована в 1995 г. Ассоциация «Вайнах» входит в состав Ассамблеи народа Казахстана, руководители Ассоциации являются членами Совета Ассамблеи.

КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКИЙ (ЧЕРКЕССКИЙ) ЯЗЫК (Кабардин-шеркеш тілі, Kabardin-cherkeslanguage) входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного полисинтетического типа.

Референтные народы: *кабардинцы, черкесы*; самоназв. – *адыге*.

Основная страна проживания и история расселения кабардинцев. Современная территория расселения кабардинцев – это главным образом северная и северо-восточная части Кабардино-Балкарии. Формирование кабардинцев как отдельного народа связано с их продвижением от монгольского нашествия из Прикубанья. Небольшие группы кабардинцев живут в Турции, Иордании, Сирии. По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 390814 кабардинцев.

Основная страна проживания и история расселения черкесов. Черкесы – общее наименование *адыгов*, в этом значении использовалось до первых лет Советской власти. В настоящее время черкесами называют адыгское население Карачаево-Черкесской автономной области, в том числе и потомков кабардинцев, мигрировавших на Кубань в первой трети XIX в. Черкесами именуют себя также потомки переселившихся в XIX в. в Турцию кавказских горцев (адыгов, абхазов, осетин и др.), живущих в настоящее время в странах Ближнего Востока. По данным переписи 1989 г., в СССР насчитывалось 52363 черкеса, проживавших в основном в пределах Российской Федерации.

Кабардино-черкесский язык – государственный язык Кабардино-Балкарской Республики (Конституция 1997, Закон о языках 1994; 2001⁷⁹); государственный язык Карачаево-Черкесской Республики (Конституция 1996, Закон о языках 1996⁸⁰); экзогенный язык кабардино-черкесской диаспоры Казахстана.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи 1989 г., из 386 тыс. кабардинцев и 51 тыс. черкесов считают родным язык своей национальности 97,6% и 91,6% соответственно, однако свободно владеют им лишь 0,3% кабардинцев и 0,7% черкесов; считают родным русский язык 2,2% кабардинцев и 0,7% черкесов, но свободно владеют им 78,1% и 77,2% соответственно (Письменные 2000: L).

79. Конституцией Кабардино-Балкарской Республики признан статус государственного языка для балкарского, кабардинского и русского языков. Закон Кабардино-Балкарской Республики «О языках народов Кабардино-Балкарской Республики» подтвердил статус государственного кабардинского, балкарского и русского языков, функционирующих во всех сферах государственной и общественной деятельности. В качестве государственных кабардинский и балкарский языки являются символом государственного суверенитета Кабардино-Балкарской Республики (ст. 2).

80. В соответствии с Конституцией Карачаево-Черкесской Республики статус государственных языков имеют абазинский, карачаевский, ногайский, русский, черкесский языки. Русский язык получил также статус «языка межнационального общения и официального делопроизводства». Законом «О языках народов Карачаево-Черкесской Республики» (1996 г.) подтвержден статус абазинского, карачаевского, ногайского, русского, черкесского как государственных языков Республики.

Результаты выборочной переписи населения в Российской Федерации в 1994 г. свидетельствуют о том, что из 20153 опрошенных кабардинцев и 3226 черкесов считают родным язык своей национальности 98,0% кабардинцев и 81,0% черкесов, а свободно владеют им только 0,3% и 0,4% соответственно; считают родным русский язык 1,9% кабардинцев и 3,7% черкесов, а свободно владеют им 81,2% и 85,9% соответственно. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 20,7% кабардинцев и черкесов Российской Федерации (там же 2000:LI).

Данные об уровне владения кабардинцами и черкесами языком своей национальности и другими языками оказались недоступными.

Степень двуязычия черкесов⁸¹ Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 52 чел. (52,5%) являются монолингвами, 47 чел. (47,5%) – билингвами.

Письменность кабардино-черкесского языка создана на основе латинской графики в 1923 г., через тринадцать лет письменность была переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

КАЛМЫЦКИЙ ЯЗЫК (Қалмақ тілі, Kalmyk language) входит в западно-монгольскую группу алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа, характеризуется небным сингармонизмом до второго слога включительно.

Референтный народ: *калмыки*; самоназв. – *хальмг*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки калмыков и других монгольских народов в начале II тыс. н.э. обитали на территории современной Монголии и севере Китая. Калмыцкая народность сформировалась в целом к XV в. н.э., в это время ойраты (западные монголы, в состав которых входили и калмыки) создали в Джунгарии самостоятельное ханство. В XVI в. калмыцкие ханства объединились в союз «Дербен-ойрат» («Четыре ойрата»). Народы, входившие в этот союз, были прямыми предками современных калмыков. В первой половине XVII в. начинается продвижение калмыков из Джунгарии в Россию и расселение их по Нижнему Поволжью. По данным переписи населения 1989 г., в СССР проживали 173821 калмык в основном в пределах Калмыкии (Хальмг Тангч). Калмыцкая автономная республика перестала существовать с 28 декабря 1943 г., и весь народ был депортирован и дисперсно расселен в Сибири и Казахстане. Этнический характер депортации был подтвержден также высылкой калмыков, проживавших по всей территории СССР, интернированием калмыков, воевавших на фронте, в Ташкент, Новосибирск и на строительство гидроэлектростанции в Пермской области.

81. Сведений о монолингвах и билингвах среди кабардинцев в доступных источниках переписи Республики Казахстан 1999 г. не имеется.

Калмыцкий язык – государственный язык Республики Калмыкия (Конституция 1994⁸², Закон о языках 1999); экзогенный язык калмыцкой диаспоры Казахстана.

Динамика численности калмыцкой диаспоры в Казахстане: 883 (1970 г.), 973 (1979 г.), 1102 (1989 г.), 731 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи 1989 г., из 166 тыс. калмыков Российской Федерации считают родным язык своей национальности 93,1%, однако свободно владеют им лишь 0,9%; считают родным русский язык 6,9%, но свободно владеют им 86,9% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи населения в Российской Федерации в 1994 г. свидетельствуют о том, что из 9395 опрошенных калмыков считают родным язык своей национальности 95,1%, а свободно владеют им только 0,5%; считают родным русский язык 4,8%, а свободно владеют им 92,8%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 6% калмыков Российской Федерации (там же 2000:LI).

42,5% калмыков, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 1,6% владеют калмыцким языком; 6% калмыков признали родным казахский язык, владеют казахским языком 4,6%; 50% калмыков считают родным русский язык, а владеют им 44% калмыков.

Степень двуязычия калмыков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 372 чел. (50,9%) являются монолингвами, 359 чел. (49,1%) – билингвами.

С 1648 по 1924 гг. калмыки пользовались письменностью Тодо Бичг (Ясное письмо) на уйгурской графической основе; с 1924 по 1931 гг. был осуществлен перевод письма на русскую (кириллическую) графику, в 1931 г. – на латинизированный алфавит, однако с 1938 г. письменность была возвращена на русскую (кириллическую) графику. Калмыки Китая продолжают использовать старокалмыцкую письменность.

Калмыцкий язык имеет два говора: дербетский и торгутский.

КАРАИМСКИЙ ЯЗЫК (Қарайым тілі, Karaim language) входит в кипчакскую подгруппу тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *караимы*; самоназв. – *карайлар*.

Основная страна проживания и история расселения. Караимы считаются потомками тюркских племен, входивших в Хазарский каганат. После его разгрома в X в. киевскими князьями караимы остались жить в

82. Согласно Конституции Республики Калмыкия (Степному уложению), государственными языками в Республике Калмыкия объявлены калмыцкий и русский языки: «Калмыцкий язык является основой национального самосознания калмыцкого народа. Его возрождение, сохранение, развитие и расширение среды употребления являются приоритетными задачами органов власти Республики». В Законе Республики Калмыкия «О языках народов Республики Калмыкия» говорится: «В соответствии с нормами Конституции Российской Федерации, Степного Уложения (Конституции) Республики Калмыкия, Закона Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации» государственными языками Республики Калмыкия являются калмыцкий и русский языки» (ст. 3).

Крыму, в конце XIV в. часть караимов была переселена в Литву и западные области Украины. Ареалы расселения в целом сохранены до настоящего времени. По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 2602 караима. По данным Н. Voeschoten'a, в Литве проживают около 50, в Польше – 20, Украине – 6 караимов (Voeschoten – 1998, 13–14).

Караимский язык – эндогенный язык караимской диаспоры Казахстана.

Динамика численности караимской диаспоры в Казахстане: 50 (1970 г.), 33 (1979 г.), 33 (1989 г.), 28 (1999 г.) чел.

Караимы в XIX–XX вв. последовательно пользовались древнееврейской (так наз. еврейское квадратное письмо), латинской (так наз. новый тюркский алфавит) и русской (кириллической) графиками. Сохранились рукописные переводы Библии на караимский язык, наиболее древние из которых относятся к XIV в. До сих пор во многих караимских семьях хранятся тексты – *маджмуа* разнообразного (религиозного и светского) содержания, написанные еврейским квадратным письмом. Литовские караимы в настоящее время используют литовский вариант латинского алфавита, а караимы Крыма – кириллическое письмо.

Караимский язык делится на три диалекта: крымский, тракайский, галицкий (на Западной Украине).

КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК (Қарақалпақ тілі, Karakalpak, Karaklobuk language) входит в кипчакско-ногайскую подгруппу западной ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *каракалпаки*; самоназв. – *каракалтаин*.

Основная страна проживания и история расселения. В VIII–X вв. в Приаралье сложились племенные группы печенегов и огузов, ставших основными компонентами формирования каракалпакского этноса. В этом процессе большую роль сыграли пришедшие из бассейна Иртыша кыпчаки, а затем ногайцы. Этногенез каракалпаков восходит к территории восточного Приаралья (низовья Сырдарьи). В начале XIX в. основная часть каракалпаков была переселена хивинскими ханами в дельту Амударьи.

В настоящее время большинство каракалпаков (97,3%) проживают в Российской Федерации (6155 чел.), Узбекистане (411,9 тыс.), в основном на территории Каракалпакской автономии (389,1 тыс.), небольшая часть каракалпаков проживает в Туркмении, Афганистане, Казахстане. Общая численность каракалпаков 423,5 тыс. чел.

Каракалпакский язык – государственный язык Республики Каракалпакстан (Конституция 1993⁸³); экзогенный язык каракалпакской диаспоры Казахстана.

Население Республики Каракалпакстан делится примерно на три равные части: 32,8% узбеков, 32,1% каракалпаков и 31,3% казахов. Другие национальности составляют менее 4% населения.

Динамика увеличения численности каракалпакской диаспоры в Казахстане следующая: 463 (1970 г.), 620 (1979 г.), 1358 (1989 г.), 1497 (1999 г.) чел.

Из 1358 каракалпаков, проживавших в Казахстане в 1989 г., 65% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 2% владеют каракалпакским языком; 15,4% каракалпаков признали родным казахский язык, владеют казахским языком 13%; 16% каракалпаков считают родным русский язык, а владеют им 55% каракалпаков.

Степень двуязычия каракалпаков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 326 чел. (21,8%) являются монолингвами, 1171 чел. (78,2%) – билингвами.

В советский период каракалпаки пользовались староузбекским литературным языком – локальным вариантом среднеазиатского литературного языка *тюрки*. С 1924 по 1928 гг. письменность существовала на основе арабской графики, затем была переведена на латинскую, а с 1940 г. – на русскую (кириллическую) графическую основу.

Каракалпакский язык имеет два диалекта: северо-восточный и юго-западный.

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ (БАЛКАРСКИЙ) ЯЗЫК (Қарашай-балқар тілі, Karachaj language) входит в кипчакско-половецкую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтные народы: *балкарцы, карачаевцы*; самоназв. – *таулу, малл-кьарлы, карачайлы*.

Основная страна проживания и история расселения. Балкарцы – коренное население Кабардино-Балкарии. В конце 80-х гг. в СССР насчитывалось 85126 балкарцев, большая часть которых (92,0%) проживала в Кабардино-Балкарии (Российская Федерация). Балкарцы образовались в результате смешения горских племен, обитавших на северных склонах Главного Кавказского хребта с пришлыми ираноязычными и тюркоязычными кыпчаками и болгарями. В результате монгольского нашествия предки балкарцев были оттеснены в горные ущелья Центрального Кавказа, где образовалось несколько территориально-этнографических групп, которые долгое время сохраняли культурно-бытовые различия: *баксанцы, чегемцы, хуламцы, безенгийцы* и собственно *балкарцы*, название которых распространилось на весь народ.

Карачаевцы как народ сложились в результате ассимиляции местных горских племен, а также ираноязычных алан, тюркоязычных кыпчаков и болгар. Расселены карачаевцы в основном в южных горных районах Карачаево-Черкесской автономии. По происхождению, языку и культуре карачаевцы близкородственны балкарцам.

83. Ст. 4. Конституции Республики Узбекистан (1992) гласит: «Государственным языком Республики Узбекистан является узбекский язык. Республика Узбекистан обеспечивает уважительное отношение к языкам, обычаям и традициям наций и народностей, проживающих на ее территории, создание условий для их развития». Согласно Конституции Республики Каракалпакстан – суверенной республики в составе Республики Узбекистан – государственными языками на территории Республики Каракалпакстан являются каракалпакский и узбекский языки.

Карачаево-балкарский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики (Конституция 1996, Закон о языках 1996⁸⁴); государственный язык Кабардино-Балкарской Республики (Конституция 1995, Закон о языках 1995⁸⁵); экзогенный язык карачаево-балкарской диаспоры Казахстана.

В годы сталинских массовых репрессий карачаевцы 7 ноября 1943 г., а балкарцы 8 марта 1944 г. были насильственно переселены в Среднюю Азию и Казахстан (в соответствии с Указом СССР о ликвидации Карачаевской автономной области и об административном устройстве ее территории, поделенной между Грузией и Россией) и в настоящее время в основном компактно проживают в южных областях страны (Ткаченко <http://demoscope.ru/weekly/2004/0147/analit02.php>).

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 78 тыс. балкарцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 95,3%, однако свободно владеют им лишь 0,5%; считают родным русский 4,2%, а свободно владеют им 80,3% (Письменные 2000:LI). Результаты выборочной переписи 1994 г. в Российской Федерации свидетельствуют о том, что из 3796 опрошенных балкарцев считают родным язык своей национальности 98,3%, а свободно владеют им только 0,1%; считают родным русский язык 1,5%, а свободно владеют им 87,1% (там же).

Близкая картина наблюдается по владению карачаево-балкарским языком карачаевцами: из 150 тыс. карачаевцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 97,8%, однако свободно владеют им лишь 1,4%; считают родным русский язык 2,1%, но свободно владеют им 79,8% (там же 2000: L). Результаты выборочной переписи 1994 г. в Российской Федерации свидетельствуют, что из 8659 опрошенных карачаевцев считают родным язык своей национальности 98,4%, а свободно владеют им только 0,2%; считают родным русский язык 1,6%, а свободно владеют им 89,1%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 16,6%.

Из 2928 балкарцев, проживавших в Казахстане в 1989 г., 68% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 1,9% владеют карачаево-балкарским языком; 5,4% балкарцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 7% балкарцев; 24,3% балкарцев считают родным русский язык, а владеют им 61% балкарцев.

Из 2039 карачаевцев, проживавших в Казахстане в 1989 г., 62% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности,

однако только 1% владеют карачаево-балкарским языком; 11% карачаевцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 10,5%; 24,6% карачаевцев считают родным русский язык, а владеют им 54%.

Объединенные данные 1989 г. о носителях карачаево-балкарского языка дают возможность убедиться в достаточно высокой степени этнического и языкового самосознания карачаевцев и балкарцев (65%), существующей на фоне низкого владения языком своей национальности (1,4%).

Степень двуязычия балкарцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 587 чел. (28,2%) являются монолингвами, 1492 чел. (71,8%) – билингвами; степень двуязычия карачаевцев Казахстана оказалась близкой степени двуязычия родственных балкарцев: 373 чел. (26,6%) являются монолингвами, 1027 чел. (73,4%) – билингвами.

Этнокультурное объединение: Карачаево-балкарское региональное общественное объединение (этнокультурный центр) «Минги-Тау» зарегистрировано в 1996 г. Члены объединения активно участвуют в общественной жизни республики, 6 чел. являются членами Ассамблеи народа Казахстана. В рамках деятельности этого центра проводятся различные культурно-массовые мероприятия, открыты воскресные школы в поселке Джандосова Карасайского района и поселке Энергетический (недалеко от Алматы), где дети имеют возможность изучать родной язык, знакомиться с культурой родных народов, их историей, традициями, обычаями и обрядами. С декабря 2000 г. открыты молодежные секторы, которые возглавляют И. Байрамкулов (серебряный призер Олимпийских игр в Сиднее) и Х. Геккиев.

КАРЕЛЬСКИЙ ЯЗЫК (Карел тілі, Karelian language) входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *карелы*; самоназв. – *каръяла, карьелайне*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки современных карелов издревле жили на побережье Балтийского моря, позднее расселились по берегам Ладожского озера. В XI–XII вв. они освоили западную часть современной территории Карелии, а затем продвинулись на север и восток, смешавшись с вепсами (весью). В последующем карелы и некоторые группы вепсов Олонецкого перешейка слились в единый карельский народ. Вплоть до настоящего времени выделяются три этнографические группы карелов, совпадающие с диалектными группами: карельская, ливвиковская (олонецкая) и людиковская.

Карелы проживают в основном в Карелии, Тверской области Российской Федерации («тверские» карелы, переселившиеся из Приладожья в XIV–XVII вв.). Карельская диаспора имеется также в Финляндии. В настоящее время законодательством Республики Карелия регулируется целенаправленная работа по сохранению карельского языка: в 1995 г. принята «Программа возрождения и развития языков и культуры карелов, вепсов и финнов Республики Карелия», в 1997 г. – «Концепция развития финно-угорской школы Республики Карелия», в 1994 г. был принят Закон

84. В соответствии с Конституцией Карачаево-Черкесской Республики, статус государственных языков имеют абазинский, карачаевский, ногайский, русский, черкесский языки. Русский язык также получил статус «языка межнационального общения и официального делопроизводства». Законом «О языках народов Карачаево-Черкесской Республики» (1996 г.) подтвержден статус абазинского, карачаевского, ногайского, русского, черкесского как государственных языков Республики.

85. Согласно Конституции Кабардино-Балкарской Республики, балкарский, кабардинский и русский языки имеют статус государственных языков. Законом «О языках народов Кабардино-Балкарской Республики» статус данных языков подтвержден.

об образовании Республики Карелия, регулирующий функционирование карельского языка как языка обучения и преподавания, в 1996 г. был предложен Проект Закона о языках Республики Карелия⁸⁶.

Карельский язык – экзогенный язык карельской диаспоры Казахстана.

Динамика численности карельской диаспоры в Казахстане: 688 (1970 г.), 639 (1979 г.), 742 (1989 г.), 410 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия карелов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 269 чел. (65,6%) являются монолингвами, 141 чел. (34,4%) – билингвами. Среди старшего поколения карелов имелись билингвы с русским и финским языками.

Ценнейший памятник письменности предположительно XIII в. – Новгородская берестяная грамота с заклинаниями от молнии. В первой трети XX в. широко использовалась письменность на основе русской (кириллической) графики. В конце XX в. делаются новые попытки возрождения письменности карельского языка уже на латинской графике.

Карельский язык делится на три основных диалекта: собственно карельский (средняя и северная части Карелии), ливвиковский (Приладожье) и людиковский (Прионежье).

КОМИ-ЗЫРЯНСКИЙ ЯЗЫК (Коми-зырян тілі, *Komi-zyrian language*) входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с элементами флективности).

Референтный народ: *коми* (устар. русское название), *зыряне*; самоназв. – *коми-морт* (*коми-чел.*), *коми-отир* (*коми-люди*), *коми-войтыр* (*коми-народ*), *зыряне* (*устар.*).

Основная страна проживания и история расселения. Коми-зыряне – коренное население Республики Коми. Предки коми с древних времен жили в бассейне верхнего течения р. Камы. Во второй половине I тыс. н.э. часть коми переселилась из верхнего Прикамья в бассейн р. Вычегды и смешалась с местными финно-угорскими племенами. Образовалось два племенных объединения: Пермь вычегодская (предки коми) и Пермь Великая (предки коми-пермяков). Культурно-бытовым

своеобразием отличаются ижемцы – группа коми, в XVI–XVIII вв. поселившаяся в бассейне Верхней Вычегды и Печоры.

Основная часть коми (97,6%) проживает в Российской Федерации: в Республике Коми (291500 чел.), на Кольском полуострове, в Ханты-Мансийском и Ямало-Ненецком автономных округах Тюменской области, небольшими группами в Украине (4 тыс.) и Казахстане.

Коми-зырянский язык – государственный язык Республики Коми (Конституция 1994, Закон о языке 1992⁸⁷); экзогенный язык коми-зырянской диаспоры Казахстана.

Динамика численности коми-зырянской диаспоры в Казахстане: 1538 (1970 г.), 1345 (1979 г.), 1238 (1989 г.), 387 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 336 тыс. коми-зырян Российской Федерации считают родным язык своей национальности 71,0%, однако свободно владеют им лишь 5,6%; считают родным русский язык 28,9%, но свободно владеют им 62,8% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи населения Российской Федерации в 1994 г. свидетельствуют, что из 17922 опрошенных коми-зырян считают родным язык своей национальности 70,6%, а свободно владеют им только 4,4%; считают родным русский язык 29,3%, а свободно владеют им 65,1%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 8% коми-зырян Российской Федерации (там же).

Степень двуязычия коми-зырян Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 256 чел. (66,1%) являются монолингвами, 131 чел. (33,9%) – билингвами. В Российской Федерации коми-зыряне в основном двуязычны и трехязычны, владеют русским, саамским, ненецким, хантыгским или мансийским языками.

В коми-зырянском языке насчитывается 10 диалектов, различающихся в основном по употреблению звуков «л» и «в». Литературный коми язык основан на присыктывкарском диалекте.

Стефан Пермский (XIV в.) осуществил первую попытку создания письменности, древняя письменность *анбур* просуществовала до XV в., затем стала использоваться как криптописьмо. До Октябрьской революции 1917 г. письменность коми существовала на базе трех диалектов: итеемском, среднесыольском, нижневичегодском. Общепонятная письменность была создана на базе русского (кириллического) алфавита, с 1920 г. начал применяться значительно модифицированный русский алфавит. В начале 30-х гг. письменность коми была латинизирована, а к концу того же десятилетия вновь переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

87. Закон «О государственных языках Республики Коми» определил статус языка коми-зырянского и русского как государственных языков. В Конституции Республики Коми закреплены положения Закона «О государственных языках Республики Коми».

КОМИ-ПЕРМЯЦКИЙ ЯЗЫК (Коми-пермяк тілі, Komi-permiak language) входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с элементами флективности).

Референтный народ: *коми-пермяки, пермяне*; самоназв. – *пермяки*.

Основная страна проживания и история расселения. Коми-пермяки – коренное население Коми-Пермяцкого автономного округа, Пермской области, Кировской области и Алтайского края Российской Федерации.

Коми-пермяцкий язык – один из языков Коми-Пермяцкого автономного округа (Устав 1994, Закон о языках 1994⁸⁸); экзогенный язык коми-пермяцкой диаспоры Казахстана. «Коми-пермяцкий язык имел статус государственного лишь в 1920–1930-е гг. В 1992 г. на окружном съезде депутатов всех уровней предложение о придании вновь коми-пермяцкому языку статуса государственного не нашло поддержки» (Письменные 2000: 222).

Динамика численности коми-пермяцкой диаспоры в Казахстане: 1556 (1970 г.), 1777 (1979 г.), 1563 (1989 г.), 935 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 147 тыс. коми-пермяков Российской Федерации считают родным язык своей национальности 71,1%, однако свободно владеют им лишь 7,3%; считают родным русский язык 28,7%, но свободно владеют им 62,1% (там же 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют о том, что из 7023 опрошенных коми-пермяков Российской Федерации считают родным язык своей национальности 70,3%, а свободно владеют им только 6,8%; считают родным русский язык 29,6%, а свободно владеют им 63,7%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 8,6% коми-пермяков Российской Федерации (там же 2000: LI).

Степень двуязычия коми-пермяков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 688 чел. (73,6%) являются монолингвами, 247 чел. (26,4%) – билингвами.

До 1917 г. письменность коми-пермяков, как и письменность коми-зырян, существовала на базе трех диалектов: итеемском, среднесыольском, нижневычегодском. Общепермская письменность была создана на базе русского (кириллического) алфавита, с 1920 г. начал применяться значительно модифицированный русский алфавит. В начале 30-х гг. письменность коми была латинизирована, а в конце 30-х гг. вновь переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Коми-пермяцкий язык имеет четыре наречия: северное (косинско-камское), южное (иньвенское), верхнекалское и коми-язьвинское. Становление литературного языка начиналось с XVIII в., в его основе

лежит кудымкарско-иньвенский диалект, сблизивший два основных наречия коми-пермяцкого языка – северное и южное.

КОРЕЙСКИЙ ЯЗЫК (коре мар, юкчин, менчхон) (Корей тілі, Korean language) – изолированный язык, генетические связи которого конструируются лишь гипотетически. Существуют различные гипотезы о происхождении корейского языка, возводящие его к дравидийской, палеоазиатской, индоевропейской, возможно, алтайской семье языков. В последние годы более распространенной стала точка зрения о близости корейского языка к алтайской семье. Корейский язык – агглютинативный язык (с усиливающейся тенденцией к флективности) номинативного строя.

Референтный народ: *корейцы*; самоназв. – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (люди страны Чосон, люди страны Коре, люди страны Хань).

Основная страна проживания и история расселения. Происхождение корейцев окончательно не выяснено, в их формировании, по-видимому, принимали участие три группы племен: палеоазиатская, алтайская и австронезийская. Ведущая роль в этом процессе, очевидно, принадлежала группам, говорившим на протоалтайских языках. Начало образования корейцев в единый народ относится ко времени династии Коре (начало X в. н.э.). На корейском языке говорят около 70 млн чел., из них 64 млн проживают на Корейском полуострове. Остальные 6 млн корейцев проживают в Китае (2 млн), Японии (700 тыс.), США (400 тыс.) и Центральной Азии (Хонг 2003: 208-211). В СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживали 438650 корейцев, наибольшая концентрация корейцев в эти годы наблюдалась в Узбекистане (41,8%), Российской Федерации (24,4%) и Казахстане (23,6%) (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>). Население Северной Кореи, по данным этого же источника в 2005 г., составляют 22912177 чел., преимущественно корейцев, с незначительно представленными группами китайцев и японцев, население Южной Кореи – 48 422 644 чел., в основном корейцев (в стране проживают также 20000 китайцев).

Корейский язык – официальный (государственный) язык Северной Кореи (Конституция 1992; 1998); официальный язык Южной Кореи (начиная с реформы 1894 г.); корейский язык (коре мар – койнезированный вариант корейского языка, включающий в себя два диалекта корейского языка – *юкчин* и *менчхон*) – экзогенный язык корейской диаспоры Казахстана (Сон 1999; Пак 2002; Ким 2003).

Корейская диаспора связана с двумя государствами – Северной и Южной Кореей, в Казахстан корейцы были депортированы в 1937 г. с Дальнего Востока (Депортированные 1998; Кульбаев 2000), куда корейцы переселились во второй половине XIX в. Перепись населения 1926 г. зафиксировала проживание в Казахстане лишь 42 корейцев (27 корейцев проживали в Семипалатинской губернии, 11 – в Сырдарьинской и 4 – в Акмолинской). В результате депортации к 1939 г. число

88. Коми-пермяцкий язык не имеет официального статуса. В Уставе Коми-Пермяцкого автономного округа говорится: «Государственным языком на территории Коми-Пермяцкого автономного округа является русский язык. В официальных сферах общения наряду с русским может использоваться коми-пермяцкий язык».

казахстанских корейцев увеличилось до 96453 чел. В настоящее время по численности корейская диаспора занимает в республике девятое место. При общем снижении численности населения Казахстана за последний переписной период на 7,7% число корейцев сократилось с 100739 (1989 г.) до 99665 (1999 г.) чел., однако сама доля корейцев в общем населении страны слегка увеличилась (с 0,62 до 0,67%). Основная масса корейской диаспоры была размещена в южных областях республики. Подобный принцип расселения сохранился и в последующие десятилетия⁸⁹. Тем не менее внутренняя миграция корейцев привела к снижению их численности в Кызыл-Ординской и Южно-Казахстанской областях и увеличению в городах Алматы (на 27,9%) и Астане (на 52,6%).

Динамика численности корейской диаспоры Казахстана: 82598 (1970 г.), 91984 (1979 г.), 100739 (1989 г.), 99665 (1999 г.) чел.

По данным переписи населения СССР в 1989 г., 52% корейцев Казахстана заявили о том, что считают родным язык своей национальности, однако о владении ими родным языком сведений нет; 0,2% корейцев признали родным казахский язык, владели казахским языком 1%; 48% считали родным русский язык и владели им 47% корейцев. Согласно данным переписи 1999 г., 25,7 тыс. корейцев (25,8%) владеют родным, 28,7 тыс. (28,8%) – казахским, 97,4 тыс. (97,7%) – русским языком.

Степень двуязычия корейцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 53912 чел. (54,1%) являются монолингвами, 45753 чел. (45,9%) – билингвами.

Национальное письмо корейцев – *хунмин чоным* в настоящее время известно под названием *хангыль* – появилось в 1443 г., через два года введено в качестве «государственного письма», с тех пор *хангыль* пользуется всемерной государственной поддержкой, запрещающей использование китайских иероглифов.

Существует два варианта корейского языка – северный (группа *пайо*) и южный (группа *хан*). В Южной Корее общепринятым национальным языком стал сеульский диалект, в Северной Корее – региональный диалект Пинжана. Эти два диалекта имеют отдаленное родство с языками *пайо* и *хан* (Хонг 2003: 208). В настоящее время разрыв между корейским языком Северной и Южной Кореи увеличивается, и необходимы серьезные направленные усилия для унификации языковых норм.

Этнокультурное объединение: на Учредительном съезде корейцев Казахстана (Алматы, март 1990 г.) была создана Республиканская ассоциация корейских культурных центров Казахстана. По инициативе Ассоциации подготовлены и изданы: энциклопедический справочник «Советские корейцы Казахстана», исторический очерк «Корейцы Казахстана», книга «Корейцы Казахстана: иллюстрированная история»

с текстом на казахском, русском, корейском и английском языках. В Казахстане имеется Республиканский корейский театр музыкальной комедии, которому в сентябре 2002 г. исполнилось 70 лет, издается газета «Коре ильбо» – преемница газеты «Ленин кичи» и «Сенбон». В 1999 г. была создана студия корейских программ «Коре сарам», а в настоящее время телевизионные передачи на корейском языке ведутся один раз в неделю, продолжительностью 20 минут, успешно транслируются корейские радиопередачи.

Ассоциация корееведов Казахстана создана в 1996 г. при Институте востоковедения Министерства образования и науки Республики Казахстан (през. Г.Н. Ким). Ассоциация корееведов издает журнал «Известия корееведения». В 1998 г. начал работать Республиканский молодежный центр Ассоциации корейцев Казахстана. В 1991 г. было создано Корейское научно-техническое общество «Кахак», которое объединяет более 500000 членов, в том числе 50 докторов наук и 300 кандидатов наук. Социолингвистическому описанию корейского языка и его диалектов в Казахстане посвящены диссертации (Пак 2002; Сон 1999).

КОРЯКСКИЙ ЯЗЫК (Коряк тілі, Koryak language) входит в чукотско-камчатскую ветвь палеоазиатской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с сингармонизмом.

Референтный народ: *коряки*; самоназв. береговых коряков – *нымылгын*, коряков-оленевонов – *чавиын*.

Основная страна проживания и история расселения. Коряки – коренное население Корякского автономного округа Камчатской области, проживают также в Чукотском автономном округе и Магаданской области. Уже в первой половине XVII в. (по письменным свидетельствам русских исторических документов) коряки по хозяйству и быту делились на две группы: кочевников-оленевонов и приморских (береговых) оседлых жителей.

Согласно переписи 1989 г., численность коряков составляла 8942 чел., из которых 52,4% назвали корякский язык родным, 46,8% назвали родным языком русский.

Корякский язык – эндогенный язык корякской диаспоры Казахстана. Динамика численности корякской диаспоры Казахстана: 7 (1970 г.), 16 (1979 г.), 34 (1989 г.), 48 (1999 г.) чел.

Письменность корякского языка была создана в 1931 г. в период активного языкового строительства в СССР на основе латинской графики, в 1936 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую базу.

В корякском языке выделяют несколько диалектов: чавчувенский, апукинский, каменский, алюторский (иногда считается самостоятельным языком), итканский, из них чавчувенский положен в основу письменности.

КРЫМСКО-ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК (Қырым-татар тілі, Krymsko-tatarian, Crimean Turkish language) – один из тюркских языков; относится

89. Информацию об образовании корейской диаспоры Казахстана см. также в подразделе «Языки диаспор и иммигрантские языки Казахстана: к характеристике полисубъектности языковой политики» раздела 1 «Языковая ситуация в Казахстане».

к языкам агглютинативного типа с небным и губным сингармонизмом, достигающим второго слога.

Референтные народы: *крымские татары, крымские евреи (крымчаки).*

Основная страна проживания и история расселения. Крымские татары отличаются от средневожских по происхождению и истории формирования, быту и языку (они имеют свой литературный язык). Различаются степные крымские татары (потомки ногайцев) и южно-бережные крымские татары (потомки анатолийских тюрок). По переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 271715 крымских татар, живших в основном в Узбекистане (69,5%). По данным Х. Бушотена, на Украине проживают 200 тыс., в Узбекистане – 300 тыс. крымских татар (Voeschoten – 1998, 13-14).

Крымско-татарский язык – экзогенный⁹⁰ язык двух диаспор Казахстана: крымско-татарской и крымских евреев (крымчаков).

Динамика численности диаспоры крымских татар Казахстана: 2023 (1970 г.), 834 (1979 г.), 3127 (1989 г.), 1006 (1999 г.) чел.

Крымские евреи (крымчаки) – потомки средневекового еврейского населения Крыма. Согласно переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 1448 крымских евреев (крымчаков), проживавших в основном в России и Украине; в Казахстане проживал 61 представитель этого этноса. Динамика численности диаспоры крымских евреев (крымчаков) Казахстана за 30 переписных лет также обнаруживает тенденцию снижения вдвое: 42 (1970 г.), 87 (1979 г.), 61 (1989 г.), 20 (1999 г.) чел.

Из 3169 крымских татар, проживавших в Казахстане (перепись СССР, 1989 г.), 89% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 1% владеет крымско-татарским языком; 1% крымских татар признал родным казахский язык, владеют казахским языком 2,1%; 9,2% крымских татар считают родным русский язык, а владеют им 79%.

Степень двуязычия крымских татар Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 249 чел. (24,8%) являются монолингвами, 757 чел. (75,2%) – билингвами.

Письменность крымско-татарского языка до 1929 г. существовала на основе арабской графики, затем – на основе латиницы, с 1938 г. – на русской (кириллической) графической основе. Фольклорные и религиозные тексты, создаваемые крымскими евреями, издавались на нескольких языках: крымско-татарском (крымчаковском), иврите, идише, русском.

Крымско-татарский язык принято разделять на следующие диалекты: степной (кыпчакско-ногайский тип), средний (кыпчакско-половецкий тип) и южный (огузский тип). Современный литературный крымско-татарский язык сложился на базе среднего диалекта в конце XX в.

90. Согласно ст. 6 Конституции Автономной Республики Крым 1992 г., крымско-татарский язык был объявлен (наряду с украинским и русским) государственным языком этой республики. С 1996 г. из-за отсутствия в тексте новой Конституции Украины упоминаний о крымско-татарском языке он (по умолчанию) утрачивает статус государственного языка.

КУМЫКСКИЙ ЯЗЫК (Кумук тили, Kumuk language) входит в кыпчакско-половецкую подгруппу восточно-хуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков, однако отдельными своими чертами сближается с языками огузской группы; относится к агглютинативному типу языков.

Референтный народ: *кумыки*; самоназв. – *кьумукь*.

Основная страна проживания и история расселения. Кумыки расселены преимущественно в северной части Дагестана, небольшие группы проживают в Чечне, Ингушетии, Северной Осетии. Кумыки образовались в результате смешения коренного населения севера Дагестана с пришлыми тюркоязычными племенами (в первую очередь с кыпчаками). До настоящего времени сохранились три этнографические группы кумыков: хасавюртовская, буйнакская и кайтагская. Подавляющее большинство кумыков (98,3%) проживает в Российской Федерации.

Кумыкский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998⁹¹); экзогенный язык кумыкской диаспоры Казахстана.

Динамика численности кумыкской диаспоры Казахстана: 554 (1970 г.), 873 (1979 г.), 1701 (1989 г.), 643 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи, осуществленной в СССР в 1989 г., из 277 тыс. кумыков считают родным язык своей национальности 97,7%, однако свободно владеют им лишь 0,2%; считают родным русский язык 1,8%, но свободно владеют им 74,7% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 14315 опрошенных кумыков Российской Федерации считают родным язык своей национальности 98,1%, а свободно владеют им только 0,2%; считают родным русский язык 1,7%, а свободно владеют им 86,9%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 22,3% кумыков Российской Федерации (там же: LI).

Из 1710 кумыков, проживавших в Казахстане в 1989 г., 83% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако только 0,2% владеют кумыкским языком; 1,6% кумыков признали родным казахский язык, владеют казахским языком 2%; 14% кумыков считают родным русский язык, а владеет им 71%.

Степень двуязычия кумыков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 218 чел. (33,9%) являются монолингвами, 425 чел. (66,1%) – билингвами.

Письменность кумыкского языка до 1928 г. существовала на базе арабской графики (аджам), затем – на латинице, а с 1938 г. – на основе русской (кириллической) графики.

91. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

Выделяются пять диалектов: буйнакский, хасавюртовский, кайтакский, подгорный, терский. Литературный язык, сформировавшийся после 1917 г., базируется на хасавюртовском и буйнакском диалектах.

КУРДСКИЙ ЯЗЫК (Курд/күрд тілі, Kurdish language) входит в северо-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с усиленной агглютинацией, характеризуется наличием изафета и эргативных конструкций.

Референтный народ: *курды*; самоназв. – *күрд*.

Основная страна проживания и история расселения. Курды – коренное население горных районов востока и юго-востока Малой Азии. Отдельные сведения о предках курдов относятся ко II тыс. до н.э. Курдская народность сложилась в результате смешения ряда древних народов с прибывшими сюда иранскими племенами.

Во времена арабского халифата курды приняли ислам и распространились на большей части Курдистана (горная область в Малой Азии), в настоящее время входящего в состав Турции, Ирана, Ирака, Сирии. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 13,86 млн курдов, проживавших в Турции (39,7%), Иране (31,0%), Ираке (23,4%), Сирии (4,7%); в настоящее время общее число курдов приближается к 20 млн. Жителями СССР, по данным переписи населения 1989 г., были 152717 курдов.

Общая численность населения Турции, по данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), составляет 69660559 чел. (20%). Численность населения Исламской Республики Иран, по данным того же источника, составляет 68017860 чел., распределяемых по следующим этническим группам: персы – 51%, азербайджанцы – 24%, курды – 7%, арабы – 3%, луры – 2%, балочи – 2%, туркмены – 2%, другие – 1%. Распределение языков в Исламской Республике Иран: персидский язык и его диалекты – 58%, тюркские языки – 26%, курдский – 9%, лури – 2%, балочи – 1%, арабский – 1%, турецкий – 1%, другие – 2%.

Курдский язык – официальный язык⁹² курдского региона Республики Ирак (Конституция 2005⁹³); экзогенный язык курдской диаспоры Казахстана.

92. В соответствующих статьях Конституции Республики Турции и Исламской Республики Иран упоминаний о курдском языке не имеется. В ст. 15 «Официальный язык» и ст. 16 «Арабский язык» Конституции Исламской Республики Иран говорится: «Персидский язык – официальный язык и письмо Ирана, а также lingua franca. Официальные документы, переписка и тексты, а также учебники должны исполняться на этом языке и письме». Кроме того, совместно с персидским языком используются региональные и «трайбалистские» (родовые) языки в печати, средствах массовой коммуникации, для изучения литературы на этих языках в школе. Языком Корана, исламских текстов и обучения является арабский язык. Изучение арабского языка должно осуществляться после начального уровня обучения в школе во всех классах и всех регионах страны.

93. В Конституции Республики Ирак говорится: «а) арабский язык является официальным языком; б) курдский язык является официальным наряду с арабским языком в курдском регионе» (ст. 7).

Курды, проживавшие в приграничных регионах с Турцией (в основном в Азербайджане и Армении), в ноябре-декабре 1937 г. были насильственно депортированы в Казахстан; многие из них погибли в дороге, живых расселили по 110 районам, 14 областям Казахстана (Дымов – 2004, 488).

Динамика численности курдской диаспоры Казахстана отражает устойчивую тенденцию роста: 12313 (1970 г.), 17692 (1979 г.), 25371 (1989 г.), 32764 (1999 г.) чел., из них в Южно-Казахстанской области проживают около 12 тыс⁹⁴. Как родной, курдский язык стал изучаться в школах Ирана и Казахстана.

Согласно переписи населения СССР в 1989 г., из 25425 курдов, проживавших в Казахстане, 95,3% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако овладении курдами родным языком сведений нет; 0,4% курдов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 11%; 3% считают родным русский язык, а владеют им 63% курдов.

Степень двуязычия курдов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 6844 чел. (20,9%) являются монолингвами, 25920 чел. (79,1%) – билингвами.

Для курдского языка характерна графическая разделенность: письменность курдов, проживавших в Советском Союзе, существовала с 1921 г. на основе армянской графики, с 1929 г. – на латинице, в 1946 г. был составлен и утвержден курдский алфавит на основе кириллицы; курды Ирака и других стран пользуются письменностью на основе арабской графики. Первые письменные памятники курдского языка на основе арабской графики относятся к XI в.

Основные наречия курдского языка: *курлянджи* (*курманджи* – северо-западный диалект) и *сарани* (юго-восточный диалект). Существуют два варианта курдского литературного языка: курды, проживающие на территории бывшего Советского Союза, пользуются литературным языком на базе *курманджи*, проживающие в Ираке – на основе *сарани*.

Этнокультурное объединение: первым национальным объединением курдов стал созданный в 1989 г. Алматинский национальный культурный центр. В марте 1993 г. курдские культурные центры Алматы, Тараза, Талдыкоргана объединились в Ассоциацию курдов «Як ун» (Единство) (первый през. А.З. Алиев), в 1999 г. было переименовано в «Барбанг» (Рассвет). Членами Ассоциации были опубликованы книги, посвященные истории, языку, культуре курдов: К. Мирзоев «Исторические судьбы курдской литературы» (1996 г.), «Малая энциклопедия курдов Казахстана» (2002 г.), Н.К. Надиров «Мы, курды-казахстанцы» (2003 г.), М.М. Мамедов «Курды СНГ» и мн. др.; издается литературный журнал «Нубар», республиканская газета «Kurde zana», проводятся различные мероприятия по сохранению курдского культурного наследия, изучению

94. По данным Ассоциации курдов «Барбанг», в настоящее время в Казахстане проживают более 100000 курдов.

родного языка, литературы, искусства, культуры. В Южно-Казахстанской области работают 16 школ, в которых курдский язык преподается для детей из курдских семей. Изданы учебник и учебно-методические программы курдского языка (К.И. Мирзоев).

КЫРГЫЗСКИЙ (КИРГИЗСКИЙ) ЯЗЫК (Кыргыз тили, Kyrgyz language) входит в кыргызско-кипчакскую группу восточной ветви тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа с лабиальным сингармонизмом.

Референтный народ: *кыргызы*; самоназв. – *кыргыз*. В прошлом были известны под названием *каракиргизов*, *дикокаменных киргизов*, *бурутов*.

Основная страна проживания и история расселения. Ранняя этническая история кыргызов предположительно связана с племенными союзами хуннов, динлинов, саков, усуней. В VI–X вв. тюркоязычные племена, впоследствии вошедшие в состав кыргызов, расселялись в районе Восточного Тянь-Шаня. Они послужили основой начавшего складываться в Притяньшанье кыргызского этноса, в состав которого вошли местные тюркские племена (карлуки, уйгуры), затем монгольские племена, а в XVI–XVII вв. – некоторые племена казахско-ногайского происхождения. Формирование народности и ее расселение в пределах современного места обитания завершились в основном ко второй половине XVIII. В прошлом кыргызы делились на правое «крыло», дробившееся на три ветви: тагай, адигине и мунгуш; левое «крыло»; группу племен, объединяемых названием «чикилик».

По данным переписи населения СССР в 1989 г., большинство кыргызов проживали в Кыргызстане (88,2%), Узбекистане (6,9%), Таджикистане (2,5%). Группы кыргызов проживают в Китае и северо-восточной части Афганистана. По данным Х. Бушотена, кыргызы проживают в Кыргызстане (2,4 млн), Афганистане (500 тыс.), Китае (140 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14).

Кыргызский язык – государственный язык Кыргызстана (Конституция 1993; 1996; 2001⁹⁵); экзогенный язык кыргызской диаспоры Казахстана.

Первой Всесоюзной переписью населения 1926 г. отмечено проживание во всех губерниях Казахстана (за исключением Кустанайского округа) около 10 тыс. кыргызов, предпочитавших все же селиться на юге. Впоследствии большая группа кыргызов расселилась на северо-востоке Казахстана. Динамика численности кыргызской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 9612 (1970 г.), 9352 (1979 г.), 13726 (1989 г.), 10897 (1999 г.) чел.

95. В редакции Конституции Кыргызской Республики от 24 декабря 2001 г. ст. 5 Конституции Кыргызской Республики говорится: «1. Государственным языком в Кыргызской Республике является кыргызский язык. 2. В Кыргызской Республике в качестве официального языка употребляется русский язык. 3. Кыргызская Республика гарантирует представителям всех национальностей, образующих народ Кыргызстана, право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития. 4. Не допускается ущемление прав и свобод граждан по признаку незнания государственного или официального языков».

79% кыргызов, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности, однако только 0,7% владеют кыргызским языком; 14% кыргызов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 12%; 6,4% кыргызов считают родным русский язык, а владеют им 59% кыргызов.

Степень двуязычия кыргызов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1736 чел. (15,9%) являются монолингвами, 9161 чел. (84,1%) – билингвами.

Кыргызская письменность была создана на основе арабской графики в 1924 г., с 1926 г. была переведена на латинскую и с 1940 г. – на русскую (кириллическую) графическую основу.

В кыргызском языке выделяют две диалектные группы: северную и южную. В основу литературного языка положены северные диалекты, значительно обогащенные за счет лексических средств южных диалектов.

Этнокультурное объединение: в 1996 г. был создан Кыргызский центр «Мекен». Центр проводит большую работу с кыргызскими студентами, обучающимися в вузах Алматы.

ЛАКСКИЙ ЯЗЫК (Лак тили, Lak language) входит в лакско-даргинскую группу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с чертами флективности) эргативного строя.

Референтный народ: *лакцы*; самоназв. – *лак*; ранее были известны под именем *казикумухов*.

Основная страна проживания и история расселения. Лакцы – коренное население Дагестана. Вместе с другими народами лакцы входили в число легов, в древности обитавших на территории Дагестана.

В конце 80-х гг. в СССР насчитывалось 118074 лакцев, проживавших в основном на территории Российской Федерации.

Лакский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998⁹⁶); экзогенный язык лакской диаспоры Казахстана.

Динамика численности лакской диаспоры Казахстана: 617 (1970 г.), 784 (1979 г.), 1214 (1989 г.), 590 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения в СССР 1989 г., из 106 тыс. лакцев считают родным язык своей национальности 95,1%, однако свободно владеют им лишь 0,4%; считают родным русский язык 3,9%, но свободно владеют им 77,8% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 4673 опрошенных лакцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 94,3%, а свободно владеют им только 0,4%; считают родным русский язык 4,8%, а свободно владеют им 88,2%. Монолингвами,

96. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

говорящими только на языке своего этноса, является 1,5% лакцев Российской Федерации (там же: LI).

Из 1214 лакцев, проживавших в Казахстане в 1989 г., 78% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако только 0,8% владеют лакским языком; 0,3% лакцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 1,5%; 19,4% лакцев считают родным русский язык, а владеют им 70% лакцев.

Степень двуязычия лакцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 313 чел. (53,1%) являются монолингвами, 277 чел. (46,9%) – билингвами.

Письменность лакского языка существовала еще до Октябрьской революции, в дальнейшем она претерпела кардинальные изменения: до 1928 г. письменность развивалась на арабской графике (аджамское письмо), затем была латинизирована, а с 1938 г. переведена на русскую (кириллическую) графику.

В лакском языке различают пять лакских диалектов: кумухский, вицхинский, аштикулинский, вихлинский и балхарский. Литературный язык строится на основе кумухского диалекта.

ЛАТЫШСКИЙ ЯЗЫК (Латыш тілі, Latvian language) входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с номинативным строем.

Референтный народ: *латыши*; самоназв. – *латвиеши*, образовано от этнонима древнелатвийской народности *латгалы* или *летгалы* (в русских летописях – *летгола*) – коренного населения Латвии.

Основная страна проживания и история расселения. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 1,52 млн латышей, проживавших в основном в Латвии. Кроме того, латыши проживают в России, Башкортостане, Литве, Белоруссии и др.

Латышский язык – официальный язык Латвийской Республики (Конституция 1922); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык латышской диаспоры Казахстана.

Динамика численности латышской диаспоры Казахстана: 4282 (1970 г.), 4318 (1979 г.), 3283 (1989 г.), 1816 (1999 г.) чел.

Из 3283 латышей, проживавших в Казахстане в 1989 г., 38% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако только 4,5% владеют латышским языком; 0,2% латышей признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,6%; 61,3% латышей считают родным русский язык, однако владеют им 36,5%.

Степень двуязычия латышей Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1310 чел. (72,1%) являются монолингвами, 506 чел. (27,9%) – билингвами.

Письменность у латышей появилась еще в XVI в. (в 1585 г. была опубликована первая латышская книга – католический Катехизис – на основе латинского готического письма). Первые латышские книги писались немецкими пасторами, слабо владевшими латышским языком,

поэтому подлинную историю литературного языка специалисты исчисляют со второй половины XIX в. Современная письменность латышского языка базируется на латинской графике с использованием дополнительных диакритических знаков.

Латышский язык представлен тремя диалектами: среднелатышским, ливонским и верхнелатышским. В основу литературного языка положен среднелатышский язык, распространенный в центральной части Латвии.

ЛЕЗГИНСКИЙ ЯЗЫК (Лезгин тілі, Lezghin language) входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с элементами флективности) эргативного строя.

Референтный народ: *лезгины*; самоназв. – *лезги, лезгияр*.

Основная страна проживания и история расселения. Лезгины в древности проживали в юго-восточной части Дагестана и северных районах Азербайджана (в античных источниках упоминается народ «леги», обитавший на востоке Кавказа). До XIX в. лезгины были разобщены и входили в небольшие независимые сельские общины – «вольные общества»; часть лезгин была включена в феодальные образования Азербайджана. До настоящего времени сохраняются различия между некоторыми этнографическими группами (совпадающими с диалектными): *кюринцами, ахтынцами и кубинцами*.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 466006 лезгин, проживавших в основном в Российской Федерации и Азербайджане.

Лезгинский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998⁹⁷); экзогенный язык лезгинской диаспоры Казахстана.

Динамика численности лезгинской диаспоры Казахстана: 2579 (1970 г.), 6126 (1979 г.), 13807 (1989 г.), 4616 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 257 тыс. лезгин считают родным язык своей национальности 94%, однако свободно владеют им лишь 0,7%; считают родным русский язык 4,5%, но свободно владеют им 68,7% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют о том, что из 14743 опрошенных лезгин считают родным язык своей национальности 95,3%, а свободно владеют им только 0,4%; считают родным русский язык 4%, а свободно владеют им 78,2%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 23,4% лезгин Российской Федерации (там же 2000:LI).

97. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

89,4% лезгин, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 0,4% владеют лезгинским языком; 0,1% лезгин признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,1%; 9% лезгин считают родным русский язык, а владеют им 73% лезгин.

Степень двуязычия лезгин Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1916 чел. (41,5%) являются монолингвами, 2700 чел. (58,5%) – билингвами.

Письменность лезгинского языка до 1928 г. существовала на арабской графической основе, затем была переведена на латиницу, а с 1938 г. – на русскую (кириллическую) графическую базу.

В лезгинском языке различается большое количество диалектов, основными из которых являются: гюнейский, курахский, яркинский, ахтынский, докузпаринский, кубинский, файский. Литературный язык (развивается на гюнейском диалекте) сформировался в XIX в.

Этнокультурное объединение: лезгинский этнокультурный центр.

ЛИВСКИЙ ЯЗЫК (Лив тілі, Livian language) входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *ливьы*; самоназв. – *ливли, каламиез, рандалист*.

Основная страна проживания и история расселения. Ливы – этническая группа, проживающая на побережье Балтийского моря в Латвии; племя угро-финского происхождения, в древности обитавшее в северных и западных частях современной Латвии. В настоящее время ливы почти полностью ассимилированы латышами.

Ливский язык – эндогенный язык ливской диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. на территории СССР имелось лишь 226 ливов.

Динамика численности ливской диаспоры Казахстана: 7 (1989 г.), 3 (1999 г.) чел.

Письменность ливского языка была создана на основе латинской графики в 20–30 гг. XX в. Короткое время на ливском языке издавалась учебная и справочная литература, однако ливский язык было принято считать языком бытового общения.

ЛИТОВСКИЙ ЯЗЫК (Литва тілі, Lithuanian language) входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с номинативным строем.

Референтный народ: *литовцы*; самоназв. – *лиетувай*.

Основная страна проживания и история расселения. Основой формирования литовского этноса стали различные балтийские племена, предки которых в начале II тыс. до н.э. переселились в бассейнах рек Нямунас и Раугава. В состав литовцев вошли аукштайцы, жмудь или жемайты, скальвы и падравы, а также часть ятвягов, куршей, земгалов и селов. В результате объединения этих племен в XIII в. образовалось Литовское государство. До настоящего времени в составе литовцев

сохраняются местные этнографические группы, между которыми прослеживаются культурно-бытовые и диалектные различия (жемайты, аукштайцы, дзуки, капсы, занавики).

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 3,37 млн литовцев, проживавших главным образом в СССР, а также в США, Канаде, Уругвае, Аргентине, Австралии.

Литовский язык – государственный язык Литовской Республики (Конституция 1992⁹⁸); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык литовской диаспоры Казахстана.

Динамика численности литовской диаспоры Казахстана: 14194 (1970 г.), 10964 (1979 г.), 10657 (1989 г.), 7070 (1999 г.) чел., проживавших в основном в Центральном и Северном Казахстане.

49% проживавших в Казахстане в 1989 г. литовцев заявили, что считают родным язык своей национальности, однако только 3,7% владеют литовским языком; 0,05% литовцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,6%; 59,8% литовцев считают родным русский язык и владеют им 46%.

Степень двуязычия литовцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 4738 чел. (67,0%) являются монолингвами, 2332 чел. (33,0%) – билингвами.

Письменность литовского языка появилась в XVI в. на базе латинской графики. Первой литовской книгой явился Катехизис М. Мажвадаса (1547 г.). В начальный период развития литературного языка, помимо большого числа религиозных книг, публикуются сочинения филологического характера, в том числе грамматика литовского языка.

В литовском языке существуют два основных диалекта – жемайтский и аукштайтский. Литовский литературный язык окончательно сформировался в XIX–XX вв. на основе аукштайтского (верхнелитовского) диалекта.

МАНСИЙСКИЙ ЯЗЫК (Мансы тілі, Mansi language) входит в группу обско-угорской ветви финно-угорской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (имеет артикль).

Референтный народ: *манси*; самоназв. – *манси* (устар. *вогулы*); связано с древним этнонимом, родственному с самоназванием венгров (*мадьяр*) (ср. этнонимы различных диалектов – *маньси, моаньсь, мэньши, мэнчи*).

Основная страна проживания и история расселения. Предки манси известны с XI в. в письменных источниках под именем «югры» (вместе с хантами), с XIV в. – под именем «вогуличей, вогулов». Как этническая общность манси сложились в процессе влияния на древние племена угров – охотников и рыболовов, продвинувшихся с юга (бассейны левых притоков р. Обь, Тобол, Иртыш).

98. Конституцией Литовской Республики литовскому языку придан статус государственного языка (ст. 14).

Расселены манси в основном в бассейне р. Обь Тюменской области Российской Федерации (Ханты-Мансийский автономный округ, некоторые районы Свердловской области) и насчитывают 11,4 тыс. чел. (2002 г.). По самооценке 37,1% манси владеют родным языком.

Мансийский язык – эндогенный язык мансийской диаспоры Казахстана.

Динамика численности мансийской диаспоры Казахстана: 14 (1970 г.), 36 (1979 г.), 37 (1989 г.), 8 (1999 г.) чел., поселившихся в основном в Центральном и Северном Казахстане.

Письменность мансийского языка была создана в 1931 г. на основе латинской графики, в 1938 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую базу. В 1980 г. была проведена существенная реформа письменности – введены диакритические обозначения долготы гласных.

В мансийском языке имеется четыре основных диалекта: северный, восточный (или кондинский), западный, южный (или тавдинский).

МАРИЙСКИЙ ГОРНЫЙ ЯЗЫК и **МАРИЙСКИЙ ЛУГОВОЙ ЯЗЫК** (Мари тілі, Mari language) входят в волжскую ветвь финно-угорских языков; относятся к языкам агглютинативного типа с палатальным и лабиальным сингармонизмом.

Референтный народ: *марийцы*; самоназв. – *мари*; устар. – *черемисы*.

Основная страна проживания и история расселения. Формирование марийских племен относится к началу нашей эры и происходило в междуречье Ветлуги и Волги, частично захватывая и правобережные районы Поволжья. Сближение марийцев с русскими началось в конце XII в., в XVII–XVIII вв. переселение марийцев на восток сопровождалось разделением на три этнографические группы: – горные, луговые и восточные. Горные марийцы проживают преимущественно на правом берегу Волги, луговые, восточные – в Башкирии и Свердловской области. По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 670868 марийцев, проживающих в основном в пределах Российской Федерации (96,0%).

Марийский горный и марийский луговой языки – официальные, государственные языки Республики Марий Эл (Конституция 1995, Закон о языках 1995⁹⁹); экзогенные языки марийской (горной и луговой) диаспоры Казахстана.

Динамика численности марийской диаспоры Казахстана: 9089 (1970 г.), 10589 (1979 г.), 11919 (1989 г.), 6489 (1999 г.) чел., проживающих, в основном, в северных областях республики.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 644 тыс. марийцев Российской Федерации 81,9% считают родным языком своей национальности, однако свободно владеют им лишь

3,3%; считают родным русский язык 17,8%, но свободно владеют им 69,5% (Письменные 2000: L).

60% проживавших в Казахстане в 1989 г. марийцев заявили о том, что они считают родным языком своей национальности, однако только 3,2% владеют марийским языком; 0,3% марийцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 1,07%; 39% марийцев считают родным русский язык, а владеют им 57% марийцев.

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 29743 опрошенных марийцев Российской Федерации считают родным языком своей национальности 82,6%, а свободно владеют им только 2,4%; считают родным русский язык 17,2%, а свободно владеют им 75,2%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, является 10% марийцев Российской Федерации (там же: LI).

Степень двуязычия марийцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 3656 чел. (56,3%) являются монолингвами, 2833 чел. (43,7%) – билингвами.

На становление письменности марийского языка большое влияние оказала грамматика 1775 г. – «Сочинения, принадлежащие к грамматике черемисского языка». Первыми книгами на марийском языке были Катехизис (1803) и Евангелие (1821). Марийская письменность строилась на базе кириллицы, в период с 1930 по 1932 гг. были предприняты попытки перевести ее на латинскую графическую базу, в 1938 г. осуществлена модернизация письменности, возродившая русскую (кириллическую) графику.

Марийский луговой и марийский горный языки возникли на базе одноименных диалектов общенародного марийского языка. Диалектное членение марийского языка представлено четырьмя наречиями: луговым, горным, восточным и северо-западным. Марийский язык формировался и развивался в тесном контакте с некоторыми тюркскими и славянскими (русским) языками, что сказалось на его лексическом и грамматическом строе, сохранившем, тем не менее, основные финно-угорские черты.

МОЛДАВСКИЙ ЯЗЫК (Молдаван тілі, Moldavian language) входит в балкано-романскую подгруппу романской ветви индоевропейской семьи; относится к языкам флективного типа номинативного строя.

Референтный народ: *молдаване*; самоназв. – *молдовень*.

Основная страна проживания и история расселения. Предками молдаван являются волохи (влахи), сформировавшиеся на основе фракийских племен, подвергшихся во II в. н.э. романизации, а с VI в. – влиянию славян. В ходе этнического развития из общей массы волохов в предгорьях восточных Карпат выделился молдавский этнос. Формирование молдавской народности завершилось уже в пределах Молдавского княжества, возникшего в первой половине XIV в.

По данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), в Республике Молдова проживают 4455421 чел.,

99. Как в Конституции, так и в Законе о языках Республики Марий Эл статус официальных, государственных языков придан марийскому (горному и луговому) и русскому языкам.

представляющие следующие этносы: молдаване (64,5%), украинцы (13,8%), русские (13%), евреи (1,5%), болгары (2%), гагаузы и другие (5,2%).

Молдавский язык – государственный язык республики Молдова (Конституция 1994; 1996¹⁰⁰); экзогенный язык молдавской диаспоры Казахстана.

Динамика численности молдавской диаспоры Казахстана: 26025 (1970 г.), 30256 (1979 г.), 32361 (1989 г.), 19460 (1999 г.) чел., проживающих в основном в Западном и Северном Казахстане.

Согласно переписи населения СССР в 1989 г., из 32361 молдаван, проживающих в Казахстане, 52% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 3,6%; 0,2% молдаван признали родным казахский язык, владеют казахским языком 1% молдаван; 47% считают родным русский язык, а владеют им 48% молдаван.

Степень двуязычия молдаван Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 12268 чел. (63,0%) являются монолингвами, 7192 чел. (37,0%) – билингвами.

Письменность молдаван с момента образования самостоятельного молдавского государства (1359 г.) зарождается и развивается на кириллице. Графика эта (с незначительным перерывом – в 1932–1939 гг. использовалась латиница) функционировала до 1989 г., когда было принято решение о переводе письменности молдавского языка на латинскую графику. В Приднестровье продолжают пользоваться русской (кириллической) графикой.

Молдавский язык представлен четырьмя группами говоров: центральным, юго-западным, северо-восточным, северо-западным.

Этнокультурное объединение: Ассоциация румыно-молдаван Казахстана была создана в 2002 г. Причиной совместного объединения румын и молдаван послужили генетическое и структурное единство языков, культур, религий. Ассоциация румыно-молдаван проводит большую работу по изучению родного языка, традиций и обычаев предков.

МОНГОЛЬСКИЙ (ХАЛХА МОНГОЛЬСКИЙ) ЯЗЫК (Монгол тілі, Khalkha mongol language) входит в монгольскую ветвь алтайской семьи языков; относится к языкам суффиксально-агглютинативного типа синтетического строя.

Референтный народ: *халха*; самоназв. – *халха*.

Основная страна проживания и история расселения. Халха-монголы – наиболее крупная и консолидированная этническая группа среди

монгольских народов. Первоначально халха – племенные объединения монголов, возникшие в результате феодальных войн XIII–XIV вв., повлекшие смешение этнически разнородных древнемонгольских, тюркских и тунгусских родов и племен. Различия сохранились в этнографических группах халха – хотогойты, сартулы, дариганга, эльдзигены. Монголы – основное население Монголии, проживают также в Китае, Афганистане, России.

По данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>), население Монголии составляет 2791272 чел., в том числе монголы (халха) – 94,9%, казахи – 5%, другие (включая китайцев и русских) – 0,1%.

Монгольский язык – официальный язык Республики Монголия (Конституция 1992 г.); экзогенный язык монгольской диаспоры Казахстана.

Динамика численности монгольской диаспоры Казахстана: 542 (1970 г.), 413 (1979 г.), 309 (1989 г.), 602 (1999 г.) чел., сосредоточенных в основном в двух областях – Костанайской и Джамбылской.

Степень двуязычия монголов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 108 чел. (17,9%) являются монолингвами, 494 чел. (82,1%) – билингвами.

Халха-монголы до 1945 г. пользовались старомонгольской письменностью, в советский период была создана письменность на базе русской (кириллической) графики.

Выделяются свистяще-шипящие (халхасский, шилингольский, кукунорский) и шипящие (чахарский, харачинский, ордосский) диалекты монгольского языка. Литературный монгольский язык развивается на базе халхасского диалекта.

МОРДОВСКИЙ МОКША (МОКША-МОРДОВСКИЙ) И МОРДОВСКИЙ ЭРЗЯ (ЭРЗЯ-МОРДОВСКИЙ) ЯЗЫКИ (Мокша-мордва тілі, Эрзя-мордва тілі, Moksha-mordvarian, Mordovin-Erzya languages) образуют мордовскую подгруппу финно-волжской ветви финно-угорских семьи языков; относятся к языкам агглютинативного типа (с элементами флективности и аналитизма).

Референтный народ: *мордва*; самоназв. – *мордва, эрзя*.

Основная страна проживания и история расселения. В настоящее время мордва-эрзя и мордва-мокша расселены небольшими группами от Мордовии до Дальнего Востока. Мордовские племена – автохтонное население междуречья Оки, Суры и Средней Волги. В X в. началась консолидация мордовских племен.

Мордовский мокша и мордовский эрзя – государственные языки Республики Мордовия (Конституция 1995¹⁰¹); экзогенные языки мордовской диаспоры Казахстана.

Динамика численности мордовской диаспоры Казахстана: 34371 (1970 г.), 31424 (1979 г.), 29162 (1989 г.), 16147 (1999 г.) чел. В большинстве своем

101. Согласно Конституции Республики Мордовия, «государственными языками Республики Мордовия являются русский и мордовский (мокшанский и эрзянский) языки».

мордва проживает в северных регионах республики, в последние годы значительные группы мордвы освоили области Южного и Центрального Казахстана.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 1073 тыс. мордвцев родным считают язык своей национальности 69%, однако свободно владеют им лишь 8%; считают родным русский язык 30,9%, но свободно владеют им 64,3% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют о том, что из 31090 опрошенных мордвцев считают родным язык своей национальности 59,7%, а свободно владеют им только 8%; считают родным русский язык 40,1%, а свободно владеют им 57,8%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 4,1% мордвцев Российской Федерации (там же 2000: LI).

Согласно переписи 1989 г., из 30036 мордвцев, проживающих в Казахстане, 45% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 5,4%; 0,08% мордвцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,5%; 55% считают родным русский язык, а владеют им 43% мордвцев.

Степень двуязычия мордвцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 10958 чел. (67,9%) являются монолингвами, 5189 чел. (32,1%) – билингвами.

Памятники письменности на разных мордовских диалектах известны с конца XVII в. (на кириллице и латинице), а с середины XVIII в. письменность мордовского мокша и мордовского эрзя языков строится на русской (кириллической) графической основе.

Близость между двумя языками проявляется как в лексическом составе, так и в грамматическом строе, в большой степени сохранившем агглютинативную основу финно-угорских языков. Различия между языками касаются фонетики (особенностей вокалического и консонантного состава, ударения и проч.), лексики и грамматики. Мордовский мокша и мордовский эрзя характеризуются наличием большого количества переходных и смешанных говоров. Литературный мордовский мокша и литературный мордовский эрзя сформировались на базе мокшанского и эрзянского диалектов некогда единого общемордовского языка.

НАНАЙСКИЙ ЯЗЫК (Нанай тілі, Nanay language) входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков; относится к языкам суффиксально-агглютинативного типа с фузией и номинативным строем.

Референтный народ: *нанайцы*; самоназв. – *нанай* (устар. – *гольды*); одна из групп называлась *самагирами*.

Основная страна проживания и история расселения. В этногенезе нанайцев участвовали потомки древнего населения Приамурья, различные тунгусские группы, монголы. Расселены нанайцы по нижнему течению Амура и притокам Уссури (в Хабаровском и Приморском

крае). Небольшая группа нанайцев (хэчжэ) живет в Китае, между реками Сунгари и Уссури.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 12023 нанайца, почти все они (98,8%) проживали в Российской Федерации.

Нанайский язык – эндогенный язык нанайской диаспоры Казахстана. Динамика численности нанайской диаспоры Казахстана: 19 (1970 г.), 48 (1979 г.), 35 (1989 г.), 19 (1999 г.) чел.

В ходе языкового строительства в СССР в 1931 г. была создана письменность нанайского языка на основе латинского алфавита, в 1963 г. была переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Нанайский язык делится на среднеамурское наречие, сунгарийский, уссурийский и курурмийский диалекты. В основу литературного нанайского языка положено среднеамурское наречие.

НГАНАСАНСКИЙ ЯЗЫК (Нганасан тілі, Nganasan language) входит в самодийскую группу уральской семьи языков; язык агглютинативного типа с суффиксальной аффиксацией.

Референтный народ: *нганасаны*; самоназв. *ня(а)* (устар. *самоеды-тавгийцы*).

Основная страна проживания и история расселения. Нганасаны живут в Таймырском автономном округе Российской Федерации; считаются самым северным тундровым народом. Согласно распространенным представлениям, нганасаны поселились на Таймыре 6 тыс. лет тому назад, а сложились как этнос на рубеже XV–XVIII вв., вобрав в себя различные по происхождению племена (пясидская самоядь, кураки, тидирисы, тавги и др.).

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 1278 нганасанов. Почти все они проживали в Российской Федерации.

В Казахстане, по данным переписи 1999 г., проживают 6 представителей нганасанской диаспоры.

Нганасанский язык – эндогенный язык нганасанской диаспоры Казахстана.

Нганасанский язык во многих источниках характеризуется как бесписьменный (или младописьменный) язык. Проект нганасанского алфавита на кириллической основе разработан Н.М. Терещенко (1986 г.). Нганасанское письмо имеет ограниченное применение, используясь только теми носителями языка, кто обучался в Санкт-Петербургском университете им. А.И. Герцена.

В нганасанском языке выделяют два диалекта: авамский и вадеевский, различия между которыми невелики.

НЕГИДАЛЬСКИЙ ЯЗЫК (Негидал тілі, Negidal language) входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков; относится к языкам агглютинативного типа (с суффиксальной аффиксацией в сочетании с фузией); характеризуется как язык номинативного строя.

Референтный народ: *негидальцы*; самоназв. – *элькан бэйэнин, набэйэ-эненин* («здешний, местный»).

Основная страна проживания и история расселения. Происхождение негидальцев связывают с эвенками, смешавшимися с нивхами, нанайцами и ульчами. В СССР, по данным переписей, в 1979 г. насчитывалось 220, в 1989 г. – 622 негидальца, проживающих в основном по берегам рек Амгунь и Амур Хабаровского края Российской Федерации.

Негидальский язык – эндогенный язык негидальской диаспоры Казахстана.

Динамика численности негидальской диаспоры Казахстана: 4 (1970 г.), не зарегистрировано (1979 г.), 6 (1989 г.), 1 (1999 г.) чел.

Негидальский – бесписьменный (или младописьменный) язык; письменность для негидальского языка была разработана М. М. Хасановой (1992 г.), однако до сих пор на негидальском языке нет печатных изданий.

Негидальский язык имеет два диалекта (верховской и низовской), включающие говоры нижнего и среднего течения р. Амгунь (и Амура), отличающиеся фонетическими и лексическими особенностями, вызванными влиянием эвенкийского, ульчского, нивхского языков.

НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК (Неміс тілі, German language) входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с аналитико-синтетическим грамматическим строем.

Референтный народ: *немцы*; самоназв. – *дойче; австрийцы*; самоназв. – *остеррайхер*.

Основная страна проживания и история расселения. Основу немецкого этноса составили древнегерманские племенные объединения *франков, саков, баваров, алеманов* и др., смешавшиеся в первые века н.э. с романизированным кельтским населением на юго-западе и юге Германии и с ретами в Альпах. Немцы – основное население Германии; многочисленные группы немцев проживают также в США, Канаде, Российской Федерации, Бразилии и др. странах Европы и Латинской Америки, в Австралии, Южной Африке.

Немецкий язык – официальный язык Германии, официальный язык Австрии (Конституция 1920 г.), Швейцарской конфедерации (Конституция 1999 г.), Великого герцогства Люксембург (Конституция 1868) (наряду с французским и люксембургским), Королевства Бельгия (Конституция 1994) (наряду с нидерландским и французским), Княжества Лихтенштейн (Конституция 1921); один из 25 официальных языков Европейского Союза¹⁰²; входит в число мировых языков и является (наряду с английским, арабским, испанским, китайским, русским, французским) одним из официальных рабочих языков ООН; *lingua franca*

для общения людей с разными родными языками; широко используется в качестве второго иностранного языка в школьном и вузовском обучении во всем мире, в том числе Казахстане.

Немецкий язык (верхненемецкий и нижненемецкий¹⁰³ диалекты немецкого языка) – экзогенный язык немецкой и австрийской диаспор Казахстана.

Немецкая диаспора Казахстана формировалась в течение более чем 200 лет: в годы столыпинской аграрной реформы было образовано около 100 немецких поселений; в XV в. происходило постепенное переселение в Казахстан немцев, занимавших военно-административные должности, из Прибалтики, Польши, Швеции; в XIX в. появились первые немецкие поселения немцев-меннонитов из Самарской и Таврической губерний России; в конце XIX в. значительные группы немцев мигрировали из голодного Поволжья, а также из Германии и Австро-Венгрии; в начале XX в. миграционное движение немцев из Поволжья, Причерноморья, Волынской губернии возросло; параллельно с образованием Автономной республики немцев Поволжья (столица г. Энгельс) в Казахстане были созданы села с немецким населением; в 1941 г. в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» большая часть немецкого населения Автономной республики немцев была переселена в Казахстан. Немецкая диаспора составляла в 1970 г. – 6,6%, 1979 г. – 6,1%, 1989 г. – 5,8% от общего населения страны. В 1999 г. немецкое население составляло 2,4% (353,4 тыс. чел.) от общего населения страны при общем снижении численности населения в Казахстане за последний переписной период на 7,7%. Уменьшение немецкой диаспоры вызвано эмиграцией на историческую родину около 700 тыс. чел. В настоящее время отмечается замедление миграции немцев: по данным посольства Германии, 150 ранее выехавших немецких семей не смогли адаптироваться на исторической родине и вернулись в 2003 г. в Казахстан; в настоящее время также сократился размер квоты на въезд в Германию немцев из Восточной Европы и Казахстана.

Общая динамика численности немецкой и австрийской диаспор Казахстана:

- 858077 (1970 г.), 900207 (1979 г.), 946855 (1989 г.), 353441 (1999 г.) немец;
- 76 (1970 г.), 45 (1979 г.), 41 (1989 г.), 45 (1999 г.) австрийцев.

Согласно переписи населения СССР в 1989 г., 54,4% немцев, проживающих в Казахстане, заявили о том, что считают родным язык своей национальности, однако о владении ими немецким языком сведений нет; 0,07% немцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,64%; 45,4% считают родным русский язык, владеют им 50,6% немцев.

103. По свидетельству проф. А.Е. Карлинского, немцы Казахстана говорят на различных диалектах немецкого языка, старшее поколение большей частью – на верхненемецком, редко – на нижненемецком. При этом диалекты используются преимущественно как домашние языки, литературный немецкий язык – язык изучения и обучения.

Переписью 1999 г. степень двуязычия немцев Казахстана была определена следующим образом: 234051 чел. (66,2%) являются монолингвами, 119390 чел. (33,8%) – билингвами.

Немецкий язык, в отличие от языков других диаспор Казахстана, – это не только язык немецкой диаспоры, но и в течение долгого времени первый, а сейчас второй по численности изучающих его в качестве иностранного языка (0,3% населения страны, согласно переписи 1999 г., заявили о владении немецким языком).

Письменность немецкого языка существует на основе латинской графики, сохранились древнейшие письменные памятники (VIII в.) на алеманском и других диалектах.

Выделяются верхненемецкий (*Hochdeutsch*) диалект южной горной части Германии, нижненемецкий (*Plautdeutsch*, или *Niederdeutsch*) диалект равнинной части Германии, а также алеманские диалекты в юго-западной части немецкого языкового ареала (Швейцария); южно-немецкие, или баварские (Австрия), мозельско-франкские (Люксембург) и др. диалекты. Расхождения между диалектами, особенно фонетические, весьма значительны; увеличиваются и различия между литературным немецким языком Германии и немецким языком в Австрии (в отдельных нормативно закрепленных расхождениях грамматического рода, в образовании множественного числа существительных, в словообразовательной структуре некоторых слов, в звучании и написании некоторых слов, в семантике многозначных слов и т.п.).

Этнокультурное объединение: начиная с 1989 г. в Казахстане благодаря усилиям энтузиастов наряду с республиканской Ассоциацией немцев «Возрождение» создаются немецкие общества и организации различных уровней – областные, региональные, городские (Дымов – 2004, 516). В рамках деятельности Ассоциации проводится социальная работа по реализации Закона Казахстана о реабилитации жертв массовых политических репрессий. В 1996 г. создан Союз немецкой молодежи Казахстана. В этот же период были приняты программные документы по поддержке этнического возрождения немцев («Комплексная программа этнического возрождения немцев, проживающих в Республике Казахстан», 1993 г.; постановление Правительства РК «О дополнительных мероприятиях по этническому возрождению немцев в Республике Казахстан», 1997 г.), создана Межправительственная казахстанско-германская комиссия по проблемам немцев, проживающих в Казахстане, принята программа «Язык» (1996 г.), финансируемая Германией, предназначенная для взрослого населения и получившая одобрение Правительств Республики Казахстан и Германии, и др. Школы с полным обучением на немецком языке функционировали в Казахстане в 20–30-е гг.; в 1957 г., в соответствии с Постановлением Совета Министров КазССР, в местах компактного проживания немецкого населения было введено изучение немецкого языка как родного; увеличилось количество вузов, в которых осуществляется подготовка

учителей немецкого языка, а также учебных групп в отдельных университетах, где немецкий изучался как родной язык; учителя имеют возможность повышения квалификации в Институте немецкого языка им. Гете (Колосов <http://www.samal.kz/german/info.html>). В настоящее время в Казахстане действуют 30 школ с углубленным изучением немецкого языка и 6 школ, в которых работают преподаватели из Германии, 110 языковых курсов немецкого языка, 86 немецких воскресных школ, в которых ведется обучение немецкому языку, немецким танцам, истории Германии, традициям, обычаям, литературе, преподаются основы религии и мн. др.; действуют 30 хоровых и вокальных коллективов, 12 фольклорных, 20 музыкальных ансамблей, 20 танцевальных коллективов; при культурных центрах в разных регионах страны работают 15 библиотек, 10 музейных уголков (Дымов – 2004, 526). В Казахстане на немецком языке выходит публицистическая программа «Гутен абенд» (ред. Р. Штайнмарк), газета «Deutsche allgemeine Zeitung» (ред. К. Эрлих), для немецких передач выделено специальное время на радио «Хабар»; издается литературно-художественный альманах «Феникс» (ред. писатель-переводчик Г. Бельгер); в 1997 г. издан сборник документов «Из истории немцев Казахстана».

НЕНЕЦКИЙ (ЮРАКО-САМОЕДСКИЙ) ЯЗЫК (Ненец тілі, Nenets language) входит в самодийскую группу уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа с суффиксальной аффиксацией (свойственны явления флективности).

Референтный народ: *ненцы*; самоназв. – *ненець, ненэй ненець* со значением «настоящий чел.» (устар. *самоеды, юраки*).

Основная страна проживания и история расселения. Предки ненцев во второй половине I тыс. н.э. под давлением движущихся тюркских племен переместились из присаянских районов на север, где смешались с местными племенами. Ненцы – коренное население Ненецкого округа Архангельской области, Ямало-Ненецкого округа Тюменской области и Таймырского (Долгано-Ненецкого) округа Красноярской области Российской Федерации. Небольшие группы ненцев компактно проживают в Республике Коми, Ханты-Мансийском автономном округе. Подавляющее большинство ненцев живет в Российской Федерации (98,6%) и населяют огромную территорию от Кольского полуострова до правобережья Енисея.

Ненецкий язык – государственный язык Ямало-Ненецкого автономного округа (наряду с русским) (Устав 1998); государственный язык Таймырского (Долгано-Ненецкого) автономного округа (наряду с русским) (Устав 1998); экзогенный язык ненецкой диаспоры Казахстана.

В конце 80-х гг. в СССР насчитывалось 34665 ненцев, это наиболее крупный этнос среди народов Севера Российской Федерации.

Общая динамика численности ненецкой диаспоры Казахстана: 52 (1970 г.), 108 (1979 г.), 72 (1989 г.), 83 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия ненцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 14 чел. (16,9%) являются монолингвами, 69 чел. (83,1%) – билингвами.

Письменность ненецкого языка существует с 1932 г., первоначально на латинской, затем с 1938 г. – на основе русской (кириллической) графики с широким использованием «йотированных» гласных.

В ненецком языке различают два наречия – тундровое и лесное, которые многими учеными считаются самостоятельными языками. Литературный язык сформировался на базе (большеземельского говора) тундрового наречия.

НИВХСКИЙ ЯЗЫК (устар. *гиляцкий язык*) (Нивх тілі, Nivkh language) – изолированный язык палеоазиатской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с элементами инкорпорации).

Референтный народ: *нивхи*; самоназв. – *нивхгу* (амурский диалект), *нивгун* (восточно-сахалинский диалект) – означает чел., люди, устар. *гиляки*.

Основная страна проживания и история расселения. Нивхи – древние коренные обитатели низовьев Амура и северной части Сахалина. Делятся на две этнографические группы: амурских и сахалинских нивхов.

Нивхский язык – эндогенный язык нивхской диаспоры Казахстана.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 4673 нивха, почти все они (99,1%) проживали в Российской Федерации.

Общая динамика численности нивхской диаспоры Казахстана: 5 (1970 г.), 11 (1979 г.), 16 (1989 г.), 8 (1999 г.) чел.

Письменность для нивхов была создана в годы языкового строительства в СССР (1932 г.) на латинской графике, с 1953 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Нивхский язык представлен тремя диалектами: амурским, северо-сахалинским и восточно-сахалинским.

НИДЕРЛАНДСКИЙ (ГОЛЛАНДСКИЙ) ЯЗЫК (Нидерланд тілі, Dutch (Netherlandic) language¹⁰⁴) входит в нижненемецкую ветвь западногерманской подгруппы германской ветви индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *нидерландцы*; самоназв. *холандерс*.

Основная страна проживания. Основное население Нидерландов составляют три близкородственных народа: *голландцы*, *фламандцы*, *фризы*, постепенно сливающиеся в пределах государства в единый нидерландский этнос. Во второй половине I тыс. до н.э. современную территорию Нидерландов населяли кельты; к началу н.э. – германские племена *фризов* и *батавов*; в III в н.э. – *франки* и *саксы*, со временем

ассимилировавшие *кельтов* и *батавов*. Формирование голландской и фламандской народностей происходило в течение XV–XVI вв. В состав первой вошли потомки фризов, батавов, саксов, франков и кельтов; в состав фламандцев – потомки франков, смешивавшихся с кельтами, фризами и саксами. До настоящего времени существуют языковые и этнографические различия между голландцами, фламандцами и фризами.

Нидерландский язык – официальный язык Королевства Нидерланды (наряду с фризским языком); один из официальных языков Королевства Бельгии (наряду с французским и немецким), Суринамы и нидерландских Антильских островов; один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык нидерландской диаспоры Казахстана.

В конце 2006 г. в Нидерландах насчитывалось 16,5 млн нидерландцев, и свыше 22 млн – в мире (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook>). Нидерландский язык является родным для 21 млн чел.

Перепись населения СССР в 1989 г. зафиксировала 794 нидерландцев более половины которых проживали в Российской Федерации.

В Казахстане, по данным переписи 1989 г., проживало 126 нидерландцев. Число нидерландцев в Республике Казахстан за последние 30 переписных лет уменьшалось следующим образом: 1970 г. – 211, 1979 г. – 131, 1989 г. – 123, 1999 г. – 21 чел.

Стандартный литературный нидерландский язык – это язык древней литературной традиции, используется для общественных и официальных целей, включая обучение в школах и университетах.

Нидерландский язык обладает большим числом диалектов, которые продолжают широко использоваться для домашнего неофициального общения. Различают следующие группы диалектов: северо-центральные (южноголландские и утрехтские), северо-западные (североголландские), южно-центральные (брабантские, восточнофламандские), юго-западные (западнофламандские и зеландские), северо-восточные (саксонские), юго-восточные (лимбургские). Считается, что только во Фландрии около двух с половиной тысяч диалектов.

Письменность нидерландского языка создана на латинской графической основе.

НОГАЙСКИЙ ЯЗЫК (Ноғай тілі, Noghay language) входит в кипчакско-ногайскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *ногайцы*; самоназв. – *ногай*.

Основная страна проживания и история расселения. Ногайцы – потомки различных тюркских и монгольских племен, входившие в улус золотоординского темника Ногай, смешавшиеся с тюркоязычными половцами и воспринявшие их язык. До сих пор заметно деление ногайцев на караногайцев, акногайцев и ачикулакцев.

Ногайский язык – один из пяти государственных языков Карачаево-Черкесской Республики (Конституция 1996, Закон о языках

104. Нидерландский язык часто называют голландским и фламандским, хотя эти названия относятся к соответствующим группам диалектов (так, в Бельгии его называют фламандским (по названию Фландрии), в Нидерландах – голландским (по названию региона). От нидерландского языка с XVII в. образовался язык африкаанс, употребляемый потомками голландских, немецких, французских колонистов, живших в южной Африке до 1806 г. (до захвата этой территории Британией).

1996¹⁰⁵); один из четырнадцати государственных языков Дагестана (Конституция Дагестана 1994; 1998¹⁰⁶); экзогенный язык ногайской диаспоры Казахстана.

В СССР, согласно переписи 1989 г., численность ногайцев составляла 75181 чел., которые были расселены в Дагестане и Ставропольском крае Российской Федерации.

Общая динамика численности ногайской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 155 (1970 г.), 236 (1979 г.), 539 (1989 г.), 350 (1999 г.) чел., большая часть ногайцев – 63,5% проживает в Атырауской области. Официально ногайцы не подвергались депортации, однако территория их исторического проживания неоднократно и произвольно перекраивалась (Ногайцы 1993: 24–26) (напр., в соответствии с Указом 1957 г.), что сделало ногайцев одним из «разделенных народов», проживающих в Дагестане, Чечено-Ингушетии и Ставропольском крае.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР 1989 г., из 74 тыс. ногайцев считают родным язык своей национальности 90,4%, однако свободно владеют им лишь 0,5%; считают родным русский язык 2,9%, но свободно владеют им 79,7% (Письменные 2000: L). Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 2896 опрошенных ногайцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 88,3%, а свободно владеют им только 0,3%; считают родным русский язык 3,9%, а свободно владеют им 87,7%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 10% ногайцев Российской Федерации (там же 2000:LI).

Степень двуязычия ногайцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 97 чел. (27,7%) являются монолингвами, 253 чел. (72,3%) – билингвами.

Письменность ногайского языка существовала в 1924–1928 гг. сначала на основе реформированного арабского алфавита, затем – на латинице, а с 1938 г. – на основе русской (кириллической) графики.

Ногайский язык имеет три диалекта: акногайский, собственно ногайский и караногайский.

ОРОЧСКИЙ ЯЗЫК (Ороч тілі, Ogoch language) входит в южную подгруппу тунгусо-маньчжурской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с суффиксальной аффиксацией), характеризуется наличием фузии, обладает номинативным строем.

105. В соответствии с Конституцией Карачаево-Черкесской Республики, статус государственных языков имеют абазинский, карачаевский, ногайский, русский, черкесский языки. Русский язык также получил статус «языка межнационального общения и официального делопроизводства». Законом «О языках народов Карачаево-Черкесской Республики» (1996 г.) подтвержден статус абазинского, карачаевского, ногайского, русского, черкесского как государственных языков республики.

106. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

Референтный народ: *орочи*; самоназв. – *нани* (заимствовано у амурских нанайцев, в пер. «местный житель»), *орочиян, орочисел* (в пер. «оленные»).

Основная страна проживания и история расселения. Орочи образовались в результате слияния местных и пришлых тунгусских племен. Проживают большей частью в Хабаровском крае Российской Федерации. По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 907 орочей. Орочский язык – язык бытового общения части лиц старшего поколения.

Орочский язык – эндогенный язык орочской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности орочской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 19 (1970 г.), 27 (1979 г.), 8 (1989 г.), 4 (1999 г.) чел.

Орочский язык не имеет письменности.

Орочский язык сближают с удэгейским языком, который квалифицировался как единый для обоих этносов литературный язык. Ранее орочский язык был представлен тремя диалектами: тумнинским, хадинским, хунгарийским.

ОСЕТИНСКИЙ ЯЗЫК (Осетин тілі, Ossetin language) входит в северную восточно-иранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа (с элементами агглютинации).

Референтный народ: *осетины*; самоназв. – *ирон, дигорон*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки осетин – древнее автохтонное население Северного Кавказа, смешавшееся с пришлыми племенами: скифами, сарматами и особенно аланами (I–V вв. н.э.), передавшими аборигенам свой язык. Формирование осетинской народности завершилось в XVIII в.

Осетинский язык – государственный язык¹⁰⁷ Республики Северная Осетия-Алания (наряду с русским языком) (Конституция 1994¹⁰⁸); государственный язык Республики Южная Осетия (наряду с грузинским языком) (Конституция 1992¹⁰⁹); экзогенный язык осетинской диаспоры Казахстана.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 597998 осетин, в большинстве своем проживавших в Республике

107. В действующей Конституции Республики Северная Осетия-Алания равноправными признаны иронский и дигорский варианты литературного языка осетин, связанные с двумя основными диалектами осетинского языка (ст. 15).

108. В Конституции Республики Северная Осетия-Алания говорится: «Государственными языками Северной Осетии-Алании являются осетинский и русский» (ст. 15.1). «Осетинский язык (иронский и дигорский диалекты) является основой национального самосознания осетинского народа. Сохранение и развитие осетинского языка являются важнейшими задачами органов государственной власти» (ст. 15.2). «В Республике Северная Осетия-Алания народам, проживающим на ее территории, гарантируется право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения» (ст. 15.3).

109. Согласно Конституции Республики Южная Осетия, государственными языками Республики Южная Осетия являются осетинский, русский и грузинский языки.

Северная Осетия-Алания (Российская Федерация) и Республике Южная Осетия (Грузия).

Общая динамика численности осетинской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 3491 (1970 г.), 4029 (1979 г.), 4209 (1989 г.), 2039 (1999 г.) чел. Наибольшая концентрация представителей осетинской диаспоры наблюдается в г. Алматы, Атырауской и Карагандинской областях.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 402 тыс. осетин считают родным язык своей национальности 93,2%, однако свободно владеют им лишь 1,1%; считают родным русский язык 6,4%, но свободно владеют им 83,2% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 23131 опрошенного осетина Российской Федерации считают родным язык своей национальности 93,1%, а свободно владеют им только 1,2%; считают родным русский язык 6,5%, а свободно владеют им 83,5%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 9% осетин Российской Федерации (там же: LI).

Из 4308 осетин, проживавших в Казахстане в 1989 г., 60% заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 2,6% владеют осетинским языком; 0,1% осетин признали родным казахский язык, владеют им 0,5%; 39% осетин считают родным русский язык, а владеют им 56%.

Степень двуязычия осетин Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1145 чел. (56,2%) являются монолингвами, 894 чел. (43,8%) – билингвами.

Письменность осетинского языка на базе реформированной кириллицы просуществовала до 1923 г., затем была переведена на латинскую и снова возвращена на базу русской (кириллической) графики (1938 г.). В течение короткого времени в Южной Осетии в 1938 г. для осетинского языка вводилась грузинская графика, в 1954 г. была восстановлена единая осетинская письменность на русской (кириллической) графике.

Осетинский язык делится на два основных диалекта – иронский и дигорский. Письменность зародилась и развивается на обоих диалектах, ставших базой двух вариантов осетинского литературного языка – иронского и дигорского.

ПЕРСИДСКИЙ (ФАРСИ) ЯЗЫК (Парсы тілі, Persian language) входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа (с элементами агглютинативности) и характеризуется наличием изафета.

Референтный народ: *персы, фарсы*; самоназв. – *ирани*.

Основная страна проживания и история расселения. Иранские племена начали проникать на территорию современного Ирана на рубеже II и I тыс. до н.э. (из Средней Азии или Закавказья); в формировании

персов, завершившемся к XIX в., участвовали арабские, тюркские и монгольские племена.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 21,91 млн персов, живущих главным образом (97,2%) в Иране, где они составляют около половины населения, а также в Афганистане, Пакистане, Индии, Ираке, Объединенных Арабских Эмиратах. Персидский язык был распространен в СССР (на Кавказе и Средней Азии), по данным переписи населения 1989 г., проживало 40176 чел.

Численность населения Исламской Республики Иран, по данным на 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), составляет 68017860 чел., распределяемых по следующим этническим группам: персы (51%), азербайджанцы (24%), курды (7%), арабы (3%), луры (2%), балочи (2%), туркмены (2%), другие (1%). Распределение языков в Исламской Республике Иран: персидский и диалекты персидского языка – 58%, тюркские языки – 26%, курдский – 9%, лури – 2%, балочи – 1%, арабский – 1%, турецкий – 1%, другие – 2%. В Афганистане проживают, по данным того же источника, 29928987 чел., из которых пуштуны составляют 42%, таджики – 27%, хазары – 9%, узбеки – 9%, аймаки – 4%, туркмены – 3%, балочи – 2%, другие – 4%. Афганский персидский (или дари) (50%), пушту (35%), тюркские (преимущественно узбекский и туркменский) языки 11%, 30 миноритарных языков (в их числе балочи) составляют 4% населения. Широко распространен билингвизм.

Персидский язык – официальный язык Исламской Республики Иран; язык межнационального общения (Конституция 1989¹¹⁰); официальный язык (наряду с пушту) Исламской Республики Афганистан (Конституция 2004); экзогенный язык персидской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности персидской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 2983 (1970 г.), 2916 (1979 г.), 3125 (1989 г.), 2869 (1999 г.) чел., проживающих в основном в Шымкентской области (80,0%).

43% персов, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что считают родным язык своей национальности, однако о владении ими персидским языком сведений нет; 4% персов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 8% персов; 61,3% персов считают родным русский язык, а владеют им 40% персов.

Степень двуязычия персов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 610 чел. (21,3%) являются монолингвами, 2259 чел. (78,7%) – билингвами.

110. В ст. 15 «Официальный язык» и ст. 16 «Арабский язык» Конституции Исламской Республики Иран говорится: «Персидский язык – официальный язык и письмо Ирана, а также lingua franca. Официальные документы, переписка и тексты, а также учебники должны исполняться на этом языке и письме». Кроме того, совместно с персидским языком используются региональные и «трайбалистские» (родовые) языки в печати, средствах массовой коммуникации, для изучения литературы на этих языках в школе. Языком Корана, исламских текстов и изучения является арабский язык. Изучение арабского языка должно осуществляться после начального уровня обучения в школе во всех классах и всех регионах страны.

Письменность персидского языка – на основе арабского алфавита с дополнительными диакритическими знаками. Персидский язык обладает древней письменной традицией, имеет ценнейшие памятники первой половины IX в.

Среди диалектов персидского языка наиболее известен и хорошо изучен тегеранский диалект.

ПОЛЬСКИЙ ЯЗЫК (Поляк тілі, Polishlanguage) входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному синтетическому типу языков, характеризуется номинативным строем.

Референтный народ: *поляки*; самоназв. – *поляки, поляци*.

Основная страна проживания и история расселения. В I тыс. до н.э. на территории современной Польши были расселены племена лужицкой культуры, считающиеся предками славян. В начале н.э. здесь жили западнославянские племена – венеды. Формирование польского этноса начинается в X в., тогда же появляется этноним поляки. Этнической основой поляков являлись племена *полян, голпан, вислян, слензан, мазовиан, ленчан, поморян*. Еще в XIX в. сохранялось несколько этнографических групп поляков, различавшихся особенностями диалектов, культуры и быта: *великополяне, кувявляне, ленчищане, серадзяне, мазовиане, курпи, малополяне, силезцы, мазуры, вармяки, кашубы*.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 43,3 млн поляков. Основная масса (85,7%) составляла большинство населения Польши. Значительные по величине диаспоры поляков живут в США, Канаде, Бразилии, Аргентине, Франции, Великобритании, Германии и других странах. По данным переписи населения 1989 г., в СССР (в основном в Белоруссии, Литве и Украине) проживало 1126334 поляка.

Польский язык – официальный язык Республики Польша (Конституция 1997); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык польской диаспоры Казахстана.

Польские политические ссыльные появились в Казахстане еще в XIX в. (в 1926 г. было зарегистрировано проживание 1807 поляков). Массовая депортация поляков в Казахстан из Украины и Белоруссии началась в 1936 г. и продолжилась в 1937 г.; очередная волна депортации и переселения была осуществлена в начале Второй мировой волны (в эти годы было депортировано почти 200 тыс. поляков (Дымов – 2004, 529–530). Общая динамика численности польской диаспоры Казахстана: 61445 (1970 г.), 61136 (1979 г.), 59354 (1989 г.), 47297 (1999 г.) чел. Основная часть польской диаспоры (73,7%) по-прежнему населяет северные области Казахстана.

Согласно переписи населения СССР 1989 г., из 59956 поляков, проживавших в Казахстане, 12,1% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако о владении поляками родным языком сведений нет; 0,03% поляков признали родным казахский

язык, владеют им 0,4%; 76,4% считают родным русский язык, а владеют им 20% поляков.

Степень двуязычия поляков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 37064 чел. (78,4%) являются монолингвами, 10233 чел. (21,6%) – билингвами.

Письменность на основе латинской графики.

Основные диалекты польского языка: великопольский, померанский, силезский, малопольский, мазовецкий, кашубский. Квалификация кашубского противоречива: он признается то отдельным языком, то диалектом польского языка.

Этнокультурное объединение: в Казахстане функционируют 15 областных обществ поляков, объединенных в Союз поляков Казахстана, который представляет интересы польского населения в Ассамблее народа Казахстана и правительственных учреждениях. Союз поляков Казахстана зарегистрирован в 1994 г. В Казахстане работают 22 воскресные школы для детей и взрослых, где изучается польский язык и культура. В Казахском университете мировых языков и международных отношений им. Абылай хана и Кокшетауском государственном университете им. Ш. Валиханова имеется специальность «Польский язык и литература». В Казахстане широко известен польский народный ансамбль «Степовэ квяты» (г. Кокшетау), детский танцевальный ансамбль (г. Алматы) и др.

ПУШТУ (ПАШТО, АФГАНСКИЙ ЯЗЫК) (Пушту тілі, Pushtu language) входит в восточноиранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; язык флективного типа; широко распространено объектное спряжение в эргативных конструкциях.

Референтный народ: *афганцы*; самоназв. – *пуштуны, паштаны, пахтаны*.

Основная страна проживания и история расселения. Афганцы (пуштуны) живут в Исламской Республике Афганистан (провинции Кандагар, Желалабад, Газни, Хоста, Кабул, Фарах), Исламской Республике Пакистан (Вазиристан, Белуджистан, Дир, Свата, Баджаура, Пешавар), Иране, Индии.

Пушту – официальный язык (наряду с дари) Афганистана (на пушту говорят 35% населения, на дари – 50%, на узбекском и туркменском – 11%, на более чем 30 миноритарных языках – 4%); экзогенный язык афганской диаспоры Казахстана.

В конце XX в. в мире насчитывалось более 30 млн афганцев, большинство из которых являются билингвами.

Общая динамика численности афганской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 128 (1970 г.), 94 (1979 г.), 208 (1989 г.), 491 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия афганцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 187 чел. (38,1%) являются монолингвами, 304 чел. (61,9%) – билингвами.

Пушту имеет длительную и непрерывную письменную традицию на основе арабского алфавита и специализированных обозначений дифтонгов, аффрикат и ретрофлексных звуков.

Многочисленные диалекты пушту объединены в две группы (восточную, или пешаварско-джелалабадскую, и западную, или кандагарскую), которые положены в основу литературного языка.

РУМЫНСКИЙ ЯЗЫК (дако-романский язык) (Румын тілі, Romanian language) входит в балкано-романскую (восточнороманскую) группу романской ветви языков индоевропейской семьи; относится к языкам флективного типа с аналитическим строем.

Референтный народ: *румыны*; самоназв. – *румын, ромынь*, от лат. *romanus* – *римлянин* (т.е. римский гражданин).

Основная страна проживания и история расселения. В основе румынского этноса лежат гето-дакийские (фрако-геттские) племена, жившие на территории современной Румынии со II тыс. до н.э. Во II в. н.э. нынешняя территория Румынии была захвачена Римом и вошла в состав двух римских провинций – Дакии и Мезии. Это послужило началом повсеместного распространения латинского языка (так наз. *народной латыни*). Из романизованного населения по северному берегу Дуная, в основе своей гето-дакийского, включавшего также славянские и другие племена, сформировался румынский этнос («влахи», «волохи»), до сих пор сохранивший следы этнографических групп, совпадающих с диалектными.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 21,02 млн румын, в основном живущих в Румынии (98,5%). Румыны проживают также в США, Канаде, Венгрии, некоторых других странах. В СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживало 146071 румын, в основном на территории Украины (92,3%).

Румынский язык (дако-романский) – официальный язык Румынии (Конституция 1991 г.); официальный язык части Сербии и Черногории; официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, словацким и русинским); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык румынской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности румынской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 872 (1970 г.), 846 (1979 г.), 941 (1989 г.), 594 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия румын Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 389 чел. (65,5%) являются монолингвами, 205 чел. (34,5%) – билингвами.

Письменность румынского языка была первоначально на кириллической основе, в 1860 г. заменена латиницей.

Основные диалекты румынского языка: банатский, кришанский, валашский, мунтянский, мурамурешский, молдавский.

Этнокультурное объединение: Ассоциация румыно-молдаван Казахстана была создана в 2002 г. Причиной совместного объединения румын и молдаван послужили генетическая и структурная близость языков, культур, религий. Ассоциация румыно-молдаван проводит большую работу по изучению родного языка, традиций и обычаев предков.

РУТУЛЬСКИЙ ЯЗЫК (Рутул тілі, Rutulian language) входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи; относится к языкам агглютинативного типа (с чертами флективности).

Референтный народ: *рутульцы, рутулы*; самоназв. – *мых абдыр, мыхадар*.

Основная страна проживания и история расселения. Коренное население Дагестана. Рутульцы с древности населяли бассейн верхнего течения р. Самур. По материальной и духовной культуре близки к лезгинам. Перепись населения СССР 1989 г. зафиксировала проживание 20388 рутульцев главным образом в Рутульском районе Дагестана.

Рутульский язык – государственный язык Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998¹¹¹); экзогенный язык рутульской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности рутульской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 8 (1970 г.), 52 (1979 г.), 249 (1989 г.), 113 (1999 г.) чел. Наибольшая концентрация рутульцев наблюдается в Атырауской, Павлодарской и Карагандинской областях.

СЕЛЬКУПСКИЙ ЯЗЫК (Селькуп тілі, Selkyps language) входит в самодийскую группу уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *селькупы*; самоназв. – *селькупы* (устар. *самоеды*).

Основная страна проживания и история расселения. Селькупы сложились в результате длительного взаимодействия и слияния коренных жителей бассейна среднего течения р. Обь с проникшими сюда в начале н.э. из района Саян самодийскими племенами. Селькупы делятся на две этнографические группы: южную, или нарымскую, и северную.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 3612 селькупов, проживавших в основном в районах Томской, Тюменской областей и Красноярском крае Российской Федерации.

Селькупский язык – эндогенный язык селькупской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности селькупской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 7 (1970 г.), 8 (1979 г.), 13 (1989 г.), 3 (1999 г.) чел. Селькупским языком, по данным переписи населения

111. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

СССР в 1989 г., владеет примерно половина селькупов, остальными в качестве родного назван русский язык.

Письменность селькупского языка была создана в ходе языкового строительства в СССР в 1930-е гг. на основе латинского алфавита, затем была переведена на русскую (кириллическую) графику. Оказавшись невостребованной, письменность селькупского языка с середины 1950-х гг. фактически не использовалась.

Селькупский язык имеет довольно сложное диалектное членение – четыре основных наречия (северное, центральное, восточное, южное), которые дробятся, в свою очередь, на говоры. Носители разных наречий и говоров часто не понимают друг друга.

СЕРБСКИЙ ЯЗЫК (Серб тили, Serbian language) входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *сербы*; самоназв. – *сербы, срби*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки современных сербов расселились на Балканском полуострове в VI–VII вв. н.э., частично смешавшись с проживавшими здесь иллирийцами и фракийцами. Этноним *сербы* появился в IX в. До настоящего времени сохранились некоторые различия между отдельными частями сербского этноса. Известны этнографические группы сербов: *шумадийцы, валеовцы, шапчане, ужичане, мачване, сербы Воеводины*.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 9,12 млн сербов, живших в основном в пределах Сербии. Значительная группа сербов (около 230 тыс.) проживала в США. Жителями СССР были 2502 серба.

*Сербский язык*¹¹² – официальный язык Сербии (провинции Воеводина, Косово, Метохия) и Черногории; официальный язык Республики Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и хорватским) (Конституция 1995); экзогенный язык сербской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности сербской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 92 (1970 г.), 93 (1979 г.), 179 (1989 г.), 1 (1999 г.) чел.

Письменность сербского языка создана на основе кириллической графики.

Сербский литературный язык основан на штокавском диалекте.

СЛОВАЦКИЙ ЯЗЫК (Словак тили, Slovak language) входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *словаки*; самоназв. – *словаки, словаци*.

Основная страна проживания и история расселения. Словацкие племена появились на территории современной Словакии в IV–V вв. н.э. По

происхождению словаки родственны чехам. Значительную роль в этногенезе словаков сыграли восточнославянские компоненты. В VI–VIII вв. словацкие племена испытали существенное влияние аваров.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 5,3 млн словаков. Основная масса (86,8%) проживала в пределах Словакии и Чехии, немало словаков (10,0%) живут в США. По данным переписи населения 1989 г., жителями СССР являлись 8946 словаков.

Словацкий язык – официальный язык Словацкой Республики (Конституция 1992¹¹³); официальный язык Сербии и Черногории (Конституция 1992); официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, румынским и русинским); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык словацкой диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности словацкой диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 72 (1970 г.), 59 (1979 г.), 123 (1989 г.), 48 (1999 г.) чел., большей частью проживающих в Жамбылской, Акмолинской и Карагандинской областях.

Письменность словацкого языка создана на основе латинской графики, первые памятники словацкой письменности относятся к XV–XVI вв.

Словацкий язык делится на три диалекта: западнословацкий (наиболее близкий чешскому языку), среднесловацкий (положенный в основу современного литературного языка) и восточнословацкий (имеющий частичное сходство с польским и украинским языками).

ТАБАСАРАНСКИЙ ЯЗЫК (Табасаран тили, Tabasaran language) входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской группы иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с чертами флективности); сочетает характеристики номинативного и эргативного строя.

Референтный народ: *табасараны*; самоназв. – *табасаран*.

Основная страна проживания и история расселения. Табасараны как народность, близкая по культуре и быту к лезгинам, сформировались на юго-востоке Дагестана. По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 97531 табасаран.

Табасаранский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998¹¹⁴); экзогенный язык табасаранской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности табасаранской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 225 (1970 г.), 407 (1979 г.), 1131 (1989 г.), 298 (1999 г.) чел. Более половины табасаран (55,4%) обосновались в Атырауской области.

113. В ст. 6 Конституции Словацкой Республики говорится: «1. На территории Словацкой Республики государственным языком является словацкий язык. 2. Использование в официальных отношениях других языков помимо государственного регулируется законом».

114. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 94 тыс. табасаран считают родным язык своей национальности 96,7%, однако свободно владеют им лишь 0,3%; считают родным русский язык 2,4%, но свободно владеют им 62,5% (Письменные 2000:L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 6185 опрошенных табасаран Российской Федерации считают родным язык своей национальности 97,9%, а свободно владеют им только 0,3%; считают родным русский язык 1,8%, а свободно владеют им 78,5%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 29,3% табасаран Российской Федерации (там же 2000: LI).

Из 1131 табасаран, проживавших в Казахстане в 1989 г., 80% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако только 1% владеет табасаранским языком; 0,2% табасаран признали родным казахский язык, владеют им 0,5%; 18% табасаран считают родным русский язык, а владеют им 68% табасаран.

Степень двуязычия табасаран Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 132 чел. (44,3%) являются монолингвами, 166 чел. (55,7%) – билингвами.

Письменность у табасаран была создана в 1932 г. на базе латиницы, а в 1938 г. переведена на русскую (кириллическую) графику.

Табасаранский язык делится на два диалекта: южный и северный, каждый из которых имеет говоры.

ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК (Тэжік тілі, Tajik language) входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с аналитическим строем.

Референтный народ: *таджики*, самоназв. – *тоджик*; среднеазиатские евреи, самоназв. – *исроил или яхуди*.

Основная страна проживания и история расселения. Этногенез таджиков восходит к началу II тыс. н.э., когда ираноязычные племена, пришедшие в Среднюю Азию из евразийских степей, ассимилировались с местным коренным населением. Среди таджиков выделяются три основные этнографические группы: согдийская на севере, ферганская на северо-востоке и тохарская на юге.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 7,57 млн таджиков. Значительная часть таджиков проживает в Таджикистане, Узбекистане, Афганистане (население северных районов Афганистана большей частью представлено таджиками). Небольшие группы таджиков проживают в северо-восточном Иране и на северо-западе Китая. В СССР, по данным переписи населения 1989 г., жили 4215372 таджика, в основном в пределах Таджикистана (75,3%) и Узбекистана (22,2%).

Таджикский язык – государственный язык Республики Таджикистан (Конституция 1994¹¹⁵); экзогенный язык таджикской диаспоры и эндогенный язык диаспоры среднеазиатских евреев Казахстана.

Перепись населения 1926 г. зафиксировала проживание в Сырдарьинской губернии Казахстана 7579 таджиков. В дальнейшем таджики (около 80% таджикской диаспоры) предпочитали жить в южных областях Казахстана, точнее, в Шымкентской области. Общая динамика численности таджикской диаспоры Казахстана, демонстрируя устойчивую тенденцию к увеличению, выглядит следующим образом: 15981 (1970 г.), 19293 (1979 г.), 25319 (1989 г.), 25659 (1999 г.) чел.

На таджикском (еврейско-таджикском) языке также говорят среднеазиатские (бухарские) евреи, которые проживают в основном в Узбекистане (в районе Бухары), Таджикистане, Казахстане. Среднеазиатские евреи – еврейская этнолингвистическая община, первые достоверные сведения о которой относятся к VIII–IX вв. н.э., хотя по ряду косвенных данных можно полагать, что евреи могли появиться здесь уже в VIII в. до н.э. В настоящее время основными местами проживания бухарских евреев является Бухара, Самарканд, Ташкент, Душанбе, Коканд, Андижан, Маргилан, Хатырчи, Шахрисабз. По данным переписи населения 1989 г., в СССР проживало 36152 среднеазиатских еврея. Общая динамика численности диаспоры среднеазиатских евреев Казахстана выглядит следующим образом: 481 (1970 г.), 316 (1979 г.), 772 (1989 г.), 28 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия таджиков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 7680 чел. (29,9%) являются монолингвами, 17979 чел. (70,1%) – билингвами.

Первые письменные памятники на таджикском языке относятся к IX в., в них использовалась арабская графика, в 1930 г. для таджикского языка был принят латинский алфавит, переведенный в 1940 г. на русскую (кириллическую) графику.

В таджикском языке выделяют четыре диалектные группы: северная (говоры Бухары и Самарканда, Ферганской долины, Ура-Тюбе, Пенджикента и др.), центральная (верхнезеравшанская), южная, или каратегинская (каратегинские, кулябские, рогские и бадахшанские говоры), юго-восточная (дарвозские говоры).

Этнокультурное объединение: Ассоциация таджикских культурно-общественных объединений Казахстана «Сомониен» зарегистрирована в Министерстве юстиции в 1999 г.

115. Статья 2 Конституции Республики Таджикистан гласит: «Государственным языком Таджикистана является таджикский язык. Русский язык является языком межнационального общения. Все нации и народности, проживающие на территории Республики, вправе свободно пользоваться своим родным языком».

ТАЛЫШСКИЙ ЯЗЫК (Талыш тілі, Talysh language) входит в северозападную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков¹¹⁶; относится к языкам флективного типа аналитического строя; имеет эргативное построение предложения с переходными глаголами в прошедшем времени.

Референтный народ: *талыши*; самоназв. – *толыши*.

Основная страна проживания и история расселения. По происхождению талыши – потомки иранских племен, живших на крайнем юго-востоке Азербайджана и севере Ирана, здесь они проживают и в настоящее время.

Талышский язык – эндогенный язык талышской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности талышской диаспоры Казахстана, демонстрируя неожиданную тенденцию к увеличению, выглядит следующим образом: 137 (1989 г.), 691 (1999 г.) чел., проживающих в основном в Жамбылской области.

Степень двуязычия талышей Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 130 чел. (18,8%) являются монолингвами, 561 чел. (81,2%) – билингвами.

Талышский язык – бесписьменный язык, попытка создания письменности предпринималась в 30-е гг.

Талышский язык имеет четыре основных говора: ленкоранский, астаринский, лерикский, массалинский.

ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК (Татар тілі, Tatar language) входит в кипчакско-булгарскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской семьи алтайских языков; относится к агглютинативному типу языков.

Референтный народ: *татары*; самоназв. – *татар*.

Основная страна проживания и история расселения. Татары – тюркоязычный народ Среднего Поволжья и Приуралья, в формировании которого принимали участие астраханские, сибирские, крымские, литовские и др. татары¹¹⁷. Этноним «татары» впервые появился среди монгольских племен, обитавших к юго-востоку от Байкала. В XIII–XIV вв. после монголо-татарских нашествий татарами стали называть некоторые народы, входившие в состав Золотой Орды, в XVI–XIX вв. – тюркоязычные народы, жившие на окраинах России (азербайджанцы, некоторые народы Поволжья, Северного Кавказа, Средней Азии и Сибири). Для многих из них этноним *татары* стало самоназванием. Самыми многочисленными среди них являются татары Среднего Поволжья и Приуралья, которые к началу XX в. сформировались в особую

этническую группу, подразделяясь в этнографическом отношении на казанских татар и татар-мишарей, касимовских татар и крышчен.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 6,71 млн татар, в основном (99,1%) проживавших в пределах СССР. В настоящее время татары проживают в Республике Татарстан (свыше 2 млн), Республике Башкортостан (свыше 1 млн), Болгарии (приблизительно 11 тыс.), Румынии (24 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14), Чувашской Республике, Узбекистане, Кыргызстане и др. государствах.

Татарский язык – государственный язык Республики Татарстан (Закон о языках 1992¹¹⁸); экзогенный язык татарской диаспоры Казахстана.

Татарская диаспора начала формироваться в западных и северо-западных регионах Казахстана в XVIII в.: процесс присоединения Казахстана к России сопровождался переселением не только русских, но и татар, которые служили переводчиками и торговцами, образуя татарские слободы, оседая в городах и на скрещении караванных путей; миграционные потоки продолжались и в XIX в. (Ражепаева 1999: 27–32; Каримова <http://www.wd.kz/index.php?m=2&s=3>). Во второй половине XIX в. численность татар на территории Казахстана значительно увеличилась, они стали третьей по величине этнической диаспорой. Согласно переписи населения Российской империи 1897 г., из 4177910 чел., составлявших все население Казахстана, 1,34% (55984 чел.) были татары. По данным переписи населения 1926 г., жителями Казахстана были 79758 татар, расселенных в основном на северо-востоке страны. Общая динамика численности татарской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 285689 (1970 г.), 312626 (1979 г.), 320747 (1989 г.), 248954 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 5522 тыс. татар считали родным язык своей национальности 85,6%, однако свободно владели им лишь 3,6%; считали родным русский язык 14,2%, но свободно владели им 72,7% (Письменные 2000: L). Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 276238 опрошенных татар Российской Федерации считали родным язык своей национальности 85,5%, а свободно владели им только 2,9%; считали родным русский язык 14,1%, а свободно владели им 76,1%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 12,5% татар Российской Федерации (там же: LI).

Согласно переписи 1989 г., из 327982 татар, проживавших в Казахстане, 69% заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 3,2%; 3,4% татар признали родным казахский язык, владеют им 3,2%; 27,3% считают родным русский язык, а владеют им 64,3% татар. По данным переписи в Республике Казахстан

116. В последнее время появляются гипотезы о том, что талышский язык был древним языком Азербайджана (<http://simurg-art.by/art/language.php>).

117. Верующие татары – мусульмане-сунниты. Исключение составляют татары-крышчен, насильственно крещенные частично в XVI в. (старокрышчен) и частично в XVIII в. (новокрышчен), исповедующие православие.

118. В Законе Республики Татарстан «О языках народов Республики Татарстан» говорится: «В Республике Татарстан функционируют два равноправных государственных языка: татарский и русский» (ст. 3.2).

в 1999 г., 92,5 тыс. татар (37,1%) владеют родным языком, 158,3 тыс. (63,6%) – казахским языком, 241,3 тыс. (96,9%) – русским языком.

Степень двуязычия татар Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 72865 чел. (29,3%) являются монолингвами, 176089 чел. (70,7%) – билингвами.

Руническое письмо, общее для всех тюрков, отражало древнетюркский литературный язык (VII–XIX вв.). К общетюркским относят и так наз. старотюркские письменные памятники, использующие арабскую графику (XI–XV вв.). Письменные памятники старотатарского литературного языка появляются, начиная с XIII в. Широко распространенное до 1927 г. письмо татарского языка на основе арабской графики было переведено на латинскую графическую основу, а в 1939 г. – на русскую (кириллическую) графику.

Татарский язык имеет три диалекта: средний, западный (мишарский), восточный (диалект сибирских татар).

Этнокультурное объединение: функционирует Ассоциация «Идел», объединяющая татарские и татаро-башкирские общественные и культурные центры Казахстана. Она проводит работу по возрождению и развитию культуры татар и башкир, а также изучению языков, пользуется заслуженной популярностью Алматинский народный ансамбль «Сарман». В различных городах Казахстана проводится праздник Сабантуй с активным участием певцов, танцоров, спортсменов разных национальностей.

ТАТСКИЙ ЯЗЫК (Tat tili, Tatian language) входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с аналитическим строем.

Референтный народ: *таты, евреи горские*; самоназв. – *тат*.

Основная страна проживания и история расселения. Таты населяют прикаспийские районы Азербайджана и южного Дагестана.

Татский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998¹¹⁹); экзогенный язык татской диаспоры и диаспоры горских евреев Казахстана.

Общая динамика численности татской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 48 (1970 г.), 135 (1979 г.), 175 (1989 г.), 51 (1999 г.) чел.

Общая динамика численности диаспоры горских евреев Казахстана выглядит следующим образом: 50 (1970 г.), 118 (1979 г.), 384 (1989 г.), 14 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 19 тыс. татов Российской Федерации считают родным язык своей

национальности 83,5%, однако свободно владеют им лишь 1,6%; считают родным русский язык 14,4%, но свободно владеют им 78,1% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 408 опрошенных татов Российской Федерации считают родным язык своей национальности 75,3%, а свободно владеют им только 2,2%; считают родным русский язык 19,1%, а свободно владеют им 79,2% (там же 2000: LI).

Степень двуязычия татов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 21 чел. (41,2%) являются монолингвами, 30 чел. (58,8%) – билингвами.

Письменность татского языка была создана в Дагестане на латинской графической основе в 20-х гг. XX в., в 1939 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Татский язык делится на два диалекта: южный и северный. Основой литературного языка послужил северный диалект.

ТУВИНСКИЙ (ТЫВА) ЯЗЫК (Тува тили, Tuvinian language) входит в уйгуро-тувинскую подгруппу огузской группы восточнохуннской ветви тюркской семьи алтайских языков; относится к агглютинативному типу языков.

Референтный народ: *тувинцы*; самоназв. – *тыва*, ранее были известны под названиями *сойоны, сойоты, урянхайцы, танну-тувинцы*.

Основная страна проживания и история расселения. Тувинцы в соответствии с языковыми особенностями и по антропологическому типу делятся на две группы: степных и северо-восточных (тоджинцев). В этногенезе тувинцев участвовали древние тюркоязычные племена Центральной Азии (в основном тюрки и уйгуры) и ассимилированные ими монголоязычные группы. Тувинцы-тоджинцы появились в результате ассимиляции тюркоязычным населением самодийских и кетских племен. Тувинцы – основное население Республики Тыва, также проживают в Монголии (свыше 6 тыс.) и Китае (400) (см. также Voeschoten 1998: 13–14).

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 206629 тувинцев, почти полностью проживавших на территории Российской Федерации (99,8%).

Тувинский язык – государственный язык Республики Тыва (Конституция 1998, Закон о языках 1990¹²⁰); экзогенный язык тувинской диаспоры Казахстана.

120. В Законе Тувинской АССР «О языках в Тувинской АССР» (1990) тувинский язык объявлен государственным языком республики; русский язык – официальным языком СССР, языком межнационального общения. Конституцией Республики Тыва государственным языком Республики Тыва установлен тувинский язык. Закон Республики Тыва о внесении изменений в Закон Тувинской АССР «О языках в Тувинской АССР» гласит: «На территории Республики Тыва русский язык действует как общефедеральный государственный язык. Тыва и русский язык равноправно употребляются во всех сферах общения, регулируемых законодательством, в том числе на всех предприятиях, в учреждениях и организациях, а также органах власти и управления. Статус языка тыва как государственного и статус русского языка как общефедерального государственного языка не препятствует употреблению и развитию языков других национальных групп, проживающих в Республике Тыва».

119. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

Общая динамика численности туvinской диаспоры Казахстана: 85 (1970 г.), 182 (1979 г.), 129 (1989 г.), 35 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения в 1989 г., из 206 тыс. туvinцев считают родным язык своей национальности 98,6%, однако свободно владеют им лишь 0,2%; считают родным русский язык 14%, но свободно владеют им 59,1% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 10309 опрошенных туvinцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 98,5%, а свободно владеют им только 0,2%; считают родным русский язык 1,5%, а свободно владеют им 63,4%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 6,7% туvinцев Российской Федерации (там же 2000: LI).

Письменность туvinского языка сначала базировалась на латинской графической основе (с 1930 г.), затем на русской (кириллической) графике (с 1941 г.).

Туvinский язык делится на четыре диалекта: центральный, западный, северо-восточный и юго-восточный. Литературный язык сложился в 1930–1950-е гг.

ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК (Türk dili, Turkish language) входит в огузско-сельджукскую подгруппу огузской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *турки*, самоназв. – *тюрк*; *турки-месхетинцы*, самоназв. – *ахысха тюрклер* (*ахалцихские турки*, *турки Ахыска*), *турки-джавахцы*, *кавказские турки*.

Основная страна проживания и история расселения. Турки сформировались из двух основных этнических компонентов: тюркских (огузских) кочевых племен, переселившихся в Малую Азию из Средней Азии и Ирана в IV–XIII вв., и живших здесь до них местных аборигенных племен. В этногенезе тюрков приняли участие также афганские, арабские, южнославянские племена. В составе тюрков есть этнографические группы, частично сохранившие кочевой и полукочевой образ жизни: *юрюки*, *тюркмены*, *тахтаджи*, *абдалы*, *зейбеки*. Рядом культурных особенностей выделяются также *кызылбаши* (мусульмане-шииты) и мухаджиры (турецкие иммигранты из балканских стран).

Турки-месхетинцы – народность, которая образовалась в результате смешения коренного грузинского племени месхов, живших в исторической области Месхет-Джавахети в Юго-Западной Грузии, и тюрков, появление которых в Малой Азии и Закавказье началось в XI в. Массовые миграции, вызванные нашествием монголов в XIII в. и походом Тимура в 1395 г., увеличили численность тюрков и их влияние в Месхетии (Ахалцихском регионе), а также ускорили формирование этноса тюрков-месхетинцев. Если ко времени присоединения Ахалциха в составе Грузии к России в 1829 г. турки-месхетинцы составляли

меньшинство населения этого региона, то на протяжении XIX–XX вв. их доля постепенно возрастала.

Турки (турки-месхетинцы) неоднократно подвергались испытаниям, в результате которых происходили кардинальные изменения в этническом и языковом сознании: месхи-мусульмане Грузии, говорившие на турецком языке, с 1937 г. были вынуждены обучаться в школах с грузинским языком; в 30-е гг. туркам-месхетинцам насильно изменяли национальность на грузинскую, соответственно меняли окончания фамилий на грузинские; в 1944 г. турки-месхетинцы в качестве спецпереселенцев были выселены из Ахалцихского, Адигенского, Аспиндзского, Ахалкалакского и Богдановского районов Грузии в Среднюю Азию и Казахстан; в 1956 г. освобожденным от административного надзора по спецпоселению туркам-месхетинцам было отказано в возвращении на родину (Грузию), небольшая часть переселилась в Азербайджан и Северный Кавказ, главным образом в Кабардино-Балкарскую АССР; к концу 80-х гг. около 300 семей поселились в разных районах Грузии, однако в 1989–1990 гг. большинство из них были изгнаны за ее пределы; в 1989 г. в Ферганской области Узбекистана произошли массовые погромы турецкого населения, вызвавшие очередную волну миграций и переселений тюрков-месхетинцев на территорию России и Казахстана.

Основная масса тюрков проживает в пределах Турции (более 50 млн), а также в Западной Европе (более 2 млн), Болгарии (приблизительно 1 млн), на Кипре (140 тыс.), Македонии (80 тыс.), Австралии (40 тыс.), Греции (30 тыс.), Румынии (приблизительно 23 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14).

По разным оценкам, в границах бывшего Советского Союза проживают от 260 до 280 тыс. тюрков, 95% из которых составляют выходцы из Ахалцихского края Грузии, т.е. турки-месхетинцы: из них в Казахстане (около 90 тыс. чел.), Азербайджане (около 70 тыс. чел.), России (от 50 до 70 тыс.), Кыргызстане (около 30 тыс.), Узбекистане (около 15 тыс.), Украине (около 7 тыс.).

Противоречивость количественных показателей тюрков и тюрков-месхетинцев связана с историей этого народа, вынужденного долгие годы «скрывать» свою этническую принадлежность.

Общая численность населения Турции, по данным 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), составляет 69660559 чел. (80%). Численность населения Республики Кипр в 2005 г., по данным из того же источника, составляет 780133 чел., в том числе тюрков – 18%.

Турецкий язык – официальный язык Турецкой Республики (Конституция 1982); официальный (наряду с греческим) язык Республики Кипр (Конституция 1960). Турецкий язык является экзогенным языком турецко-месхетинской диаспоры Казахстана. Язык тюрков-месхетинцев квалифицируется как восточно-анатолийский диалект турецкого языка.

Общая динамика численности турецкой диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 18456 (1970 г.), 25820 (1979 г.), 49475 (1989 г.), 75933 (1999 г.) чел. На уверенной тенденции роста численности

турецкой диаспоры не сказались и регистрация турков-месхетинцев в переписи Республики Казахстан 1999 г. в иной графе национальностей.

Общая динамика численности диаспоры турок-месхетинцев Казахстана за этот же период отражает изменение условий и возможностей проживания, усиление этнической и языковой самоидентификации: данные отсутствуют (1970 г.), данные отсутствуют (1979 г.), данные отсутствуют (1989 г.), 2761 (1999 г.) чел.

Впервые официально проживание турок-месхетинцев в Казахстане отмечено в переписи 1999 г.¹²¹ – так проявились официальные манипуляции с перечнем «социалистических наций и народностей», в которые не включались неафишируемые, игнорируемые, скрываемые и нежелательные народы (Беликов – 1997, 18–19).

Степень двуязычия турок Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 11921 чел. (15,7%) являются монолингвами, 64012 чел. (84,3%) – билингвами; степень двуязычия турок-месхетинцев, зарегистрированная тем же официальным документом, вполне сопоставима по результатам: 445 чел. (16,1%) являются монолингвами, 2316 чел. (83,9%) – билингвами.

Письменность турецкого языка первоначально представляла собой модификацию арабского письма. Памятники старотурецкого языка XIII в. выполнены арабской графикой и первоначально отличались заметным влиянием восточнотюркского караханидско-уйгурского литературного языка. Литературный турецкий язык складывается с середины XIX в. С 1928 г. благодаря реформаторской деятельности К. Ататюрка была создана современная письменность турецкого языка на основе латинской графики.

В турецком языке различаются диалекты северо-восточной Анатолии, обнаруживающие сходство с азербайджанским языком, и говоры остальной части Анатолии и восточной Фракии.

Этнокультурное объединение: Турецкий национальный культурный центр был создан в 1991 г., переименован в 1996 г. в региональное объединение Общество турок «Тюркия». В Республике Казахстан функционируют следующие казахско-турецкие учебные заведения: Международный Казахско-Турецкий университет им. С. Демиреля, Жамбылский учетно-экономический колледж, образовательный центр «Достык» и 23 казахско-турецких лицеев. В 42 школах южных областей, где компактно проживают турки, созданы начальные классы турецкого языка. При общественном объединении работают курсы изучения родного языка, созданы казахстанско-турецкие лицеи, колледжи с обучением на турецком языке. На казахском радио транслируются передачи на турецком языке. С октября 2000 г. в Казахстане выпускается газета «Ахыска» на казахском, турецком, русском языках, создан музыкально-комедийный театр «Мико».

ТУРКМЕНСКИЙ ЯЗЫК (Турікмен тілі, Turkmen language) входит в огузо-туркменскую подгруппу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к агглютинативному типу языков.

Референтный народ: *туркмены*; самоназв. – *туркмен*.

Основная страна проживания и история расселения. На территории современного Туркменистана ранние тюрки появились в середине I тыс. н.э., тюркские племена сельджуков (огузов) – позже (IX–XI вв.), они смешались с местным, преимущественно ираноязычным населением и составили основу туркменского этноса. Процесс формирования туркменской народности завершился к началу XX в. До настоящего времени туркмены сохраняют деление на племена с родовым делением. Самыми крупными из них являются: *текинцы (теке), иомуты, эрсари, салыры, сарыки, гоклены и чоудоры*.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 4,02 млн туркмен, значительные группы туркмен проживали в Иране (500 тыс.), Афганистане (380 тыс.), Ираке (более 400 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14). В СССР, по данным переписи 1989 г., жили 2728965 туркмен, в основном (92,9%) в пределах Туркмении.

Население Туркменистана в 2005 г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>) составляло 4 952 081 чел., в том числе туркмен 85%, узбеков 5%, русских 4%, других национальностей 6%; при этом языки представлены следующими группами говорящих: туркменский язык – 72%, русский язык – 12%, узбекский язык – 9%, другие языки – 7%.

Туркменский язык – государственный язык Республики Туркменистан (Конституция 1992; 1995¹²²); экзогенный язык туркменской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности туркменской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 3265 (1970 г.), 2241 (1979 г.), 3718 (1989 г.), 1729 (1999 г.) чел.

72% туркмен, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что считают родным язык своей национальности, однако только 0,6% владеют туркменским языком; 6,6% туркмен признали родным казахский язык, владели им 3,7%; 16,3% туркмен считают родным русский язык, а владеют им 60% туркмен.

Степень двуязычия туркмен Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 671 чел. (38,8%) являются монолингвами, 1058 чел. (61,2%) – билингвами.

Туркменский язык имеет прерывистую письменную традицию: до 1928 г. – арабская, затем – латинская, с 1940 г. – русская (кириллическая) графика. Старый литературный язык туркмен был в основном языком поэзии. Современный литературный туркменский язык сформировался

121. До переписи населения Республики Казахстан в 1999 г. турки-месхетинцы регистрировались как турки, и все данные о владении турками родным языком и языками других народов относятся как к собственно туркам, так и к туркам-месхетинцам.

122. В ст. 13 Конституции Туркменистана (1995 г.) говорится: «Государственным языком Туркменистана является туркменский язык. Всем гражданам гарантируется право пользования родным языком».

позже в результате консолидации туркменских диалектов на базе текинского диалекта.

Туркменский язык делится на ряд диалектов: текинский, йомудский, эрсаринский, салыльский, сарыкский, чевдурский. Диалект ставропольских туркмен называют трухменским языком.

Этнокультурное объединение: Туркменский общественно-культурный центр г. Алматы и Алматинской области создан в 1995 г. и объединяет около 1000 туркмен, проживающих и обучающихся в г. Алматы и Алматинской области. Центр осуществляет культурно-просветительскую деятельность по возрождению и развитию родного языка, сохранению и развитию традиций и обычаев туркменского народа; при центре функционирует детский танцевальный коллектив «Уч Гыз».

УДИНСКИЙ ЯЗЫК (Удин тілі, Udinian language) входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; относится к агглютинативному типу; характеризуется сочетанием эргативного и номинативного строя (с преобладанием первого).

Референтный народ: *удины*; самоназв. – *уди*, *ути*.

Основная страна проживания и история расселения. Удины считаются потомками одного из древнейших племен Закавказья; основная часть удин проживает в Азербайджане (76,8%), а также в Грузии.

Удинский язык – эндогенный язык удинской диаспоры Казахстана.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 7971 удин. Общая динамика численности удинской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 33 (1970 г.), 194 (1979 г.), 363 (1989 г.), 294 (1999 г.) чел.

Степень двуязычия удин Казахстана переписью 1999 г. была определена следующим образом: 91 чел. (31,0%) являются монолингвами, 203 чел. (69,0%) – билингвами.

Удинский язык – бесписьменный язык.

Удинский язык распадается на два диалекта: ниджский и варташенско-октомберийский.

УДМУРТСКИЙ ЯЗЫК (Удмурт тілі, Udmurt language) входит в пермскую группу финно-угорской семьи языков; относится к агглютинативному типу языков.

Референтный народ: *удмурты*; самоназв. – *удмурт*; устар. *вотяк*.

Основная страна проживания и история расселения. Удмурты являются потомками древних племен Вятско-Камского района. В конце I – нач. II тыс. н.э. сильное влияние на формирование народа оказали волжско-камские болгары. В XIII в. удмурты попали под тюркское влияние. До середины XVI в. северная часть их входила в состав Вятской земли, южная – в состав Казанского ханства. В XVI в. территория, населенная удмуртами, полностью вошла в состав России.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 746793 удмурта, проживавших в основном в Удмуртии.

Удмуртский язык – государственный язык Удмуртской Республики (Конституция 1994¹²³); экзогенный язык удмуртской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности удмуртской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 15786 (1970 г.), 15460 (1979 г.), 15530 (1989 г.), 9090 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 714 тыс. удмуртов Российской Федерации считают родным язык своей национальности 70,8%, однако свободно владеют им лишь 5,4%; считают родным русский язык 29%, но свободно владеют им 62,3% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 35624 опрошенных удмуртов Российской Федерации считают родным язык своей национальности 72,6%, а свободно владеют им только 4,4%; считают родным русский язык 32%, а свободно владеют им 65,4%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 2,9% удмуртов Российской Федерации (там же 2000: LI).

47% удмуртов, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что они считают родным язык своей национальности, однако только 4,4% владеют удмуртским языком; 0,3% удмуртов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,7%; 52% удмуртов считают родным русский язык, а владеют им 44%.

Степень двуязычия удмуртов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 6075 чел. (66,8%) являются монолингвами, 3015 чел. (33,2%) – билингвами.

Первые письменные записи удмуртского языка на базе русской (кириллической) графики относятся к 1730 г. Первая научная грамматика удмуртского языка создана в 1775 г. (переиздана в 1975 г.).

Удмуртский язык имеет два наречия: северное (говоры бассейна р. Чепец, притока Вятки, а также язык особой этнической группы – бесермян) и южное (группа говоров южной территории Удмуртии, а также завятские и закамские говоры).

УДЭГЕЙСКИЙ ЯЗЫК (Удэгей тілі, Udegeian language) входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков; относится к агглютинативному типу (с суффиксальной аффиксацией, явлениями фузии); язык номинативного строя.

Референтный народ: *удэгейцы*; самоназв. – *удээ*, *удихэ*.

Основная страна проживания и история расселения. Малочисленный народ Севера; в формировании народности участвовало население, издревле проживавшее вдоль притоков рек Уссури и Амур, а также тунгусы, позже пришедшие на эту территорию.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР проживали 2011 удэгейцев, в основном в Приморском и Хабаровском краях Российской Федерации.

123. Согласно Конституции Удмуртской Республики, «государственными языками Удмуртской Республики являются русский и удмуртский языки».

Удэгейский язык – эндогенный язык удэгейской диаспоры Казахстана. Общая динамика численности удэгейской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 7 (1970 г.), 33 (1979 г.), 19 (1989 г.), 47 (1999 г.) чел.

Удэгейский язык – бесписьменный язык; письменность, созданная в годы советского языкового строительства на основе кириллической графики, не получила распространения.

Удэгейский язык не имеет диалектного членения.

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК (Ўзбек тили, Uzbek language) входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к агглютинативному типу языков с отсутствием сингармонизма и характеризуется одновариантностью аффиксов.

Референтный народ: *узбеки*; самоназв. – *узбек*.

Основная страна проживания и история расселения. Древними предками узбеков были *ираноязычные (согдийцы, хорезмийцы, бактрийцы, ферганцы)* и *сако-массагетские* племена. Постепенное сближение и слияние ираноязычного и тюркоязычного населения, проникшего на эту территорию, начиная с VII в. н.э., завершилось формированием узбекской народности в XI–XII вв. Этноним *узбек* появился гораздо позже, в конце XV – начале XVI вв.

Узбеки – коренное население Узбекистана (16 млн), проживают также в Таджикистане (1,4 млн), Туркмении (350 тыс.), Афганистане (1,5 млн), Китае (15 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14), Казахстане и др. странах. Перепись населения 1989 г. зафиксировала в СССР 16697825 узбеков, их основная масса (84,7%) в этот период проживала в Узбекистане.

Узбекский язык – государственный язык Республики Узбекистан (Конституция 1991; 1993¹²⁴); экзогенный язык узбекской диаспоры Казахстана.

Узбекская диаспора, проживающая в основном в приграничных южных областях Казахстана, формировалась издревле, и ее численность проявляет устойчивую и заметную тенденцию к увеличению: узбекская диаспора составляла в 1970 г. – 1,7%, в 1979 г. – 1,8%, в 1989 г. – 2,0%, в 1999 г. – 2,5% населения страны. В настоящее время узбекская диаспора имеет самые высокие показатели рождаемости, кроме того продолжается (регистрируемая и нерегистрируемая) миграция узбеков в Казахстан, обусловленная экономическими причинами, что позволяет демографам прогнозировать дальнейшее значительное увеличение узбекской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности узбекской диаспоры Казахстана, демонстрируя сильную тенденцию к увеличению, выглядит следующим образом: 216340 (1970 г.), 263295 (1979 г.), 331042 (1989 г.), 370663

(1999 г.) чел., проживавших в основном в Шымкентской и Жамбылской областях. 95,6% узбеков, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности; 1,9% узбеков признали родным казахский язык, владеют им 4,6%; 2,8% узбеков считают родным русский язык, а владеют им 52,2%.

Степень двуязычия узбеков Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 51637 чел. (13,9%) являются монолингвами, 319026 чел. (86,1%) – билингвами.

Письменность современного литературного узбекского языка до 1927 г. базировалась на арабской, затем до 1939 г. – на латинской, затем на русской (кириллической) графической основе. 2 сентября 1993 г. в свете новой реформы языка в Узбекистане был принят Закон «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике», и в настоящее время продолжается осуществляемый постепенно переход с кириллической на латинскую графику.

Узбекский язык сформировался на базе трех языковых общностей: кыпчакской, огузской и карлукско-чигиле-уйгурской; для него характерно сложное диалектное членение, а для его говоров – значительные расхождения. К XV в. относится становление староузбекского литературного языка (творчество Алишера Навои). Современный литературный язык сформировался на базе говоров Ташкента и Ферганы.

Этнокультурное объединение: в 1996 г. была создана Ассоциация общественных объединений узбеков Республики Казахстан «Достлик», которая проводит большую культурно-просветительскую работу. В Казахстане выпускаются газеты на узбекском языке: «Жанубий Козогистон», «Сайрам салоси», «Туркистон овози». Один раз в неделю на узбекском языке транслируются передачи по телевидению и радио (Народы 2003: 303); издаются литература и учебники для узбекских школ.

УЙГУРСКИЙ (НОВОУЙГУРСКИЙ) ЯЗЫК (Ўйғур тили, Uyghur language) входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков, относится к агглютинативному типу языков и характеризуется непоследовательным сингармонизмом и регрессивной ассимиляцией.

Референтный народ: *уйгуры*; самоназв. – *уйгур*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки современных уйгуров издревле населяли речные оазисы Восточного Туркестана. Этноним *уйгур* с XV в. вышел из употребления, на протяжении XVI–XX вв. население Восточного Туркестана обозначалось либо как сарты-мусульмане, либо как жители определенных мест – кашгарлык, хотандык, турфанлык и др. После разгрома джунгар и завоевания китайцами Кульджинского края в 1758 г. произошло переселение части сартов-мусульман из Кашгара и Аксу в Илийский край. Переселенцы стали именоваться «таранчи» (маньчжурское: *земледельцы*). В 1881–1884 гг. после заключения Санкт-Петербургского мирного договора более 45 тыс. таранчей переселились в Семиречье. В 1921 г. на съезде

124. Ст. 4 Конституции Республики Узбекистан (1993) гласит: «Государственным языком Республики Узбекистан является узбекский язык. Республика Узбекистан обеспечивает уважительное отношение к языкам, обычаям и традициям наций и народностей, проживающих на ее территории, создание условий для их развития».

кашкарлыкской и таранчинской интеллигенции уйгуры стали называться этнонимом *уйгур*.

Уйгурский язык – эндогенный язык¹²⁵ уйгурской диаспоры Казахстана.

В настоящее время основная масса уйгуров проживает в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР (7093,8 млн чел., по данным переписи населения КНР 1990 г.), Монголии (1 тыс.) (Voeschoten – 1998, 13–14). В СССР насчитывалось 262643 уйгуров, проживавших в основном в Казахстане (70,6%), Киргизии (14,0%) и Узбекистане (13,6%).

Уйгурская диаспора на территории Казахстана сложилась к концу XIX в. за счет уйгуров – выходцев из Восточного Туркестана (современный СУАР КНР). По итогам переписи 1897 г., численность уйгуров в Казахстане составляла 55815 чел.; в 1910 г. в городах и селениях Семиречья проживали уже 86426 чел.; перепись населения 1926 г. зафиксировала в Казахстане 63434 уйгуров, в эту группу были объединены следующие отраженные в переписи группы: таранчи (51803 чел.), кашгарцы (1121 чел.) и собственно уйгуры (10510 чел.), жившие достаточно компактно в Джетысуйской губернии. Общая динамика численности уйгурской диаспоры Казахстана, убедительно свидетельствуя об увеличении диаспоры, выглядит следующим образом: 120881 (1970 г.), 147943 (1979 г.), 181526 (1989 г.), 210365 (1999 г.) чел., проживающих по-прежнему на юге страны.

Контингент обучающихся и количество уйгурских школ соответственно также менялись: в 1931 г. в школах ликбеза обучались 2500 уйгуров, в 1935 г. в Алматинской области в 1044 пунктах ликбеза обучались 48220 чел.; в 1951–1952 гг. работали 52 уйгурские школы, в 1969–1970 гг. – 64, в 1986–1987 гг. – 11 и 38 смешанных школ, в 2006 г. – 15 уйгурских школ. Большое значение для развития уйгурского языка и культуры имело открытие уйгурского отделения при филологическом факультете Казахского педагогического университета им. Абая. Успешное функционирование уйгурских школ поддерживается также издательством «Рауан», которое издает учебники на уйгурском языке. В 1949 г. в Академии наук Казахстана был создан Сектор уйгуро-дунганской культуры, в дальнейшем Сектор был преобразован в Отдел уйгуроведения, на основе которого в 1986 г. был организован Институт уйгуроведения.

95% уйгуров, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности, однако о владении уйгурами родным языком сведений нет; 1,5% уйгуров признали родным казахский язык, владеют им 9,1%; 3% считают родным русский язык, а владеют им 62%. Согласно данным переписи 1999 г., 171,1 тыс. уйгуров, или 81,3%, владеют родным языком, 169,3 тыс., или

80,5%, – государственным казахским языком, 160,2 тыс., или 76,1%, – русским языком.

Степень двуязычия уйгуров Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 27859 чел. (13,2%) являются монолингвами, 182506 чел. (86,8%) – билингвами.

Письменность уйгурского языка существовала с XI в. на арабской графике, однако позже письменная традиция уйгурского языка неоднократно нарушалась: в Китае осуществлялись попытки (1960–1965 гг.) внедрить письменность на латинской основе, поэтому в 1965–1982 гг. использовались обе письменности, с 1982 г. уйгуры вернулись на арабизированную письменность; уйгуры, проживавшие на территории Советского Союза, с 1930 г. пользовались письмом, переведенным на латиницу, с 1946 г. – на русскую (кириллическую) основу.

Уйгурский язык делится на три диалекта: центральный (говоры: имийский, турфанский, кошгорский, комульский, урумчинский, карашарский, кучарский, корлинский, аксуйский, яркендский), хотанский (южный) и лобнорский.

Этнокультурное объединение: с 1998 г. в Республике Казахстан функционирует Общество культуры уйгуров. В Казахстане работает единственный в мире Республиканский уйгурский театр, научно-исследовательский центр уйгуроведения им. Г. Садвакасова при Институте востоковедения АН Республики Казахстан, республиканская газета «Уйгур Авази», множество частных газет и журналов, телепередачи, 68 школ, из них 14 с уйгурским языком обучения (Дымов – 2004, 590). Для уйгурских школ издаются учебники и учебно-методические пособия. Подготовка учителей ведется на уйгурском отделении Казахского национального педагогического университета им. Абая. В 2003 г. создано еще одно уйгурское общественное объединение «Республиканский культурный центр уйгуров Казахстана» с 10 областными филиалами.

В г. Алматы ежегодно проходит церемония вручения премии «Ильхам» за выдающиеся заслуги в области образования, культуры и искусства, учрежденной клубом меценатов Республиканского культурного центра уйгуров Казахстана.

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК (Україн тілі, Ukrainian language) входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков с синтетическим строем.

Референтный народ: *украинцы*; самоназв. – *украинцы*.

Основная страна проживания и история расселения. Украина по локальным культурно-бытовым признакам делится на три этнографических района: центрально-восточный (или юго-восточный), северный (Полесье) и западный (юго-западный). Районы распадаются на локальные подрайоны. Так, в западном районе имеются группы украинских горцев (гуцулы, бойки, лемки и др.). По данным 2005

125. В официальных документах Китая (в том числе Конституции 1982) уйгуры определяются как одна из этнических групп, уйгурский язык – как один из миноритарных языков.

г. (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2098.html>), в Украине проживают 47425336 чел., в их числе украинцы (77,8%), русские (17,3%), белорусы (0,6%), молдаване (0,5%), крымские татары (0,5%), болгары (0,4%), венгры (0,3%), румыны (0,3%), поляки (0,3%), евреи (0,2%), другие национальности (1,8%).

Перепись населения 1989 г. зафиксировано проживание в СССР 44186006 украинцев, в основном (84,7%) в Украине. Большие диаспоры украинцев живут в Канаде, США, Польше.

Украинский язык – государственный язык Украины (Конституция 1996¹²⁶); официальный язык (наряду с молдавским и русским) Приднестровья (Конституция Республики Молдова 1994; Конституция Приднестровья 1995); экзогенный язык украинской диаспоры Казахстана.

Украинская диаспора в Казахстане уже в 1897 г. была представлена 86,7 тыс. украинцев, через 30 лет численность украинцев в Казахстане увеличилась почти в 10 раз. В 1989 г. число украинцев достигло 875,7, а в 1999 г. сократилось до 547,1 тыс. чел. (Бекмаханова – 1986, 135–137). Большая часть украинской диаспоры всегда расселялась в основном в северных областях Казахстана: самые крупные этнотерриториальные группы украинцев находятся в Костанайской (130,4 тыс.), Карагандинской (78,8 тыс.), Павлодарской (62,6 тыс.), Акмолинской (62,2 тыс.), Северо-Казахстанской (47,0 тыс.), Актюбинской (46,9 тыс.) областях, такое расселение осталось характерным для украинской диаспоры (более 50% этноса живет в северных областях Казахстана). Общая динамика численности украинской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 933461 (1970 г.), 897964 (1979 г.), 875691 (1989 г.), 547054 (1999 г.) чел.

36,6% украинцев, проживавших в 1989 г. в Казахстане, заявили, что считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 5,8%; 0,02% украинцев признали родным казахский язык, владеют им 0,9%; 63,2% считают родным русский язык, а владеют им 32,3% украинцев. Согласно данным переписи 1999 г., из 547,1 тыс. украинцев 88,1 тыс. (16,1%) владеют родным; 68,7 тыс. (12,6%) – государственным (казахским), 544,4 тыс. (99,5%) – русским языком¹²⁷.

Степень двуязычия украинцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 397890 чел. (72,7%) являются монолингвами, 149164 чел. (27,3%) – билингвами.

126. В ст. 10. Конституции Украины (1996 г.) говорится: «Государственным языком в Украине является украинский язык. Государство обеспечивает всестороннее развитие и функционирование украинского языка во всех сферах общественной жизни на всей территории Украины. В Украине гарантируется свободное развитие, использование и защита русского, других языков национальных меньшинств Украины. Государство способствует изучению языков международного общения. Применение языков в Украине гарантируется Конституцией Украины и определяется законом».

127. К примеру, в 2002 г., по свидетельству Б.Ж. Курмановой, владение языками членами украинской диаспоры, проживающими в западном регионе Казахстана, несколько иное: 72,7% признали себя монолингвами (с русским языком), а 27,3% отметили владение двумя языками (русским и украинским), только 1,7% украинцев владеют казахским как вторым (Курманова 2002: 12).

Письменность украинского языка восходит к древнерусской письменности, современный украинский алфавит создан на основе русского гражданского шрифта. Древнейшие письменные памятники восходят к XIV–XV вв.

Украинский язык имеет три наречия: северное (левобережно-попелесские, правобережно-попелесские, волыно-попелесские говоры), юго-западное (волыно-подольские, галицко-буковинские, карпатские говоры) и юго-восточное (поднестровские и восточно-полтавские говоры).

Этнокультурное объединение: в настоящее время в Казахстане зарегистрировано 13 украинских общественных объединений; при содействии Посольства Украины в 1999 г. была создана Ассоциация «Украинцы Казахстана» (<http://ukrembassy.kepter.kz/embassy/text/diaspora>), учредителями которой выступили 8 региональных украинских общин; за счет государственного бюджета Республики Казахстан издается национальная газета «Українські новини»; в Павлодаре с 1994 г., в Караганде с 1999 г. на областном радиоканале выходят украинские радиопередачи; работают украинские отделения в школах национального возрождения в гг. Павлодар, Петропавловск, Усть-Каменогорск, украинские воскресные школы и факультативы – в гг. Астана, Алматы, Караганда, Семипалатинск, Экибастуз; с 1995 г. в Астане открыт единственный в Центральной Азии Украинский учебный комплекс, включающий детский сад, гимназию, воскресную школу; действуют 11 хоров, 8 вокальных и вокально-инструментальных ансамблей, один танцевальный коллектив, 2 фольклорные группы.

УЛЬЧСКИЙ ЯЗЫК (Ульчи тілі, Ulch language) входит в амурскую подгруппу тунгусо-маньчжурской ветви уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с суффиксальной аффиксацией и фузией); характеризуется номинативным строем.

Референтный народ: *ульчи*; самоназв. – *нани* (в пер. *люди*).

Основная страна проживания и история расселения. В этногенезе ульчей участвовали таежные тунгусы и древнее коренное население нижнего Амура; этнические корни ульчей связывают также с нанайцами.

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 2323 представителя этой народности, живущих в основном в Хабаровском крае Российской Федерации.

Ульчский язык – эндогенный язык ульчской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности ульчской диаспоры Казахстана: 1 (1970 г.), 4 (1979 г.), 11 (1989 г.), 3 (1999 г.) чел.

Письменность ульчского языка была создана в 1930-е гг. сначала на латинской графике, затем на русской (кириллической) графике.

ФИНСКИЙ ЯЗЫК (Фин тілі, Finnish language) – один из прибалтийско-финских языков (северная группа); относится к языкам агглютинативного типа (со значительными чертами флективности); язык номинативного строя.

Референтный народ: *финны*; самоназв. – *суоми*.

Основная страна проживания и история расселения. Финны ведут происхождение от древних прибалтийско-финских племен, которые пришли на территорию современной Финляндии в начале н.э. К VIII в. они были оттеснены на север или смешались с обитавшими здесь саамами. Основными племенами при складывании финского этноса были сумь и ямь (хяме), часть карел.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 5,37 млн финнов, в основном (85,7%) проживавших в Финляндии, а также в США (5,6%) и Швеции (5,6%). В Финляндии на финском языке говорит 93% и шведском 6% населения страны; носителей саамского (лапландского) языка 1700 чел. По данным переписи населения 1989 г., жителями СССР являлись 67359 финнов, живших в пределах Российской Федерации и Эстонии.

Финский язык – официальный язык (наряду со шведским языком) Финляндской Республики (Конституция 1999); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык финской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности финской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 1259 (1970 г.), 1074 (1979 г.), 988 (1989 г.), 547 (1999 г.) чел. Первые спецпереселенцы ингерманландских финнов могли появиться в Казахстане в предвоенные годы во время операций по «очистке» пограничных районов Карелии. После окончания советско-финской войны Карельская АССР была преобразована в Карело-Финскую ССР, государственными языками которой были объявлены русский и финский. В марте 1942 г. часть ингерманландских финнов (25–30 тыс. чел.) была депортирована в качестве спецпереселенцев в Сибирь и Казахстан (Трагедия 1994).

36,3% финнов, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности, однако сведений о владении финнами родным языком нет; 0,2% финнов признали родным казахский язык, владеют казахским языком 1,3% финнов; 63% финнов считают родным русский язык, а владеют им 31% финнов.

Степень двуязычия финнов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 400 чел. (73,1%) являются монолингвами, 147 чел. (26,9%) – билингвами.

Письменность финского языка на основе латинской графики.

Финский язык отличается необычайной диалектной раздробленностью. Только на территории Финляндии выделяют восемь основных диалектов: юго-западный (собственно финский, или суоми), емьский, южноботнический, среднеботнический, северноботнический, северный, савосский, юго-восточный.

ХАКАССКИЙ ЯЗЫК (Хакас тілі, Khakass language) относится к тюркским языкам алтайской семьи языков; является языком агглютинативного типа.

Референтный народ: *хакасы*; самоназв. – *тадар, хоорай*; устар. *минусинские и абаканские татары*, или *тюрки*.

Основная страна проживания и история расселения. Хакасы распадались на пять этнотерриториальных родоплеменных групп: качинцев, сагайцев, бельгиров, койбалов и кызыльцев сложного этнического происхождения, представляя собой смешение различных тюркоязычных, самодийскоязычных и кетоязычных элементов. К середине XX в. данные племена консолидировались в единую народность, приняв одно из упоминаемых еще в древних китайских источниках названий древних жителей Минусинской котловины – *хакасы*.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала проживание в СССР 80328 хакасов.

Хакасский язык – государственный язык Республики Хакасия (Конституция 1995; Закон о языках 1992¹²⁸); экзогенный язык хакасской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности хакасской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 401 (1970 г.), 475 (1979 г.), 575 (1989 г.), 355 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., 76,7% хакасов считают родным язык своей национальности, однако свободно владеют им лишь 2,9%; считают родным русский язык 23,1%, но свободно владеют им 67,3%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 8,9% хакасов Российской Федерации (Письменные 2000: L).

Степень двуязычия хакасов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 169 чел. (47,6%) являются монолингвами, 186 чел. (52,4%) – билингвами.

Письменность хакасского языка построена на базе сагайского и качинского диалектов, в 1924–1929 гг. использовала русскую (кириллическую) графику, в 1929–1939 гг. была переведена на латиницу, с 1939 г. – вновь на русскую (кириллическую) графическую основу.

Хакасский язык делится на четыре диалекта: качинский, сагайский, кызыльский и шорский.

ХАНТЫЙСКИЙ (ОСТЯЦКИЙ) ЯЗЫК (Ханты тілі, Khanty language) входит в обско-угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (имеет артикль).

128. Законом Республики Хакасия «О языках народов Республики Хакасия» русскому и хакасскому языкам придан статус государственных языков. Кроме того, «языком межнационального общения является русский язык» (ст. 3).

Референтный народ: *ханты*; самоназв. – *хантэ* (чел.); устар. *остяки*.
Основная страна проживания и история расселения. Этнической основой формирования хантов (как и манси) были древние племена, воспринявшие культуру местных лесных племен и культуру пришедших с юга степных угорских племен; живут в основном в Тюменской и Томской областях Российской Федерации.

По данным переписи населения СССР в 1989 г., в стране насчитывалось 22251 хант.

Хантыйский язык – эндогенный язык хантыйской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности хантыйской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 35 (1970 г.), 49 (1979 г.), 53 (1989 г.), 24 (1999 г.) чел.

Письменность хантыйского языка была создана в период языкового строительства в СССР: сначала на базе латинской графики (1930 г.), затем переведена в 1937 г. на русскую (кириллическую) графическую основу.

Различают два основных диалекта хантыйского языка: западный и восточный, которые делятся, в свою очередь, на говоры.

ХОРВАТСКИЙ ЯЗЫК (Хорват тілі, Croatian language) – входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *хорваты*; самоназв. – *хорваты*.

Основная страна проживания и история расселения. Формирование хорватов на основе славянских племен (качичей, шубичей, свачичей и др.) связано с возникновением в IX в. Хорватского государства. Нахождение Хорватии с начала XII в. в составе разных государственных образований (Венгрии, Габсбургской монархии, Австрии, Австро-Венгрии), различия в религии и другие факторы способствовали обособлению хорватов от сербов.

Хорваты – основное население Республики Хорватия, Боснии, Герцеговины; хорваты проживают также в Сербии, Венгрии, Австрии, Италии, Боснии и Герцеговине и др. странах. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 5,36 млн хорватов, в СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживали 780 чел.

*Хорватский язык*¹²⁹ – официальный язык Республики Хорватия (Конституция 1990); официальный язык Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и сербским); экзогенный язык хорватской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности хорватской диаспоры Казахстана: 10 (1970 г.), 7 (1979 г.), 42 (1989 г.), 39 (1999 г.) чел.

Письменность хорватского языка основана на латинской графике.

ЦАХУРСКИЙ ЯЗЫК (Цахур тілі, Tsaxur language) относится к лезгинской подгруппе нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков; является языком агглютинативного типа (с чертами флективности); язык, соединяющий признаки номинативного и эргативного строя.

Референтный народ: *цахуры*; самоназв. – *цахыбы*.

Основная страна проживания и история расселения. Цахуры – древнее население Восточного Кавказа; проживают в Рутульском районе Дагестана и сопредельных районах Азербайджана.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 19972 цахура, проживавших в основном в Азербайджане и Российской Федерации.

Цахурский язык – государственный язык Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998¹³⁰); эндогенный язык цахурской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности цахурской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 31 (1970 г.), 68 (1979 г.), 31 (1989 г.), 17 (1999 г.) чел.

Письменность цахурского языка, согласно историческим памятникам, появилась еще в XIII в. на базе арабской графики. Однако эта традиция была прервана. Цахуры, не имея собственной письменности, широко пользовались письменностью русского и азербайджанского языков. В настоящее время разработан цахурский алфавит на русской (кириллической) графической основе и предпринимаются попытки ввести цахурский язык в качестве предмета обучения.

ЦЫГАНСКИЙ ЯЗЫК (Сыған тілі, Gipsy / Romany language) входит в индийскую (индоарийскую) группу индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа (с тенденцией к агглютинации).

Референтный народ: *цыгане*; самоназв. – *рома* (люди).

Основная страна проживания и история расселения. Предки цыган – выходцы из Индии, покинувшие родину в конце I тыс. н.э. Первоначально они осели в Иране и Египте, в начале II тыс. продвинулись на Балканский полуостров и север Африки. В XII–XV вв.

129. До конца XX – начала XXI в. хорватский и сербский языки определялись как единый сербохорватский язык – один из официальных языков Социалистической Федеративной Республики Югославия.

130. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агульский, рутульский, татский, цахурский языки.

цыгане распространились в Европе, в XIX в. – по Северной и Южной Америке и Австралии. Оседлые и полuosедлые цыгане исполняют религиозные обряды тех народов, среди которых живут; кочевые цыгане придерживаются традиционных обрядов, связанных с религиозными культурами предков. Цыгане большими или малыми группами живут почти во всех странах мира, учет цыган из-за бродячего образа жизни весьма затруднен. По некоторым данным, численность цыган составляет более 2–3 млн чел.

В конце 80-х гг. было зарегистрировано 1,31 млн цыган, проживавших в основном в Чехии и Словакии (17,6%), Болгарии (15,3%). По данным переписи населения 1989 г., жителями СССР являлись 262015 цыган.

Цыганский язык – эндогенный язык цыганской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности цыганской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 7775 (1970 г.), 8626 (1979 г.), 7061 (1989 г.), 5130 (1999 г.) чел.

87% цыган, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности, однако только 1,6% владеют цыганским языком; 0,04% цыган признали родным казахский язык, владеют казахским языком 0,4%; 11,3% цыган считают родным русский язык, а владеют им 80% цыган.

Степень двуязычия цыган Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1723 чел. (33,6%) являются монолингвами, 3407 чел. (66,4%) – билингвами.

Цыганский язык не имеет письменности.

Цыганский язык распадается на многочисленные диалекты. Функционируя и развиваясь в иноязычной среде, цыганский язык сохранил основной индоарийский словарный фонд и исконные черты несмотря на то, что в нем сказываются также особенности контактирующих языков.

ЧЕЧЕНСКИЙ ЯЗЫК (Шешен тілі, Chechen language) входит в нахско-дагестанскую ветвь иберийско-кавказской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с сильными чертами флективности).

Референтный народ: *чеченцы*; самоназв. – *нахчо*; в армянских источниках VII в. упоминаются под названием *нахчаматьян*.

Основная страна проживания и история расселения. Чеченцы являются коренным населением Северного Кавказа. Первоначально чеченцы жили в горах, разделяясь на территориальные группы (качкалыковцы, ауховцы, мичиковцы, ичкеринцы, шатуевцы,

чантинцы, чеберлоевцы и др.). В XV–XVI вв. они стали переселяться на равнину, в долину р. Терек и его притоков – рек Сунжи и Аргун. До настоящего времени сохранились некоторые культурно-бытовые и диалектные различия между чеченцами, живущими в горах и на равнине.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР проживало 956879 чеченцев. Основная масса (93,9%) – в Чечне, Ингушетии и Дагестане, Российской Федерации. В 2002 г. в Чечне проживали 1031,6 тыс. чеченцев (93,5 %), 40,6 тыс. русских (3,7 %), кумыков (8,9%), аварцев (4,1%), ногайцев (3,6%), ингушей (2,9%), татар (2,1%), турков (1,7%).

Чеченский язык – государственный язык Чеченской Республики (решение Парламента Чеченской Республики 1997; Конституция Чеченской Республики 2003¹³¹); один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан (Конституция Дагестана 1994; 1998¹³²); экзогенный язык чеченской диаспоры Казахстана.

Переписью 1926 г. было зафиксировано проживание в Казахстане лишь трех чеченцев; в 1939 г. численность чеченцев в республике увеличилась до 2639 чел. Общая динамика численности чеченской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 3265 (1970 г.), 2241 (1979 г.), 3718 (1989 г.), 1729 (1999 г.) чел.

Массовое переселение чеченцев в Казахстан началось в период сталинской депортации – 23 февраля 1944 г. Согласно оперативным сводкам НКВД СССР, всего было выслено около полумиллиона чеченцев. Основная масса переселенцев (477809 чел.) была вывезена в Казахстан. Для наблюдения за режимом проживания спецпереселенцев было создано 429 спецкомендатур НКВД (Дымов – 2004, 604). До конца 80-х гг. в Казахстане проживала самая многочисленная среди республик СССР чеченская диаспора. Чеченцы предпочитали селиться и жить в южных областях республики, в последние десятилетия XX в. чеченцы селились и в Северном, Центральном и Западном Казахстане. После восстановления Чечено-Ингушской АССР в 1957 г. чеченцы стали выезжать на свою этническую родину, однако значительная часть осталась жить в Казахстане. Война в Чечне привела к увеличению чеченской диаспоры Казахстана (однако точных данных о количестве чеченцев, проживающих в Казахстане в настоящее время, не имеется).

131. В Конституции Чеченской Республики говорится: «Ст. 10. 1. Государственными языками в Чеченской Республике являются чеченский и русский языки. 2. Языком межнационального общения и официального делопроизводства в Чеченской Республике является русский язык».

132. В соответствии с Конституцией Республики Дагестан, статус государственных языков имеют аварский, даргинский, кумыкский, лезгинский, русский, лакский, табасаранский, азербайджанский, чеченский, ногайский, агулский, рутульский, татский, цахурский языки.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи 1989 г., 98,8% чеченцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности, однако свободно владеют им лишь 0,4%; считают родным русский язык 1,1%, но свободно владеют им 82,1% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 3328 опрошенных чеченцев Российской Федерации считают родным язык своей национальности 89,0%, а свободно владеют им только 0,9%; считают родным русский язык 10,9%, а свободно владеют им 73,4%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 24,3% чеченцев Российской Федерации (там же: LI).

Согласно переписи населения СССР 1989 г., 89,6% чеченцев, проживавших в Казахстане, заявили, что считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 0,6% чеченцев; 0,6% чеченцев признали родным казахский язык, владеют казахским языком 2,5%; 9,6% считают родным русский язык, а владеют русским языком 75% чеченцев.

Степень двуязычия чеченцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 8715 чел. (27,4%) являются монолингвами, 23084 чел. (72,6%) – билингвами.

Письменность чеченского языка была создана сначала на базе латинской графики, а затем с 1938 г. переведена на русскую (кириллическую) графическую основу.

Общенациональный чеченский язык делится на несколько территориальных диалектов: плоскостной (легший в основу литературного языка), аккинский (ауховский), галанчажский, итумкалинский, кистинский, чеберлоевский, шароевский; существует также множество говоров (Исаев – 2001, 164).

Этнокультурное объединение: Во второй половине 80-х гг. XX в. был зарегистрирован чечено-ингушский Этнокультурный центр «Вайнах», в 1995 г. создана общереспубликанская Ассоциация развития культуры чеченского и ингушского народов «Вайнах» (предс. А.Д. Яндаров), в 1997 г. Ассоциация «Вайнах» была перерегистрирована. Развитие культуры чеченского народа, живущего в Казахстане, поддерживается деятельностью Республиканской Ассоциации «Вайнах», областными культурными центрами, созданы и успешно функционируют коллективы народного творчества чеченцев, в различных областях Казахстана созданы школы по изучению родного языка (Дымов – 2004, 614; Гунашев 2003).

ЧЕШСКИЙ ЯЗЫК (Чех тілі, Czech language) входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ: *чехи*; самоназв. – *чехи*.

Основная страна проживания и история расселения. Около III в. н.э. на территории современной Чехии появились славянские племена, которые к V–VI вв. заняли господствующее положение, в X в. разрозненные чешские племена (*чехи, дудлебы, хорваты, лучане, зличане, дегане, пшоване, литомержицы, хебане, гломачи*) объединились в Чешское государство. С XIII в. началась немецкая колонизация Чехии, с начала XVI в. и до 1918 г. чешские земли оказались под властью Австро-Венгрии и довольно сильным влиянием немецкой культуры.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 10,62 млн чехов, живущих в основном в Чехии и Словакии (93,2%), США (4,7%). Перепись населения 1989 г. зафиксировала проживание в СССР 16102 чехов, в большинстве своем живших на Украине (56,6%).

Чешский язык – официальный язык Чешской Республики (Конституция 1992); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык чешской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности чешской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 1218 (1970 г.), 1140 (1979 г.), 1157 (1989 г.), 945 (1999 г.) чел.

36% чехов, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили, что считают родным язык своей национальности, однако о владении чехов родным языком сведений нет; владеют казахским языком 0,8% чехов; 61% чехов считают родным русский язык, а владеют им 35%.

Степень двуязычия чехов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 502 чел. (53,1%) являются монолингвами, 443 чел. (46,9%) – билингвами.

Письменность чешского языка основана на латинской графике.

Существуют несколько диалектов чешского языка, которые делятся на центральную (чешскую), средне- и восточноморавскую группы. Основой литературного письменного чешского языка послужил центральный диалект (говор Праги).

ЧУВАНСКИЙ ЯЗЫК (Шуван тілі, Tchouvan language) (близкий к юкагирскому) – изолированный язык (юкагирско-чуванские языки) палеоазиатской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *чуванцы*; самоназв. – *этель, этал*.

Основная страна проживания и история расселения. Чуванцы – одно из племен юкагиров; до XVIII в. кочевали в верховьях р. Анадырь и по р. Анюй. В XVIII в. под натиском чукчей часть чуванцев отошла к р. Колыме и обрусела, остальные были ассимилированы коряками и чукчами. Потомки чуванцев, воспринявшие чукотский язык и культуру, считают себя особой народностью.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР насчитывалось 1511 чуванцев.

Чуванский язык – эндогенный язык чуванской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности чуванской диаспоры Казахстана, свидетельствуя о стремительном ее увеличении, выглядит следующим образом: данные отсутствуют (1970 г.), данные отсутствуют (1979 г.), 22 (1989 г.), 375 (1999 г.) чел.¹³³

Степень двуязычия чуванцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 239 чел. (63,7%) являются монолингвами, 136 чел. (36,3%) – билингвами.

ЧУВАШСКИЙ ЯЗЫК (Чуваш тілі, Chuvash language) относится к болгарской группе (наряду с болгарским и хазарским языками) тюркской группы алтайской семьи языков; является языком агглютинативного типа.

Референтный народ: *чуваши*; самоназв. – *чаваши*.

Основная страна проживания и история расселения. Чувашский этнос сложился в последней четверти I тыс. н.э. в районах правобережья Волги в результате смешения преобладающих тюркоязычных волжско-камских болгар с местными финно-угорскими племенами. Разгром Волжско-Камской Булгарии вызвал переселение *болгар-суваров*, или *сувазов* (этноним *чуваши* восходит к этому названию), на правобережье Волги, что ускорило процесс тюркизации местных племен. Чуваши делятся на две этнографические группы: верховые, или *вирьял* (северо-западная Чувашия), и низовые, или *анатри* (северо-восточная и южная Чувашия). Промежуточную территорию занимает переходная группа средненизовых чувашей (*анат енчи*), в языковом отношении близкая к *вирьялам*, а в бытовом – к *анатри*. За пределами Чувашии большая часть чувашей относится к группе низовых.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала в СССР 1842346 чувашей, живущих в основном на территории Российской Федерации, в Чувашии. Следующая по численности группа проживала в Казахстане.

По данным Х. Бушотена, в Чувашской Республике проживают около 1 млн чувашей, в Татарстане – 135 тыс., Башкирии – 119 тыс., Узбекистане – около 1 тыс. чувашей (Boeschoten – 1998, 13–14).

Чувашский язык – государственный язык Чувашской Республики (Закон о языках 1990¹³⁴); экзогенный язык чувашской диаспоры Казахстана.

Перепись 1926 г. зафиксировала проживание в Казахстане 2267 чувашей, в том числе по губерниям: Акмолинской (61,9%) и Семипалатинской (23,7%). Тенденция расселения в северном и центральном регионах практически сохранилась. Общая динамика численности чувашской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 22871 (1970 г.), 22310 (1979 г.), 21730 (1989 г.), 11851 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР 1989 г., из 1773 тыс. чувашей считают родным язык своей национальности 77,5%, однако свободно владеют им лишь 4,5%; считают родным русский язык 22,3%, но свободно владеют им 65,9%. Монолингвами, говорящими только на языке своего этноса, являются 10,7% чувашей Российской Федерации (Письменные 2000:LI).

Согласно переписи 1989 г., из 22305 чувашей, проживавших в Казахстане, 50% заявили, что считают родным язык своей национальности, однако владеют им только 4,6%; 0,4% чувашей признали родным казахский язык, владеют казахским языком 2%; 49,5% считают родным русский язык, а владеют им 47% чувашей.

Степень двуязычия чувашей Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 7306 чел. (61,6%) являются монолингвами, 4545 чел. (38,4%) – билингвами.

Письменность чувашского языка была создана во второй половине XVIII в. на базе русской (кириллической) графики, в 1870-х гг. она была реформирована И.Я. Яковлевым, в советский период алфавит чувашского языка был существенно модернизирован.

Чувашский язык делится на два диалекта: низовой («укающий») и верховой («окающий»), распадающиеся, в свою очередь, на ряд говоров. В истории чувашского языка выделяются четыре периода: прабулгарский, древнебулгарский, среднебулгарский и новобулгарский, или собственно чувашский.

ЧУКОТСКИЙ ЯЗЫК (устар. *луораветланский*) (Чукча тілі, Chukchi language) относится к чукотско-камчатским языкам палеоазиатской семьи языков; полисинтетический (инкорпорирующий) тип.

Референтный народ: *чукчи*; самоназв. оленных чукчей – *чавчу* (оленный), береговых – *ан-калын* (помор); общее самоназв. – *луораветлан* (настоящий чел.) как общий этноним не привилось.

Основная страна проживания и история расселения. Формирование чукотского этноса произошло в результате ассимиляции чукчей-оленоводов и части эскимосов и юкагиров. В этнографическом

133. Резкое увеличение чуванской диаспоры можно связать с возросшим этническим и языковым сознанием чуванцев и появившейся возможностью свободно заявлять о своей национальности. Подробно см. Раздел «Экзоглоссность языковой ситуации: количество языков, их генетические и типологические характеристики» в разделе «Языковая ситуация в Казахстане».

134. В Законе Чувашской Республики «О языках в Чувашской Республике» государственными языками объявлены чувашский и русский языки.

отношении чукчи подразделяются на две группы: кочевники-оленьеводы и приморские оседлые охотники.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала проживание в СССР 15184 чукчей, живущих в основном в Магаданской области Российской Федерации. Самая большая группа чукчей, находящихся вне исторической родины, проживает в Казахстане.

Чукотский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия) (Закон 1992¹³⁵); экзогенный язык чукотской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности чукотской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 16 (1970 г.), 4 (1979 г.), 24 (1989 г.), 19 (1999 г.) чел.

Письменность чукотского языка была создана в период языкового строительства в СССР в 1931 г. на латинской графической базе, затем в 1936 г. была переведена на русскую (кириллическую) графику.

ШВЕДСКИЙ ЯЗЫК (Швед тілі, Swedish language) входит в скандинавскую группу германской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа.

Референтный народ: *шведы*; самоназв. – *свенскар*.

Основная страна проживания и история расселения. Шведы – основное население Швеции, также живут в США, Канаде, Финляндии, Дании, Норвегии и др. странах. Основу шведской народности составляли предки германских племен – свеи и еты, которые консолидировались в процессе образования шведского государства в XI–XII вв. В этногенезе шведов участвовали также *финны* и *саамы*.

На шведском языке говорят более 9 млн чел. в Швеции и на побережье Финляндии – в районах Эстерботтен (Вааса) и Нюланд (Уумимаа), а также на большинстве островов Балтийского моря, включая некоторые из островов у берегов Эстонии. Шведский является основным языком для примерно 3000 тыс. жителей Финляндии и используется в качестве второго языка среди образованных финнов.

Шведский язык – официальный язык Королевства Швеции (Конституция 1974); второй официальный язык Финляндской Республики (Конституция 1999); государственный язык Аланских островов

(автономной провинции Финляндии); один из 25 официальных языков Еропейского Союза; экзогенный язык шведской диаспоры Республики Казахстан.

До 1999 г. переписями населения проживание шведов в Казахстане не регистрировалось. Согласно переписи населения Республики Казахстан 1999 г., в Казахстане проживают 24 представителя этого этноса. Возможно, шведы, отмеченные последней переписью, – это потомки переселенных в 1940 г. «граждан инациональностей» (финнов, латышей, эстонцев, шведов, литовцев, норвежцев и др.) из Мурманской области и Карело-Финской ССР. В подтверждение данного предположения можно привести факт расселения шведов по областям Казахстана: Атырауская – 1, Восточно-Казахстанская – 5, Карагандинская – 2, Павлодарская – 2, Северо-Казахстанская – 7, Южно-Казахстанская – 4, г. Алматы – 3 чел. По другой версии, шведы Казахстана – это зарегистрированные последней переписью шведы-иммигранты¹³⁶.

Письменность шведского языка восходит к V в., древнейшие памятники представляют собой рунические надписи (руны), вырезавшиеся преимущественно на металле, камне или дереве и представляющие собой своеобразные заостренные начертания. Затем письменность была создана на основе латинского алфавита, к которому были добавлены три специфические буквы.

Шведский язык имеет шесть групп диалектов (свейские, етские, норладские, восточношведские, гутнийский говор, южношведские). Шведские диалекты, распространенные на территории Финляндии, называют восточношведскими. Литературный письменный шведский язык основывается, в первую очередь, на центральных диалектах Упсалы, Стокгольма и городов Седерманланда.

ШОРСКИЙ ЯЗЫК (Шор тілі, Shor language) входит в хакасскую подгруппу уйгуро-огузской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа.

Референтный народ: *шорцы*; самоназв. – *шор*, *шоркижи*; устар. *кузнецкие*, *кондомские* и *мрасские татары*.

Основная страна проживания и история расселения. Шорцы сформировались в ходе длительного смешения угорских, самодийских, кетских и тюркских племен. Предки шорцев, по всей видимости, были тюркизированы во второй половине I тыс. н.э. По культуре

136. Следует иметь в виду, что данная версия представляется маловероятной. Если же она будет подтверждена, то шведский язык должен получить квалификацию как иммигрантский язык.

и происхождению шорцы близки северным алтайцам и некоторым этническим группам хакасов.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала проживание в СССР 16652 шорцев в основном на юге Кемеровской области Российской Федерации.

Шорский язык – эндогенный язык шорской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности шорской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 215 (1970 г.), 381 (1979 г.), 382 (1989 г.), 212 (1999 г.) чел., расселенных в основном в северных областях республики.

Степень двуязычия шорцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 113 чел. (53,3%) являются монолингвами, 99 чел. (46,7%) – билингвами.

Шорский язык – бесписьменный язык, в последние годы предпринимаются попытки создания письменности. Первый букварь на шорском языке был опубликован в 1999 г.

ЭВЕНКИЙСКИЙ (ТУНГУССКИЙ) ЯЗЫК (Эвенки тілі, Evenki language) тунгусо-маньчжурская ветвь алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с суффиксальной аффиксацией и фузией); язык номинативного строя.

Референтный народ: *эвенки*; самоназв. – *эвэнк*; устар. – *тунгусы*.

Основная страна проживания и история расселения. Эвенки, по всей видимости, сформировались в районах Прибайкалья и Забайкалья, откуда расселились по территории современного обитания: на западе – по левобережью Енисея, на севере – до заполярной тундры между Енисеем и Леной, на востоке – до южной части Охотского побережья, на юге – до Амура и северных районов Бурятии.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала в СССР 30163 эвенка.

Эвенкийский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия) (Закон о языках 1992¹³⁷); экзогенный язык эвенкийской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности эвенкийской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 42 (1970 г.), 93 (1979 г.), 47 (1989 г.), 30 (1999 г.) чел.

Письменность эвенкийского языка в годы языкового строительства в Советском Союзе в начале XX в. была создана на основе русской (кириллической) графики. Эвенкийский язык является языком обучения в подготовительных классах и языком преподавания в начальной школе.

В эвенкийском языке выделяются восточное, западное и среднее наречия с рядом говоров.

ЭВЕНСКИЙ (ЛАМУТСКИЙ) ЯЗЫК (Эвен тілі, Even language) – входит в тунгусо-маньчжурскую ветвь алтайской семьи языков; относится к языкам агглютинативного типа (с суффиксальной аффиксацией и фузией); обладает номинативным строем.

Референтный народ: *эвены*; самоназв. – *эвзи, орогел, орочен* (в пер. «оленные»); устар. – *ламуты*.

Основная страна проживания и история расселения. Эвены по происхождению и культуре близки эвенкам. Среди эвенков выделяется несколько этнографических групп: орои, мэнэ и др.

Перепись населения 1989 г. зафиксировала проживание в СССР 17199 эвенов в основном в Якутии, Магаданской и Камчатской областях Российской Федерации.

Эвенский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия) (Закон 1992¹³⁸); экзогенный язык эвенской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности эвенской диаспоры Казахстана лет выглядит следующим образом: 13 (1970 г.), 9 (1979 г.), 32 (1989 г.), 28 (1999 г.) чел., расселенных в основном в северных областях республики.

Письменность эвенского языка была разработана в 1931 г. на латинской графической основе, в 1936 г. переведена на русскую (кириллическую) графику.

В эвенском языке выделяются восточное, западное и среднее наречия с говорами. Литературный язык сформировался на основе восточного наречия.

ЭСКИМОССКИЙ ЯЗЫК¹³⁹ (Эскимос тілі, Eskimo language) один из эскимосско-алеутских языков палеоазиатской семьи языков; язык

137. В Законе Республики Саха (Якутия) «О языках в Республике Саха (Якутия)» (1992) говорится: «Республика Саха (Якутия) признает неотъемлемое право граждан любой национальности на свободное развитие их родного языка и культуры, равенство всех граждан перед законом, независимо от их национальности». «Язык саха как язык коренной нации, давшей название Республике, является государственным языком Республики Саха (Якутия)». «Русский язык на территории Республики Саха (Якутия) является государственным языком и используется как средство межнационального общения». «Эвенкийский, эвенский, юкагирский, долганский, чукотский языки признаются местными официальными языками в местах проживания этих народов и используются наравне с государственными языками».

139. Различают «язык азиатских эскимосов» и «язык гренландских эскимосов».

агглютинативного типа; полисинтетический язык, характеризуется как язык эргативного строя.

Референтный народ: (азиатские) *эскимосы*; самоназв. – *йупигыт* («настоящие люди»), *ун 'азим юпига, нывук 'ам юпига* и др.

Основная страна проживания и история расселения. Эскимосы – коренное население северо-востока и юго-востока Чукотского полуострова, поселившееся на этих территориях не менее 2 тыс. лет назад. Ранее эскимосы занимали еще более обширную территорию: вдоль побережья Северного Ледовитого океана до Чаунской губы и южного побережья Чукотки до Анадырского лимана, полуостров Аляска, арктическую зону Канады и Гренландии.

По данным Н.Л. Гондатти, в 1895 г. эскимосов насчитывалось 1307 чел., в 1926 г. – 1251, в 1970 г. – 1265, в 1979 г. – 1510, в 1989 г. – 1704, в 1999 г. – 1719. Согласно переписи населения Российской Федерации 1989 г., на эскимосском языке говорят около 0,5 тыс. чел.

Эскимосский язык – эндогенный язык диаспоры азиатских эскимосов.

Численность казахстанской диаспоры азиатских эскимосов – 8 чел. (по данным переписи населения Республики Казахстан в 1999 г.).

Эскимосский язык имеет две большие диалектные общности – юитскую (юпик) и инуитскую (инупик), которые приобрели черты самостоятельных языков. Язык азиатских эскимосов имеет три диалекта: чаплинский (на основе которого создан литературный язык), науканский и исчезающий диалект сиреникских эскимосов.

Письменность эскимосского (азиатского) языка существует с 1932 г. на латинской, с 1937 г. – на кириллической основе. Язык преподается в ряде школ, Анадырском педагогическом училище, Институте народов Севера Государственного педагогического университета им. Герцена. Ведутся радиопередачи, печатаются материалы в газете.

ЭСТОНСКИЙ ЯЗЫК (Эстон тілі, Estonian language) входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков; относится к языкам флективного типа (со значительными явлениями агглютинации).

Референтный народ: *эстонцы*; самоназв. – *эстласед*.

Основная страна проживания и история расселения. Предки эстонцев (финноязычные племена) появились на территории современной Эстонии в III тыс. до н.э. Позднее в их состав влились отдельные балтийские, скандинавские и восточнославянские группы. Формирование эстонской народности ускорилось в начале XIII в.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 1,11 млн эстонцев, из которых 93,2% проживали в СССР, 2,3% – в Канаде, 1,8% – в США.

В пределах Эстонии, по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г., проживало 93,8% эстонцев СССР.

Эстонский язык – государственный язык Эстонской Республики (Конституция 1992); один из 25 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык эстонской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности эстонской диаспоры Казахстана: 4083 (1970 г.), 3505 (1979 г.), 3331 (1989 г.), 1819 (1999 г.) чел., проживавших, в основном, в Карагандинской, Акмолинской, Восточно-Казахстанской и др. областях.

37,5% эстонцев, проживавших в Казахстане в 1989 г., заявили о том, что они считают родным язык своей национальности, однако только 5% владеют эстонским языком; 0,2% эстонцев признали родным казахский язык, владеют им 1,2%; 37,4% эстонцев считают родным русский язык, а владеют им 34%.

Степень двуязычия эстонцев Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 1295 чел. (71,2%) являются монолингвами, 524 чел. (28,8%) – билингвами.

Эстонский язык – древнеписьменный язык, первые записи на нем относятся к XIII в., с начала XVI в. появляются обширные тексты.

Письменность эстонского языка создана на латинской графической основе.

Эстонский язык имеет три диалектные группы: североэстонскую, южноэстонскую и северо-восточную. В XVI в. сформировались сразу два эстонских литературных языка: один на базе североэстонского диалекта, другой – на основе южноэстонского диалекта. Лишь со второй половины XIX в. начал складываться единый эстонский литературный язык, нормы которого укрепились в первой половине XX в.

ЯКУТСКИЙ (САХА) ЯЗЫК (Якут/саха тілі, Yakut language) входит в якутскую подгруппу уйгуро-огузской группы тюркских языков алтайской семьи; относится к языкам агглютинативного типа (использует агглютинативную аффиксацию в сочетании с аналитическими приемами и флексией в стяженных формах).

Референтный народ: *якуты*; самоназв. – *саха* (в пер. – я).

Основная страна проживания и история расселения. Якуты появились в бассейне среднего течения р. Лены в результате поглощения южными тюркоязычными переселенцами (вероятно, из Прибайкалья) местных палеоазиатских и тунгусоязычных племен. К XVII в. якуты распространились по долинам рек Лены, Яны, Индигирки, ассимилируя жившие там народы. По культурно-бытовым особенностям якуты до настоящего времени подразделяются на ряд локальных групп: амгиноленских, вилюйских, олекминских, верхоянских, северных.

Проживают якуты в основном в Якутии, а также Красноярском крае, Магаданской, Сахалинской и Амурской областях Российской Федерации. По данным (Voeschoten – 1998, 13–14), в Якутии (Саха) проживают 400 тыс. якутов. Переписью населения 1989 г. зафиксировано проживание в СССР 381922 якутов.

Якутский язык – государственный язык Республики Саха (Якутия) (Конституция 1992, Закон о языках 1992¹⁴⁰); экзогенный язык якутской диаспоры Казахстана.

Общая динамика численности якутской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 175 (1970 г.), 438 (1979 г.), 303 (1989 г.), 115 (1999 г.) чел.

По дополнительным статистическим данным, полученным в результате обработки материалов переписи населения СССР в 1989 г., из 380 тыс. якутов считают родным язык своей национальности 94%, однако свободно владеют им лишь 1,3%; считают родным русский язык 5,9%, но свободно владеют им 65,0% (Письменные 2000: L).

Результаты выборочной переписи 1994 г. свидетельствуют, что из 22058 опрошенных якутов Российской Федерации считают родным язык своей национальности 96,3%, а свободно владеют им только 0,7%; считают родным русский язык 3,7%, а свободно владеют им 67,7%. Монолингвами, говорящими только на языке этноса, являются 29% якутов Российской Федерации (там же: LI).

Степень двуязычия якутов Казахстана переписью 1999 г. определена следующим образом: 55 чел. (47,8%) являются монолингвами, 60 чел. (52,2%) – билингвами.

Письменные памятники на якутском языке появились в XVIII в., в 1705 г. в Амстердаме Н. Витзенем был издан перевод молитвы на якутском языке, с 1819 г. издавались многочисленные переводы, а позже – записи фольклорных текстов. Письменность на русской (кириллической) графике была создана в 1922 г., усовершенствована в 1924 г., в 1929 г. заменена на латинскую графику, с 1939 г. письменность возвращена на русскую (кириллическую) графическую основу.

В якутском языке выделяют четыре группы говоров: центральная, вилюйская, северо-западная и таймверская.

ЯПОНСКИЙ ЯЗЫК (Жапон тілі, Japanese language) – изолированный язык (возможно) алтайской семьи языков; относится к агглютинативному типу языков с номинативным строем.

Референтный народ: *японцы*, самоназв. – *нихондзин*.

Основная страна проживания и история расселения. Японцы составляют основное население Японии, проживают также в США, Бразилии, Перу, Канаде, Аргентине и др.; первые поселенцы пришли на Японские острова из Юго-Восточной Азии в VIII–VII тыс. до н.э. К середине II тыс. до н.э. японцы сформировались уже как группа племен. К IV в. н.э. сложилось первое общепонское государство (царство Ямато). Этнографической группой японцев являются рюкюусцы, которые ранее отличались по языку и культуре, но в настоящее время эти различия сглаживаются. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 122,96 млн японцев. Основная масса (98,7%) проживала в Японии, в США – 0,6%, Бразилии – 0,5%.

По данным переписи 1989 г., в СССР находились 683 японца, в Казахстане их было 19 чел. Расселились они следующим образом: Алма-Атинская область – 5, Восточно-Казахстанская – 2, Джамбулская – 1, Карагандинская – 6, Кустанайская – 2, Семипалатинская – 2, Целиноградская – 1, г. Алматы – 1 чел. Общая динамика численности японской диаспоры Казахстана выглядит следующим образом: 26 (1970 г.), 24 (1979 г.), 19 (1989 г.), 35 (1999 г.) чел.

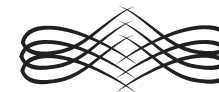
Японский язык – официальный язык Японии; экзогенный язык японской диаспоры Казахстана.

Письменность японского языка известна с VIII в.; представляет смешанное идеографически-силлабическое письмо, в котором сочетаются иероглифы и слоговые знаки (так называемые *кана*). Направление письма сверху вниз и справа налево, встречается и горизонтальное написание.

С XIX в. существуют системы японской латиницы, они распространены в информационных системах (Лингвистический 1990: 625–626).

Диалекты японского языка традиционно подразделяются на восточные (северо-восточная часть о. Хонсю и о. Сикоку), западные (западная часть о. Хонсю и о. Сикоку) и южные (о. Кюсю). От всех диалектов резко отличаются диалекты островов Рюкю, которые выделяются некоторыми лингвистами в особый язык.

140. В Законе Республики Саха (Якутия) «О языках в Республике Саха (Якутия)» (1992) говорится: «Республика Саха (Якутия) признает неотъемлемое право граждан любой национальности на свободное развитие их родного языка и культуры, равенство всех граждан перед законом, независимо от их национальности». «Язык саха как язык коренной нации, давшей название республике, является государственным языком Республики Саха (Якутия)». «Русский язык на территории Республики Саха (Якутия) является государственным языком и используется как средство межнационального общения». Эвенкийский, эвенский, юкагирский, долганский, чукотский языки признаются местными официальными языками в местах проживания этих народов и используются наравне с государственными языками».

РАЗДЕЛ 6. ИММИГРАНТСКИЕ ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА

АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК (Ағылшын тілі, English language) входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков; относится к аналитическим языкам.

Референтные народы: *англичане, американцы* и др.

Основная страна проживания. Англоязычные народы составляют основное население Великобритании, США, Канады, Новой Зеландии, Австралии, Ирландии, Индии, многих государств Африки, Европы, Азии и др.

Английский язык – официальный язык¹⁴¹ Соединенного Королевства Великобритания, Австралии, Новой Зеландии; один из официальных языков Канады (наряду с французским языком), Северной Ирландии (наряду с ирландским языком), Республики Индии (наряду с хинди), ЮАР, Федеративной Республики Нигерия, Республики Уганды, Республики Кении, Объединенной Республики Танзании и др.¹⁴²; международный мировой язык; один из шести официальных и рабочих языков ООН; один из 25 официальных языков Европейского Союза; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

Английский язык – родной язык 322 млн чел.; второй язык 180 млн чел. По общему числу носителей английский язык занимает четвертое место в мире (после китайского, хинди и испанского языков): на английском языке как родном говорят более 400 млн чел., как втором – свыше 700 млн чел.

Общая положительная динамика численности референтных народов в Казахстане: (1) англичане: 1970 г. – 5, 1979 г. – 15, 1989 г. – 12, 1999 г. – 81; (2) американцы: 1970 г. – 9, 1979 г. – 0, 1989 г. – 8, 1999 г. – 98.

Людей, говорящих на английском языке, условно можно разделить на три группы:

- собственно носители языка (так наз. *native speakers*), унаследовавшие английский язык в качестве родного/первого от родителей (старшего поколения);
- усвоившие английский язык в качестве второго языка в двуязычном обществе, которое в той или иной мере использует английский язык;
- усвоившие английский язык в учебных заведениях как Казахстана, так и англоязычных стран (напр., по программе «Болашак» и пр.) в объеме, необходимом для профессиональной деятельности, или в

141. 19 мая 2006 г. Сенат Конгресса США большинством голосов одобрил законопроект об английском языке как официальном языке страны, следующим этапом является рассмотрение законопроекта в Конгрессе, который рассматривается многими как проявление ужесточения иммиграционной политики государства и повышения требований к претендентам на получение американского гражданства (знание английского языка, истории, обычаев, национального гимна и проч.).

142. Английский язык является официальным языком 15 государств Африки.

объеме, предусмотренном образовательным стандартом для каждого уровня образования¹⁴³.

В основу литературного английского языка положен язык Лондона, диалектная база которого на раннем этапе формирования литературного языка изменилась за счет вытеснения в X–XVI вв. южных диалектных форм восточно-центрального. Историю английского литературного языка принято делить на древнеанглийский (450–1066 гг.), среднеанглийский (1066–1500 гг.), новый английский (с 1500 гг. – до нашего времени) периоды.

В результате прямых и опосредованных языковых контактов, связанных с распространением английского языка за пределами Великобритании, формируются различные варианты английского языка в США, Канаде, Австралии и др., которые отличаются по произношению и по лексическому составу.

Среди множества территориальных диалектов современного английского языка различают диалекты британского английского (шотландский, северные, центральные, южные, юго-западные и др.) и диалекты американского английского (калифорнийский, нью-йоркский, миссисипский и др.).

В Великобритании общепринятым стандартом речи образованных людей является BRP (британское общепринятое произношение); в США используется иной стандарт IN (центрально-северный), обычно известный как *Great American* (общеамериканский). В обеих странах также возможны и иные варианты произношения.

Письменность английского языка существует на основе латинской графики; сохраняется традиционное (с XV в.) написание большинства слов. В связи с существенными изменениями произносительных норм предпринимались неоднократные попытки реформировать английские правила правописания и в орфографию вносились некоторые незначительные изменения.

ВЬЕТНАМСКИЙ (АННАМСКИЙ) ЯЗЫК (Вьетнам тілі, Vietnamese language) входит вьетнамскую ветвь монкхмерской группы в составе аустроазиатских языков; относится к изолирующему типу языков.

Референтный народ – *вьетнамцы*; самоназв. – *вьет, кинь*.

143. В статье 5 Закона об образовании Республики Казахстан от 7 июня 1999 г. говорится: «Все учебные заведения, независимо от форм собственности, должны обеспечить знание и развитие казахского языка как государственного, а также изучение русского языка и одного из иностранных в соответствии с государственным общеобразовательным стандартом для каждого уровня образования». Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, отмечая в качестве стратегического направления языкового развития страны необходимость изучения английского языка, говорит, что новое поколение будет «одинаково владеть казахским, русским и английским языками» (Назарбаев – 1998, 28). «Образовательная сфера Республики Казахстан характеризуется четкой и однозначной ориентацией на выбор и изучение английского языка в силу его полинационального характера, глобальности и обеспечения доступа в мировое информационное пространство. Английский язык в системе высшего образования выполняет не только функции языка, который преподается как учебный предмет, но также выполняет функцию обучения и даже воспитания» (Сарыбай – 2003, 67–69).

Основная страна проживания. Древневьетнамские племена в I тыс. до н.э. пришли из Южного Китая на территорию Вьетнама, которую заселяли монкхмерские племена. Продвигаясь на юг, в XI–XV вв. до н.э. вьетнамцы ассимилировали часть населения (тьямов) существовавшего здесь государства Тьямпа (Чампа). Вьетнамский язык близок к китайско-тибетским, прежде всего к тайским языкам, в то же время в нем сохраняется большое количество монкхмерских языковых элементов.

Вьетнамский язык – официальный язык Республики Вьетнам, используется в Лаосе, Камбодже, Таиланде, Новой Каледонии, Франции, США (свыше 1,1 млн), Австралии, Канаде; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

В 2006 г. насчитывалось около 84,5 млн вьетнамцев (вьетов), подавляющее большинство которых составляют население Вьетнама (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/vm.htm>).

В конце 80-х гг. XX в. в СССР проживали 3396 вьетнамцев, из них 63,1% – в Российской Федерации.

Согласно статистическим данным, численность вьетнамцев в Республике Казахстан менялась следующим образом: 1970 г. – 258, 1979 г. – 14, 1989 г. – 88, 1999 г. – 29, при этом основная часть вьетнамцев проживает в Джамбулской и Карагандинской областях.

Формирование литературного вьетнамского языка связывают с XVIII в.; мощный импульс для развития вьетнамский литературный язык получил во второй половине XIX в. в связи с ослаблением воздействия китайского языка и культуры (до этого периода китайский язык был в стране официальным языком).

Вьетнамский язык имеет три диалектные общности (северная, центральная, южная), члениющиеся на многочисленные диалекты и говоры, характеризующиеся, в основном, фонетическими и лексическими различиями. В центральных диалектах сохранены более архаичные черты. В основе современного литературного вьетнамского языка лежит ханойский говор северного диалекта.

Письменность: изначально использовалось иероглифическое письмо тьяном (народное письмо), не получившее широкого распространения и официального признания; с 1910 года осуществлен перевод на латинский алфавит тьякуок-нгы (национальное письмо), в котором для обозначения смысловых различительных тонов используются диакритические знаки.

ИСПАНСКИЙ ЯЗЫК (Испан тілі, Spanish language)¹⁴⁴ входит в иберо-романскую подгруппу романской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективно-синтетического типа

144. Испанский язык иногда продолжают называть кастильским (исп. español o castellano) по названию региона, с которым связывают его происхождение.

Референтные народы – *испанцы; кубинцы.*

Основная страна проживания. Испаноязычные народы составляют основное население Испании, Мексики, Колумбии, Аргентины, Перу, Венесуэлы, Бразилии, Чили, Кубы, Эквадора, Боливии, Гватемалы и др. (около 60 стран). На формирование населения Испании большое влияние оказали племена *иберов, кельтов, свевов, вандалов, аланов, вестготов*, а также завоевания Пиренейского полуострова *римлянами* (II в. до н.э. – V в. н.э.) и *арабами* (VIII–XIII вв. н.э.). В конце XV в. было создано централизованное государство, объединившее *испанцев, каталонцев, басков* (самоназв. – *эускалдунак*), *галисийцев* (самоназв. – *галъегос*) и др. В формировании испанского языка в значительной степени сказалось влияние живой народной латыни.

Испанский язык – официальный язык Королевства Испания, Аргентины, Боливии, Венесуэлы, Гватемалы, Гондураса, Доминиканской Республики, Западной Сахары, Колумбии, Коста-Рики, Кубы, Мексики, Никарагуа, Сальвадора, Панамы, Парагвая, Перу (наряду с кечуа), Пуэрто-Рико (наряду с английским языком), Уругвая, Эквадора, Боливии (наряду с кечуа и аймара), Экваториальной Гвинеи и др. Испанский язык широко распространен в южных штатах США (Нью-Мексико, Пуэрто-Рико и др.) и используется в них в качестве официального наряду с английским языком. Испанский язык является одним из шести официальных и рабочих языков ООН, одним из 25 официальных языков Европейского Союза, Организации Американских государств; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

Испанский язык – родной язык 358 млн чел., второй язык более 100 млн чел. В конце XX в. в мире насчитывалось около 30 млн испанцев (92,3% из них в Испании), 7,9 млн каталонцев (92% в Испании), 4,1 млн галисийцев (76,1% в Испании) и др.; свыше 106 млн мексиканцев, 46 млн колумбийцев, 41 млн аргентинцев, около 20 млн бразильцев, около 16 млн чилийцев, свыше 11 млн кубинцев, 11 млн эквадорцев и др. По количеству говорящих испанский язык занимает третье место в мире (после китайского языка и хинди).

В СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживали 3172 испанца; из них 41 являлся жителем Казахстана (Восточно-Казахстанская область – 9, Семипалатинская и Алма-Атинская – по 6, Чимкентская – 5, Гурьевская и Карагандинская – по 4, Кокчетавская и Талды-Курганская – по 2, Джезказганская, Кустанайская, Северо-Казахстанская – по 1).

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 10,92 млн кубинцев, проживавших в основном на Кубе (91,8%) и США (7,4%). Жителями СССР, по данным переписи населения 1989 г., являлись 2811 кубинцев. В Казахстане проживали 86 кубинцев (г. Алматы – 26, в Целиноградской области – 13, Кустанайской – 12, Джезказганской – 8, Талды-Курганской – 7, Кзыл-Ординской – 7, Павлодарской – 3, Уральской – 3,

Карагандинской – 2, Северо-Казахстанской – 2, Чимкентской – 2, Восточно-Казахстанской – 1).

Общая динамика численности референтных народов в Казахстане:

(1) испанцы: 1970 г. – 68, 1979 г. – 33, 1989 г. – 41, 1999 г. – 34;

(2) кубинцы: 1970 г. – 0, 1979 г. – 97, 1989 г. – 83, 1999 г. – 50.

Испанский язык характеризуется множественностью диалектов: *арагонский, астурийский, кастильский, леонский* и мн. др. Кроме того, существует множество территориальных вариантов испанского языка (*кубинский испанский, филиппинский испанский (чебакано), доминиканский испанский, мексиканский испанский, чилийский испанский* и мн.-мн. др.), которые характеризуются сильной тенденцией к расхождению, связанную со стремительным развитием технического прогресса и глобализацией.

Письменность испанского языка создана на латинской графической основе; старейшие памятники на кастильском «Песнь о моем Сиде» (1140–1155 гг.).

ИТАЛЬЯНСКИЙ ЯЗЫК (Итальян тілі, Italian language) входит в итало-романскую подгруппу романской ветви индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективно-синтетического типа.

Референтный народ – *итальянцы*.

Основная страна проживания. Италиянцы – основное население Италии, проживают также во Франции, Германии, Швейцарии, Бельгии, Великобритании, США и др. Древнейшей основой итальянского этноса были италийские племена. Среди них выделялись латины (впоследствии – римляне), покорившие в VI–II вв. до н.э. все остальные италийские племена. Упрочение власти Рима в Италии положило начало романизации, сыгравшей впоследствии огромную роль в истории народов Европы. На протяжении многих столетий шло интенсивное смешение романизованного населения Аппенинского полуострова с различными племенами, пытавшимися завоевать Рим. Почти всегда благодаря более высокой культуре итальянского населения завоеватели оказывались ассимилированными. В XIII–XIV вв. в Италии складывается единый литературный язык, у всего населения страны появляются общие культурные особенности, однако образование единой нации произошло лишь в конце XIX в., после объединения всех земель Италии в одно государство. Тем не менее до настоящего времени сохранились довольно существенные отличия в культуре и языке (сардинцы, сицилийцы, окситанцы и др.).

Итальянский язык – официальный язык Итальянской Республики, Ватикана (наряду с латинским языком), Республики Сан-Марино и Швейцарской конфедерации (наряду с немецким, французским и

ретороманским); один из 25 официальных языков Европейского Союза; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

В конце 80-х гг. в мире насчитывалось около 65,5 млн итальянцев. Основная масса – жители Италии (82,3%), США (7,6%), Аргентины (2,1%), Франции (1,7%). По данным 2006 г., только в Италии проживают 58 133 509 млн чел.

По данным переписи населения 1989 г., в СССР проживали 1337 итальянцев, в том числе в Казахстане – 150 чел. (в Карагандинской – 55, Целиноградской – 47, Актюбинской – 12, Гурьевской – 5, Джезказганской – 5, Кзыл-Ординской – 1, Кокчетавской – 2, Кустанайской – 4, Павлодарской – 6, Северо-Казахстанской – 5, Семипалатинской – 3, Талды-Курганской – 3, Чимкентской – 2).

Общая динамика численности итальянцев в Казахстане: 1970 г. – 152, 1979 г. – 117, 1989 г. – 146, 1999 г. – 113.

Письменность итальянского языка создана на латинской графической основе.

Диалекты в Италии имеют значительные различия и образуют *северную* (пьемонтский, лигурийский, ломбардский, эмильянский, венецианский), *центральную* (тосканский, умбрский, римский, корсиканский) и *южную* (неаполитанский, абруцский, апулийский, калабрийский, сицилийский) группы; имеется более 100 говоров. Под влиянием диалектов образовались региональные варианты итальянского языка.

КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК (Кытай тілі, Chinese language) входит в восточную группу китайско-тибетской семьи языков; относится к изолирующему типу языков (немногочисленные аффиксы имеют агглютинативный характер).

Референтный народ: *китайцы*, самоназв. – *хань, хань-жэн*. Самоназв. китайцев, проживающих за рубежом, – *хуажень, танжень, хуацяо* (в пер. *китайский гость* или *китаец, живущий за рубежом*).

Основная страна проживания. Китайцы составляют основное население Китайской Народной Республики. Значительные группы китайцев проживают в Таиланде, Гонконге, США, Индонезии, Камбодже, Лаосе, Вьетнаме, Бирме, Малайзии, Сингапуре и др. странах. В этнической истории китайцев принимали участие различные народы, говорившие на китайско-тибетских, малайско-полинезийских, мон-кхмерских и алтайских языках. К числу предков китайцев принадлежат племена *ся, шан, чжоу, мань, жум, юэ* и др. Образование древнекитайской народности относится ко времени династии Хань (III в. до н.э. – III в. н.э.), название которой стало в дальнейшем самоназванием китайцев. В последующем расширение территории государства сопровождалось значительными переселениями китайцев и ассимиляцией других народов

Восточной Азии (маньчжуров, туцзя, шэ, чжуан, бай и др.). В настоящее время все больше развиваются взаимные связи между различными группами китайцев, и в то же время продолжается ассимиляция китайцами многих других народов.

Китайский язык – официальный язык Китайской народной Республики, Сингапура, Тайваня, Гонконга; один из официальных языков ООН; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

По количеству говорящих китайский язык занимает первое место в мире, в 2006 г. только в Китае насчитывалось 1313973713 (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ch.html>) чел.

В СССР, по данным переписи населения 1989 г., проживало 11355 китайцев; из них 3731 – в Казахстане, при этом 205 китайцев отметили владение казахским, 1265 – владение русским языком.

Общая динамика численности китайцев в Казахстане: 1970 г. – 4189, 1979 г. – 3715, 1989 г. – 3627, 1999 г. – 3510. В настоящее время численность китайцев в стране возросла, однако точных данных об их количестве не имеется.

Письменность китайского языка – это иероглифическое письмо (в звуковом отношении один иероглиф соответствует тонированному слогу). Начертание иероглифа складывается из стандартных черт (от 1 до 28), повторяющихся в различных комбинациях; слово может обозначаться сочетанием 1–4 иероглифов. С начала XVIII в. в Китае предпринимались попытки создания звуковых алфавитов (так, в 1958 г. был принят транскрипционный алфавит, состоящий из 26 латинских букв, который использовался в почтовых индексах, телеграфе и пр.). Однако реформы письма сопряжены с трудностями, связанными с проблемой сохранения культурного наследия и существованием сильной диалектной раздробленности. Тем не менее, продолжается работа по графическому упрощению иероглифов, и в настоящее время китайская иероглифическая письменность существует в двух вариантах: упрощенном (материковый Китай) и традиционном (Тайвань и др. страны).

Китайский язык имеет семь основных диалектов (*у, сянь, гань, хакка, юэ, минь*), сильно различающихся между собой и связанных регулярными звуковыми соответствиями. Современный китайский язык основан на северных диалектах и его фонетической нормой является пекинское произношение (стандартный китайский, или *путунхуа*).

Китайский культурный центр был создан в Казахстане 13 июня 1997 г.; инициатором его создания является Л.Н. Лю. Основной целью центра являются обучение китайскому языку, сохранение и пропаганда китайских традиций, культуры и обычаев среди населения, содействие и сохранение межнационального согласия, единства и сплоченности народов Республики Казахстан.

УРДУ (Урду тілі, Urdu language) входит в индийскую ветвь индоевропейской семьи языков; относится к языкам флективного типа с агглютинацией.

Референтный народ – *пакистанцы*.

Основная страна проживания. Пакистанцы составляют основное население Пакистана и Индии. По данным 2006 г., в Пакистане с населением 165803560 на урду говорят около 15 млн (только 8%), главным образом в городах Карачи, Лахор, Равалпинди, Исламабад и др.; в Индии с населением 1095351995 на урду говорят около 30 млн чел. (штаты Уттар-Прадеш, Бихар, Махараштра) (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>). В Индии урду является основным языком мусульманского религиозного меньшинства.

Урду сформировался на основе говоров (*кхари боли*) в XIII–XIV вв. как народно-разговорный язык *хиндустани (рехта)*, поэтому урду считается генетической и структурной разновидностью хинди. Название языка возводят к тюрскому *орда*, так обозначались мусульманские завоеватели. Различия урду и хинди касаются в основном лексики, имеются также отличия в фонетике, морфологии и синтаксисе. Для урду, распространившегося по всей территории Индии, характерна тенденция к сближению с хинди.

Урду – официальный язык Исламской Республики Пакистан (наряду с английским, своеобразным *lingua franca* элиты и администрации; белуджским в провинции Белуджистан); официальный язык Индии (наряду с хинди, бенгали, телугу, маратхи, тамильским, гуджарати, малай-алами, каннада, ория, пенджаби, ассамским, кашмири, синдхи, а также английским языком, имеющим статус ассоциированного языка политической и коммерческой коммуникации); один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

Урду как родной язык используют в мире свыше 158 млн чел., около 150–200 млн умеют говорить на нем как на втором языке.

Общая динамика численности народов Индии и Пакистана в Казахстане выглядит следующим образом: 52 (1070 г.), 23 (1979 г.), 28 (1989 г.), 682 (1999 г.) чел.

Письменность урду создана на основе модифицированной арабо-персидской графики, дополненной диакритическими знаками из арабского или персидского письма.

Современный литературный урду сложился в конце XVIII–XIX вв. в городах Дели и Лакхнау; существует богатая литература. В литературном урду сохранились черты хинди и персидского, используются варианты слов из обоих языков, при этом слова персидского происхождения характеризуются как слова высокого стиля, предложения могут быть построены по правилам синтаксиса хинди и персидского языков и др.

ФРАНЦУЗСКИЙ ЯЗЫК (Француз тілі, French language) входит в галло-романскую группу романской ветви индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу языков.

Референтный народ – *французы*; самоназв. – *франсе*.

Основная страна проживания. Предками французов были галлы, проживавшие в середине I тыс. до н.э. на территории современной Франции. В I в. до н.э. Галлия была завоевана римлянами, это привело к романизации галлов. С III в. н.э. началось вторжение в Галлию германских племен: *вестготов, бургундов и франков*. В VI в. н.э. было создано Франкское государство, превратившееся в VIII в. при Карле Великом в огромную империю, в IX в. из распавшейся Каролингской империи выделилось западно-франкское королевство, которое стало называться Францией. До настоящего времени сохраняются значительные этнографические и языковые различия между отдельными группами французов, особенно между населением севера и юга (*бургундцы, овернцы, пикардийцы, гасконцы, провансальцы, эльзасцы, бретонцы, фламандцы, баски, каталонцы* и др.)

На французском языке говорят около 130–200 млн чел. В конце 80-х гг. в мире насчитывалось 47,87 млн французов (в это число не входят 8,86 млн франкоканадцев, которые считаются отдельным народом), в большинстве проживавших во Франции (96,1%) и США (1,3%). В 2006 г. во Франции зафиксировано проживание 62752136 чел., из них 60876136 французов.

Французский язык – официальный язык 29 стран мира, в том числе Французской Республики, Королевства Бельгия (наряду с нидерландским языком), Швейцарской конфедерации (наряду с немецким и итальянским языками), Канады (наряду с английским языком), Республики Гаити, Монако (родной язык значительной части населения) и мн. др. государств; один из 25 официальных языков Европейского Союза; один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

По данным переписи населения 1989 г., жителями СССР являлся 701 француз, в том числе в Казахстане – 33: по 10 французов проживали в Карагандинской области и г. Алма-Ате, в Талды-Курганской области – 6, в Кустанайской – по 2, в Алма-Атинской и Семипалатинской – по 1.

Общая динамика численности французов в Казахстане выглядит следующим образом: 1970 г. – 70, 1979 г. – 56, 1989 г. – 32, 1999 г. – 31 чел.

Письменность на основе латинской графики (26 букв и диакритические знаки).

Диалекты: *франсийский* (диалект Иль-де-Франса, историческая основа современного французского языка), *северные* (нормандский, пикардский, валлонский в Бельгии), *западные* (анжуйский, галло и др.), *юго-западные* (пуатевинский и др.), *центральные, юго-восточные* (бургундский, франш-контийский), *восточные* (лотарингский,

шампанский), *франко-провансальские*, занимающие промежуточное положение между французским и окситанским языками.

ХИНДИ (Хинди тілі, Hindi language) входит в индийскую ветвь индоевропейской семьи языков; относится к флективному типу, имеется агглютинативная аффиксация.

Референтный народ: *индийцы*.

Основная страна проживания. Индийцы составляют основное население Индии. По данным 2006 г., 30% населения Индии, составляющего 1095351995 чел., считают хинди родным языком (<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields>). В Индии хинди является родным языком для около 330 млн чел.; по количеству людей в мире, говорящих на хинди (более 600 млн чел.), этот язык входит в первую пятерку языков мира.

Хинди, восходящий к санскриту, испытывал сильное влияние со стороны персидского, фарси, арабского, португальского, турецкого и особенно английского языка. Название языка *хинди* используется для обозначения как самого литературного языка, так и группы родственных языков (от 17 до 23 языков).

Хинди – официальный язык¹⁴⁵ Республики Индия (наряду с урду, бенгали, телугу, маратхи, тамильским, гуджарати, малайалам, каннада, ория, пенджаби, ассамским, кашмири, синдхи, санскритом; английский является ассоциированным языком, сохраняющим свои позиции в политической и коммерческой коммуникации); один из иммигрантских языков Республики Казахстан.

Общая динамика численности народов Индии и Пакистана в Казахстане выглядит следующим образом: 52 (1070 г.), 23 (1979 г.), 28 (1989 г.), 682 (1999 г.) чел.

Письменность хинди основана на *деванагари* (devanagari) – оригинальном *гуптском* (алфавит *брахми*) письме, который был положен в основу современных индийских систем письма. Для деванагари характерны непрерывные горизонтальные штрихи в верхней части букв по всей длине строки, направление письма слева направо. Светская разновидность деванагари называется *нагари* со скорописными формами *каятхи* (*кайтхи*), *сурафи* (*магаджани*).

Диалекты хинди распадаются на две группы: западную (брадж, каннауджи, бундели, бангару и др.) и восточную (чхаттисгархи, багхели, авадхи, байсвари и др.), обладающими значительными структурными различиями. Современный литературный язык хинди сформировался на основе диалекта *кхари боли* в нач. XIX в.

145. При определении статуса хинди указывается следующее обязательное требование – это «хинди в письменности деванагари» (ст. 343 Конституции Республики Индия). Хиндустани, популярный вариант языков хинди и урду, используется преимущественно на севере Индии, однако статуса официального не имеет (<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/pk.html>).

**РАЗДЕЛ 7. АЛФАВИТНЫЙ КЛАССИФИКАТОР
ЯЗЫКОВ КАЗАХСТАНА¹⁴⁶**

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
1	Абазинский	Абазины	Абхазо-абазинская подгруппа абхазо-адыгской (западно-кавказской) группы иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный полисинтетический тип Экзогенный язык абазинской диаспоры
2	Абхазский	Абхазы	Абхазо-адыгская подгруппа (западно-кавказской) группы иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный полисинтетический тип Экзогенный язык абхазской диаспоры
3	Аварский	Аварцы	Аваро-андийская подгруппа аваро-андо-цезской группы нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип; совмещение признаков номинативного и эргативного строя Экзогенный язык аварской диаспоры
4	Агульский	Агулы	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип; совмещение признаков эргативного и номинативного строя Экзогенный язык агульской диаспоры
5	Адыгейский (кяхский)	Адыгейцы	Абхазо-адыгская (западно-кавказская) группа иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный полисинтетический тип Экзогенный язык адыгейской диаспоры
6	Азербайджанский	Азербайджане	Юго-западная ветвь тюркской группы алтайской семьи Агглютинативный язык с постпозитивным сингармонизмом Экзогенный язык азербайджанской диаспоры
7	Албанский	Албанцы	Изолированная группа индоевропейской семьи языков Флективный синтетический тип Экзогенный язык албанской диаспоры
8	Алеутский	Алеуты	Эскимосско-алеутские языки палеоазиатской семьи языков Агглютинативно-полисинтетический тип Эндогенный язык алеутской диаспоры
9	Алтайский	Алтайцы	Кыргызско-кипчакская группа восточнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный язык с палатальным и губным сингармонизмом Экзогенный язык алтайской диаспоры
10	Английский	Американцы, англичане	Западно-германская группа германской ветви индоевропейской семьи языков Аналитический тип Иммигрантский язык

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
11	Арабский	Арабы	Семитская ветвь афразийской, или семито-хамитской, макросемьи языков Агглютинативно-флективный тип Экзогенный язык арабской диаспоры
12	Армянский	Армяне	Изолированный язык индоевропейской семьи языков Флективно-синтетический тип Экзогенный язык армянской диаспоры
13	Ассирийский (ново-ссирийский, айсорский)	Ассирийцы	Северо-центральная подгруппа арамейской подгруппы семито-хамитской семьи языков Флективно-агглютинативный язык Эндогенный язык ассирийской диаспоры
14	Башкирский	Башкиры	Кипчакско-булгарская подгруппа западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык башкирской диаспоры
15	Белорусский	Белорусы	Восточнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективно-синтетический тип Экзогенный язык белорусской диаспоры
16	Белуджский (балочи)	Белуджи	Северо-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, номинативный строй Эндогенный язык диаспоры белуджи
17	Болгарский	Болгары	Южнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективно-синтетический тип Экзогенный язык болгарской диаспоры
18	Бурятский	Буряты	Монгольская группа алтайской семьи языков Агглютинативный тип (губной сингармонизм) Экзогенный язык бурятской диаспоры
19	Венгерский	Венгры	Угорская ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков Агглютинативный тип Экзогенный язык венгерский диаспоры
20	Вепский	Вепсы	Северная группа прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков Агглютинативный тип с частичным сингармонизмом Эндогенный язык вепской диаспоры
21	Вьетнамский (аннамский)	Вьетнамцы	Вьетмыонгская ветвь монхмерской группы аустроазиатской семьи языков Изолирующий тип Иммигрантский язык
22	Гагаузский	Гагаузы	Юго-западная (огузская) подгруппа тюркской группы алтайской семьи языков Агглютинативный тип Экзогенный язык гагаузской диаспоры
23	Греческий	Греки	Изолированный язык индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык греческой диаспоры

146. В список включены языки всех четырех разделов Справочника: казахский, русский, языки диаспор, иммигрантские языки

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
24	Грузинский	Грузины, евреи грузинские	Картвельская группа иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, эргативный строй Экзогенный язык грузинской диаспоры
25	Даргинский	Даргинцы	Лакско-даргинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, эргативный строй Экзогенный язык даргинской диаспоры
26	Долганский	Долганы	Тюркский язык алтайской семьи языков Агглютинативный тип с разрушенным сингармонизмом Экзогенный язык долганской диаспоры
27	Дунганский	Дунгане	Китайская ветвь китайско-тибетской семьи языков Изолирующий тип с чертами агглютинации Эндогенный язык дунганской диаспоры
28	Иврит	Евреи (израильского происхождения)	Семитская подгруппа семито-хамитской семьи языков Агглютинативно-флективный тип Экзогенный язык еврейской диаспоры
29	Идиш	Евреи (немецкого происхождения)	Западногерманская подгруппа германской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип Эндогенный язык еврейской диаспоры
30	Ижорский	Ижорцы	Северная группа прибалтийско-финской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип Эндогенный язык ижорской диаспоры
31	Ингушский	Ингуши	Нахская подгруппа нахско-дагестанской группы иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами эргативности Экзогенный язык ингушской диаспоры
32	Испанский	Испанцы, кубинцы	Иберороманская подгруппа романской ветви индоевропейской семьи языков Флективно-синтетический тип Иммигрантский язык
33	Итальянский	Итальянцы	Итало-романская подгруппа романской ветви индоевропейской семьи языков Флективно-синтетический тип Иммигрантский язык
34	Кабардино-черкесский (черкесский)	Кабардинцы, черкесы	Абхазо-адыгская (западнокавказская) группа иберийско-кавказской семьи языков
35	Казахский	Казахи	Западная группа тюркских языков алтайской семьи языков Агглютинативный язык, лингвальный сингармонизм Государственный язык Казахстана

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
36	Калмыцкий	Калмыки	Западно-монгольская группа алтайской семьи языков Агглютинативный тип (небный сингармонизм) Экзогенный язык калмыцкой диаспоры
37	Караимский	Караимы	Кипчакская подгруппа тюркской группы алтайской семьи языков Агглютинативный тип Эндогенный язык караимской диаспоры
38	Каракалпакский	Каракалпаки	Кипчакско-ногайская подгруппа западной ветви тюркской группы алтайской семьи языков Агглютинативный тип Экзогенный язык каракалпакской диаспоры
39	Карачаево-балкарский (балкарский)	Балкарцы, карачаевцы	Кипчакско-половецкая подгруппа кипчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык карачаево-балкарской диаспоры
40	Карельский	Карелы	Северная группа прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык карельской диаспоры
41	Китайский	Китайцы	Восточная группа китайско-тибетской семьи языков Изолирующий тип Иммигрантский язык
42	Коми-зырянский	Коми-зыряне	Пермская группа финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип с элементами флективности Экзогенный язык коми-зырянской диаспоры
43	Коми-пермяцкий	Коми-пермяки	Пермская группа финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип с элементами флективности Экзогенный язык коми-пермяцкой диаспоры
44	Корейский (коре мар/юкчин/менчхон)	Корейцы	Изолированный язык (возможно, алтайская семья языков) Агглютинативный язык Экзогенный язык корейской диаспоры
45	Корякский	Коряки	Чукотско-корякская ветвь палеоазиатской семьи языков Агглютинативный тип, сингармонизм Эндогенный язык корякской диаспоры
46	Крымско-татарский	Крымские татары, крымчаки	Тюркский язык алтайской семьи Агглютинативный тип с небным и губным сингармонизмом Экзогенный язык диаспоры крымских татар и диаспоры крымских евреев (крымчаков)
47	Кумыкский	Кумыки	Кипчакско-половецкая подгруппа восточнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык кумыкской диаспоры
48	Курдский	Курды	Северо-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный язык с агглютинацией, изафетом и эргативными конструкциями Экзогенный язык курдской диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
49	Кыргызский (киргизский)	Кыргызы	Кыргызско-кипчакская группа восточной ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный язык, лабиальный сингармонизм Экзогенный язык кыргызской диаспоры
50	Лакский	Лакцы	Лакско-даргинская группа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, эргативный строй Экзогенный язык лакской диаспоры
51	Латышский	Латыши	Балтийская ветвь индоевропейской семьи языков Флективный тип, номинативный строй Экзогенный язык латышской диаспоры
52	Лезгинский	Лезгины	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности и эргативным строем Экзогенный язык лезгинской диаспоры
53	Ливский	Ливы	Южная группа прибалтийско-финской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип Эндогенный язык ливской диаспоры
54	Литовский	Литовцы	Балтийская ветвь индоевропейской семьи языков Флективный тип, номинативный строй Экзогенный язык литовской диаспоры
55	Мансийский	Манси	Обско-угорская ветвь финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип, имеется артикль Эндогенный язык мансийской диаспоры
56	Марийский горный	Марийцы	Волжская ветвь финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип, палатальный и лабиальный сингармонизм Экзогенный язык марийской (горной) диаспоры
57	Марийский луговой	Марийцы	Волжская ветвь финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип, палатальный и лабиальный сингармонизм Экзогенный язык марийской (луговой) диаспоры
58	Молдавский	Молдаване	Балкано-романская подгруппа романской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип номинативного строя Экзогенный язык молдавской диаспоры
59	Монгольский (халха монгольский)	Монголы	Монгольская ветвь алтайской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация), синтетический строй Экзогенный язык монгольской диаспоры
60	Мордовский мокша	Мордва	Мордовская подгруппа финно-волжской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип с элементами флективности и аналитизма Экзогенный язык мордовской (мокша) диаспоры
61	Мордовский эрзя	Мордва	Мордовская подгруппа финно-волжской ветви финно-угорской семьи языков Агглютинативный тип с элементами флективности и аналитизма Экзогенный язык мордовской (эрзя) диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
62	Нанайский	Нанайцы	Тунгусо-маньчжурская семья языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Эндогенный язык нанайской диаспоры
63	Нганасанский (тавгийский, тавгийско-самоедский)	Нганасаны	Самодийская группа уральской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация) Эндогенный язык нганасанской диаспоры Казахстана
64	Негидальский	Негидальцы	Тунгусо-маньчжурская семья языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Эндогенный язык негидальской диаспоры
65	Немецкий	Австрийцы	Западногерманская подгруппа германской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип, аналитико-синтетический строй, Экзогенный язык немецкой и австрийской диаспор
66	Ненецкий (юрако-самоедский)	Ненцы	Северно-самодийская группа самодийских языков уральской семьи Агглютинативный тип с явлениями флективности Экзогенный язык ненецкой диаспоры
67	Нивхский	Нивхи	Изолированный язык палеоазиатской семьи языков Агглютинативный тип с явлениями инкорпорации Эндогенный язык нивхской диаспоры
68	Нидерландский (голландский)	Голландцы	Западногерманская группа германской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык нидерландской диаспоры
69	Ногайский	Ногайцы	Кыпчакско-ногайская подгруппа кыпчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык ногайской диаспоры
70	Орочский	Орочи	Южная подгруппа тунгусо-маньчжурской группы алтайской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Эндогенный язык орочской диаспоры
71	Осетинский	Осетины	Северная восточно-иранская группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип с элементами агглютинации Экзогенный язык осетинской диаспоры
72	Персидский (фарси)	Персы (ираны, фарсы)	Юго-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип с элементами агглютинации, изафет Экзогенный язык персидской диаспоры
73	Польский	Поляки	Западнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип, номинативный строй Экзогенный язык польской диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
74	Пушту (пашто, афганский язык)	Афганцы (пуштуны)	Восточноиранская группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, эргативный строй Экзогенный язык афганской диаспоры
75	Румынский	Румыны	Балкано-романская группа романской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, аналитический строй Экзогенный язык румынской диаспоры
76	Русский	Русские	Восточнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип, синтетический строй Экзогенный язык русской диаспоры
77	Рутульский	Рутульцы (рутулы)	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, номинативный и эргативный строй Экзогенный язык рутульской диаспоры
78	Селькупский (самоедский)	Селькупы	Самодийская группа уральской семьи языков Агглютинативный тип Эндогенный язык селькупской диаспоры
79	Сербский	Сербы	Южнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык сербской диаспоры
80	Словацкий	Словаки	Западнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык словацкой диаспоры
81	Табасаранский	Табасараны	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской группы иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, номинативный и эргативный строй Экзогенный язык табасаранской диаспоры
82	Таджикский	Таджики, евреи средне-азиатские	Юго-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, аналитический строй Экзогенный язык таджикской диаспоры
83	Талышский	Талыши	Северо-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, аналитический строй Эндогенный язык талышской диаспоры
84	Татарский	Татары, евреи крымские	Кипчакско-булгарская подгруппа кипчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык татарской диаспоры
85	Татский	Таты, горские евреи	Юго-западная группа иранской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип, аналитический строй Экзогенный язык татской диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
86	Тувинский	Тувинцы	Уйгуро-тувинская подгруппа огузской группы восточнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык тувинской диаспоры
87	Турецкий	Турки	Огузско-сельджукская подгруппа огузской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык диаспоры турков и турков-месхетинцев
88	Туркменский	Туркмены	Огузо-туркменская подгруппа западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип, лабиальный сингармонизм Экзогенный язык туркменской диаспоры
89	Удинский	Удины	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, номинативный и эргативный строй Эндогенный язык удинской диаспоры
90	Удмуртский	Удмурты	Пермская группа финно-угорских языков уральской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык удмуртской диаспоры
91	Удэгейский	Удэгейцы	Тунгусо-маньчжурская семья языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Эндогенный язык удэгейской диаспоры
92	Узбекский	Узбеки	Карлукская группа западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип, отсутствие сингармонизма (одновариантность аффиксов) Экзогенный язык узбекской диаспоры
93	Уйгурский / новоуйгурский	Уйгуры	Карлукская группа западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип, непоследовательный сингармонизм, регрессивная ассимиляция Эндогенный язык уйгурской диаспоры
94	Украинский	Украинцы	Восточнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип, синтетический строй Экзогенный язык украинской диаспоры
95	Ульчский	Ульчи	Амурская подгруппа тунгусо-маньчжурской ветви уральской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Эндогенный язык ульчской диаспоры
96	Урду	Народы Пакистана	Индийская ветвь индоевропейской семьи языков Флективный тип с агглютинацией Иммигрантский язык
97	Финский	Финны	Северная группа прибалтийско-финской группы финно-угорской семьи языков Агглютинативный язык (с чертами флективности), номинативный строй Экзогенный язык финской диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
98	Французский	Французы	Галло-романская группа романской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип Иммигрантский язык
99	Хакасский	Хакасы	Тюркский язык алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык хакасской диаспоры
100	Хантыйский (остяцкий)	Ханты	Обско-угорская ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков Агглютинативный тип (имеется артикль) Эндогенный язык хантыйской диаспоры
101	Хинди	Народы Индии	Индийская ветвь индоевропейской семьи языков Флективный тип с агглютинацией Иммигрантский язык
102	Хорватский	Хорваты	Южнославянская подгруппа славянской группы индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык хорватской диаспоры
103	Цахурский	Цахуры	Лезгинская подгруппа нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с чертами флективности, номинативный и эргативный строй Эндогенный язык цахурской диаспоры
104	Цыганский	Цыгане	Индийская (индоарийская) группа индоевропейской семьи языков Флективный тип с тенденцией к агглютинации Эндогенный язык цыганской диаспоры
105	Чеченский	Чеченцы	Нахско-дагестанская ветвь иберийско-кавказской семьи языков Агглютинативный тип с элементами флективности Экзогенный язык чеченской диаспоры
106	Чешский	Чехи	Западнославянская группа славянской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык чешской диаспоры
107	Чуванский	Чуванцы	Изолированный язык (юкагиро-чуванской группы) палеоазиатской семьи языков Агглютинативный тип Эндогенный язык чуванской диаспоры
108	Чувашский	Чуваши	Булгарская группа тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Экзогенный язык чувашской диаспоры
109	Чукотский	Чукчи	Чукотско-камчатская группа палеоазиатской семьи языков Полисинтетический (инкорпорирующий) тип Экзогенный язык чукотской диаспоры
110	Шведский	Шведы	Скандинавская группа германской ветви индоевропейской семьи языков Флективный тип Экзогенный язык шведской диаспоры

№ п/п	Язык (лингвоним)	Референтный народ (этноним)	Семья, тип языка, характеристика
111	Шорский	Шорцы	Хакасская подгруппа уйгуро-огузской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип Эндогенный язык шорской диаспоры
112	Эвенкийский (тунгусский)	Эвенки	Тунгусо-маньчжурская ветвь алтайской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Экзогенный язык эвенкийской диаспоры
113	Эвенский (ламутский)	Эвены	Тунгусо-маньчжурская ветвь алтайской семьи языков Агглютинативный тип (суффиксация), имеется фузия, номинативный строй Экзогенный язык эвенской диаспоры
114	Эскимосский	Эскимосы	Эскимосско-алеутская ветвь палеоазиатской семьи языков Полисинтетический (инкорпорирующий) тип, агглютинация Эндогенный язык диаспоры эскимосов
115	Эстонский	Эстонцы	Южная группа прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи Флективный тип со значительными явлениями агглютинации Экзогенный язык эстонской диаспоры
116	Якутский (саха)	Саха	Якутская подгруппа уйгуро-огузской ветви тюркских языков алтайской семьи Агглютинативный тип, аналитический строй, последовательный сингармонизм Экзогенный язык якутской диаспоры
117	Японский	Японцы	Изолированный язык (возможно алтайской или австронезийской семьи языков) Агглютинативный тип, номинативный строй Экзогенный язык японской диаспоры

БИБЛИОГРАФИЯ

Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. – Казань, 1997

Аканова Д., Сулейменова Э. Русский язык и новая языковая политика в Казахстане (1991–2001) – *Studia slavica. Kazakhstan*. – Выпуск 1. Доклады казахстанской делегации на XIII Международном съезде славистов. – Любляна, 15–21 августа 2003 года. – Алматы: Казак университеті, 2003

Аканова Д., Алдашева А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. Ресми-іскери қазақ тілі. Бірінші – үшінші деңгей. – Алматы, 2002

Аканова Д., Алдашева А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. Ресми-іскери қазақ тілі. Грамматикалық түсініктеме. – Алматы, 2002

Алдашева А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. Қазақ тілі. Ресми қарым-қатынас, іс қағаздар тілі. – Алматы, 2000

Алдашева А., Ахметжанова З., Қадашева Қ., Сүлейменова Э. Ресми іс қағаздары. Мемлекеттік қызметшілерге арналған анықтамалық. – Астана, 2000

Алексеенко А. Казахстан в зеркале переписей населения // *Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН*. – Москва, № 47, 2000

Алпатов В. М. Проблемы двуязычия и языков национальных меньшинств // *Речевое общение в условиях языковой народности* / Отв. ред. Л.П. Крысин. – Москва, 2000

Алпатов В. М. 150 языков и политика. 1917–2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – Москва, 2000

Алпатов В. М. Роль русского языка в мире // *Решение национально-языковых проблем в современном мире*. – СПб, 2003

Алтынбекова О.Б. Языковая ситуация в Казахстане: макро- и микросоциоллингвистическая парадигма: Дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 2006

Алтынбекова О.Б. Этнотыязыковые процессы в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2006

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003

Аренов М. М., Калмыков С. Современная языковая ситуация в Республике Казахстан. По результатам социологического исследования // *Саясат. Информационно-аналитический бюллетень*. Алматы, 1997а, №1; 1997б, №2

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1969

Баскаков Н.А. Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках // *Тюркологический сборник*. 1974. – Москва, 1978

Баскаков А. Н. Некоторые замечания по поводу законов о языке // *Русский язык в СССР*. – Москва, 1991, №4

Баскаков А. Н. Социоллингвистический анализ языковой ситуации в регионе Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1992

Баскаков А. Н. Типы языковых конфликтов в регионе Средней Азии и Казахстана // *Язык в контексте общественного развития*. – Москва, 1994

Баскаков А.Н., Насырова О. Д., Давлатназаров М. Языковая ситуация и функционирование языков в регионе Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1995

Баскаков А.Н. Насырова О.Д. Языковые ситуации в тюркоязычных Республиках Российской Федерации. Краткий социоллингвистический очерк // *Языки Российской Федерации и стран нового зарубежья: статус и функции*. – Москва, 2000

Бекбергенова А.К. Агглютинация как параметр типологии изолирующих языков: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1999

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. – Москва, 1986

Белл Р.Т. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы. – Москва, 1980

Беликов В. И. Надежность советских этнодемографических данных // *Малые языки Евразии: социоллингвистический аспект*. – Москва, 1997

Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. – Москва, 2001

Белоусов В. Н., Григорян Э. А. Русский язык в межнациональном общении в Российской Федерации и странах СНГ. По данным социоллингвистических опросов 1990–1995 гг. – Москва, 1996

Бенвенист Э. Классификация языков // *Новое в лингвистике*. Вып. III. – Москва, 1963

Бенедиктов Н.А., Бердашкевич А.П. О правовых основах государственной языковой политики // <http://www.gramta.ru>

Бугай Н.Ф. 20-е – 50-е годы: Переселение и депортации еврейского населения в СССР // *Отечественная история*. – Москва, 1993, №4

Бугай Н. Ф. Турки из Месхетии – долгий путь к реабилитации. – Москва, 1994

Вахтин Н.Б. К социоллингвистическому описанию эскимосских поселений Чукотского полуострова // *Лингвистические исследования*. – Москва, 1984

Вахтин Н.Б. Языки народов Севера в XX веке. – Санкт-Петербург, 2001

Вахтин Н.Б., Головки Е. В. Социоллингвистика и социология языка. – Санкт-Петербург, 2004

Виноградов В.А. Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков // Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства. Москва, 1982

Все страны мира. Энциклопедический справочник. / Составители И.О. Радин, Т.М. Пименова. – Киев, 2003

Всесоюзная перепись населения 1926 г. – т. 8. Казахская АССР. – Москва, 1928

Всесоюзная перепись населения 1939 г. // ЦГАРФ. Ф. 1562, оп. 336, д. 388–402

Встречи этнических культур в зеркале языка. – Москва, 2002

Гаджиева Н. З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990

Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан» (5 октября 1998 г.) http://primeminister.kz/page/article_item-86

Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001–2010 гг.» (17 февраля 2001 г.) http://primeminister.kz/page/article_item-86

Государственная программа функционирования и развития языков на 2011–2020 годы. – Астана // <http://pravo.zakon.kz/223537-utverzhdena-gosudarstvennaja-programma.html>

Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 годы – Нур-Султан // <https://www.zakon.kz/5002495-utverzhdena-gosudarstvennaya-programma.html>

Государственные и титульные языки России. – Москва, 2002

Государственные языки в Российской Федерации: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. В. П. Нерознака. – Москва, 1995

Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. – Вып. III. – Москва, 1963

Гринберг Дж. Антропологическая лингвистика. Вводный курс. Москва, 2004

Губогло М. Н. Русский язык и толерантность. – Москва, 2003

Губогло М. Н. Именем языка. – Москва, 2006

Гунашев А. А. Чеченцы в Казахстане. – Алматы, 2003

Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – Алматы, 1996

Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – Алматы, 2005

Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы, 1998

Досмухамбетова Г.А. Функционирование казахского и русского языков в микросоциальной общности. – Алматы, Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2002

Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, 1972.

Дымов О. Г. Мы, народ Казахстана... We are the people of Kazakhstan. – Астана, 2004

Дьячок М.Т., Шаповал В.В. Генеалогическая классификация языков. – 2002 // <http://www.phillgy.ru/linguistics1/dyachk-shapval-02.htm>

Дьячок М.Т. Глоттохронология тюркских языков // Наука. Университет. 2000. – Новосибирск, 2001

Живов В. Федеральный закон «О языке»: феномен добрых намерений // Russian Language Journal. – Washington DC. – VI.56, 2006

Журина М.И. Лингвистическая типология // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – Москва, 1972

Журина М.И., Новиков А.И., Ярославцева Е.И. Энциклопедическое описание языков. Теоретические и прикладные аспекты. – Москва, 1986

Закон Казахской Советской Социалистической Республики о языках в Казахской ССР. – Алматы, 22 сентября 1989

Закон о языках Республики Алтай (1993 г.) // http://www.kultura-prtal.ru/tree_new/laws/final.jsp?pub_id=11433&rubric_id=1002

Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» (1997 г.) // Языковая политика в Республике Казахстан. Сборник документов. – Астана, 1999

Закон Союза Советских Социалистических Республик «О языках народов СССР». – Москва, 1990

Зимовина Е.П. Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века // Демоскоп. №103–104. 3–16 марта 2003; <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>

Иванов Вяч. Вс. История славянских и балтийских названий металлов. – Москва, 1983

Иванов Вяч. Вс. Современное индоевропейское языкознание // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXI. – Москва, 1988

Идентификация идентичности. Этнополитический ракурс. – Москва, 1998. – Т.2

Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков. – Москва, 1971

Исаев М. И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. – Москва, 2001

Исаев М. И. Социоллингвистические проблемы языков народов СССР. – Москва, 1982

Исаев М. И. Этнолингвистические проблемы Евразии (аспекты

языкового планирования) // *Общее и восточное языкознание*. – Москва, 1999

Исимбаева Г.И. Языковое самосознание и мотивация изучения русского языка // *Русское слово в мировой культуре. Материалы X конгресса МАПРЯЛ. Россия в мировом культурном пространстве*. – СПб, 2003

Исимбаева Г.И. Языковое самосознание и мотивация изучения языков. – Алматы, 2005

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т.4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: Статистика, 1973

Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: республиканский информационно-издательский центр, 1992. – Т.2; (CD-RM). East View Publicatin, 1996

Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. – Т.1–2. Алматы, 2000

Итоги Национальной переписи населения 2009 года в РК. Астана, 2010

Кайдар Ә. Интервью. – Өрлеу. – Алматы, 1999

Казах: историко-этнографическое исследование. – Алматы, 1995

Казахстан в цифрах. Статистический сборник. – Алматы, 1998

Казахстан и Россия в цифрах. – Алматы, 2003

Қазақстан Республикасы тіл саясатының тұжырымдамасы // Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты. Құжаттар жинағы. – Астана, 1999

Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық сынағының қорытындылары. Т. 1–2. – Алматы, 2000

Каримова Р. У. Пути народов // <http://www.wd.kz/index.php?m=2&s=3>

Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата, 1990

Карлинский А.Е. Двухязычие и межэтническая коммунизация // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода. – Алматы, 2001

Касымова Д.Ж. Функционирование уйгурского языка и формы его существования (социолингвистическое исследование районов компактного проживания уйгуров в Казахстане): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1995

Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. Универсальное, типовое и специфическое в языке. – Москва, 2001

Ким Г.Н. Рассказы о родном языке. – Алматы, 2003

Колосов А. В. Прошлое и настоящее немецкой диаспоры в

Казахстане. – Алматы, 1998 // <http://www.samal.kz/german/inf.html>

Конституция Азербайджанской Республики (1995 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Армения (1995 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Беларусь (1996 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Казахстан (1993 г., 1995 г.) // Терминологический сборник. – Алматы, 2002

Конституция Кыргызской Республики (1996 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Молдова (1996 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Российской Федерации (1993 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Таджикистан (1994 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Туркменистана (1995 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Конституция Республики Узбекистан (1993 г.) // Конституции государств-участников СНГ. – Москва, 2001

Концепция языковой политики Республики Казахстан // Мемлекеттік тіл саясаты. – Алматы, 2005

Коржумбаев С. Как живут 1.5 миллиона этнических казахов в Китае // Российская газета. 29 мая 2017

Красная книга языков народов России: Энциклопедический словарь-справочник / Под. ред. В.П. Нерознака. – Москва, 1994

Краткий статистический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1998

Краус И. К общим проблемам социолингвистики // Вопросы языкознания. – Москва, 1974, № 4

Крысин Л.П. Русский язык по данным массового опроса. – Москва, 1968

Крючков Т.Б., Нарумов Б.П. Зарубежная социолингвистика. Германия. Испания. – Москва, 1991

Кузнецова А.И. Старые социолингвистические материалы и возможность их нового прочтения (к вопросу об изменении интерпретаций в социолингвистике) // Языки Российской Федерации и стран нового зарубежья: статус и функции. – Москва, 2000

Курманова Б.Ж. Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в западном регионе Республики Казахстан: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2002

Леман К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания, первоочередная задача лингвистики // Вопросы языкознания. – Москва, 1996, №2

Леман В.Ф. Индоевропеистика сегодня // Вопросы языкознания. – Москва, 1987, №2

Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990

МакКоннелл Г.Д. Предисловие. Письменные языки мира: Языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия. Книга 1. – Москва, 2000

Малые языки Евразии: Социолингвистический аспект. / Сб. статей. – Москва, 1977

Масанов Н.Э., Абылхолжин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы, 2001

Мельников Г.П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии // Структура и история тюркских языков. – Москва, 1971

Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания. – Москва, 1991, №3

Мемлекеттік тіл саясаты. Государственная языковая политика. – Астана, 2005

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы, 1997

Мендикулова Г.М. Казахская диаспора и ирредента: история и современность. // Казах.ру. Международный казахский сервер. 28 сентября 2003

Мещанинов И.И. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке. – Москва–Ленинград, 1935

Михальченко В. Ю. Законы о языках: процессы реализации // Русский язык в СНГ. – Москва, 1992, № 1–3

Михальченко В.Ю. Языковые проблемы Содружества Независимых Государств // Язык в контексте общественного развития. – Москва, 1994

Мусаев К.М. Языки и письменности народов Евразии. – Алматы, 1993

Мусаев К. История казахского языка // Қазақстан жоғары мектебі. – Алматы, 1998, №5

Назарбаев Н.А. Казахстан–2030. – Алматы, 1998

На пути к переписи. Москва, 2003

Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы: Арыс, 2003

Население мира: Демографический справочник. – Москва, 1989

Национальный состав населения Казахской ССР. – Алма-Ата, 1990

Национальный состав населения Республики Казахстан, т. 1–2. Население Республики Казахстан по национальностям и владению языками / Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А. Смаилова – Алматы, 2000

Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А. Смаилова/ Астана, 2010 – 297 с.

Нерознак В.П. Языковая ситуация в России: 1991–2001 годы // Государственные и титульные языки России. – Москва, 2002

Новое в лингвистике. – Вып. VI. Языковые контакты. – Москва, 1973

Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолингвистика. – Москва, 1975

Ногайцы сегодня // Серия исследований по прикладной и неотложной этнологии. – Москва, 1993. – № 44

О’Бикен Д. (2005) «Казахизация» и языковая политика в постсоветском Казахстане <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2004/donaka>

Озолия Л.В. Орокский язык // Языки народов России. Красная книга. – Москва, 2002

Основные законодательные акты о языках в Республике Казахстан. – Алматы, 2004

Пак Н.С. Проблема исчезновения миноритарных языков. – Алматы, Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 2004

Перехвальская Е.В. Статус идиома и этническое самосознание // Малые языки Евразии: социолингвистический аспект. – Москва, 1997

Письменные языки мира. Языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия. Книга 1. – Москва, 2000

Письменные языки мира. Языки Российской Федерации. Социолингвистическая энциклопедия. Книга 2. – Москва, 2003

Плунгян В. Лингвистика катастроф // <http://www.itgi.ru>

Потапов В. В. Краткий лингвистический справочник. Языки и письменность. – Москва, 1997

Регионы Казахстана. 2003. – Статистический сборник. – Алматы, 2003

Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – Москва–Ленинград, 1965

Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва, 1967

Решение национально-языковых вопросов в современном мире. – Санкт-Петербург, 2003

Речевое общение в условиях языковой неоднородности / Отв. ред. Л.П. Крысин. – Москва, 2000

Рулен М. Происхождение языка: ретроспектива и перспектива // Вопросы языкознания. – Москва, 1991, №1

Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – Москва, 1997

Русский язык в мире. Доклад МИД Российской Федерации. 2003 // <http://www.gramta.ru>

Садовская Е.Ю. Репатриация этнических казахов в Казахстан. Демоскоп Weekly (3–16 июня 2002)

Сарыбай М.Ш. О функционировании английского языка в образовательном пространстве Республики Казахстан // Психолингвистика и социолингвистика: состояние и перспективы. Материалы Международной конф. – Алматы, 2003

Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва, 1974

Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков // Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. – Москва, 1982

Скорик П.С. Инкорпорация // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990

Смагулова Ж.С. Языковое планирование: типология и модели: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2004

Смагулова Ж.С. Языковая идентичность в Казахстане: социолингвистический анализ // Язык и идентичность. Материалы межд. конф. – Алматы, 2006

Солнцев В.М., Михальченко В. Ю. Русский язык: проблема языкового пространства // Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – Москва, 2000

Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. – Москва, 1985

Сон С.Ю. Социолингвистический анализ функционирования коре мар и русского языка в корейской диаспоре Казахстана: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1999

Социолингвистика и социология языка. Хрестоматия. Ответ. Ред. Н.Б. Вахтин. – СПб, 2012

Социолингвистика и социология языка. Хрестоматия. Ответ. Ред. Н.Б. Вахтин. – СПб, 2018

Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1970, 1979, 1989 г. – Алматы, 1991

Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991

Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1992

Степанян А.А. Этнообщина как продукт диаспоральных процессов: Автореф. дисс. канд. наук. – Москва, 2004

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. и др. Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі / Под ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, 1998

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы, 2002

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі / Словарь социолингвистических терминов. – Алматы, 2020

Сулейменова Э., Шаймерденова Н., Аканова Д. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. – Алматы: Арман-ПВ, 2007; 2008

Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация в Казахстане // Language, Culture and Society: the status of Russian in today's World. – Washington, 1997

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Метаязык социолингвистики: проблемы дефинирования // Язык и общество на пороге нового тысячелетия. Материалы Межд. конф. – Москва, 2001

Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы, 2005

Сулейменова Э. Языковая политика и динамика языковой ситуации в Казахстане // Russian Language Journal. VI. 59. Washington, 2009.

Сулейменова Э.Д., Алдашева А.М., Аканова Д.Х., Алдаш Ж.Б. Ресми-іскери тіл: қазаша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости. – Алматы, 2005

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С. Новая языковая идентичность в трансформирующемся обществе: Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан. – Алматы, 2005

Сулейменова Э.Д. Архетип «гадкого утенка» и языковая идентичность // Язык и идентичность. Материалы межд. конф. – Алматы, 2006

Сулейменова Э. (2009) Языковая политика и динамика языковой ситуации в Казахстане // Russian Language Journal. Vol. 59. – Washington – С. 21–36

Сулейменова Э. К осмыслению вероятности варианта русского языка в Казахстане // Slavica Helsingiensia. 40. Instrumentarium of Linguistics:

Sociolinguistic Approaches to non-standart Russian. – Ed: A. Mustajoki, E. Protassova, N. Vakhtin. – Helsinki, 2010a. – С. 268–282

Сулейменова Э. Русификация и казахизация как языковая гомогенизация многоязычного Казахстана // Russian Language Journal. Vol. 65 – Washington, 2010 б. – С. 229–252

Сулейменова Э. Языковые процессы и политика. Алматы, 2011. – 117 с.

Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы, 2011

Сулейменова Э., Акберди, М., Койшыбаева, Г. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии. – Алматы, 2016. – 184 с.

Сулейменова Э. Многообразие этносов и языков – ресурс создания единого общества // Национальный аналитический обзор, посвященный казахстанской модели общественного согласия и единства. К 25-летию независимости Республики Казахстан. Ассамблея народа Казахстана. – Астана, 2016 – 150 с. – С. 31–50

Сулейменова Э. Языковая политика и интеграция казахстанского общества // Национальный аналитический обзор, посвященный казахстанской модели общественного согласия и единства. К 25-летию независимости Республики Казахстан. Ассамблея народа Казахстана. – Астана, 2016 – 150 с. – С. 51–62

Сулейменова Э. Русский язык в Казахстане: правовое регулирование, этноязыковой портрет, образование // Русский язык за рубежом. – Москва, 2017 – С. 17–24.

Сулейменова Э., Мусабекова, У., Шаймерденова, Н. Ономастика Казахстана: географические названия и отонимические производные. – Алматы, 2019. – 262 с.

Тишков В.А. Реквием по этносу. – Москва, 2003

Тіл және төзімділік. Язык и толерантность. Материалы межд. конф. – Алматы, т. 1–2, 2007

Топилин А. Демографическая ситуация в странах СНГ // Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии РАН, № 61, 2002 // <http://www.demscpe.ru/acrbat/ps61.pdf>

Ткаченко А.А. История депортации народов России // <http://demscpe.ru/weekly/2004/0147/analit02.php>

Трагедия ингерманландцев в документах // Обозреватель. – Москва, 1994. – №19–20

Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – Москва, 1987

Туймебаев Ж.К. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. – Туркестан, 2006

Туймебаев Ж.К. История тюркско-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008

Туймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей: дисс. доктора филологических наук. – Астана, 2008. – 295 с.

Тюркские народы. – Алматы, 2004

Фиерман У. Элиты и алфавиты. Поворот языкового сдвига в Казахстане // Этнографическое обозрение. – Москва, 2005, №6

Халеева И.И. Немецкий язык: функции, роль, эволюция // Решение национально-языковых вопросов в современном мире. – Санкт-Петербург, 2003

Хасанов Б.Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 1992

Хасанов Б.Х. Жубановедение: в контексте формирования общего языкознания, социоллингвистика и психоллингвистика. Репрессии в области языка. – Актобе, 2000

Хасенов Е. Социоллингвистические проблемы урбанизации. – Алматы, 2002

Хасенов Е.А. Метаязык и социоллингвистические перспективы урболлингвистики. – Дисс. канд. фил. наук. – Алматы, 2006

Хобсбаум Э. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность // Логос. – Москва, 2005 – №4(49)

Холодович. А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка. // Изв. АН СССР. ОЛЯ. – Москва, 1941, №1

Хо Сун Чхол. Языковая ситуация в России и других новых независимых государствах бывшего СССР. Анализ данных Всесоюзной переписи населения 1989 г. // Языки Российской Федерации и нового Зарубежья. Статус и функции. – Москва, 2000

Хонг Йонг-Сеон, Хур Синг-Чул. Корейский язык как национальный язык: языковая ситуация в Корее // Решение национально-языковых вопросов в современном мире. – Санкт-Петербург, 2003

Хусаинов Х. Ш. Радлов и казахский язык. – Алма-Ата, 1981

Шайкевич А. Я. Гипотезы о естественных классах и возможность количественной таксономии // Гипотеза в современной лингвистике. – Москва, 1980

Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам. Начало 2015 г. Астана, 2015

Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2018 года // Бюллетень, Астана, 2018

Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам. Начало 2019 г. Астана, 2019 <http://stat.gv.kz>

- Шаймерденова Н. Ж., Авакова Р. А. Язык и этнос. – Алматы, 2005
 Этнография переписи – 2002. – Москва, 2003
 Язык в контексте общественного развития. – Москва, 1994
 Язык и идентичность. – Алматы, 2006
 Язык и национализм в постсоветских республиках. – Москва, 1994
 Языки народов России. Красная книга. – Москва, 2002
 Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – Москва, 2000
 Языки Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия. – Т.1. – Москва, 1997
 Языки Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия. – Т.2. – Москва, 2001
 Языки Дагестана / Под общей редакцией Г.Г. Гамзатова. – Махачкала-Москва, 2000
 Языки народов СССР. Т.1 Индоевропейские языки. – Москва, 1966
 Языки народов СССР. Т.2 Тюркские языки. – Москва, 1966
 Языки народов СССР. Т.3 Финно-угорские и самодийские языки. – Москва, 1966
 Языки народов СССР. Т.4 Иберийско-кавказские языки. – Москва, 1967
 Языки народов СССР. Т.5 Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки. – Москва, 1968
 Языковая политика в Казахстане и пути ее реализации. – Алма-Ата, 1990
 Языковая политика в Казахстане (1921–1990 годы). Сб. документов / Ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, 1997
 Языковая политика в Казахстане. Сборник документов. – Астана, 1999
 Языковая ситуация в Российской Федерации. – Москва, 1992
 Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. – Москва, 1994
 Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. The Hague, Paris, 1971-1972. Vol. 1-2
 Ahlqvist A. Language Conflict and Language Planning in Ireland // Language Conflict and Language Planning. Berlin -New York, 1993
 Akiner Sh. Uzbekistan: Republic of Many Tongues // Language Planning in the Soviet Union. London, 1989
 Alpatov V. M. Multilingualism and Language Policy // Ethnicity and Language Community: an Interdisciplinary and Methodological Comparison. Udine, 1998
 Appel R., Muysken P. Language Contact and Bilingualism. London, 1978
 Arends J., Muysken P., Smith N. Pidgins and Creoles: An introduction / Ed. by J. Arends, P. Muysken, N. Smith N. Amsterdam, 1995
 Auer J.C. P. Bilingual conversation. Amsterdam, Philadelphia, 1984
 Auerbach E.R. The Politics of ESL Classroom: Issues of Power in Pedagogical Choices. // Power and Inequality in Language Education. – Cambridge, 1995
 Boeschoten, H. The Speakers of Turkic Languages // The Turkic Languages. – Ed. By L. Johanson & E.A. Csato. – L., N.-Y., 1998
 Chambers, J.K. Sociolinguistic theory. Oxford: Blackwell, 1995
 Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – L., 1997
 Dave B. Politics of Language Revival: National identity and State Building in Kazakhstan. Ph.D. Dissertation. Ann Arbor, MI, USA, 1996
 De Lorme R.S. Mother tongue, Mother's touch: Kazakhstan Government and School Construction of Identity and Language Planning Metaphors. Ph.D. Dissertation. Pennsylvania, USA, 1999
 De Camp D. Toward a generative analysis of a post-creole speech continuum // Hymes D. (ed.). Pidginization and creolization of languages. Cambridge, 1971.
 Directions in sociolinguistics / Ed. by J. J. Gumperz, D. Hymes. New York, 1972.
 Dixon R. M. W. The rise and fall of languages. Cambridge – New York, 1997
 Eastman C. M. Language Planning, an Introduction. San-Francisco, 1983
 Edwards J. Multilingualism. – London – New York, 1994
 Endangered languages / Ed. by R. Robins, E. Uhlenbeck. Oxford. New York, 1991
 Ervin-Tripp S. Sociolinguistics // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fasold R. W. The Sociolinguistics of Society. New York, 1984
 Fasold R. The sociolinguistics of language. Oxford: Blackwell, 1990
 Fishman J.A. The Sociology of Language: an Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society. // Advances in the Sociology of Language. The Hague-Paris, 1971
 Fishman J. Preface // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. The Hague. Paris, 1971a. Vol. 1
 Fishman J. Domains and the relationship between micro- and macrosociolinguistics // Gumperz J. J., Hymes D. (eds.). Directions in Sociolinguistics. New York, 1972
 Goodman E.R. World State and World Language. // Readings in the Sociology of Language. The Hague - Paris, 1968
 Grosjean F. Life with Two Languages // An Introduction to bilingualism. London, 1982
 Hamers J.F., Blanc M.H.A. Bilinguality and bilingualism. New York-Port Chester-Melbourne-Sydney, 1990
 Hertder J. Sociology of language. New York, 1965
 Hoffmann Ch. An Introduction to bilingualism. London-New York, 1991

- Holm J. Pidgins and Creoles. Cambridge, 1989
- Landau J.M., Keller-Heinkele B. Politics of Language in the ex-Soviet muslim States. London, 2001
- Labov W. The social stratification of English in New York City. Washington, 1966
- Labov W. Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular. Philadelphia, 1972
- Lakoff R. Language and women's place. New York, 1975
- Language Planning in the Soviet Union. London, 1989
- Lewis G.E. Implementation of Language Planning in the Soviet Union. // Progress in Language Planning. International Perspectives. Berlin-New York-Amsterdam, 1983
- Lewis G.E. Multilingualism in the Soviet Union. The Hague-Paris, 1972
- Light M. Russia and Transcaucasia. // Transcaucasian Boundaries. London, 1996
- Loveday L. The Sociolinguistics of Learning and Using a Non-Native Language. Oxford-New York-Toronto-Sydney-Paris-Frankfurt, 1982
- O'Grady W., Archibald J. Contemporary Linguistic Analysis. Toronto, 2000
- Paulson C., Tucker R. Sociolinguistics: The essential readings. Oxford: Blackwell, 2003
- Rivers W. Factors influencing attitudes towards language use among Kazakhstani university-level students. Ph.D. Dissertation. Bryn Mawr College, USA, 2003
- Schatz E.A. "Tribes" and "Clans" in modern Power: The State-Led Production of subethnic Politics in Kazakhstan. Ph.D. Dissertation. Wisconsin-Madison, USA, 2000
- Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. Ed.by I.T. Kreindler. Berlin-New York-Amsterdam, 1985
- Spolsky B. Sociolinguistics. Oxford: Oxford University Press, 2001
- The Handbook of Sociolinguistics. Ed. F. Coulmas. Massachusetts, 1997
- Trudgill P. Sociolinguistics: An introduction. London, 1974
- Trudgill P. Sociolinguistics: An introduction to language and society. New York: Penguin Books, 1995
- Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford: Cambridge (Mass.), 1992
- Tollefson J.W. Planning Language, Planning Inequality. New York, 1991
- Wei L. 2000. The bilingualism reader. London: Routledge

**СҮЛЕЙМЕНОВА
ЭЛЕОНОРА ДЮСЕНҚЫЗЫ**

**СУЛЕЙМЕНОВА
ЭЛЕОНОРА ДЮСЕНОВНА**

Филология ғылымдарының докторы, ЖМ ХҒА академигі, ҚХА ҒСК мүшесі, МАПРЯЛ Президиумының мүшесі, Халықаралық славистер комитетінің мүшесі, ПМПУ құрметті профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының профессоры, «Әлеуметтік лингвистика, аударма теориясы мен практикасы» зертханасының жетекшісі (slinglab_EDS@gmail.com), ҚазҰУ – ACCELS (American Councils for international Education) «Language Flagship» бағдарламасының академиялық директоры.

Ғылыми зерттеу саласы – жалпы, қолданбалы және контрастивті тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, теориялық және қолданбалы лексикография.

Қазақ, орыс, ағылшын, жапон, қытай тілдерінде 350-ден астам ғылыми еңбектің авторы: монографиялар (Понятие смысла в современной лингвистике, Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики, Языковые процессы и политика, Актуальные проблемы казахстанской лингвистики, Макросоциоллингвистика, Язык как ресурс мягкой силы), ұжымдық монографиялар (Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане, Динамика языковой ситуации, Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы, Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии, The Handook of Business Discourse, Globalization and Education Reform in Central Asia және т.б.), бірлескен авторлықта жасалған сөздіктер мен анықтамалықтар (Тіл білімі сөздігі, Әлеуметтік терминдерінің сөздігі, Языки Казахстана, Этносаяси сөздік, Кәсіпкер сөздігі, Ономастика Казахстана: географические названия и отономические производные, Ресми-іскери тіл: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі және т.б.) қазақ тілі бойынша 7 оқу кешені және 11 мультимедиялық модуль, орыс тілі бойынша ҚР БҒМ 5 оқу кешені.

Доктор филологических наук, академик МАН ВШ, член НЭС АНК, член Президиума МАПРЯЛ, член Международного комитета славистов, почетный профессор ПГПУ, профессор кафедры иностранной филологии и переводческого дела КазНУ им. аль-Фараби, руководитель лаборатории «Социоллингвистика, теория и практика перевода» (slinglab_EDS@gmail.com), академический директор программы «Language Flagship» КазНУ – ACCELS (American Councils for international Education).

Сфера научных исследований – общее, прикладное и контрастивное языкознание, социолингвистика, теоретическая и прикладная лексикография.

Автор более 350 научных работ на казахском, русском, английском, японском, китайском языках: монографии («Понятие смысла в современной лингвистике», «Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики», «Языковые процессы и политика», «Актуальные проблемы казахстанской лингвистики», «Макросоциолингвистика», «Язык как ресурс мягкой силы»), коллективные монографии («Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане», «Динамика языковой ситуации», «Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы», «Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии», «The Handbook of Business Discourse», «Globalization and Education Reform in Central Asia» и др.), словари и справочники, созданные в соавторстве («Тіл білімі сөздігі», «Әлеуметтік терминдерінің сөздігі», «Языки Казахстана», «Этносыяси сөздік», «Кәсіпкер сөздігі», «Ономастика Казахстана: географические названия и отонимические производные», «Ресми-іскери тіл: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі» и др.), 7 учебных комплексов и 11 мультимедийных модулей по казахскому языку, 5 учебных комплексов МОН РК по русскому языку.

**ШАЙМЕРДЕНОВА
НҰРСҰЛУ ЖАМАЛБЕКҚЫЗЫ**

**ШАЙМЕРДЕНОВА НУРСУЛУ
ЖАМАЛБЕКОВНА**

Филология ғылымдарының докторы, ҚХА ҒСҚ мүшесі, Ш. Уәлиханов атындағы КМУ құрметті профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың орыс филологиясы және әлем әдебиеті кафедрасының профессоры, «Әлеуметтік лингвистика, аударма теориясы мен практикасы» зертханасының аға ғылыми қызметкері (slinglab_EDS@gmail.com), «Ресей ЖОО түлектері» қазақстандық қоғамдық ұйымның мүшесі.

Ғылыми қызығушылық саласы – жалпы, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы тіл білімі, лингвистикалық деректану, тарихи және қазіргі заманғы лексикология, лексикография, сондай-ақ әлеуметтік лингвистика және мәдениетаралық байланыс. Деректанулық зерттеулер славян және түркі тілдерінің материалдарында орындалған.

200-ден астам жарияланымның, оның ішінде ҚР БҒМ оқулықтары мен оқу құралдарының, монографиялардың («Glosses in Russian manuscripts from the 11th to 18th centuries», London; «Глоссы как феномен текста»,

Мәскеу; «Экспликация семантики лексических единиц», Алматы және т.б.), ұжымдық монографиялардың («Казахстанская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus», «Turco-slavica: язык, этнос, культура в едином пространстве», «Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы», «Қазақстан Республикасы мемлекеттік этносыясының императивтері. Императивы государственной этнонациональной политики Республики Казахстан», және т.б.), бірлескен авторлықта құрылған сөздіктер мен анықтамалықтардың («Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию», «Языки Казахстана», «Әлеуметтік терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов», «Этносыяси сөздік. Этнополитический словарь», «Ономастика Казахстана: географические названия и отонимические производные: ортологический словарь-справочник» және т.б.), Алматы, Астана, Белград, Варшава, Регенсбург, София, Хельсинки, Лимерика, Любляна, Пекин, Шанхай, София, Мәскеу, Минск, Санкт-Петербург және т.б. калаларда жарияланған көптеген мақалалардың авторы.

Доктор филологических наук, член НЭС АНК, почетный профессор КГУ им. Ш. Уалиханова, профессор кафедры русской филологии и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби, старший научный сотрудник лаборатории «Социолингвистика, теория и практика перевода» (slinglab_EDS@gmail.com), член Казахстанской общественной организации «Выпускники российских вузов».

Сфера научных интересов – общее, сравнительно-историческое, сопоставительное языкознание, лингвистическое источниковедение, историческая и современная лексикология, лексикография, а также социолингвистика и межкультурная коммуникация. Источниковедческие исследования выполнены на материале славянских и тюркских языков.

Автор более 200 публикаций, в их числе учебники и учебные пособия МОН РК, монографии («Glosses in Russian manuscripts from the 11th to 18th centuries», London; «Глоссы как феномен текста», Москва; «Экспликация семантики лексических единиц», Алматы и др.), коллективные монографии («Казахстанская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus», «Turco-slavica: язык, этнос, культура в едином пространстве», «Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы», «Қазақстан Республикасы мемлекеттік этносыясының императивтері. Императивы государственной этнонациональной политики Республики Казахстан», и др.), словари и справочники, созданные в соавторстве («Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию», «Языки Казахстана», «Әлеуметтік терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов», «Этносыяси сөздік. Этнополитический словарь», «Ономастика Казахстана: географические названия и отонимические производные: ортологический словарь-справочник» и др.), многочисленные статьи, опубликованные в Алматы, Астане, Белграде, Варшаве, Регенсбурге, Софии, Хельсинки, Лимерике, Любляне, Пекине, Шанхае, Софии, Москве, Минске, Санкт-Петербурге и мн. др.

**АҚАНОВА
ДАНА ХАЛЕЛҚЫЗЫ**

**АКАНОВА
ДАНА ХАЛЕЛОВНА**

Чикаго университетінің Ph.D. докторы (University of Chicago, USA). Ph.D. диссертацияның тақырыбы «Ethical Datives in Russian and Macedonian».

Қазақ, ағылшын, орыс, македон, болгар, чех, поляк және т.б. тілдердің материалдарында орындалған әлеуметтік лингвистика, жалпы және славян тіл білімі бойынша 30-ға жуық еңбектің авторы.

Қазақ тілі бойынша оқу кешендерінің («Қазақ тілі: Тіл ұстарту. Анықтағыш. Бейнежазба. Сұхбат. Үнжария», «Ресми-іскери қазақ тілі: 1-ші, 2-ші, 3-ші деңгей. Грамматикалық түсініктеме», «Практическая грамматика казахского языка» 18 кестемен толықтырылған және т.б.), ағылшын тілінде сөйлейтін, қазақ тілін өз бетінше үйренетін студенттерге арналған «Central Asian News Broadcasts» және «Windows on Central Asian Culture» <http://www.cenasianet.org> (Вашингтон) 11 мультимедиялық кешенді құрастырушылардың бірі, сондай-ақ сөздіктер мен анықтамалықтардың («Языки Казахстана», «Әлеуметтік терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов», «Ресми-іскери тіл: казахша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости» және т.б.) авторласы.

Доктор Ph.D. Чикагского университета (University of Chicago, USA). Тема Ph.D. диссертации «Ethical Datives in Russian and Macedonian».

Автор около 30 работ по социолингвистике, общему и славянскому языкознанию, выполненных на материале казахского, английского, русского, македонского, болгарского, чешского, польского и др. языков.

Один из создателей учебных комплексов по казахскому языку («Қазақ тілі: Тіл ұстарту. Анықтағыш. Бейнежазба. Сұхбат. Үнжария», «Ресми іскери қазақ тілі: 1-ші, 2-ші, 3-ші деңгей. Грамматикалық түсініктеме», «Практическая грамматика казахского языка» в комплекте с 18 таблицами и др.), 11 мультимедийных комплексов «Central Asian News Broadcasts» и «Windows on Central Asian Culture» <http://www.cenasianet.org> (Вашингтон), предназначенных для англоговорящих студентов, самостоятельно изучающих казахский язык, а также соавтор словарей и справочников («Языки Казахстана», «Әлеуметтік терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов», «Ресми-іскери тіл: казахша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости» и др.).

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР • СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ад. – адам	в. – век
ар. – арал	вв. – века
ауд. – аударма	г. – год
ауыс. мағ. – ауыспалы мағынасы	г. – город
б. – бап	докт. – доктор
бас. – басы	др. – другой
басқ. – басқасы	ед. ч. – единственное число
б.з. – біздің заманымыз	кв. км – квадратные километры
ғ. – ғасыр	кон. – конец
ғғ. – ғасырлар	конф. – конференция
деп ат. – деп аталатын	лат. – латинский язык
докт. – доктор	млн – миллион
ескр. – ескірген	мн. др. – многое другое
ж. – жыл	мн. ч. – множественное число
жек. түр – жекеше түр	напр. – например
жетек. – жетекші	нач. – начало
конф. – конференция	н. э. – наша эра
көп. түр – көпше түр	о. – остров
қ. – қала	пер. – перевод
қар. – қараңыз	перен. – переносное значение
лат. – латын тілі	предс. – председатель
млн – миллион	през. – президент
мыс. – мысалы	проф. – профессор
мың. – мыңжылдық	проч. – прочие
о.і. – оның ішінде	р. – река
орт. – орта	ред. – редактор
өз. – өзен	рук. – руководитель
өз ат. – өз атауы	самоназв. – самоназвание
өзг. – өзгелері	сер. – середина
през. – президент	см. – смотри
проф. – профессор	ср. – сравните
ред. – редактор	ст. – статья
салыс. – салыстырыңыз	так наз. – так называемый
соң. – соңы	тыс. – тысячи
т. б. – тағы басқалары	в т. ч. – в том числе
төр. – төраға	устар. – устаревшее
филол. – филологиялық	филол. – филологический
ш. км. – шаршы километр	чел. – человек

МАЗМҰНЫ

РЕДАКТОРДАН.....	4
1-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ.....	11
1. Тілдік жағдаяттың демографиялық теңгерімсіздігі.....	11
2. Тілдік жағдаяттың экзоглостығы: тілдердің саны, олардың генетикалық және типологиялық сипаттамалары.....	14
3. <i>Этникалық тіл, титулдық тіл, миноритарлық тіл, мажоритарлық тіл</i> <i>ұғымдары, диаспора тілін</i> Қазақстан тілдерінің бірі ретінде қолдану.....	20
4. Қазақстандағы диаспоралар тілдері және иммигранттық тілдер: тіл саясатының көпсубъектілік сипаттамасына.....	24
5. Қазақстандағы тілдік жоспарлау.....	31
2-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ.....	40
1. Тілдерді жіктеудің тәсілдері мен мүмкіндіктері.....	40
2. Қазақстан тілдерінің генеалогиялық жіктелуі.....	42
3. Қазақстан тілдерінің типологиялық жіктелуі.....	49
4. Этнодемографиялық көрсеткіштер бойынша Қазақстан тілдерінің топтары.....	59
3-БӨЛІМ. ҚАЗАҚ ТІЛІ.....	64
4-БӨЛІМ. ОРЫС ТІЛІ.....	82
5-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ЭКЗОГЕНДІК ЖӘНЕ ЭНДОГЕНДІК ТІЛДЕРІ.....	94
6-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИММИГРАНТТЫҚ ТІЛДЕРІ.....	210
7-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛПБИЛІК ЖІКТЕУІШІ.....	220

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ РЕДАКТОРА.....	234
РАЗДЕЛ 1. ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	241
1. Демографическая неравновесность языковой ситуации.....	241
2. Экзоглосность языковой ситуации: количество языков, их генетические и типологические характеристики.....	244
3. Понятия <i>этнический язык, титульный язык, миноритарный язык, мажоритарный язык, язык диаспоры</i> в применении к языкам Казахстана.....	250
4. Языки диаспор и иммигрантские языки Казахстана: к характеристике полисубъектности языковой политики.....	255
5. Языковое планирование в Казахстане.....	261
РАЗДЕЛ 2. КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВ КАЗАХСТАНА.....	271
1. Подходы и возможности классификации языков.....	271
2. Генеалогическая классификация языков Казахстана.....	273
3. Типологическая классификация языков Казахстана.....	280
4. Группы языков Казахстана по этнодемографическим показателям.....	290
РАЗДЕЛ 3. КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК.....	296
РАЗДЕЛ 4. РУССКИЙ ЯЗЫК.....	313
РАЗДЕЛ 5. ЭКЗОГЕННЫЕ И ЭНДОГЕННЫЕ ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА.....	326
РАЗДЕЛ 6. ИММИГРАНТСКИЕ ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА.....	442
РАЗДЕЛ 7. АЛФАВИТНЫЙ КЛАССИФИКАТОР ЯЗЫКОВ КАЗАХСТАНА.....	452
БИБЛИОГРАФИЯ.....	462

ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІ:
элеуметтік лингвистика анықтамалығы

ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА:
социолингвистический справочник

Элеонора Дюсеновна Сүлейменова
Дана Халелқызы Ақанова
Нурсулу Жамалбековна Шаймерденова

Жауапты редакторлар:
профессор Ж.Қ. Түймебаев
профессор Э.Д. Сүлейменова

Баспаның бас редакторы: В.З. Титенев

Шығарушы редактор: Т.В. Барбанова

Компьютерлік дизайнер және беттеуші: Р.В. Новиков

Аудармашылар: Г.А. Илюбаева

Корректорлары: А. Әшірбаева, И.В. Утешева

Басуға 05.11.2020 қол қойылды.

Қалпы 60x90 1/16.

Қағаз мел. Шартты 30 баспа табак.

Таралымы 3000 дана.

